NIALL FERGUSON

Uygarlık

Batı ve Ötekiler

Çeviren:
Nurettin Elhüseyni

19.09.2014
İdefix ... Ankara.

Yapı Kredi Yayınları

Yapı Kredi Yayınları - 3537
Tarih - 84

Uygarlık - Batı ve Ötekiler / Niall Ferguson
Özgün adı: Civilization - The West and the Rest
Çeviren: Nurettin Elhüseyni

Kitap editörü: Tamer Erdoğan
Düzelti: Korkut Tankuter

Kapak ve sayfa tasarımı: Nahide Dikel
Grafik uygulama: Gülçin Erol Kemahlıoğlu

Baskı: Ofset Yapımevi
Şair Sokak 4, Çağlayan Mahallesi Kağıthane, 34410, İstanbul
Sertifika No: 12326

Çeviriye temel alınan baskı: Allen Lane, 2011
1. baskı: İstanbul, Şubat 2012
ISBN 978-975-08-2196-7

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş. 2011
Sertifika No: 12334
©2011 Niall Ferguson

Bütün yayın hakları saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Yapı Kredi Kültür Merkezi
İstiklal Caddesi No. 161 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 (pbx) Faks: (0 212) 293 07 23
http://www.ykykultur.com.tr
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
İnternet satış adresi: http://alisveris.yapikredi.com.tr

Ayaan için

İÇİNDEKİLER

Görsel Malzeme Listesi • 9
Harita Listesi • 10
Şekil Listesi • 11
Önsöz • 13

Giriş: Rasselas'ın Sorusu • 27

1. Rekabet • 45
İki Nehir • 45
Saraylı Hadım ve Tek Boynuzlu At • 52
Baharat Yarışı • 58
Ayağa Düşmüş Krallık • 68

2. Bilim • 75
Kuşatma • 75
Micrographia • 84
Osman ve Fritz • 94
Tanzimat Seferleri • 108
İstanbul'dan Kudüs'e • 112

3. Mülkiyet • 119
Yenidünyalar • 119
Özgür İnsanlar Diyarı • 125
Amerikan Devrimleri • 137
Gullahların Akıbeti • 151

4. Tıp • 163
Burke'un Kehaneti • 164
Savaşın Kör İnancı • 177
Médecins Sans Frontières • 188
Köpekbalığı Adası'nın Kafatasları • 195
Kara Utanç • 204

5. Tüketim • 215
Tüketim Toplumunun Doğuşu • 215
Batı'ya Yöneliş • 236
Zenginlere Kesik Tempolu Caz • 244
Kot Cini • 257
Çakşır ve Başörtüsü • 268

6. Çalışma • 273
Çalışma Ahlakı ve Söz Ahlakı • 273
Keyfine Bak • 281
Çin'in Kudüs'ü • 293
Kâfirler Diyarı • 303
Kıyamet Geldi mi? • 306

Sonuç: Rakipler • 311

Kaynakça • 341
Dizin • 373

GÖRSEL MALZEME LİSTESİ

1. Yüz Yıl Savaşı'ndan sahne (*Corbis*)
2. *Toplumun Dört Hali: Sefalet*, Jean Bourdichon, yak. 1500 (*Bridgeman*)
3. *Ölümün Zaferi*, Yaşlı Pieter Bruegel, yak. 1562 (*Getty*)
4. İmparator Yongle (*Ulusal Saray Müzesi, Tayvan*)
5. Su Song'un su saati (*Adrian Pennink*)
6. Bir Çin golf oyunu (*Saray Müzesi, Yasak Kent*)
7. *Qilin* (*Jinghai Tapınağı*)
8. Çin memurluk sınavı, Çin imparatorlarını anlatan bir 17. yüzyıl tarih kitabından (*Bridgeman*)
9. Vasco da Gama'nın mezarı, St. Jerome Manastırı, Lizbon (*Dewald Aukema*)
10. Kont Macartney'nin elçilik heyeti İmparator Xianlong'un huzurunda, James Gillray'in çizdiği karikatür (*Getty*)
11. Jan Sobieski'nin askerleri Viyana kuşatmasını yarıyor (*Viyana Müzesi*)
12. Padişah III. Osman (*Bridgeman*)
13. Ahmed Resmî Efendi'nin Berlin'e varışı, 1763 (*Dewald Aukema*)
14. Büyük Friedrich'in *Anti-Machiavel* kitabı, Voltaire'in notlarıyla birlikte (*Dewald Aukema*)
15. Benjamin Robin'in *Topçuluğun Yeni İlkeleri* kitabının Almanca baskısından sayfalar (*Dewald Aukema*)
16. Machu Picchu, Peru (*Dewald Aukema*)
17. Tahtalıköy Kumsalı, Güney Carolina (*Dewald Aukema*)
18. Millicent How'un sözleşmeli işçilik belgesi (*Kew Ulusal Arşivleri*)
19. Abraham Smith'in arazi bağış belgesi (*Kew Ulusal Arşivleri*)
20. Charleston haritası (*Güney Carolina Tarih Derneği*)
21. Jerónimo de Aliaga (*Dewald Aukema*)

22. Günümüz Caracas'ında Simón Bolívar'ın duvar resmi (*Dewald Aukema*)
23. Yaralı köle (*Ulusal Portre Galerisi, Washington, DC; © Photo SCALA, Floransa*)
24. Saint-Louis, Senegal (*Dewald Aukema*)
25. Blaise Diagne (*Getty*)
26. Louis Faidherbe (*Corbis*)
27. Senegalli nişancılar (*Pasteur Enstitüsü*)
28. Tropikal kuşakta Fransız doktorlar (*Pasteur Enstitüsü*)
29. Üç "melez" kadın fotoğrafı (*Adrian Pennink*)
30. Batı Cephesi'nde Senegalli bir nişancı (*French MoD; © ECPAD*)
31. Lüderitz, Namibya (*Magic Touch Films; © Manfred Anderson*)
32. At sırtında genç kadın, Urga [Ulan Bator], Moğolistan, 1913 (*Kahn Müzesi*)
33. Hirohito ve Edward (*Getty*)
34. *İmparator Majesteleri Kara ve Deniz Kuvvetlerinin Ortak Askerî Manevralarını İzliyor*, Yoşo Çikanobu, 1890 (*Güzel Sanatlar Müzesi, Boston*)
35. *Dikiş Diken Hanımlar*, Adaçi Ginko, 1887 (*Güzel Sanatlar Müzesi, Boston*)
36. *Devlerin Aşkı* filminin afişi (*Alamy*)
37. Levi's® Londra ana mağazası, 174–176 Regent Caddesi (*Levi Strauss & Co*)
38. *Egon Bondy'nin Şen Gönüller Kulübü Yasak*, "Evrenin Plastik İnsanları" grubunun Universe firmasınca çıkarılan plağının kapağı (*Jaroslav Riedel*)
39. İstanbul'da başörtülü cansız mankenler (*Dewald Aukema*)
40. Max Weber Amerika'da (*Getty*)
41. St. Louis Dünya Fuarı, 1904 (*Missouri Tarih Müzesi, St. Louis*)
42. Çin'de Misyon Öğrencileri, yak. 1900 (*Özel Koleksiyonlar, Yale İlahiyat Okulu Kütüphanesi*)
43. Bir Amerikalı misyonerin çizdiği Güneydoğu Çin haritası (*İngiliz Kütüphanesi*)
44. Taiping Ayaklanması'ndan bir ölüm ve yıkım sahnesi (*Getty*)
45. Nanjing Dostluk Kitabı Mukaddes Basım Şirketi (*Reuters/Sean Yong*)
46. Sanayileşmiş Çin (*Dewald Aukema*)
47. Barack Obama ve Wen Jiabao, Kasım 2009 (*Corbis*)

Harita Listesi

1. Zheng He'nin Yedinci Seyahati ve Vasco da Gama'nın Birinci Seyahati
2. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1683'ten Sonra Dağılması
3. Prusya'nın 1668'den Sonra Genişlemesi
4. ABD'nin 1783'ten Sonra Genişlemesi
5. Büyük Kolombiya'nın Dağılması

6. Afrika'daki Fransız ve Alman İmparatorlukları, 1914
7. Çin'deki Protestan Misyonerler, 1902

Şekil Listesi

1. Müstakbel Batı İmparatorlukları, 1500 ve Batı İmparatorlukları, 1913
2. BK/Çin Kişi Başına GSYİH Oranı, 1000–2008
3. Fransız Ordusunda Askeri İşgücü Üretkenliği
4. Yenidünya'nın Irksal Yapısı, 1570–1935
5. İngiltere, ABD, Hindistan ve Çin'de Ortalama Ömür, 1725–1990
6. Fransız İmparatorluğu'nda Sağlık Dönüşümlerinin Zamanlaması ve Temposu
7. Çalışma Ahlakları: Batı ve Doğu'da Yıllık Çalışma Saatleri, 1950–2009
8. Dinsel İnanç ve İbadet, 1980'lerin Başları ve 2000'lerin Ortaları
9. Başvurucunun Ülke Kökenine Göre Patentler, 1995–2008
10. ABD GSYİH'sinin Yüzdelik Bir Oranı Olarak Büyük Çin GSYİH'si, 1950–2009
11. Sekizinci Sınıf (~ 14 yaşında) Öğrencilerin Ortalama Matematik Puanları, 2007
12. Avrupa, Amerika, Çin ve Hindistan'ın Küresel GSYİH İçindeki Tahmini Payları, Seçilmiş Yıllar, 1500–2008

ÖNSÖZ

Fikrin nerede ve ne zaman aklıma takıldığını hatırlamaya çalışıyorum şu anda. Şanghay'da 2005'te Rıhtım boyunca ilk kez yürürken miydi? Chongqing'in sis ve tozu arasında, büyük bir taş dolgu temelin ileride Güneybatı Çin'in finansal merkezi olacağını anlatan bir yerel Komünist Parti yetkilisini dinlerken miydi? Bu olay 2008'deydi ve her nedense Pekin'deki Olimpiyat açılış töreninin bütün o senkronize tantanasından daha fazla etkilemişti beni. Yoksa 2009'da Carnegie Salonu'nda klasik müziğin Doğululaşmasının timsali sayılan göz kamaştırıcı bir yeteneğe sahip Çinli genç besteci Angel Lam'ın müziği karşısında büyülenmiş halde koltuğumda otururken miydi? Sanırım, 21. yüzyılın bitmekte olan ilk on yılının anlamını belki ancak o zaman gerçekten kavradım: Beş yüz yıllık Batı üstünlüğünün sona erişini yaşamaktaydık.

Bu kitabın ele aldığı ana soru gittikçe bana bir modern çağ tarihçisinin ortaya atabileceği en ilginç soru gibi görünüyor. Avrasya kara kütlesinin batı ucundaki birkaç küçük siyasal yapı, 1500 dolaylarından itibaren Doğu Avrasya'nın daha kalabalık ve birçok bakımdan daha gelişkin toplumlarını da kapsamak üzere dünyanın geri kalan kesimine egemen olma yoluna tam olarak niçin girdi? Buna bağlı ikinci sorum şu: Batı'nın geçmişteki üstünlüğüne ilişkin iyi bir açıklama bulabilirsek, geleceği konusunda bir öngörü ortaya koyabilir miyiz? Bu gerçekten Batı dünyasının sonu ve yeni bir Doğu çağına geçiş mi demektir? Başka bir ifadeyle, insanlığın daha büyük kısmının Batı Avrupa'da Rönesans'ın ve Reform hareketinin ardından ortaya çıkan uygarlığa – bilim devrimiyle ve Aydınlanma süreciyle harekete geçen, Atlantik'in öteki yakasına ve ta Avustralezya'ya kadar yayılan, devrim, sanayi ve imparatorluk çağlarında doruğuna ulaşan uygarlığa – az çok bağlı olduğu bir çağın sönüşüne mi tanık olmaktayız?

Bizzat böyle soruları yöneltme isteğim 21. yüzyılın ilk on yılı hakkında bir şeyler söylüyor. İskoçya'da doğup büyümüş, Glasgow Akademisi'nde ve Oxford

Üniversitesi'nde eğitim görmüş biri olarak, yirmili ve otuzlu yaşlarım boyunca akademik kariyerimi Oxford veya Cambridge'de geçireceğimi varsaydım hep. Beni ABD'ye taşınmayı ilk kez düşünmeye yönelten şey, New York Üniversitesi Stern İşletme Okulu'nun seçkin bağışçılarından ve Wall Street kıdemlilerinden Henry Kaufman'ın para ve iktidar tarihine ilgi duyan birinin asıl para ve iktidar odağına niçin gelmediğini sorması oldu. Orası Manhattan merkezinden başka neresi olabilirdi? Yeni binayla girilirken, New York Borsası'nın Amerikan tasarımı ve büyük ölçüde Amerikan mülkiyetinde muazzam bir küresel ekonomik şebekenin odağı olduğu apaçıktı. İnternet şirketleri balonu hiç kuşkusuz sönmeye yüz tuttu ve can sıkıcı bir küçük durgunluk Demokratların tam da ulusal borçları kapatma sözünün neredeyse akla yakın görünmeye başladığı sırada Beyaz Saray'ı kaybetmelerine yetti. Ama George W. Bush'un başkanlık koltuğuna oturmasının daha sekizinci ayı dolarken, Batı egemenliğindeki dünya açısından Manhattan'ın merkezî konumunu kesinlikle vurgulayan bir olayla karşılaştı. Dünya Ticaret Merkezi'nin el-Kaide teröristlerince yıkılması, New York'a yakışıksız bir iltifat sayılırdı. Orası Batı üstünlüğüne kafa tutmakta kararlı birisi için bir numaralı hedefti.

Ardından kasıntılı delişmenliği sergileyen olaylar geldi. Afganistan'da Taliban yönetimi yıkıldı. Bir "şer ekseni" için artık "rejim değişikliği" zamanının geldiğine karar verildi. Irak'ta Saddam Hüseyin devrildi. Kamuoyu yoklamalarında yüksek destek gören Texas'lı Serseri Mayın başkanlığa yeniden seçilme yoluna girdi. ABD ekonomisi vergi indirimleri sayesinde toparlandı. "Yaşlı Avrupa" – ayrıca liberal Amerika – kıvranarak köpürdü. Gelişmelerin ilgimi çekmesiyle, imparatorluklar, özellikle Amerika için Britanya'dan çıkarılacak dersler üzerine gittikçe daha fazla okuyup yazmaya koyuldum; böylece *İmparatorluk: Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirişi* (2003) kitabı ortaya çıktı. Amerikan imparatorluğunun yükselişine, egemenliğine ve olası düşüşüne kafa yorarken, Amerikan gücünün bağrındaki üç hayati eksiklik gözümde berraklaştı: İnsan gücü eksikliği (Afganistan ve Irak'taki kara gücünün yeterli olmayışı), ilgi eksikliği (girilen ülkelerde uzun süreli işgale halkın coşkulu desteğinin yeterli olmayışı) ve hepsinden önemlisi finansal eksiklik (yatırıma göre tasarrufun ve kamu harcamalarına göre vergilendirmenin) yeterli olmayışı.

Dev: Amerikan İmparatorluğunun Yükselişi ve Düşüşü (2004) kitabımda, ABD'nin açık veren cari ve mali hesaplarını kapatmak için Doğu Asya sermayesine bel bağlama noktasına belli belirsiz vardığı uyarısında bulundum. Dolayısıyla Amerika'nın ilan edilmemiş imparatorluğunun gerileyişi ve düşüşü, kapıya dayanan teröristlerden ve onlara destek veren haydut rejimlerden değil, ama

bizzat imparatorluğun bağrındaki bir finansal krizden kaynaklanıyor olabilirdi. 2006 sonlarında Moritz Schularick ve ben, cimri Çin ile savurgan Amerika arasında tehlikesiz sürdürülemeyeceğini gördüğümüz ilişkiyi tarif etmek için –mitolojik canavar "kimera"ya cinaslı bir göndermeyle– "Çimerika" kelimesini ortaya attığımızda, uç veren küresel finansal krizin anahtarlarından birini saptamıştık. Zira Amerikalı tüketici hem ucuz Çin işgücünden hem de ucuz Çin sermayesinden yararlanmasaydı, 2002-07 yıllarındaki balon o kadar berbat olmayacaktı.

Amerikan "hiper gücü" yanılsaması, George W. Bush'un başkanlık döneminde bir kez değil, iki kez darmadağın oldu. İntikam tanrıçası önce Bağdat banliyölerinden Sadr'ın arka sokaklarında ve Taliban üssü Helmand bölgesinde belirdi; sadece Amerikan askerî kudretinin sınırlarını değil, daha da önemlisi Büyük Ortadoğu'da demokratik bir dalga yönündeki yeni-muhafazakâr hayallerin bönlüğünü açığa vurdu. İkinci bir darbe 2007'de alt gelir grubuna dönük ipotekli kredi krizinin 2008'de kredi sıkışıklığına ve nihayet 2009'da "büyük durgunluk" dalgasına dönüşmesiyle geldi. Lehman Brothers firmasının iflasından sonra, merkez bankası yetkililerinin "tarihin sonu" anlayışına denk düşen "Washington Mutabakatı" ve "Büyük Ölçülülük" yaklaşımlarının düzmece değerleri unutulup bir köşeye atıldı. İkinci bir Büyük Bunalım bir süre dehşet verici ölçüde mümkün göründü. Aksayan şey neydi? 2006 ortalarında başlayan ve finansal krizin en kötü düzeye çıktığı Kasım 2008'de *Paranın Yükselişi* kitabımla noktalanan bir dizi makale ve konuşmada şunu ileri sürdüm: Uluslararası finansal sistemin bütün önemli bileşenleri banka bilançolarındaki aşırı kısa vadeli borçlanmayla, fena halde yanlış fiyatlandırılmış ve düpedüz fazla değer biçilmiş ipotekli krediye dayalı tahvillerle ve yapılandırılmış diğer finansal ürünlerle, Federal Rezerv Sistemi'nin izlediği aşırı gevşek para politikasıyla, siyasal kaygılar doğrultusunda tasarlanmış bir konut balonuyla ve ölçülebilir riskler yerine bilinemez belirsizliklere karşı güya koruma sağlayan (ve "türev" olarak bilinen) sahte sigorta poliçelerinin kısıtsız satışıyla feci biçimde zayıflamıştı. Batı kökenli finansal kurumların küreselleşmesiyle birlikte, ekonomik oynaklığa daha az fırsat veren yeni bir çağa girildiği sanılmıştı. Eski tarz bir likidite krizinin borçlanmaya dayalı finansal mühendisliğe bağlı bütün sarsak yapıyı yerle bir edebileceğini öngörmek için biraz tarihsel bilgi yeterliydi.

İkinci bir Büyük Bunalım tehlikesi büsbütün ortadan kalkmamakla birlikte, 2009 yazından sonra yatıştı. Ne var ki, dünya artık değişmişti. İthalat ve ihracat finansmanına dönük kredilerin birdenbire kurumasıyla birlikte, finansal krizin küresel ticarette yarattığı müthiş çöküşün, Batı'ya ihracata bağımlı olduğu söylenen büyük Asya ekonomilerini sarsması beklenebilirdi. Oysa devletin bü-

yük çaplı kredi genişlemesine dayanan son derece etkili bir canlandırma programı sayesinde, Çin sadece büyüme açısından bir yavaşlama sıkıntısı çekti. Bu, çok az uzmanın beklediği kayda değer bir başarıydı. Toplam 1,3 milyar insanı kapsayan bir kıtasal ekonomiyi sanki devasa bir Singapur'muş gibi çekip çevirmenin belirgin güçlüklerine rağmen, bu satırların yazıldığı sırada (Aralık 2010) Çin'in sanayi devrimini sürdürme ve tıpkı Japonya'nın (1963'te) Birleşik Krallık ekonomisini yakalayıp geçtiği gibi, ABD'yi gayri safi yurtiçi hâsıla açısından geride bırakma ihtimali daha da yüksek görünüyor.

Batı önceki 500 yılın büyük bölümünde ötekiler karşısında gerçek ve sürekli bir üstünlükten açıkça yararlanmıştı. Batı ve Çin arasındaki gelir düzeyi uçurumu daha 1600'lerde açılmaya başlamış ve bu açılma ta 1970'lerin sonlarına, hatta belki sonrasına kadar sürmüştü. Ama o tarihten sonra şaşırtıcı bir hızla daraldı. Finansal kriz, ortaya atmak istediğim sonraki tarihsel soruyu berraklaştırdı. Batı üstünlüğü artık bitti mi? Buna bir cevap bulmayı ancak üstünlüğün tam olarak nelere dayandığını ortaya koyunca umabilirim.

Bundan sonra anlatacaklarım tarih metodolojisiyle ilgilidir; sabırsız okurlar bu kısmı atlayarak, dosdoğru "Giriş" bölümüne geçebilirler. Beni böyle bir kitabı yazmaya yönelten şey, halen yaşayan insanların ölülere yeterince ilgi göstermedikleri yönünde güçlü bir izlenim edinmiş olmamdır. Üç çocuğumun büyüyüşünü izlerken, tarihi onların yaşındayken benim öğrendiğimden daha az öğrendikleri yönünde tedirgin edici bir duyguya kapılmıştım; bunun sebebi kötü öğretmenler değil, kötü tarih kitapları ve daha da kötü tarih sınavlarıydı. Finansal krizin gelişimini izlerken, bu konuda pek de yalnız olmadıklarını kavradım; çünkü görünüşe bakılırsa, Batı dünyasının bankalarında ve hazine bakanlıklarında sadece bir avuç kişi son Büyük Bunalım hakkında en kabataslak düzeyin ötesinde bilgilere sahipti. Aşağı yukarı otuz yıl boyunca, Batı okullarında ve üniversitelerinde gençlere tarihsel bilginin özünü içermeyen bir liberal eğitim anlayışı verilmişti. Onlara, anlatılar yerine birbirinden kopuk "modüller" öğretilmiş, kronolojiler üzerinde daha da az durulmuştu. Geniş çapta ve hızlı okumayı sağlayan kilit beceriyle değil, belge alıntılarının kalıplara bağlı analiziyle eğitilmişlerdi. Hayali Roma bölük komutanlarına ya da Yahudi soykırımı kurbanlarına empatiyle yaklaşmaya özendirilmişlerdi, ama başlarına gelen kötülüklerin niçin ve nasıl ortaya çıktığı üzerine denemeler yazmaları istenmemişti. Oyun yazarı Alan Bennett *Tarih Çocukları* adlı eserinde bir "üçlem" ortaya atar: Tarih aykırı tartışma tarzıyla mı, geçmişinin doğruluğunu ve güzelliğini paylaşma yaklaşımıyla mı, yoksa sırf "boktan şeyleri peş peşe" anlatma yoluyla mı öğretilmeli-

dir? Besbelli ki bugünün altıncı sınıf öğrencilerine her üçünün de sunulmadığının farkında değildi – bir avuç "boktan şeyi" belirli bir sıra olmaksızın öğrendikleri söylenebilir en fazla.

Şimdi ders verdiğim üniversitenin eski rektörü bir keresinde bana şöyle bir itirafta bulundu: Massachusetts Teknoloji Enstitüsü'nde öğrenim gördüğü sırada, annesi en az bir tarih dersi alması için yalvarmış. Parlak genç iktisatçı burnu havada bir tavırla, geçmişten çok gelecekle ilgilendiğini belirtmiş. Şimdi yanıltıcı olduğunu bildiği bir tercih bu; aslında tekil anlamda gelecek diye bir şey yoktur, sadece çoğul anlamda gelecekler vardır. Elbette hiçbiri kesin olmayan çok sayıda tarih yorumu yapılsa da, tek bir geçmiş vardır. Geçmiş artık geride kalmış olsa bile, bugün yaşadıklarımızı, yarın ve daha sonra bizi bekleyen şeyleri anlamak açısından iki sebeple vazgeçilmez önem taşır. Birincisi, şimdiki dünya nüfusu şimdiye kadar yaşamış bütün insanların yaklaşık yüzde 7'sini oluşturur. Ölüler sayıca bire on dört gibi bir oranla sağları geçerken, kendimizi riske atma pahasına, insan soyunun böylesine büyük bir çoğunluğunun birikmiş tecrübesini gözardı etmekteyiz. İkincisi, şu anda yaşadığımız akış halindeki zaman ve önümüzde durmakla birlikte ancak biri yaşanacak olan çok sayıda gelecek konusunda gerçekten tek güvenilir bilgi kaynağımız geçmiştir. Tarih sadece geçmişi değil, zamanın kendisini incelememizi sağlayan araçtır.

Önce konunun sınırlamalarını kabul edelim. Tarihçiler bilim insanı değildir. Güvenilir öngörü yetileriyle sosyal ya da siyasal "fiziğin" evrensel yasalarını belirleyemezler (ve hatta buna hiç yeltenmemeleri gerekir). Niçin mi? Çünkü geçmişi oluşturan binlerce yıllık deneyi tekrarlama olanağı yoktur. İnsanlık tarihinin örneklem büyüklüğü birdir. Dahası, bu kocaman tek deneydeki her bir "parçacık" her türlü bilişsel eğilimle çarpıtılmış bilince sahiptir. Bu da oldukları yerde dönen cansız ve akılsız parçacıklara oranla, davranışlarını kestirmenin daha zor olduğu anlamına gelir. İnsanlık halinin birçok garip yanlarından biri, insanların evrim sürecinde kendi geçmiş tecrübelerinden ders çıkarmayı neredeyse içgüdüsel olarak öğrenmiş olmalarıdır. Yani, davranışları uyuma açıktır; zaman içinde değişir. Öyle gelişigüzel dolaşmak yerine patikalarda yürürüz ve hep görüldüğü üzere, bir yol ayrımına varıldığında, seçeceğimiz istikameti daha önce karşılaştığımız şeyler belirler.

O halde tarihçiler ne yapabilir? Birinci yaklaşım, sosyal bilimcilerin yolunu izleyerek ve nicel verilere dayanarak, Carl Hempel'in genel belirlemeleri anlamında, geçmişle ilgili çoğu durum için geçerli görünen "kapsayıcı yasalar" geliştirmektir. (Sözgelimi, demokratik bir liderin yerine bir diktatör iktidara geçtiğin-

de, söz konusu ülkenin savaşa girme olasılığı artar.) İkinci yaklaşım, öbürüyle karşılıklı bir dışlayıcılık taşımamakla birlikte, büyük Oxford felsefecisi R. G. Collingwood'un *Otobiyografi*'sinde (1939) anlattığı biçimde, ölülerin tecrübelerini yaratıcı bir yorumla aktararak onlarla hasbıhale girmektir. Tarihsel irdelemenin bu iki tarzı, geçmişin günümüze ulaşan kalıntılarını tarihe, yani geçmişe dönük bakışla insanlık halini düzene koyan ve aydınlatan bir bilgi ve yorum manzumesine dönüştürmeye olanak verir. Yaşayabileceğimiz olası geleceklere ilişkin her türlü ciddi öngörü belirlemesi, örtük ya da açık biçimde bu tarihsel prosedürlerden birine dayanır. Öyle olmazsa, sabah okuduğunuz gazetedeki yıldız falıyla aynı kategoriye girer.

Collingwood'un Birinci Dünya Savaşı kıyımının ardından doğa biliminin ve psikolojinin gözünü açmasıyla edindiği tutku, tarihi modern çağa taşımak ve böylece "kes-yapıştır tarihi" diye bir tarafa ittiği anlayışı, yazarların "kendilerinden önce başkalarınca söylenmiş şeyleri farklı düzenlemelerle ve farklı üslup bezemeleriyle tekrarlaması" üzerine kurulu anlayışı geride bırakmaktı. Onun düşünce süreci bizzat aktarılmaya değerdir:

a) "Bir tarihçinin incelediği geçmiş ölü bir geçmiş değil", günümüze ulaşan izler (belgeler ve eserler) biçiminde "bir bakıma günümüzde hâlâ yaşayan bir geçmiştir."
b) Öngörülen amacının çıkarsamayla belirlenememesi halinde, bir tarihsel bulgunun anlamsız kalması anlamında, "bütün tarih düşünce tarihidir".
c) Bu çıkarsama süreci zaman içinde yaratıcı bir sıçrayışı gerektirir: "Tarihsel bilgi tarihçinin incelemekte olduğu tarihe özgü düşünceyi zihninde yeniden sahnelemesidir".
d) Ama tarihin gerçek anlamı geçmişin ve bugünün bitişmesinden gelir: "Tarihsel bilgi geçmişe ait bir düşüncenin şimdiki düşüncelerin onunla çelişkileri için kendilerininkinden farklı bir düzleme oturttukları bir bağlamla sarmalanmış olarak yeniden sahnelenmesidir".
e) Bu bakımdan tarihçinin "tarihçi olmayanla ilişkisi, eğitimli korucunun ormandan geçen cahil yolcuyla ilişkisine pekâlâ benzetilebilir. 'Burada ağaçtan ve çimden başka bir şey yok,' diye düşünür yolcu ve yolunda ilerler. 'Bak, çimlerin arasında bir kaplan var,' der korucu." Bir başka deyişle, Collingwood'a göre, tarih "[bilimsel] kurallardan büsbütün farklı" bir şey, "yani içgörü" sunar bize.
f) Tarih içgörüsünün gerçek işlevi "geçmişin, görünürde işlenen konusunun bugünle sarmalanmış olması ve bugünün eğitimsiz göze hemen görünme-

yen bir parçasını [oluşturması] nedeniyle [insanları] bugün hakkında bilgilendirmektir".

g) Tarihsel araştırma için seçtiğimiz konuya gelince, Collingwood çağdaşı olan Cambridge tarihçisi Herbert Butterfield'in "kafayı bugüne taktığı" için kınanmasında gocunacak hiçbir taraf olmadığını açıklıkla belirtir: "Gerçek tarihsel sorunlar pratik sorunlardan doğar. Davranışlarımızda esas almamız istenen durumu daha berrak görmek amacıyla tarihi inceleriz. Dolayısıyla sonuçta bütün sorunlara kaynaklık eden düzlem "gerçek" hayatın düzlemidir: Çözümleri için başvurulan merci ise tarihtir".

Felsefe kadar arkeolojide de usta bir bilge, yatıştırma politikasının sıkı bir muhalifi ve *Daily Mail* gazetesinden tiksinmiş ilk kişilerden biri* olan Collingwood, yıllar boyunca rehberim olmuştur; ama bu kitabı yazmam sırasında benim için her zamankinden daha fazla vazgeçilmez olduğunu belirtmeliyim. Zira uygarlıkların düşüşe geçme sorunu, kes-yapıştır tarihinin toptancılarına bırakılamayacak kadar önemlidir. Gerçek anlamda günümüzün pratik bir sorunudur ve elinizdeki kitap da bu konuda bir korucu rehber olma amacındadır. Çimlerin arasında gizlenmiş birden fazla kaplan var çünkü.

Geçmişin düşüncelerini sorumluluk duygusuyla aktarırken, geçmiş konusunda tarih tecrübesinden yoksun olanların unutmaya yatkın olduğu basit bir gerçeği her zaman göz önünde tutmuşumdur. Geçmişte çoğu insan ya genç ölürdü ya da genç ölmeyi beklerdi; genç ölmeyenler ise sevdikleri kişilerin erken yaşta ayrılmasının getirdiği yoksunluğu hep duyardı. Elli dokuz yaşındayken, yani şu andaki yaşım itibariyle benden on üç yaş büyükken ölen ve James dönemi ustalarından olan gözde şairim John Donne'un yaşamını ele alalım. Avukat, Parlamento üyesi ve Katolik inancını bıraktıktan sonra Anglikan bir rahip olan Donne, aşk izdivacı yüzünden eşinin amcası kraliyet mühürdarı Sir Thomas Egerton'ın yanındaki sekreterlik işinden oldu.** Anne Donne züğürtlük içinde geçen on altı yılda kocasına on iki çocuk doğurdu. Bunların üçü, Francis, Nicholas ve Mary on yaşına varmadan öldü. Anne da ölü doğan on ikinci çocuğunun ardından bu dünyadan göçtü. John Donne'un gözde kızı Lucy'yi yitirdikten ve onunla birlik-

* Bu gazeteyi "okurun bilmesi gereken gerçekleri esas alan 'haber' kelimesinin eski anlamını yitirdiği ... ve okurun okumaktan hoşlanabileceği gerçek ya da uydurma şeyler biçiminde yeni bir anlam kazandığı ilk İngiliz gazetesi" olarak nitelendirmişti.

** Kadıncağız babasına kafa tutan şairin kısa bir süre için hapse atılması üzerine şu zekice espriyi yapmıştı: "John Donne – Anne Donne – Un-done" ("John Donne – Anne Donne – Artık perişan"). Adamın ona âşık olması boşuna değildi.

te mezara girmenin eşiğinden döndükten sonra yazdığı *Beklenmedik Durumlar Üzerine Dua* (1624), ölülerle dertleşmeye dönük bütün tembihlerin en harikasını içerir: "Her insanın *ölümü* bir şey eksiltir *benden*, çünkü hemhalım *insanoğluyla* ben; dolayısıyla asla sorma kimin için *çan* çalındığını; *sanadır* o çanın çağrısı." Üç yıl sonra da yakın bir dostunun ölümü ona "En Kısa Gün Olan Azize Lucia Yortusuna Gece İnerken" şiirinin ilhamını verdi:

> Öbür dünyada, yani ikinci baharda sevgiyi
> Doyasıya yaşayacak olanlar düşünün beni;
> Çünkü sevginin yeni simyayı işlediği
> Ölü her şeyle doldurdum bedenimi.
> İfadesini bulurdu onun sanatında
> Bir cevher ta hiçliğin ortasında,
> Sıkıcı yoklukta ve yalın boşlukta;
> Harap edince beni gidişiyle işte gömüldüm
> Olmayan şeylere – yokluk, karanlık ve ölüm.

Ortalama ömrün şimdiki düzeyin yarısından az olduğu dönemdeki insanlığın halini daha iyi anlamak isteyen herkes bu dizeleri okumalıdır.

Ölüm artan gücüyle insanları daha baharı yaşarken biçtikçe, sırf hayatın belirsiz ve kederle dolu görünmesine yol açmakla kalmadı; geçmişin uygarlıklarını kuran insanlardan çoğunun henüz gençken dünyaya katkıda bulunmalarını da getirdi. Determinist nedenselliğe bağlı tek bir maddi evrenin bulunduğu ve "Tanrı"nın belli belirsiz kavradığımız haliyle o evrenin doğal düzeninden başka bir şey olmadığı hipotezini ortaya atan Hollandalı büyük Yahudi filozof Baruch (Benedict) Spinoza, 1677'de kırk-dört yaşındayken, muhtemelen mercek taşlayıcısı olarak günlük işini yaparken soluduğu cam zerrecikleri yüzünden öldü. Olasılık teorisinin ve hidrodinamiğin öncüsü, Hıristiyan inancının en büyük savunusu sayılan *Pensées* (*Düşünceler*) kitabının yazarı Blaise Pascal sadece otuz dokuz yıl yaşadı; manevi yanının yeniden uyanmasını sağlayan yol kazasında ağır yaralansaydı, daha da genç yaşta ölebilirdi. Bu dehalara sözgelimi büyük hümanistler Erasmus (altmış dokuz) ve Montaigne (elli dokuz) kadar uzun bir ömür nasip olsaydı, kim bilir başka hangi büyük eserleri verirlerdi? En mükemmel opera *Don Giovanni*'nin bestecisi Mozart henüz otuz beş yaşındayken öldü. Muhteşem do majör yaylı beşlisinin (D956) bestecisi Franz Schubert daha otuz yaşındayken muhtemelen frengiye yenik düştü. Her ne kadar üretken olsalar da, onlara duygusuz Johannes Brahms'ın keyfini sürdüğü altmış üç yıl ya

da daha da olağandışı uzun ömrüyle sıkıcı Anton Bruckner'e bu dünyada tanınan yetmiş iki yıl nasip olsaydı, kim bilir başka neler bestelerlerdi? Eşitlikçiliğin en yüce ifadesi "Bir İnsan Her Şeye Rağmen Bir İnsandır" şiirini yazan İskoç şair Robert Burns, 1796'da öldüğünde otuz yedi yaşındaydı. Soydan geçme statüyü en çok küçümseyen şairin ("Rütbe paradaki mühürden başka bir şey değildir / İnsan ise som altındır her şeye rağmen"), statüye en çok tapınan şairden çok daha az yaşamış olması ne büyük adaletsizliktir: Lort payeli Alfred Tennyson nişanlarla donanmış halde seksen üç yaşında öldü. Palgrave'in *Altın Hazine* derlemesinde yer almak Tennyson'dan çok Burns'e yakışırdı. Özenli resim yapan Jan Vermeer doksan bir yıl yaşasaydı ve aşırı üretken Pablo Picasso otuz dokuz yaşında ölseydi, yani asıl ömürleri tersine olsaydı, bugün dünyanın sanat galerileri ne kadar farklı olurdu?

Siyaset de bir sanattır; felsefe, opera, şiir ya da resim kadar uygarlığımızın bir parçasıdır. Ama Amerikan tarihinin en büyük siyaset sanatçısı Abraham Lincoln, ikinci görev dönemine başlama konuşmasından sadece altı hafta sonra, ufak bir garez peşindeki bir suikastçıya kurban olduğu için, Beyaz Saray'da ancak bir dönem kalabildi. Öldüğünde henüz elli altı yaşındaydı. Bir kütük evde doğup kendi kendini yetiştiren ve görkemli Gettysburg konuşmasıyla ABD'yi "halkın halk tarafından halk için yönetilmesi" ilkesi doğrultusunda "adı hürriyetle özdeşleşmiş ve bütün insanların eşit yaratıldığı önermesine bağlı bir ülke" olarak yeniden tanımlayan bu koca adam, polo meraklısıyken polyoyla yatalak duruma düşen ve altmış üç yaşında ölmeden önce tıp biliminin neredeyse tam dört dönem başkanlık yapmasına yetecek kadar yaşattığı ekâbir Franklin Delano Roosevelt kadar uzun ömürlü olsaydı, Yeniden İnşa dönemi ne kadar farklı olurdu acaba?

Hayatımız sadece muhtemel süre açısından değil, daha yüksek maddi rahatlık düzeyi açısından da geçmişte yaşamış çoğu insanın hayatından çok farklı olduğundan, geçmişin erkeklerini ve kadınlarını oldukça sıkı biçimde anlamak için hayal gücümüzü işletmeliyiz. Büyük iktisatçı ve sosyal teorisyen Adam Smith, Collingwood'un hatıratından bir buçuk yüzyıl önce yazdığı *Ahlaki Duygular Teorisi*'nde, uygar bir toplumun duygudaşlık üzerine kurulu olmasından dolayı, herkesin didiştiği bir savaşa göre niçin tanımlamayacağını şöyle açıklamıştı:

> Başka insanların neler hissettiklerini doğrudan yaşayarak anlayamadığımız için, nasıl etkilendiklerine dair bir fikir edinemeyiz; ama benzer durumda neler hissetmiş olacağımızı tasavvur ederek bunu anlayabiliriz. Kardeşimiz sıkıntıda olsa bile, bizzat rahatta olduğumuz sürece, hislerimiz onun neler çektiğini bize asla bildir-

> mez. Hislerimiz bizi kendi şahsımızın ötesine asla taşımamıştır ve asla taşımayacaktır; onun hislerine dair bir kavrayışa ancak hayal gücüyle varabiliriz. Bu melekenin dahi aynı durumda olmamız halinde neler hissedeceğimizi göstermekten başka bir yararı dokunmaz bize. Hayal gücümüzün aktardığı şey onun hislerine değil, kendi hislerimize dair izlenimlerdir. Kendimizi hayal gücüyle ancak onun yerine koyarız.

Bu hiç kuşkusuz tarihçinin ne yapması gerektiği konusunda tam tamına Collingwood'un söylediği ve benim de okurdan kitabın sayfalarında ölülerin canlanan düşünceleriyle karşılaştığında yapmasını istediğim şeydir. Kitabın kilit noktası ele alınan uygarlığın zenginlik, nüfuz ve güç bakımından çarpıcı bir büyümeye ulaşmasını neyin sağladığını anlamaktır. Ama hayal gücü marifetiyle kendimizi onların yerine koymamıza olanak veren duygudaşlığı taşımaksızın böyle bir anlayışa varılamaz. Konu başka uygarlıklarda, yani Batı'nın boyunduruk altına aldığı ya da en azından kendisine bağlı kıldığı uygarlıklarda yaşayanların düşüncelerini canlandırmaya geldiğinde, bu marifet daha da güçleşecektir. Onlar da oyuncu kadrosunun aynı ölçüde önemli unsurlarıdır. Anlatacağım şey Batı'nın bir tarihi değil, Batı egemenliğinin açıklanması gereken olguyu oluşturduğu dünyanın bir tarihidir.

Fransız tarihçi Fernand Braudel 1959'da yazdığı bir ansiklopedi maddesinde uygarlığı şöyle tanımlamıştı:

> Öncelikle bir mekân, bir "kültürel alan" ... bir yer [söz konusudur]. Yerle birlikte ... evlerin biçiminden, yapımlarında kullanılan malzemeden ve çatı düzeninden başlayarak, okun arkasına tüy takma gibi becerilere, bir lehçeye ya da lehçe öbeğine, mutfak zevklerine, belirli bir teknolojiye, bir inanç yapısına, bir sevişme tarzına ve hatta pusulaya, kâğıda, matbaaya kadar uzanan çok çeşitli "emtia"yı, ayırıcı kültürel özellikleri yansıtmalısınız. Düzenli kümeleşme, belirli ayırıcı özelliklerin tekrarlanma sıklığı, sınırları belli bir alan içinde hep görülme durumu ... bir tür zaman sürekliliğiyle [birleşmiş olmalıdır].

Ne var ki, Braudel değişimi açıklamaktan çok yapıların çerçevesini çizmede ustaydı. Şimdilerde tarihçilerin hikâyeler anlatması gerektiği sıklıkla belirtiliyor; bu doğrultuda elinizdeki kitap da büyük bir hikâye – bir uygarlığın önceki bütün uygarlıkları bağlayan kısıtlamaları niçin aştığına dair bir meta-anlatı – ve onun çerçevesinde birçok küçük hikâye ya da mikro-tarih sunuyor. Ancak anlatı sa-

natının canlanması, gerekli olan yaklaşımın sadece bir unsurudur. Hikâyelerin yanı sıra sorulara yer vermek de önemlidir. "Batı niçin ötekilere egemen oldu?" sorusu düzgün bir hikâyenin ötesinde bir şeyi gerektirir. Verilecek cevap analitik olmalıdır, bulgularla desteklenmelidir ve şu karşı soruyla test edilebilmelidir: Burada saptadığım can alıcı yenilikler olmasaydı, Batı gözden kaçırdığım ya da yeterince önemsemediği başka bir sebeple ötekilere yine de hükmünü geçirir miydi? Yoksa dünyanın oldukça farklı bir seyir izlemesiyle, Çin ya da başka bir uygarlık ilk sıraya yerleşir miydi? Sıklıkla kurguya dayanan tarih anlatılarımızın birer uyarlamadan daha fazla anlam taşıdığını sanma yanılgısına kapılmamalıyız. İleride göreceğimiz üzere, Batı egemenliğinin ortaya çıkışı o dönemde yaşayanların hayal edebileceği en olası gelecek gibi değildi; tarihsel aktörün zihninde feci yenilgi senaryosu çoğu kez günümüz okurunun gördüğü mutlu sonlu kısmetten daha ağır basan bir şeydi. Yaşanmış bir tecrübe olarak tarihin gerçekliği, romandan ziyade satranç karşılaşmasına, oyundan ziyade futbol maçına çok daha fazla benzer.

Her şey iyi değildi. Hiçbir ciddi yazar Batı uygarlığının elde ettiği üstünlüğün lekesiz olduğunu ileri süremez. Öte yandan hiçbir iyi tarafının olmadığını ısrarla belirtenleri de görmekteyiz. Bu tutum abestir. Bütün büyük uygarlıklar gibi, Batı uygarlığının da iki yüzü vardı; soyluluk kadar alçaklığa da yatkındı. Belki daha iyi bir benzetme, Batı'yı James Hogg'un *Haklı Bir Günahkârın Kişisel Anıları ve İtirafları* (1824) ya da Robert Louis Stevenson'ın *Ballantrae Efendisi* (1889) romanındaki kavgalı iki kardeş gibi görmektir. Rekabet ve tekel; bilim ve hurafe; özgürlük ve kölelik; iyileştirme ve öldürme; çalışkanlık ve tembellik – bunların her ikisinde de Batı hem iyiyi hem de kötüyü peyda etti. Asıl mesele, Hogg'un ya da Stevenson'ın romanında olduğu gibi, iki kardeşten daha iyi olanın sonunda üstün çıkmasıydı. Ayrıca tarihin mağluplarını romantikleştirme eğiliminden de kaçınmalıyız. Batı'nın ezip geçtiği veya dayatma kadar aktarma yoluyla daha barışçıl biçimde dönüştürdüğü diğer uygarlıkların da kusurları vardı; bunların en barizi kendi insanlarına maddi yaşam kalitesinde düzenli bir yükselişi sunmaktan âciz olmalarıydı. Güçlüklerden biri hepsinin düşünceleri kayda geçirme ve koruma araçlarına sahip uygarlıklarda yaşamaması nedeniyle, Batılı olmayan bu halkların geçmişteki düşüncelerini her zaman ortaya koyamamamızdır. Sonuçta, tarih esas itibariyle uygarlıkların incelenmesidir; çünkü yazılı kayıtlar olmayınca, tarihçi çok daha az sonuç çıkarılabilecek mızrak uçlarına ve çömlek kırıklarına bakmak durumunda kalır.

Fransız tarihçi ve devlet adamı François Guizot'ya göre, uygarlık tarihi "en geniş tarihtir, ... bütün diğerlerini kapsar". Akademisyenlerin uzmanlaşma ge-

reğince ekonomik, sosyal, kültürel, düşünsel, siyasal, askerî ve uluslararası tarihler arasında diktiği birçok disiplin sınırını aşmak zorundadır. Epeyce geniş bir zaman ve mekânı kapsamalıdır; çünkü uygarlıklar öyle küçük ya da geçici değildir. Ama böyle bir kitap, ansiklopedi gibi olamaz. Atlanan şeylerden yakınacak olanlar için, nevi şahsına münhasır caz piyanisti Thelonious Monk'un şu sözlerini aktarma dışında yapabileceğim bir şey yok: "Her şeyi çalmayın (ya da hep çalmayın); bazı şeyleri kendi haline bırakın. ... Çalmadıklarınız çaldıklarınızdan daha önemli olabilir." Aynı görüşteyim. Kitapta birçok nota ve akort eksiktir. Ama kitaba alınmamalarının bir sebebi vardır. Yapılan seçim Batı üstünlüğünden yararlananlara örnek oluşturabilecek orta yaşlı bir İskoç'un önyargılarını yansıtıyor mu? Büyük olasılıkla. Ama seçimimin benimkinden çok farklı etnik kökenden gelmekle birlikte günümüzde Batı değerlerinin en ateşli ve beliğ savunucuları olan kişilerce uygun görüleceği umudunu taşıyorum –Amartya Sen'den Liu Xiaobo'ya, Hernando de Soto'dan bu kitabı ithaf ettiğim kişiye kadar.

Yaklaşık 600 yıllık dünya tarihini kapsamayı amaçlayan bir kitabın işbirliği ürünü olması kaçınılmazdır ve birçok kişiye teşekkür borçluyum. Şimdi sayacağım arşiv, kütüphane ve kurumların personeline minnettarım: AGI Arşivi, Albert Kahn İl Müzesi, Bridgeman Sanat Kütüphanesi, İngiliz Kütüphanesi, Charleston Kütüphanesi Derneği, Pekin'deki Zhongguo Guojia Tushuguan (Çin Ulusal Kütüphanesi), Corbis, Dakar'daki Pasteur Enstitüsü, Berlin'deki Alman Tarih Müzesi, Berlin-Dahlem'deki Geheimes Staatsarchiv Prusya Kültür Varlıkları Özel Devlet Arşivi, Getty Images, Greenwich Gözlemevi, Viyana'daki Heeresgeschichtliches Müzesi, İrlanda Ulusal Kütüphanesi, Kongre Kütüphanesi, Missouri Tarih Müzesi, Chemin des Dames Müzesi, Lima'daki Altın Müzesi, Londra'daki Ulusal Arşivler, Ulusal Denizcilik Müzesi, İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, PA Photos, Harvard'daki Peabody Arkeoloji ve Etnoloji Müzesi, Dakar'daki Senegal Ulusal Arşivleri, Güney Carolina Tarih Derneği, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi ve elbette Harvard'ın emsalsiz Widener Kütüphanesi. Tarih araştırmalarını hızlandırmada artık benzersiz bir kaynak niteliğini kazanan Google, ayrıca tarihçinin işini kolaylaştıran Questia ve Wikipedia için bir teşekkür cümlesi eklemek haksızlık olur.

Sarah Wallington'ın yanı sıra Daniel Lansberg-Rodriguez, Manny Rincon-Cruz, Jason Rockett ve Jack Sun'dan paha biçilmez bir araştırma yardımı gördüm.

Atlantik'in her iki yakasında basılan bu Penguin kitabı, her zamanki gibi Londra'da Simon Winder'in ve New York'ta Ann Godoff'un alışılagelmiş beceri ve enerjisiyle yayıma hazırlandı. Mesleğinin eşsiz erbabı Peter James son tashih-

ten daha fazlasını yaptı. Richard Duguid, Rosie Glaisher, Stefan McGrath, John Makinson, Pen Vogler ve hepsini saymaya yerimin yetmeyeceği başka birçok kişiye de teşekkür etmem gerekir.

Son beş kitabımın dördünde olduğu gibi, *Uygarlık* daha işin başında bir kitabın yanı sıra bir televizyon dizisi olarak tasarlandı. Channel 4'te Simon Berthon'un da yardımıyla Ralph Lee, çapraşık ya da düpedüz anlaşılmaz bir anlatıma düşmememi sağladı. Chimerica Media'nın bir araya getirdiği olağanüstü ekip olmadan ne dizi ne de kitap gerçekleşebilirdi: Sinematograflar arasında bir prens sayılan Dewald Aukema, dizinin ikinci ve beşinci bölümlerinin yapımcı asistanı James Evans, arşiv araştırmacımız Alison McAllan, dördüncü bölümün yapımcısı Susannah Price, ikinci ve beşinci bölümlerin yönetmeni James Runcie, yapım yöneticimiz Vivienne Steel, üçüncü ve dördüncü bölümlerin yapımcı asistanı Charlotte Wilkins. Projenin ilk aşamasında Joanna Potts da kilit bir rol oynadı. Chris Openshaw, Max Hug Williams, Grant Lawson ve Harrik Maury, İngiltere ve Fransa'daki film çekimlerini ustalıkla yürüttüler. Bana, Chimerica'dan çalışma arkadaşlarım Melanie Fall ve Adrian Pennink'e karşı sabırlı ve âlicenap tavırları, bir yönetim biçimi olarak triumvirliğin bayağı iyi bir reklam malzemesi olarak kalmamızı sağladı. Dostum Chris Wilson hiçbir uçağı kaçırmamamı bir kez daha sağladı.

Diziyi çekmemize birçok kişi yardımcı oldu ve bunların bazıları kitapta kullanılan araştırmalara da katkıda bulundu. Manfred Anderson, Khadidiatou Ba, Lillian Chen, Tereza Horska, Petr Janda, Wolfgang Knoepfler, Deborah McLauchlan, Matias de Sa Moreira, Daisy Newton-Dunn, José Couto Nogueira, Levent Öztekin ve Ernst Vogl'a teşekkür borçluyum.

Dünyayı dolaşırken görüştüğüm birçok kişiye, özellikle Gonzalo de Aliaga, Nihal Bengisu Karaca, Pastor John Lindell, Mick Rawson, Ryan Squibb, Ivan Touška, Stefan Wolle, Hanping Zhang ve –son olarak, ama en az onlar kadar– Dagenham'daki Robert Clack Okulu öğrencilerine teşekkür etmek isterim.

Dünyadaki en iyi edebiyat temsilcisi Andrew Wylie'yle ve İngiliz televizyon dünyasındaki dengi Sue Ayton'la birlikte çalıştığım için son derece talihliyim. Scott Moyers'e, James Pullen'e, Wylie Agency'nin Londra ve New York ofislerindeki diğer bütün elemanlara da teşekkürlerimi iletirim.

Bir dizi seçkin tarihçi, ayrıca bazı dostlarım, eski ve şimdiki öğrencilerim taslak halindeki metni tamamen ya da kısmen okuma cömertliğini gösterdi: Rawi Abdelal, Ayaan Hirsi Ali, Bryan Averbuch, Pierpaolo Barbieri, Jeremy Catto, J. C. D. Clark, James Esdaile, Campbell Ferguson, Martin Jacques, Harold James, Maya Jasanoff, Joanna Lewis, Charles Maier, Hassan Malik, Noel Maurer, Ian Morris,

Charles Murray, Aldo Musacchio, Glen O'Hara, Steven Pinker, Ken Rogoff, Emma Rothschild, Alex Watson, Arne Westad, John Wong ve Jeremy Yellen. Philip Hoffman, Andrew Roberts ve Robert Wilkinson'a da teşekkür borçluyum. Kitapta kalmış olan bütün hataların sorumluluğu sadece bana aittir.

Oxford Üniversitesi'nde Jesus College ile Oriel College dekanlarına ve öğretim üyelerine, Bodleian Kütüphanesi görevlilerine teşekkür etmek isterim. Stanford'daki Hoover Kurumu'nun direktörü John Raisian'a ve yetkin personeline teşekkür borçluyum. Bu kitabı 2010–11 akademik yılında Philippe Roma Tarihi kürsüsü profesörlüğünde bulunurken çok sıcak ilgi gördüğüm Londra İktisat Okulu IDEAS Merkezi'nde tamamladım. Ama en büyük minnettarlığım Harvard'daki meslektaşlarımadır. Harvard Tarih Bölümü'nün her mensubuna tek tek teşekkür etmem epeyce uzun süreceğinden, kendimi toplu bir teşekkürle sınırlamak durumundayım: Sizin meslektaş desteğiniz, teşvikiniz ve düşünsel ilhamınız olmadan böyle bir kitabı yazamazdım. Aynı şey Harvard İşletme Okulu'ndaki meslektaşlarım, özellikle Uluslararası Ekonomi Bölümü İşletme ve Yönetim Dalı öğretim üyeleri, ayrıca Avrupa Araştırmaları Merkezi'nin öğretim kadrosu ve personeli için de geçerlidir. Weatherhead Uluslararası İlişkiler Merkezi, Belfer Bilim ve Uluslararası İlişkiler Merkezi, Ekonomi Tarihi Çalıştayı ve Lowell House'taki dostlarıma da teşekkür borçluyum. Ama en çok Charles Nehri'nin her iki yakasındaki bütün öğrencilerime, özellikle de girdiğim Genel Eğitim sınıfında, Dünya Toplumları 19 dersini alan öğrencilerime teşekkür ederim. Bu kitap sizin varlığınızla hayat buldu, sizin sınav kâğıtlarınızdan ve geribildiriminizden büyük çapta yararlandı.

Son olarak, en derin teşekkürlerimi aileme, özellikle anne babama ve sıklıkla ihmal ettiğim çocuklarım Felix, Freya ve Lachlan'a sunarken, onların anneleri Susan'ı ve geniş akraba topluluğumuzu da unutmadığımı belirtmek isterim. Bu kitabı birçok bakımdan sizin için yazdım, çocuklar.

Bununla birlikte kitabı Batı uygarlığının gerçekte ne anlama geldiğini –ve dünyaya hâlâ sunacak şeylerinin bulunduğunu– bildiğimi herkesten daha iyi anlayan birisine ithaf ediyorum.

Londra, Aralık 2010

GİRİŞ: RASSELAS'IN SORUSU

> [Sözlüğünün dördüncü baskısına] *uygarlık* kelimesini almaya bir türlü yanaşmayarak, *kibarlık* kelimesinde diretti. Ona büyük saygı duymama karşın, *uygardan* türetilmiş *uygarlık* kelimesinin *barbarlığın* zıddı olarak *kibarlıktan* daha uygun düştüğü kanısındaydım.
>
> James Boswell

> Bütün uygarlık tanımları ... şöyle bir yakıştırmadan gelir: "Ben uygarım, sen bir kültüre aitsin, o ise bir barbardır."
>
> Felipe Fernández-Armesto

Kenneth Clark aynı adlı televizyon dizisinde uygarlığı tanımlarken, izleyicilerde Batı uygarlığını, esas olarak da ortaçağdan 19. yüzyıla kadarki Batı Avrupa sanatını ve mimarisini kastettiği konusunda hiç kuşku bırakmadı. BBC için hazırladığı on üç filmin ilkinde Bizans Ravenna'sını, Kelt Hebrid Adaları'nı, Viking Norveç'ini ve hatta Şarlman'ın Aachen'ını kibar ama kararlı bir tavırla önemsemezlikten geldi. Roma'nın çöküşü ve 12. yüzyılda Rönesans'ın başlangıcı arasındaki "karanlık çağ" Clark'ın kelimeye yüklediği anlamda düpedüz uygarlık olarak nitelendirilemezdi. Ona göre, uygarlığın canlanışı, henüz tamamlanmadan 1260'ta ibadete açılan Chartres Katedrali'nin inşasıyla başlamıştı; bu yaklaşımda sanki kendi döneminin Manhattan gökdelenleri karşısındaki kırıklık duygusunun belirtileri vardı.

Clark'ın ilk kez Britanya'da ben daha beş yaşındayken yayınlanan son derece başarılı dizisi, İngilizce konuşulan dünyada bir kuşak boyunca uygarlık anlayışını belirledi. Uygarlık Loire şatolarıydı. Floransa saraylarıydı. Sistina Şapeli'ydi. Versailles Sarayı'ydı. Hollanda evlerinin sade iç mekânlarından barok

üslubun taşkın dış cephelerine kadar uzanan anlatımlarda, Clark bir sanat tarihçisi olmaktan gelen gücünü maharetle sergiledi. Müzik ve edebiyat sahnedeki yerlerini aldı; siyaset ve hatta iktisat arada bir şöyle ucundan göründü. Ama Clark'ın uygarlığının özü besbelli ki "yüksek görsel kültür"dü. Onun kahramanları Michelangelo, da Vinci, Durer, Constable, Turner, Delacroix'ydı.[1]

Clark'a haksızlık etmemek açısından, dizinin *Kişisel Bir Bakış* alt başlığını taşıdığını belirtmek gerekir. Üstelik "Hıristiyanlık öncesi çağın ve Doğu'nun" bir bakıma uygar *olmadığı* görüşünün beraberinde getireceği –ve daha 1969'da sorunlu olduğu görülen– sonucun farkında değildi. Bununla birlikte, aradan geçen kırk yılda, kişisel olsun ya da olmasın, Clark'ın bakışını (hele şimdi hafiften kulak tırmalayan *de haut en bas* [tepeden bakıcı] tarzını) sürdürmek gittikçe zorlaşmış bulunuyor. Bu kitapta daha geniş, daha karşılaştırmalı bir bakışı esas almaktayım ve azametli olmak yerine dobra olmayı amaçlamaktayım. Benim uygarlık anlayışım kanalizasyon borularını kemerli payandalar kadar ve belki de daha fazla gözetir; çünkü düzgün sıhhi tesisatın yokluğunda kentler ölüm tuzaklarına, nehirler ve kuyular *Vibrio cholerae* bakterisine elverişli barınaklara dönüşür. Kusura bakılmasın, ben bir sanat eserinin kültürel değeri kadar ederiyle de ilgiliyim. Benim kafamda bir uygarlık birkaç güzide sanat galerisinin içindeki eserlerden çok fazlasıdır. Son derece karmaşık bir insan örgütlenmesidir. Tabloları, heykelleri ve binaları pekâlâ en göz alıcı atılımları olabilir; ama onları tasarlayan, masraflarını karşılayan, hayata geçiren ve bugün seyredebileceğimiz biçimde koruyan ekonomik, sosyal ve siyasal kurumlar biraz anlaşılmadıkça pek anlam taşımaz.

Batı dünyasında "uygarlık" terimi ilk kez Fransız iktisatçı Anne-Robert-Jacques Turgot tarafından 1752'de kullanıldı ve dört yıl sonra büyük devrimci Mirabeau'nun babası Victor Riqueti'nin bir yazısında yer aldı.[2] Bu bölümün başındaki ilk alıntıdan açıkça anlaşılacağı üzere, Samuel Johnson yeni kelimeyi benimsemeyerek "kibarlık" terimini tercih etti. Ona göre barbarlığın tek zıddı Londra'da epeyce keyfini sürdüğü kibar (gerçi bazen basbayağı kaba) kent yaşamıydı. Batı dillerinin çoğunda uygarlığa denk düşen kelimelerin etimolojisi kent kökeninden gelir ve bu kitabın kahramanları birçok bakımdan kentlerdir.[3] Ama bir kentin yasaları (uygar olsun ya da olmasın) surları kadar önemlidir; yapısı ve görenekleri, yani sakinlerinin görgüsü (uygar olsun ya da olmasın) sarayları kadar önemlidir.[4] Uygarlık sanatçıların tavan arası odaları kadar bilimcilerin laboratuvarlarıyla da ilgilidir. Peyzajlar kadar arazi kullanma biçimleriyle de ilgili-

1 Clark, *Civilisation*.
2 Braudel, *History of Civilizations*.
3 Ayrıca bkz. Bagby, *Culture and History*; Mumford, *City in History*.
4 Görgü için bkz. Elias, *Civilizing Process*.

dir. Bir uygarlığın başarısı sadece estetik atılımlarıyla ölçülmez; kesinlikle daha önemli bir unsur olarak, yurttaşlarının yaşam süresi ve kalitesiyle de ölçülür. Üstelik yaşam kalitesinin, hepsi kolayca nicel ölçüye vurulamayan birçok boyutu vardır. 15. yüzyılda dünyanın çeşitli yerlerinde kişi başına gelir ya da ortalama ömür için tahminlerde bulunabiliriz. Peki, ya rahatlık? Temizlik? Mutluluk? Kaç elbiseleri vardı? Kaç saat çalışmak zorundaydılar? Ücretleriyle hangi yiyecekleri alabiliyorlardı? Sanat eserleri bazen ipuçları vermekle birlikte, böyle sorulara cevap veremez.

Ne var ki, tek kentin bir uygarlık yaratmayacağı açıktır. Uygarlık insan örgütlenmesinin en büyük birimidir; daha amorf olsa bile imparatorluktan daha yüksek düzeydedir. Uygarlıklar kısmen insan topluluklarının ortamlarına –beslenme, su içme, barınma ve savunma güçlüklerine– buldukları pratik bir çözümdür, ama kültürel bir mahiyet de taşırlar; her zaman olmasa bile çoğu kez dinseldirler ve her zaman olmasa bile çoğu kez dilsel topluluklara dayanırlar.[5] Nadir olmamakla birlikte, sayıca çok azdırlar. Carroll Quigley son on binyılda iki düzine kadar uygarlık saymıştır.[6] Adda Bozeman'a göre, modernlik öncesi dünyada sadece beş uygarlık vardır: Batı, Hint, Çin, Bizans ve İslam.[7] Matthew Melko yedisi yok olan (Mezopotamya, Mısır, Girit, Klasik, Bizans, Orta Amerika, Andlar) ve beşi hâlâ süren (Çin, Japon, Hint, İslam, Batı) toplam on iki uygarlıktan söz eder.[8] Shmuel Eisenstadt Yahudi uygarlığını ekleyerek sayıyı altıya çıkarır.[9] Bu az sayıdaki uygarlıkların kendi ortamlarıyla ve birbirleriyle etkileşimleri, tarihsel değişimin en önemli itici güçleri arasındadır.[10] Etkileşimlerin çarpıcı yanı ise sahici uygarlıkların dış etkilere rağmen çok uzun süre özlerine bağlı kalmalarıdır. Fernand Braudel'in belirttiği gibi: "Uygarlık aslında bütün hikâyelerin en uzunudur. ... Bir uygarlık ... bir dizi ekonomi ya da toplum boyunca sürebilir."[11]

Yerküreyi 1411'de dolaşabilen biri muhtemelen en çok Doğu uygarlıklarındaki yaşam kalitesinden etkilenirdi. Ming yönetimindeki Pekin'de Yasak Kent'in inşası sürerken, Büyük Kanal'ı yeniden açıp ıslah etme çalışmaları başlamıştı; Yakındoğu'da Osmanlılar 1453'te ele geçirecekleri Konstantinopolis'i kuşatan bir ilerleyiş içindeydi. Bizans İmparatorluğu son nefesini vermek üzereydi. Cihangir Timur'un 1405'te ölmesiyle, uygarlığın antitezini oluşturan Orta Asya çıkış-

5 Bkz. Coulborn, *Origins of Civilized Societies* ve daha yakın tarihli Fernández-Armesto, *Civilizations*.
6 Quigley, *Evolution of Civilizations*.
7 Bozeman, *Politics and Culture*.
8 Melko, *Nature of Civilizations*.
9 Eisenstadt, *Comparative Civilizations*.
10 McNeill, *Rise of the West*.
11 Braudel, *History of Civilizations*, s. 34 vd.

lı kanlı istila ordularının sürekli tehdidi son bulmuştu. Çin imparatoru Yongle ve Osmanlı padişahı II. Murad için gelecek parlaktı.

Buna karşılık, 1411'de Batı Avrupa bir gezgine sefalet içindeki durgun bir yer izlenimini verirdi. Doğuya doğru yayılırken nüfusun yarısını yok eden Büyük Veba Salgını'nın (1347-1351) yıkımından sonra yeni toparlanmakta olan bölge, hâlâ kötü sağlık koşullarıyla ve hiç bitmeyecekmiş gibi görünen savaşlarla boğuşmaktaydı. İngiltere'de bahtsız II. Richard'ı başarıyla devirip öldüren cüzamlı kral IV. Henry tahttaydı. Fransa ise Burgonya dükünün ve suikasta kurban giden Orleans dükünün yandaşları arasındaki yıkıcı savaşın pençesindeydi. İngiliz-Fransız Yüz Yıl Savaşı yeniden başlamak üzereydi. Batı Avrupa'nın diğer kavgacı krallıkları – Aragon, Kastilya, Navarra, Portekiz ve İskoçya – daha iyi durumda sayılmazdı pek. Granada hâlâ Müslüman yönetimindeydi. İskoçya kralı I. James İngiliz korsanlarca yakalandıktan sonra İngiltere'de tutsaktı. Avrupa'nın en müreffeh kesimi Kuzey İtalya'daki kent-devletleriydi: Floransa, Cenova, Pisa, Siena ve Venedik. 15. yüzyıl Kuzey Amerikası'na gelince, Orta ve Güney Amerika'nın yüksek tapınakları ve dağlara tırmanan yollarıyla Aztek, Maya ve İnka diyarlarının yanında anarşik bir yaban ortamı içindeydi. Dünya turunun sonunda, Batı'nın sonraki yarım binyılın büyük bölümünde geri kalan dünyaya hükmedebileceği fikri uçuk bir hayal gibi görünürdü.

Oysa öyle oldu.

Batı Avrupa'nın küçük devletleri Latince (ve biraz Yunanca) kökenli kelimelerin girdiği bozuk dilleriyle, Nasıra'lı bir Yahudi'nin öğretilerine dayanan dinleriyle ve Doğu matematiği, astronomisi ve teknolojisine borçlu oldukları düşünsel birikimleriyle 15. yüzyıl sonlarından itibaren her nasıl olduysa bir uygarlık yarattılar. Bu uygarlık sadece büyük Doğu imparatorluklarını ele geçirmekle ve Afrika, Amerika ve Avustralezya'ya boyun eğdirmekle kalmadı; dünyanın her yanında halklara Batı yaşam tarzını benimsetti – sonuçta kılıç gücünden çok sözün gücüyle gerçekleşen bir dönüşümdü bu.

Bütün uygarlıkların bir bakıma eşit olduğunu ve Batı'nın sözgelimi Avrasya'nın doğu kesimi üzerinde üstünlük taslayamayacağını ileri sürerek, bu saptamaya karşı çıkanlar vardır.[12] Ama böyle bir görelilik açıkça abestir. Daha önceki hiçbir uygarlık, Batı'nın geri kalan dünya üzerinde sağladığına benzer bir egemenliğe ulaşmış değildir.[13] Avrupa'nın müstakbel emperyal devletleri 1500'de dünyanın kara yüzeyinin yaklaşık yüzde 10'unu ve nüfusunun en fazla yüz-

12 Bkz. Fernández-Armesto, *Millennium*; Goody, *Capitalism and Modernity* ve *Eurasian Miracle*; Wong, *China Transformed*.

13 McNeill, *Rise of the West*. Ayrıca bkz. Darwin, *After Tamerlane*.

de 16'sını oluşturmaktaydı. 1913'te ise on bir Batı imparatorluğu* bütün toprak ve nüfusun neredeyse beşte üçünü ve küresel ekonomik çıktının dörtte üçünden fazlasını (yüzde 79 gibi inanılmaz bir oran) elinde tutmaktaydı.[14] İngiltere'de ortalama ömür Hindistan'daki düzeyin yaklaşık iki katıydı. Batı'daki yaşam standartlarının daha yüksek oluşunun bir başka göstergesi, tarım ırgatlarının bile daha iyi beslenmesi, sıradan askerlerin ve mahkûmların bile daha uzun boylu olmasıydı.[15] Daha önce gördüğümüz üzere, uygarlığın esası kentlerdir. Bu ölçüye göre de Batı öne geçti. Hesaplayabildiğimiz kadarıyla, 1500'de dünyanın en büyük kenti, 600 bin ila 700 bin arasındaki nüfusuyla Pekin'di. O sırada dünyanın en büyük on kentinden sadece biri (Paris) Avrupa'daydı ve nüfusu 200 binin altındaydı. Londra'nın nüfusu belki 50 bindi. Kuzey Afrika ve Güney Amerika'da kentleşme oranı Avrupa'dakinden daha yüksekti. Oysa 1900'e varıldığında, şaşırtıcı bir tersine dönüş vardı. Dünyanın en büyük on kentinden sadece biri Asya'daydı ve o da Tokyo'ydu. Londra 6,5 milyon dolayındaki nüfusuyla küresel birleşik kentti.[16] Batı egemenliği Avrupa imparatorluklarının gerileyişi ve çöküşüyle de son bulmadı. ABD'nin yükselişi Batı ile Doğu arasındaki uçurumun daha da açılmasını getirdi. 1990'da ortalama Amerikalı ortalama Çinliden yetmiş üç kat zengindi.[17]

Dahası, 20. yüzyılın ikinci yarısında Doğu toplumlarının gelir uçurumunu kapatmasının tek yolunun (hepsini olmasa bile) bazı Batı kurumlarını ve çalışma tarzlarını benimsemeye dayalı Japon örneğini izlemek olduğu açık seçik ortaya çıktı. Bunun bir sonucu olarak, Batı uygarlığı dünyanın geri kalan kesimi için örgütlenmenin bir tür şablonu haline geldi. Elbette 1945'ten önce Batı dışındaki toplumların benimseyebileceği çeşitli kalkınma modelleri – bilgi işlem alanından bir metaforla işletim sistemleri – vardı. Ama en çekici olanların hepsi Avrupa kökenliydi: Liberal kapitalizm, nasyonal sosyalizm, Sovyet komünizmi. İkinci Dünya Savaşı Avrupa'da ikincisini yok etti; ancak bu sistem gelişmiş birçok

14 Esas alınan verilerin kaynağı Maddison, *World Economy*. Küresel hâsılaya (gayri safi yurtiçi hâsıla) ilişkin tarihsel rakamların nüfusa ilişkin rakamlardan daha da temkinli bir yaklaşımla ele alınması gerekir; çünkü Maddison tahminlerini oluştururken cesur varsayımlarda bulunmak zorunda kalmış ve ayrıca görece yoksul ülkelerde ticaret dışı malların çok daha düşük fiyatları için pay bırakmak açısından, gayri safi yurtiçi hâsılayı alım gücü paritesi çerçevesinde hesaplama yoluna gitmiştir.

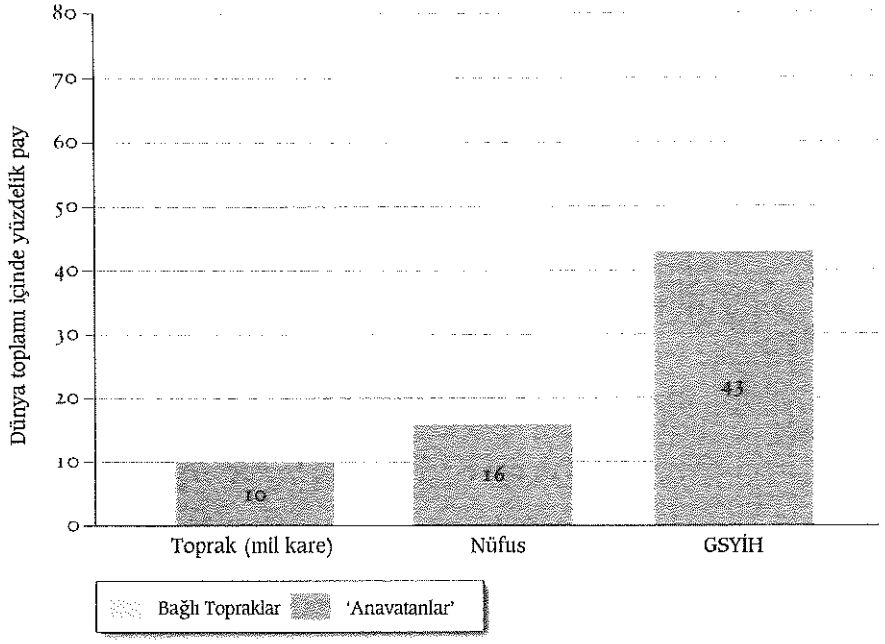
15 Ayrıntılar için bkz. Fogel, *Escape from Hunger*, Tablo 1.2, 1.4.

16 Rakamların alındığı kaynak Chandler, *Urban Growth*.

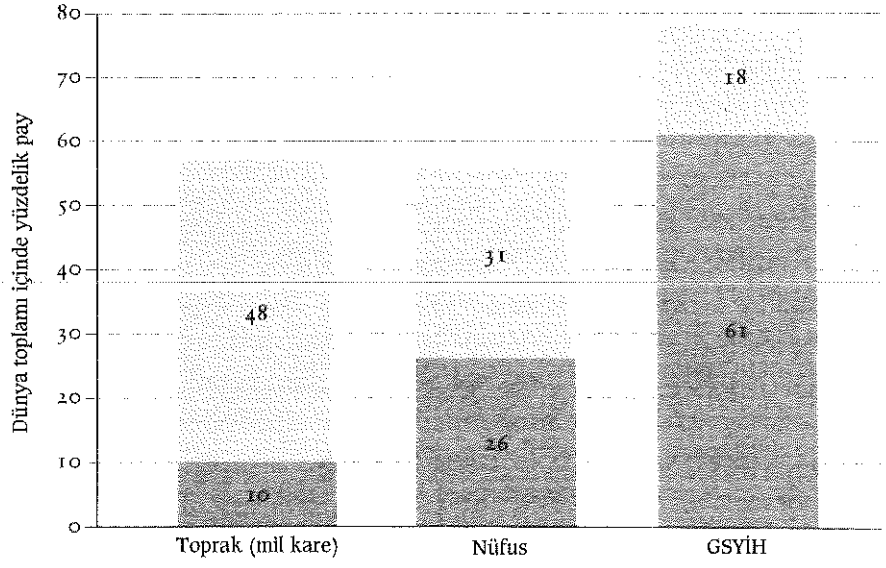
17 Dünya Bankası'nın Dünya Gelişim Göstergeleri internet veritabanından alınan cari dolar kurları çerçevesinde hesaplanmıştır.

* On bir imparatorluk Avusturya, Belçika, Fransa, Almanya, İtalya, Hollanda, Portekiz, İspanya, Rusya, Birleşik Krallık ve ABD'ydi. Bunlardan sadece Fransa, Portekiz ve İspanya'nın 1500'deki hali 20. yüzyıl başlarındakine yakındı. Rusya'yı Batı dünyasının bir parçası sayan görüş biraz ileride ele alınmaktadır.

Müstakbel Batı İmparatorlukları, 1500

Batı İmparatorlukları, 1913

ülkede başka adlar altında varlığını sürdürdü. Sovyet imparatorluğunun çöküşü (1989-1991) üçüncüsünü yok etti.

Hiç kuşkusuz, küresel düzeydeki finansal krizin ardından alternatif Asya ekonomik modelleri üzerine epeyce konuşuluyor. Ama en ateşli kültürel görelilik yanlıları bile Ming ya da Babürlü hanedanlarının kurumlarına bir dönüşü önermiyor. Serbest piyasa ve devlet müdahalesi savunucuları arasında şimdi yaşanan tartışma, kökü itibariyle belirgin Batı düşünce okulları arasındaki bir tartışmadır: Bir yandan Adam Smith'in takipçileri, diğer yandan Karl Marx'ın az sayıdaki dik başlı hayranlarıyla birlikte, John Maynard Keynes'in takipçileri harıl harıl çalışıyor. Her üçünün doğum yeri her şeyi apaçık gösteriyor: Kirkcaldy, Trier, Cambridge. Günümüzde dünyanın büyük bölümü bir Batı ekonomik sistemiyle pratikte bütünleşmiş durumda; bu sistemde Smith'in önerdiği gibi, piyasa fiyatların çoğunu, ticaret akışını ve işbölümünü belirlerken, devlet Keynes'in öngördüğüne daha yakın bir rol oynayarak, konjonktür dalgalanmalarını düzeltmek ve gelir eşitsizliğini azaltmak için müdahalede bulunuyor.

Ekonomi dışındaki kurumlar konusunda ise kayda değer bir tartışma yoktur. Dünyanın her yanında üniversiteler Batı normlarında buluşuyor. Aynı şey özel araştırmalardan birinci basamak sağlık hizmetine kadar uzanmak üzere tıp biliminin örgütlenişinde de geçerlidir. Çoğu kimse Newton, Darwin ve Einstein'ın ortaya koyduğu büyük bilimsel gerçekleri kabul ediyor; bunlara karşı çıksa bile, ilk grip ya da bronşit belirtisinde Batı farmakolojisinin ürünlerine ulaşmaya can atıyor. Sadece birkaç toplum Batı'nın pazarlama ve tüketim kalıplarının, ayrıca bizzat Batı yaşam tarzının sızmasına direnmeyi sürdürüyor. Gittikçe daha fazla insan Batı yiyeceklerini yiyor, Batı giysilerini giyiyor ve Batı tarzı evlerde oturuyor. Hatta özgün Batı mesai biçimi –yılda iki ya da üç hafta tatil yapmak üzere, haftada beş ya da altı gün dokuzdan beşe kadar çalışmak– bir tür evrensel standart haline geliyor. Bu arada, Batılı misyonerlerin geçmişte dünyanın geri kalan kesimine ihraç etmeye çalıştığı din, insanların üçte birince benimsenmiş durumda – ayrıca dünyanın en kalabalık ülkesinde dikkate değer mevziler elde ediyor. Batı'nın öncülük ettiği ateizm bile çarpıcı bir ilerleme gösteriyor.

Her geçen yıl daha fazla insan bizim gibi alışveriş ediyor, bizim gibi öğrenim görüyor, bizim gibi sağlıklı kalıyor (ya da kalmıyor) ve bizim gibi ibadet ediyor (ya da hiç etmiyor). Hamburgerler, Bunsen bekleri, yara bantları, beysbol kepleri ve Kitabı Mukaddes'ler: Nereye giderseniz gidin, onlardan kolayca uzak kalamıyorsunuz. Sadece siyasal kurumlar alanında anlamlı bir küresel çeşitlilik sürüyor; dünyanın her yanında çeşitli devletler anlamlı temsili yönetimin temeli olarak bireysel haklara koruma sağlayan hukukun üstünlüğü fikrine direniyor.

Hem siyasal ideoloji hem de din açısından militan bir İslam, Batı'nın 20. yüzyıl sonlarındaki cinsiyet eşitliği ve cinsel özgürlük normlarının ilerlemesine karşı koymaya çalışıyor.[18]

Bu bakımdan Batı uygarlığının yükselişinin ikinci binyılın ikinci yarısındaki en önemli tarihsel olgu olduğunu söylemek "Avrupa-merkezlilik" ya da (anti-"Oryantalizm") değildir. Apaçık olan şeyin bir ifadesidir. Asıl güçlük nasıl öyle olduğunu açıklamaktır. Batı Avrupa uygarlığının 15. yüzyıldan sonra Doğu'nun görünüşte üstün imparatorluklarını alt etmesini sağlayan yanı neydi? Bu besbelli ki Sistina Şapeli'nin güzelliğinin ötesinde bir şeydi.

Sorunun kolay ve belki de totolojik cevabı, Batı'nın geri kalan dünyaya emperyalizmden dolayı egemen olduğudur.[19] Avrupa imparatorluklarının kötülükleri karşısında yüksek bir ahlaki öfkeye kapılabilen birçok insan hâlâ var. Kötülükler elbette vardı ve bu kitabın sayfalarında da eksik olmadığını göreceksiniz. İki ayrı kolonileşme biçiminin –yerleşme ve topraklardan sürme– uzun vadede çok farklı etkilerinin olduğu da açıktır.[20] Ama imparatorluk Batı üstünlüğü için tarihsel bakımdan yeterli bir açıklama değildir. Marksist-Leninistlerin yerin dibine batırdığı emperyalizmden çok önce imparatorluklar vardı. Nitekim 16. yüzyıl bir dizi Asya imparatorluğunun güçlerini ve sınırlarını önemli ölçüde genişletmelerine sahne oldu. Bu arada V. Karl'ın İspanya'dan başlayıp Felemenk üzerinden Almanya'ya kadar uzanacak azametli bir Habsburg İmparatorluğu yaratma projesinin başarısızlığa uğramasından sonra, Avrupa daha da parçalı bir yapıya büründü. Reform hareketiyle birlikte yüzyıldan fazla sürecek olan Avrupa din savaşları dizginden boşaldı.

Bir 16. yüzyıl gezgininin ortadaki tezadın farkına varamaması pek mümkün değildi. Kanuni Sultan Süleyman döneminde (1520–66) Osmanlı İmparatorluğu elinde bulunan Anadolu, Mısır, Arabistan, Mezopotamya ve Yemen'in yanı sıra Balkanlar ve Macaristan'a doğru genişleyerek 1529'da Viyana kapılarına dayandı. Daha doğuda Safevi İmparatorluğu I. Abbas döneminde (1587–1629) Isfahan ve Tebriz'den Kandahar'a kadar uzanırken, Kuzey Hindistan'ın Delhi'den Bengal'e kadar olan kesimi güçlü Babürlü imparatoru Ekber'in (1556–1605) yönetimi altındaydı. Ming yönetimindeki Çin de Büyük Çin Seddi'nin ardında huzurlu ve güvenli gibiydi. İmparator Wanli'nin (1572–1620) sarayına girebilen az sayıdaki Avrupalı ziyaretçi, ölümünün üzerinden otuz yıl geçmeden hane-

18 Işık tutucu bir değerlendirme için bkz. Scruton, *The West and the Rest*.
19 Örneğin bkz. Laue, "World Revolution of Westernization".
20 Acemoğlu et al., "Reversal of Fortune"; Putterman ve Weil, "Post-1500 Population Flows".

danının yıkılacağını öngöremezdi herhalde. Flaman diplomat Ogier Ghiselin de Busbecq –laleyi Türkiye'den Hollanda'ya götüren adam– 1550'lerin sonlarında İstanbul'dan yazdığı bir mektupta, Avrupa'nın parçalanmış halini Osmanlı İmparatorluğu'nun "uçsuz bucaksız zenginliği"yle hırçınca karşılaştırmaktaydı.

Doğru, 16. yüzyıl Avrupalıların yoğun denizaşırı faaliyette bulunduğu bir dönemdi. Ama büyük Doğu imparatorluklarının gözünde Portekizli ve Hollandalı gemiciler uygarlık taşıyıcısı olmanın tam tersi konumdaydı; belki Japon korsanlardan biraz daha iğrenç – ve kesinlikle daha pis kokulu – olmakla birlikte, Çin'i tehdit eden en son barbarlardan ibaretti. Avrupalıları Asya'ya Hint dokumalarının ve Çin porseleninin üstün kalitesinden başka ne çekmiş olabilirdi ki?

Bir Osmanlı ordusu 1683 gibi geç sayılacak bir tarihte Habsburg İmparatorluğu'nun başkenti Viyana'nın kapılarına kadar ilerleyerek, kent ahalisinden teslim olup İslam'a dönmesini isteyebildi. Hıristiyan dünyası ancak bu kuşatmanın kırılmasından sonra Orta ve Doğu Avrupa'daki Osmanlı gücünü Balkanlar üzerinden Boğaziçi'ne doğru yavaş yavaş geriletebildi ve bir Avrupa imparatorluğunun Doğu emperyalizmininkine denk atılımları yapması yıllar aldı. Batı ve ötekiler arasındaki "büyük ayrılık" başka yerlerde daha da yavaş gerçekleşti. Kuzey ve Güney Amerika arasındaki maddi uçurum ancak 19. yüzyıla girildikten sonra sağlam temele oturdu ve Avrupalılar 20. yüzyıl başlarına kadar birkaç kıyı şeridi ötesinde Afrika'nın büyük bölümüne boyun eğdiremedi.

O halde Batı üstünlüğü kanıksanmış eski emperyalizm terimleriyle açıklanamadığına göre, bazı uzmanların savunduğu gibi, düpedüz bir talih sonucu muydu? Büyük ayrılığın ortaya çıkmasına yol açan şey, Avrasya'nın batı ucunun coğrafyası ya da iklimi miydi? Avrupalılar kalorice zengin şekerkamışı ekimine ideal düzeyde uygun Karayip adalarına rastlayacak kadar şanslı mıydı sırf? Yenidünya Avrupa'ya Çin'in mahrum olduğu "bomboş alanlar" mı sağladı? Çin'de kömür çıkarmanın ve taşımanın Avrupa'ya oranla zor olması sırf doğal aksilik yasası yüzünden miydi?[21] Yoksa Çin bir bakıma kendi başarısının kurbanı olarak, çiftçilerinin çok sayıda insanın ancak yeterli kaloriyle yaşamasını sağlama yeteneğiyle bir "yüksek düzeyde denge tuzağına" sıkışıp kalmış mıydı?[22] İngiltere'nin, esas olarak kötü sağlık koşulları ve hastalıkların çoğunluk açısından ömrü olağandışı kısaltırken zengin ve girişimci azınlığa genlerini aktarma yönünde daha iyi bir şans tanıması nedeniyle ilk sanayi ülkesine dönüştüğü gerçekten doğru olabilir mi?[23]

21 Pomeranz, *Great Divergence*.
22 Elvin, *Pattern of the Chinese Past*.
23 Clark, *Farewell to Alms*.

Ölümsüz İngiliz sözlük yazarı Samuel Johnson, Batı üstünlüğüne ilişkin bütün bu tesadüfe bağlı açıklamalara karşıydı. *Habeşistan Hükümdarı Rasselas'ın Hikâyesi* (1759) kitabında Rasselas'a şunu sordurur:

> Avrupalılar hangi açılardan ... bu kadar güçlü? Yani, onlar Asya ve Afrika'ya ticaret ya da fetih için kolayca gidebilirken, niçin Asyalılar ve Afrikalılar onların kıyılarına saldıramıyor, limanlarına koloniler kuramıyor ve yerli hükümdarlarına kendi yasalarını dayatamıyor? Onları geri götüren rüzgâr bizi de oraya götürür herhalde.*

Filozof Imlac buna şöyle karşılık verir:

> Onlar bizden daha güçlü, efendim, çünkü bizden daha akıllı; insanoğlu nasıl diğer hayvanları güdüyorsa, bilgi de her zaman cehalete üstün gelecektir. Ama onların bilgisinin bizimkinden niçin daha fazla olduğuna gelince, Yüce Yaradan'ın idrak edilemez iradesi dışında gösterilebilecek bir sebep bilmiyorum.[24]

Bilgi insana gemileri yüzdürmenin, mineralleri çıkarmanın, silahları ateşlemenin ve hastalıkları iyileştirmenin üstün yollarını sağladığında gerçekten güç verir. Ama Avrupalıların diğer halklardan daha bilgili olduğu savı doğru mu? Belki 1759'a varıldığında öyleydi; 1650'den sonraki yaklaşık iki buçuk yüzyıl boyunca bilimsel buluşçuluk neredeyse tamamen Batı kökenliydi.[25] Peki, 1500'de? İleride göreceğimiz üzere, Çin teknolojisi, Hint matematiği ve Arap astronomisi o sırada yüzyıllarla ölçülecek kadar ilerideydi.

Öyleyse Avrupalılara Doğulu denklerinin epey ilerisine geçecek bir donanımı sağlayan şey daha bulanık bir kültürel farklılık mıydı? Alman sosyolog Max Weber'in ortaya attığı sav budur. Birçok biçimde (ortaçağ İngiliz bireyciliği, hümanizm ve Protestan ahlakı) karşımıza çıkan savın dayanakları, İngiliz çiftçilerin vasiyetnamelerinden Akdeniz tüccarlarının muhasebe defterlerine ve kraliyet saraylarının görgü kurallarına kadar varan her yerde aranmıştır. David Landes *Ulusların Zenginliği ve Yoksulluğu* kitabında Batı Avrupa'nın özerk düşünsel sorgulamayı, bilimsel doğrulama yöntemini, araştırmaları rasyonelleştirme ve yaygınlaştırma yolunu geliştirmede dünyaya öncülük ettiğini ileri sürerek, kül-

24 Johnson, *Rasselas*, s. 56 vd.

25 Murray, *Human Accomplishment*.

* Bu soru 18. yüzyılda Batılı olmayan imparatorluklarda sahiden ortaya atılmıştı. Osmanlı yazar İbrahim Müteferrika 1731'de şunu sormaktaydı: "Geçmişte Müslüman milletlere kıyasla o kadar zayıf olan Hıristiyan milletler niçin modern çağda birçok ülkeye hâkim olmaya ve hatta bir zamanların muzaffer Osmanlı ordularını mağlup etmeye başladılar?"

türel bir gerekçe ortaya atar. Yine de bu çalışma tarzının serpilmesi için bir şeyin daha gerekli olduğuna işaret eder: Finansal aracılar ve iyi yönetim.[26] Her geçen gün daha da belirginleştiği üzere, işin anahtarı kurumlardadır.

Elbette kurumlar bir anlamda kültürün ürünleridir. Ama bir normlar dizisine biçim vermelerinden dolayı, kurumların çoğu kez üstlendiği işlev bir kültürü düzgün tutarak, kötü davranıştan ziyade iyi davranışa ne ölçüde yardımcı olacağını belirlemektir. Bu hususu gözler önüne sermek için, 20. yüzyılda iki Alman öbeğe (Batı ve Doğu), iki Koreli öbeğe (Kuzey ve Güney) ve iki Çinli öbeğe (Halk Cumhuriyeti'nin içinde ve dışında) oldukça farklı kurumları aşılama yoluyla bir dizi deney yürütülmüştür. Sonuçlar çok çarpıcı ve çıkan ders son derece berraktır. Az çok aynı kültüre sahip insanları alarak, bir öbeğe komünist kurumları, öbürüne ise kapitalist kurumları aşıladığınızda, davranış biçiminde neredeyse anında bir ayrılık ortaya çıkar.

Günümüzde birçok tarihçi 1500'lerde Avrasya'nın doğu ve batı uçları arasında gerçekten çok az köklü farklılık bulunduğuna katılacaktır. Her iki bölge de tarımı, pazar esaslı alışverişi ve kent merkezli devlet yapılarını erken dönemde benimsemişti.[27] Ama can alıcı bir kurumsal farklılık vardı. Çin'de monolitik bir imparatorluk pekişirken, Avrupa siyasal bakımdan parçalanmış olarak kaldı. Jared Diamond *Tüfek, Mikrop ve Çelik* kitabında, Avrasya'nın neden dünyanın geri kalan kesiminden ileri olduğunu açıklar.[28] Ama Avrasya'nın bir ucunun diğerine oranla neden çok öne geçtiği sorusuna bir cevabı "Zenginleşme Yolu" (1999) makalesinde ortaya koyar: Doğu Avrasya'nın ovalarında monolitik Doğu imparatorlukları buluşçuluğu boğarken, nehirlerle bölünmüş dağlık Batı Avrasya'da birçok monarşi ve kent-devleti yaratıcı rekabet ve iletişim içine girdi.[29]

Bu çekici bir cevaptır. Yine de yeterli olduğu söylenemez. Bunu anlamak için Lorraine ressamı Jacques Callot'nun 1630'larda dünyanın geri kalan kesimini dinsel çatışmanın tehlikeleri konusunda uyarmak istercesine *Savaşın Sefaleti* adıyla yayımladığı iki gravür dizisine bakmak yeterlidir. 17. yüzyılın birinci yarısında küçük Avrupa devletleri içindeki ve arasındaki rekabet feci sonuçlara yol açarak, Orta Avrupa'nın geniş kesimlerini insansızlaştırdı ve Britanya Adaları'nı yüz yıldan fazla güçten düşürecek sürekli bir kargaşaya sürükledi. Siyasal parçalanma çoğu kez bu sonucu doğurur. Eğer kuşkunuz varsa, eski Yugoslavya'da yaşayanlara sorun. Bölüm 1'de göreceğimiz üzere, rekabet elbette Batı üstünlüğünün ortaya çıkışında rol oynayan bir unsurdur – ama sadece bir unsur.

26 Landes, *Wealth and Poverty*.
27 Hibbs ve Olsson, "Geography"; Bockstette et al., "States and Markets".
28 Diamond, *Guns, Germs and Steel*.
29 Diamond, "How to Get Rich".

Bu kitapta Batı'yı ötekilerden ayırt eden şeylerin, yani küresel gücün asıl kaynaklarının belirgin altı yeni kurum manzumesi ve onlarla bağlantılı fikirler ve davranışlar olduğunu göstermek istiyorum. Basitleştirme açısından, hepsini şu altı başlık altında özetleyebilirim:

1. Rekabet
2. Bilim
3. Mülkiyet hakları
4. Tıp
5. Tüketim toplumu
6. Çalışma ahlakı

Günümüzün bilgisayarlı, senkronize dünyasının diliyle belirtmek gerekirse, bunlar altı çekici uygulamadır –Avrasya'nın batı kenarındaki bir azınlığın 500 yılın büyük bölümünde dünyaya egemen olmasını sağlayan yenilikçi, etkili ve yararlı uygulamalar.

Batı üstünlüğünün kapitalizm, özgürlük, demokrasi (ya da bazılarına göre tüfek, mikrop, çelik) gibi bazı can alıcı yönlerini gözden kaçırdığıma dair bir itirazla bana öfkeli mektuplar döşemeden önce, lütfen aşağıdaki kısa tanımları okuyun:

1. Rekabet – siyasal ve ekonomik yaşamda bir ademi merkezileşme; hem ulus-devletler, hem de kapitalizm için fırlatma rampası yaratmıştır.
2. Bilim – doğal dünyayı incelemenin, anlamanın ve sonuçta değiştirmenin bir yolu; Batı'ya ötekiler karşısında (başka şeylerin yanı sıra) önemli bir askerî avantaj sağlamıştır.
3. Mülkiyet hakları – özel mülk sahiplerini korumanın ve aralarındaki uyuşmazlıkları barışçıl yoldan çözmenin bir aracı olarak hukukun üstünlüğü; temsili yönetimin en istikrarlı biçimine temel oluşturmuştur.
4. Tıp – sağlıkta ve ortalama ömürde geniş çaplı bir düzelmeye olanak veren bir bilim dalı; Batı toplumlarında başlamış ama sömürgelerine de yayılmıştır.
5. Tüketim toplumu – giysileri ve diğer tüketim mallarını üretmenin ve satın almanın kilit bir ekonomik rol oynadığı ve onsuz sanayi devriminin sürdürülememiş olacağı bir maddi yaşam tarzı.
6. Çalışma ahlakı – yukarıdaki uygulamalarla yaratılan dinamik ve potansiyel olarak istikrarsız toplumu birleştirici zamk rolünü oynamak üzere (başka kaynakların yanı sıra) Protestan Hıristiyanlığından türetilmiş bir ahlaki çerçeve ve faaliyet.

Yanlış anlaşılmasın: Bu belirleme "Batı'nın Zaferi" anlayışının başka bir kibirli versiyonu değildir.[30] Batı üstünlüğüne sadece geri kalan dünyanın büyük bölümüne yönelik fetih ve sömürgeleştirmenin değil, Batı'nın rakiplerinin o sıradaki zayıflığının da yol açtığını göstermek istiyorum. Örneğin, 1640'larda Çin'de mali ve parasal kriz, iklim değişimi ve salgın hastalıkların bir araya gelişi ayaklanmalara ve sonunda Ming hanedanının çöküşüne yol açtı. Bunun Batı'yla hiçbir ilgisi yoktu. Aynı şekilde, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal ve askerî gerileyişi dış dayatmalardan çok iç gelişmelerin sonucuydu. Kuzey Amerika'nın siyasal kurumları serpilirken, Güney Amerika'nın siyasal kurumları çürüdü; ama Simon Bolívar'ın Latin Amerika'dan bir Birleşik Devletler yaratamamasında "gringo"nun kusuru yoktu.

Kritik nokta Batı ve ötekiler arasındaki ayrımın kurumsal olmasıdır. Batı Avrupa'nın Çin'e yetişmesinin sebebi kısmen Batı'da siyasal ve ekonomik alanlarda daha fazla rekabet olmasıydı. Avusturya, Prusya ve daha sonraları Rusya bile idari ve askerî bakımdan daha işlerlikli bir yapıya kavuştu; çünkü bilim devrimini yaratan şebeke İslam dünyasında değil, Hıristiyan dünyasında doğdu. Kuzey Amerika'daki eski kolonilerin Güney Amerika'daki sömürgelerden çok daha başarılı olmasının sebebi, İngiliz göçmenlerin İspanyol ve Portekizli yöneticilerce kurulanlardan tamamen farklı bir mülkiyet hakları ve siyasal temsil sistemi kurmalarıydı. (Kuzey'de rant peşindeki ayrıcalıklı elitlerin çıkarlarına göre işleyen kapalı bir düzen yerine "herkese açık" bir düzen vardı.)[31] Avrupa imparatorlukları Afrika'ya sırf Maxim makineli tüfeği sayesinde sızmadılar; Afrikalıların aynı ölçüde savunmasız olduğu tropikal hastalıklara karşı aşılar da geliştirdiler.

Aynı şekilde, Batı'nın daha önce sanayileşmesi kurumsal avantajların sonucuydu: Britanya Adaları'nda bir kitlesel tüketim toplumu olasılığı, buhar gücünün ya da fabrika sisteminin ortaya çıkıp yayılmasından epey önce vardı. Sanayi teknolojisinin neredeyse her yere girmesinden sonra bile, Batı ve ötekiler arasındaki ayrım sürdü; aslına bakılırsa daha da derinleşti. Tamamen standartlaşmış pamuk eğirme ve tekstil makineleri sayesinde, Avrupalı ya da Kuzey Amerikalı işçi hâlâ daha üretken çalışabilecek ve kapitalist işvereni Doğulu denklerine oranla daha hızlı servet biriktirebilecek durumdaydı.[32] Genel sağlığa ve genel eğitime dönük yatırım büyük getiriler sağladı; ikisinin olmadığı yerlerde insan-

30 Örneğin bkz. Roberts, *Triumph of the West*.
31 Bkz. North, *Understanding the Process of Economic Change*; North et al., *Violence and Social Orders*.
32 Clark, *Farewell to Alms*, s. 337–42.

lar yoksul kaldı.[33] Bu kitabın konusu bütün bu farklılıkların niçin var olduğu ve niçin bu kadar önem taşıdığıdır.

Şimdiye kadar "Batı" ve "Batılı" gibi kelimeleri az çok gelişigüzel kullandım. Peki, "Batı uygarlığı" terimiyle tam olarak neyi ya da nereyi kastetmekteyim? Savaş sonrasının beyaz Anglosakson Protestan erkekleri az çok içgüdüsel bir yaklaşımla, "hür dünya" olarak da bilinen Batı'yı (kesinlikle) Londra'dan Massachusetts eyaletindeki Lexington'a ve (bir olasılıkla) Strasbourg'dan San Francisco'ya kadar uzanan görece dar bir koridor olarak görürlerdi. Dünyanın muharebe alanlarından daha yeni çıktığı 1945'te, Batı'nın birinci dili İngilizceydi, ardından aksak adımlarla Fransızca gelmekteydi. Avrupa bütünleşmesinin 1950'li ve 1960'lı yıllardaki başarısıyla birlikte, Batı kulübü daha da genişledi. Günümüzde çok az kişi Benelüks ülkeleri, Fransa, Almanya, İtalya, Portekiz, İskandinavya ve İspanya'nın Batı'ya girdiğine karşı çıkar herhalde; Yunanistan da Ortodoks Hıristiyanlığına bağlı olmasına rağmen, antik Helen felsefesine kalıcı borcumuz ve Yunanlıların yakın dönemde Avrupa Birliği'ne olan borçlarından dolayı *resen* bir üyedir.

Peki, Güney ve Doğu Akdeniz'in sadece Peloponnesos'un kuzeyine düşen Balkanlar bölgesini değil, Kuzey Afrika ve Anadolu'yu da kapsayan diğer kesimine ne diyeceğiz? Ya ilk uygarlıkların beşiği Mısır ve Mezopotamya? Tıpkı Kuzey Amerika gibi Avrupalıların yerleştiği ve coğrafi bakımdan aynı yarıkürede kalan Güney Amerika acaba Batı'nın bir parçası sayılır mı? Ya Rusya? Avrupa Rusya'sının gerçek anlamda Batılı, ama Urallar ötesindeki Rusya'nın bir bakıma Doğu'nun parçası olduğu söylenebilir mi? Soğuk Savaş boyunca Sovyetler Birliği ve uyduları "Doğu bloğu" olarak adlandırıldı. Ama Sovyetler Birliği'nin en az ABD kadar Batı uygarlığının bir ürünü olduğunu söylemenin kesinlikle sağlam gerekçeleri vardır. Ana ideolojisi aynen milliyetçilik, anti-kölelik ve kadınlara oy hakkı gibi, Victoria dönemine aittir – İngiliz Kütüphanesi'nin yuvarlak biçimli Okuma Salonu'nda doğup beslenmiştir. Coğrafi sınırları da tıpkı Amerika'ya göçlerde olduğu gibi, Avrupalıların yayılmasının ve koloniler kurmasının ürünüdür. Aynen Güney Amerika'da olduğu gibi, Orta Asya'da da Avrupalılar üstünlük kurarak Avrupalı olmayan halkları yönetimleri altına almışlardır. Bu anlamda bakıldığında, 1991'de olup bitenler basbayağı son Avrupa imparatorluğunun ölümüdür. Gelgelelim, yakın dönemde Samuel Huntington'ın ortaya attığı ve en çok kabul gören Batı uygarlığı tanımı yalnız Rusya'yı değil, Ortodoksluğa dayalı bir

33 Rajan ve Zingales, "Persistence of Underdevelopment"; Chaudhary et al., "Big BRICs, Weak Foundations".

dinsel geleneğe sahip bütün ülkeleri dışta bırakır. Huntington'ın Batı dünyası sadece Batı ve Orta Avrupa (Ortodoks Doğu dışında), Kuzey Amerika (Meksika dışında) ve Avustralezya'dan oluşur. Yunanistan, İsrail, Romanya ve Ukrayna bu dünyaya girmez; birçoğunun Florida kadar Batılı olmasına karşın, Karayip adaları için de aynı şey söz konusudur.[34]

Öyleyse "Batı" coğrafi bir ifadenin çok ötesinde bir şeydir. Uç noktalarda bulanıklaşan sınırlara sahip bir normlar, davranışlar ve kurumlar dizisidir. Bunun getirdiği sonuçlara kafa yormakta yarar vardır. Meici döneminde Japonya'nın yaptığı ve şimdi geri kalan Asya'nın büyük bir bölümünün yapar göründüğü gibi, Batı giyim ve iş normlarını benimseyen bir Asya toplumunun Batılı hale gelmesi mümkün müdür acaba? Bir zamanlar kapitalist "dünya sistemi"nin Batılı merkez ile geri kalan periferi arasında kalıcı bir işbölümünü zorunlu kıldığını ısrarla savunmak modaydı.[35] Peki, ya bütün dünya zamanla en azından görünüm ve yaşam tarzı itibariyle Batılı hale gelirse? Yahut Huntington'ın meşhur savı doğrultusunda, diğer uygarlıklar – özellikle Büyük Çin anlamındaki "Sin" uygarlığı* ve "kanlı sınırlara ve iç işleyişe" dayalı İslam uygarlığı – daha dirençli çıkarsa?[36] Onların Batı çalışma tarzlarını benimsemeleri ne ölçüde kültürel derinlikten yoksun bir yüzeysel modernleşmedir? Bunlar biraz ileride ele alacağım sorulardır.

Batı uygarlığı konusunda başka bir bilmece, anlaşmazlığın ayırıcı özelliklerinden bir gibi görünmesidir. 2000'lerin başlarında birçok Amerikalı yorumcu "genişleyen Atlantik"ten, Soğuk Savaş sırasında ABD'yi Batı Avrupalı müttefiklerine bağlayan ortak değerlerin çözülmesinden yakınmaktaydı.[37] Bir Amerikalı devlet adamının Avrupa'yla konuşmak istediğinde başvurması gereken, Henry Kissinger'ın dışişleri bakanı olduğu döneme oranla biraz daha açıklığa kavuşmuş olsa bile, Batı uygarlığı adına kimin söz sahibi olduğunu söylemek zorlaşmış bulunuyor. Yine de Amerika ile "Yaşlı Avrupa" arasında şimdi görülen ayrılık, geçmişte din, ideoloji ve hatta uygarlığın anlamı konusunda çıkan büyük bölünmelere kıyasla yumuşak ve dostçadır. Birinci Dünya Savaşı'nda Almanlar daha yüksek bir *kültür* uğruna ve bayağı, materyalist İngiliz-Fransız *uygarlığına* karşı savaş yürüttüklerini ileri sürdüler. Bu ayrım Thomas Mann ve Sigmund Freud gibi kişilerce çizilmişti. Ama savaşın ilk evresinde Leuven Üniversitesi'nin

34 Huntington, *Clash of Civilizations*.
35 Wallerstein, *Modern World-System*.
36 Huntington, *Clash of Civilizations*.
37 Örneğin bkz. Kagan, *Paradise and Power* ve daha yakın tarihli Schuker, "Sea Change".

* Dünyanın en saygın uygarlıklarından birine bir siyaset teorisyeni dışında hiç kimsenin duymadığı bir ad takmak nevi şahsına münhasır bir anlayıştır. Huntington 1993'teki ilk makalesinde "Konfüçyüsçü" tabirini kullanmıştı.

yakılmasıyla ve Belçikalı sivillerin yargısız infaz edilmesiyle bağdaştırılması zordu. İngiliz propagandacıları Almanları "Hunlar" –uygarlık sınırının ötesindeki barbarlar– diye tarif ederek ve Zafer madalyalarında savaşın kendisini "Uygarlık Uğruna Büyük Savaşı" diye adlandırarak karşılık verdiler.[38] Günümüzde "Batı"nın bütünleşik bir uygarlık olduğundan söz etmek 1918'e oranla daha mı anlamlı acaba?

Son olarak, Batı uygarlığının geçmişte bir kez gerileyip çöktüğünü hatırlamakta yarar vardır. Avrupa, Kuzey Afrika ve Yakındoğu'nun her yanına serpişmiş Roma yıkıntıları bunun heybetli yadigârlarıdır. Batı dünyasının ilk versiyonu – Batı Uygarlığı I.0 – Nil Vadisi'nden Fırat ve Dicle'nin buluşma noktasına kadar uzanan Bereketli Hilâl'de doğarak, Atina demokrasisiyle ve Roma İmparatorluğu'yla ikiz doruğuna ulaştı.[39] Bugünkü uygarlığımızın kilit unsurları –sadece demokrasi değil, aynı zamanda atletizm, aritmetik, medeni hukuk, geometri, klasik mimari üslup ve modern İngilizcedeki kelimelerin hatırı sayılır bir kısmı– köken olarak antik Batı dünyasına dayanır. Parlak döneminde Roma İmparatorluğu şaşırtıcı ölçüde gelişkin bir sistemdi. İngiltere'nin kuzeyinden Nil'in yukarı çığırlarına kadar uzanan bir ekonomide tahıllar, mamul mallar ve sikkeler dolaşımdaydı; bilim alabildiğine gelişmişti; hukuk, tıp ve hatta Roma'daki Traianus Forumu gibi alışveriş merkezleri vardı. Ama Batı uygarlığının bu versiyonu barbar istilalarıyla ve iç bölünmelerle sarsıldıktan sonra, 5. yüzyılda çarpıcı bir hızla gerileyip çöktü. Bir kuşak içinde imparatorluk metropolü Roma harabeye döndü, sukemerleri yıkıldı, görkemli çarşılar boşaldı. Klasik Batı dünyasına ilişkin bilgiler büsbütün yok olmaktan Bizanslı kütüphaneciler,[40] İrlandalı keşişler,[41] Katolik papalar ve rahipler sayesinde kurtuldu – tabii Abbasi halifelerini de unutmamak gerekir.[42] Onların gözetimi olmasaydı, Batı uygarlığı Rönesans dönemi İtalya'sında yeniden doğamazdı.

Batı Uygarlığı II.0 için ufukta gerileyiş ve çöküş akıbeti var mı? Demografik açıdan Batı toplumlarının nüfusu öteden beri dünya nüfusu içinde bir azınlıktır; ama günümüzde açıkça küçülmektedir. Bir zamanlar başat konumda olan ABD ve Avrupa ekonomileri yirmi ve hatta on yıl içinde Çin'in gerisine düşme gibi somut bir olasılıkla karşı karşıyadır; Brezilya ve Hindistan'la mesafe de çok uzak değildir. "Washington Mutabakatı" serbest piyasa ekonomi politikası

38 En güncel kaynak için bkz. *Civilization*.
39 Morris, *Why the West Rules*.
40 Brownworth, *Lost to the West*.
41 Cahill, *How the Irish Saved Civilization*. Bu satırların yazıldığı sırada, iltifatın karşılık görüp görmeyeceği henüz belli değildi.
42 Dawson, *Making of Europe*; Woods, *How the Catholic Church Built Western Civilization*.

konusunda nasıl dağılıyorsa, Batı'nın "sert gücü" Büyük Ortadoğu'da Irak'tan Afganistan'a kadar debeleniyor gibidir. 2007'de başlayan finansal kriz, borç güdümlü perakende terapisine ağırlık veren tüketim toplumunun özündeki temel bir kusura işaret ediyor sanki. Bir zamanlar Batı projesi için kilit önem taşıyan Protestan tutumluluk ahlakı tamamen yok olmuş durumda. Bu arada Batılı elitleri ufuktaki bir çevre kıyametinden duyulan neredeyse ahret korkuları sarmış durumda.

Dahası, Batı uygarlığı özgüvenini yitirmiş gibi görünüyor. 1963'te Stanford'da başlamak üzere, bir dizi önemli üniversite lisans öğrencilerine klasik "Batı uygarlığı" tarihi dersini vermeyi bırakmış bulunuyor. Okullarda da Batı'nın yükselişine ilişkin büyük anlatı gözden düşmüş durumda. "Yeni Tarih" adına "tarihsel becerileri" bilgiden daha üstün konuma taşıyan bir eğitimci hevesi, ayrıca müfredat reformu sürecinin istenmeyen sonuçları yüzünden, birçok İngiliz öğrencisi ortaokuldan Batı tarihini ancak bölük pörçük öğrenerek mezun oluyor: VIII. Henry, Hitler ve azıcık Martin Luther King, Jr. Önde gelen bir İngiliz üniversitesinin birinci sınıf tarih lisans öğrencilerini kapsayan bir ankete göre, Armada döneminde İngiliz hükümdarının kim olduğunu bilenler yüzde 34'ü, Boer Savaşı'nın geçtiği yeri bilenler yüzde 31'i, Waterloo'da İngiliz kuvvetlerine kimin komuta ettiğini bilenler yüzde 16'yı (Wellington yerine Nelson olduğunu sananların oranı iki kattan fazla) ve 19. yüzyıldaki tek bir İngiliz başbakanının adını verebilenler yüzde 11'i buluyor ancak.[43] On bir ila on sekiz yaş arasındaki İngiliz çocuklarını kapsayan benzer bir ankete göre, bu kitlenin yüzde 17'si Oliver Cromwell'in Hastings Muharebesi'nde çarpıştığını sanıyor ve yüzde 25'i Birinci Dünya Savaşı için yanlış yüzyılı veriyor.[44] Üstelik İngilizce konuşulan dünyanın her yanında kendi kültürümüzü değil, başka kültürleri incelememiz gerektiği savı rağbet görüyor. 1977'de *Voyager* aracıyla uzaya gönderilen yirmi yedi müzik örneğinin sadece onu Batılı bestecilere aitti; bunlar arasında Bach, Mozart ve Beethoven'ın yanı sıra Louis Armstrong, Chuck Berry ve Blind Willie Johnson vardı. British Museum müdürü tarafından 2010'da yayımlanan "yüz objeyle" dünya tarihi kitabında, Batı uygarlığına ait ancak otuz ürün yer almaktaydı.[45]

Ne var ki, Batı'ya 1500'den sonra adım adım bağımlı hale gelişin düzeyini önemsemeyen bir dünya uygarlıkları tarihi asıl temel noktayı, en çok açıklanmaya muhtaç şeyi gözden kaçırır. Batı'nın yükselişi açıkçası ikinci binyı-

43 Matthews, "Strange Death"; Guyver, "England".

44 Amanda Kelly, "What Did Hitler Do in the War, Miss?", *Times Educational Supplement*, 19 Ocak 2001.

45 MacGregor, *History of the World*.

lın ikinci yarısının öne çıkan tarihsel olgusudur. Modern tarihin özünde yatan hikâyedir. Belki de tarihçilerin çözmesi gereken en çetin muammadır. Bunu sırf merak duygumuzu tatmin etmek için çözmek zorunda değiliz. Zira ancak Batı üstünlüğünün gerçek sebeplerini saptayarak, gerileyiş ve çöküşümüzün ne kadar yakın olduğunu doğru bir biçimde kestirmeyi umabiliriz.

1

REKABET

> Çin uzun süreden beri durağanmış gibi görünüyor; yasalarının ve kurumlarının niteliğiyle tutarlı olan tam zenginlik donanımını muhtemelen uzun süre önce edinmiş olmalı. Ama bu donanım, başka yasalar ve kurumlar çerçevesinde, toprağının, ikliminin ve konumunun niteliği itibariyle elverebileceği düzeyden çok daha düşük olabilir. Dış ticareti ihmal eden ya da hor gören ve yabancı ülkelerin gemilerini sadece bir ya da iki limanına kabul eden bir ülke, farklı yasalar ve kurumlar çerçevesinde sağlayabileceği iş hacmine ulaşamaz. ... Daha kapsamlı bir dış ticaretle ... Çin'in mamul mallarını epeyce artırmaması ve imalat sektörünün üretici güçlerini epeyce geliştirmemesi pek mümkün değildir. Daha kapsamlı bir deniz ulaşımıyla, Çin başka ülkelerde yararlanılan farklı makinelerin hepsini kullanma ve bizzat yapma hünerini, ayrıca dünyanın farklı kesimlerinde uygulanan hünerlerdeki ve sanayilerdeki diğer ilerlemeleri doğal olarak öğrenecektir.
>
> Adam Smith

> Onlar niçin küçük ama güçlüler? Biz niçin büyük ama zayıfız? ... Barbarlardan öğrenmemiz gereken tek şey ... sağlam gemiler ve etkili tüfeklerdir.
>
> Feng Guifen

İki Nehir

Çin İmparatorluğu'nun her yanından getirilen malzemelerle bir milyondan fazla işçi Pekin'in göbeğinde Yasak Kent'i (Gugong) kurdu. Ming hanedanının kud-

retini simgelemek üzere düzenlenen, inşa edilen ve bezenen yaklaşık bin binanın yer aldığı Yasak Kent sadece dünyadaki en büyük uygarlığın bir kalıntısı değildir; hiçbir uygarlığın ebediyen sürmediğini de hatırlatır insana. Adam Smith 1776 gibi geç bir tarihte bile Çin'den "dünyanın en zengin, yani en verimli, en bayındır, en çalışkan ve en kalabalık ülkelerinden biri, ... Avrupa'nın her kesiminden çok daha zengin bir ülke" diye söz etmişti. Ama Çin'in "uzun süreden beri durağan" ya da "hareketsiz" olduğunu da saptamıştı.[1] Bu konuda kesinlikle haklıydı. Yasak Kent'in inşa edilmesinin (1406-20) üzerinden daha yüz yıl geçmeden, Doğu'nun göreli gerileyişinin başladığı söylenebilir. Batı Avrupa'nın yoksul ve kargaşa içindeki küçük devletleri neredeyse durdurulamaz bir süreçle yarım binyıllık yayılmaya koyuldu. Bu arada Doğu'nun büyük imparatorlukları durgunlaştı ve zamanla Batı egemenliğine yenik düştü.

Avrupa ileriye atılırken, Çin niçin tökezledi? Smith'in esas cevabı Çin'in "dış ticareti teşvik" edemediği ve dolayısıyla karşılaştırmalı üstünlüğün ve uluslararası işbölümünün yararlarını elden kaçırdığıydı. Ama başka açıklamalar da mümkündü. Montesquieu baronu Charles de Secondat 1740'lardaki bir yazısında, suçu "tiranlığın yerleşik düzeni"ne yıkmakta, bunun köklerini ise Çin'in Doğu Asya'daki iklim koşullarından kaynaklanan olağanüstü yüksek nüfusuna dayandırmaktaydı:

> Şöyle akıl yürütüyorum: Asya'da doğru dürüst bir ılıman kuşak yok; zira çok soğuk bir iklimde bulunan yerler aşırı sıcak yerlere, yani Türkiye, İran, Hindistan, Çin, Kore ve Japonya'ya çok yakın. Avrupa'da ise ılıman kuşak çok geniştir; ... bu yüzden her [ülke] bitişiğindeki ülkeyi andırır; aralarında çok olağanüstü bir farklılık yoktur. ... Öyle anlaşılıyor ki, Asya'da güçlü ülkelerin karşısında zayıf ülkeler var; savaşçı, cesur ve girgin halklar miskin, yumuşak ve korkak halklara çok yakın; dolayısıyla birinin üstün gelmesi, öbürünün boyun eğmesi kaçınılmaz. Avrupa'da güçlü ülkelerin karşısında güçlü ülkeler var ve birbirine yakın olanlar aşağı yukarı aynı cesarete sahip. Asya'nın zayıf, Avrupa'nın güçlü oluşunun, Avrupa'nın özgür, Asya'nın köle oluşunun büyük sebebi işte budur: Böyle bir sebebe şimdiye kadar işaret edildiğini hatırlamıyorum.[2]

Sonraki Avrupalı yazarlar Doğu'yu alt eden şeyin Batı teknolojisi olduğu kanısına vardılar – özellikle de sanayi devrimini doğuracak olan teknoloji. Çin impara-

1 Smith, *Wealth of Nations*, Kitap I, Bölüm 8, 11, Kitap IV, Bölüm 9.

2 Montesquieu, *Spirit of the Laws*, Kitap VIII, Bölüm 21. Ayrıca bkz. Kitap VII, Bölüm 7, Kitap XIX, Bölüm 17–20.

torluk sarayına 1793'teki ziyaretinden (biraz ileride anlatacağım üzere) açık bir hayal kırıklığıyla dönen Kont Macartney'nin edindiği izlenim kesinlikle buydu. 20. yüzyılda rağbet gören başka bir sav, Konfüçyüsçü felsefenin yeniliği kösteklediğiydi. Ancak Doğu'nun atılım yetersizliğine ilişkin bu açıklamalar yanılgılıydı. Batı'nın sahip olduğu, ama Doğu'nun yoksun kaldığı altı çekici uygulamanın ilki ne ticaret, ne iklim, ne teknoloji, ne de felsefeyle ilgiliydi. Smith'in farkına vardığı gibi, her şeyden önce kurumsal yapıyla ilgiliydi.

1420'de iki nehir –Thames ve Yangzi– boyunca yolculuk eden biri aradaki tezat karşısında şaşkınlığa uğrardı.

Yangzi Nehri Nanjing'i 800 kilometre kuzeydeki Pekin'e ve güneydeki Hangzhou'ya bağlayan büyük çaplı bir suyolu kompleksinin parçasıydı. Bu sistemin merkezini oluşturan Büyük Kanal'ın en uzun kesimi 1.600 kilometreyi aşmaktaydı. Geçmişi İÖ 7. yüzyıla kadar inen ve İS 10. yüzyıldan kalma bölmeli havuzların yanı sıra çok kemerli Değerli Kuşak gibi zarif köprülerin yer aldığı Büyük Kanal, Ming imparatoru Yongle döneminde (1402–24) geniş çapta onarılıp ıslah edildi. Başmühendis Bai Ying'in Sarı Nehir üzerinde barajlar kurup akış yönünü değiştirmesiyle birlikte, kanaldan her yıl 12 bin tahıl mavnasının geçmesi mümkün hale geldi.[3] Kanalın bakımında yaklaşık 50 bin adam çalışmaktaydı. Venedik suyolları hiç kuşkusuz Batı dünyasının en görkemli büyük kanal örneği olarak kalacaktır hep. Ama Çin'i 1270'lerde dolaşan Venedikli cesur gezgin Marco Polo bile Yangzi'deki trafiğin hacmine hayran kalmıştı:

> Bu büyük nehre doluşan teknelerin sayısı öylesine yüksek ki, rakamı okuyan ya da duyan biri buna inanamaz. Her iki yöne taşınan ticari malların miktarı akla hayale sığacak gibi değildir. Aslında o kadar büyük ki, bir nehirden ziyade bir deniz gibi görünüyor.

Çin'deki Büyük Kanal sadece iç ticaretin ana arteri değildi. İmparatorluk yönetiminin devlete ait beş tahıl deposuyla tahıl fiyatına çekidüzen vermesini de sağlardı; bu depolar tahılı ucuzken alır ve pahalıyken satardı.[4]

Nanjing 1420'de yarım milyon ile bir milyon arasındaki nüfusuyla muhtemelen dünyanın en büyük kentiydi. Yüzyıllar boyunca ipekli ve pamuklu kumaş sanayilerinin canlı bir merkezi olmuştu. İmparator Yongle döneminde bir öğrenim merkezine de dönüştü. Yongle adı "sürekli mutluluk" anlamına gelir; "sü-

3 Genel bilgi için bkz. Bishop, *China's Imperial Way*.
4 Tsai, *Perpetual Happiness*, s. 123.

rekli hareket" herhalde daha iyi bir tarif olurdu. Ming imparatorlarının en büyüğü hiçbir işini yarım bırakmazdı. Hazırlanmasını istediği Çin bilimi külliyatı iki binden fazla bilginin çalışmasını gerektirdi ve on bir bini aşkın cilde ulaştı. Dünyanın en geniş ansiklopedisi olma özelliğini neredeyse tam 600 yıl koruyarak, 2007'de Wikipedia'ya kaptırdı.

Ama Nanjing'le yetinmeyen Yongle, tahta çıkışından kısa bir süre sonra kuzeyde yeni ve daha görkemli bir başkent kurmaya karar vermişti: Pekin. Yasak Kent'in tamamlandığı 1420'de, Ming yönetimindeki Çin tartışmasız dünyadaki en ileri uygarlık konumundaydı.

Yangzi'yle karşılaştırıldığında, Thames 15. yüzyıl başlarında tam bir durgunluk içinde sayılırdı. Evet, Londra işlek bir limandı, İngiltere'nin kıtayla ticaretinin ana odağıydı. Kentin en ünlü belediye başkanı Richard Whittington önde gelen bir kumaş tüccarıydı ve servetini İngiltere'nin artan yünlü kumaş ihracatından kazanmıştı. İngiliz başkentinin gemi yapım sektörü, İngiltere'nin Fransızlara karşı sürekli askerî harekâtları için adam ve gereç taşıma gereğiyle güçlendi. Shadwell ve Ratcliffe'de gemileri yeniden donatılmak üzere çamurlu demirleme alanlarına çekmek mümkündü. Ve haliyle içine girilmesinin yasak olmaktan ziyade korkutucu olduğu söylenebilecek Londra Kulesi vardı.

Ama Çin'den gelen bir ziyaretçi bütün bunlardan pek etkilenmezdi herhalde. Kule bile Yasak Kent'in çok sayıdaki surlarına göre kaba saba bir yapıydı. Değerli Kuşak Köprüsü'yle karşılaştırıldığında, Londra Köprüsü direkler üstüne kurulmuş çirkin bir çarşı gibiydi. İlkel ulaşım teknikleri İngiliz gemicileri, Thames ile Manş'tan oluşan ve tanıdık kıyıların görüş alanı içinde kaldığı dar bir su şeridiyle sınırlamaktaydı. Gerek İngilizler gerekse Çinliler açısından, hiçbir şey günün birinde gemilerin Londra'dan Yangzi'ye yelken açabileceği tasarısı kadar hayal ötesi değildi.

V. Henry'nin Fransızlar karşısında (en ünlüsü Agincourt olmak üzere) kazandığı zaferlerin ardından 1421'de döndüğü Londra, Nanjing'in yanında ancak bir kasaba sayılırdı. Eski ve derme çatma surları beş kilometre uzunluğundaydı, yani Nanjing surlarının ufacık bir kesimi kadardı. Ming hanedanı kurucusunun başkentini surlarla çevirmesi yirmi yılı aşkın bir zamanı almıştı; kilometrelerce uzanan surların kapıları öylesine büyüktü ki, sırf bir tanesi üç bin askeri barındırabilirdi. Üstelik sağlam inşa edildiği için günümüzde büyük bir bölümü hâlâ ayakta dururken, Londra'nın ortaçağ surlarının ancak tek tük kalıntılarına rastlamak mümkün.

15. yüzyıl standartlarına göre, Ming Çin'i nispeten yaşanılması güzel bir

yerdi. Ming döneminin başında kurulan katı feodal düzen gelişen iç ticaretle çözülmekteydi.[5] Günümüzde Suzhou'yu gezen biri, bu refahın mimari semerelerini eski kent merkezinin gölgeli kanallarında ve zarif kaldırımlarında hâlâ görebilir. İngiltere'deki kent yaşamı çok farklıydı. Pirelerin taşıdığı *Yersinia pestis* bakterisinden kaynaklanan ve İngiltere'ye 1349'da ulaşan hıyarcıklı veba salgını, Londra'nın nüfusunu yaklaşık 40 bine, Nanjing'in nüfusunun onda birinin altına düşürmüştü. Vebanın yanı sıra tifo, dizanteri ve çiçek hastalığı da yaygındı. Hatta salgınlar olmadığında, temizlik koşullarının kötülüğü Londra'yı bir ölüm tuzağına çevirmekteydi. Herhangi bir kanalizasyon sisteminden yoksun Londra sokakları leş gibi kokarken, Çin kentlerinde insan dışkıları sistematik biçimde toplanmakta ve civardaki çeltik tarlalarında gübre olarak kullanılmaktaydı. Dick Whittington'ın 1397'den öldüğü 1423'e kadar dört dönem üstlendiği belediye başkanlığı sırasında, Londra sokakları hiç de altın çekiciliği taşımayan bir sarılıkla kaplıydı.

Eskiden İngiliz öğrenciler V. Henry'nin İngiliz tarihinin kahraman kişiliklerinden biri, kadınsı mizaçlı selefi II. Richard'ın antitezi olduğunu sanacak şekilde yetiştirilirdi. Ne yazık ki, ikisinin de krallığı Shakespeare'in *II. Richard* oyunundaki "asalı ada" olmaktan çok uzaktı, yaslı bir ada olmaya daha yakındı. Üstat her ne kadar ülkesine "Bu yarı cennet bahçe / Hastalık bulaşmasın diye / Doğanın marifetiyle kurulmuş bu kale..." diye sevgi dolu bir yakıştırmada bulunmuş olsa da, 1540-1800 arasında İngilizlerin ortalama ömrü otuz yedi yaş gibi acınası bir düzeydeydi; Londra için rakam yirmiler civarıydı. Aşağı yukarı her beş İngiliz çocuğundan biri daha bir yaşını doldurmadan ölmekteydi; Londra'daki oran neredeyse üçte birdi. Bizzat V. Henry yirmi altı yaşındayken kral oldu ve otuz beş yaşındayken dizanteriden öldü – yakın zamana kadar tarihi büyük ölçüde oldukça genç, kısa ömürlü insanların yazdığının bir başka örneğidir bu.

Şiddet her tarafı sarmıştı. Fransa'yla savaş neredeyse kalıcıydı. İngilizler Fransızlarla kavga etmeyince Gallilere, İskoçlara ve İrlandalılara sataşırlardı. Keltlerle boğuşmayınca da tahtın denetimi için birbirleriyle kapışırlardı. V. Henry'nin babası şiddet yoluyla tahta çıkmıştı; oğlu VI. Henry Güller Savaşı'nın patlak vermesiyle benzer biçimde tahtından oldu. Bu savaş dört kralın tahttan indirilmesine ve yetişkin kırk taht adayının muharebe alanında ya da darağacında can vermesine sahne oldu. 1330-1479 arasında İngiliz aristokrasisindeki ölümlerin dörtte biri şiddet sonucuydu. Sıradan cinayetler hayatın olağan unsuruydu. 14. yüzyıla ilişkin veriler Oxford'da yıllık cinayet oranının yüz bin kişi başına 100'ün üzerinde olduğunu işaret etmektedir. Londra yüz binde 50 gibi bir

5 Brook, *Confusions of Pleasure*.

oranla biraz daha güvenli sayılırdı. Günümüz dünyasında yıllık cinayet oranının en feci düzeye ulaştığı yerler Güney Afrika (yüz binde 69), Kolombiya (yüz binde 53) ve Jamaika'dır (yüz binde 34). Detroit'in en berbat hale geldiği 1980'lerde bile oran yüz binde 45'ti.[6]

İngilizlerin o dönemdeki hayatı, siyaset teorisyeni Thomas Hobbes'un daha sonraları ("doğal hal" tanımını yaparken) saptadığı gibi, "kimsesiz, fakir, berbat, vahşi ve kısa" sayılırdı sahiden. Paston'lar gibi varlıklı bir Norfolk ailesi için bile güvenlik sınırlıydı. John Paston'ın karısı Margaret, önceki sahibinin mirasçısı tarafından işgal edilen Gresham malikânesi üzerindeki aile hakkını korumaya çalışırken, evinden basbayağı yaka paça dışarı atıldı. Sir John Fastolf kendisine ait Caister Şatosu'nu Paston ailesine bırakmıştı; ama John Paston'ın ölümünden kısa bir süre sonra, Norfolk dükü orayı kuşatıp ele geçirdi ve on yedi yıl elinde tuttu.[7] Üstelik İngiltere daha müreffeh ve şiddetten daha uzak Avrupa ülkeleri arasındaydı. Fransa'da hayat daha da berbat, vahşi ve kısaydı – Avrupa'da doğuya doğru gidildikçe durum daha kötüleşmekteydi. 18. yüzyıl başlarında bile ortalama Fransız'ın günlük kalori alımı 1.660'tı, yani insanın yaşamını sürdürmesi için gerekli asgari düzeyin biraz üzerinde ve bugün Batı dünyasındaki ortalamanın yarısı kadardı. Devrim öncesinde ortalama Fransız'ın boyu ancak bir altmıştı.[8] Ortaçağa ilişkin verilerin elimizde bulunduğu bütün Kıta Avrupası ülkelerinde cinayet oranları İngiltere'dekinden daha yüksekti; sanatçıları kadar katilleriyle de meşhur bir ülke olan İtalya haliyle en kötü durumdaydı.

Bazı kaynaklarda Batı Avrupa'nın bu berbat halinin aslında bir tür gizli avantaj olduğu ileri sürülür. Ölüm oranının özellikle yoksullar arasında yüksek olması belki bir şekilde zenginlerin daha da zenginleşmesine yaradı. Büyük Veba Salgını'nın sonunda, Avrupa'da kişi başına gelir düzeyinde bir yükseliş olduğu kesindir; çünkü sağ kalanlar işgücü kıtlığı sayesinde daha yüksek ücret kazanabildiler. İngiltere'de zengin çocuklarının yetişkinlik çağına varma şansının yoksullara oranla epeyce yüksek olduğu da doğrudur.[9] Ancak Avrupa demografisinin bu tuhaf özelliklerinin Batı ve Doğu arasındaki büyük ayrılığı açıkladığı pek söylenemez. Günümüz dünyasında hayatın neredeyse ortaçağ İngilteresi'ndeki kadar berbat olduğu, salgın, açlık, savaş ve cinayetlerin ortalama ömrü acınası bir düzeye düşürdüğü ve sadece zenginlerin uzun yaşayabildiği ülkeler vardır. Fakat Afganistan, Haiti ve Somali bu koşullardan ya-

6 Pinker, *Better Angels*.
7 Castor, *Blood and Roses*.
8 Fogel, *Escape from Hunger*, Tablo 1.2, 1.4.
9 Clark, *Farewell to Alms*.

rar görme yönünde çok az belirti göstermektedir. İleride göreceğimiz üzere, Avrupa zenginliğe ve güçlülüğe doğru sıçrayışı ölüm sayesinde değil, ölüme rağmen başardı.

Günümüz uzmanlarına ve okurlarına ölümün geçmişte nasıl olduğunu hatırlatmak gerekir. Flaman ressam Yaşlı Pieter Bruegel'in (yak. 1525–69) *Ölümün Zaferi* adlı şaheseri hiç kuşkusuz gerçek bir olayı yansıtmaz; ama böylesine mide kaldırıcı bir ölüm ve yıkım sahnesini tasvir etmek için tamamen hayal gücünü işletmesine gerek yoktu. Tabloda bir iskelet ordusunca yönetilen bir ülke yer alır; hazinesi işe yaramamış bir kral yerde cansız yatarken, bir köpek yakındaki bir cesedi kemirir. Arka planda darağaçlarına asılı iki adamı, direkler üstündeki tekerleklere gerilmiş dört adamı ve kafası uçurulmak üzere olan başka bir adamı görürüz. Çatışan ordular, yanan evler ve batan gemiler sahneyi kaplar. Ön planda genç, yaşlı, asker ve sivil ayrımı yapılmaksızın bütün erkekler ve kadınlar kare biçimli dar bir tünelin içine doğru paldır küldür sürülür. Hiç kimseye aman tanınmaz. Hanımına şarkı söyleyen trubadur bile ölüme mahkûmdur. Tabloyu yapan ressam da kırklı yaşlarının başında, yani benden genç bir yaşta ölmüştü.

Yüzyıl sonra İtalyan ressam Salvator Rosa bütün *memento mori* [ölümü çağrıştırıcı] tabloların belki de en dokunaklısını yaparak, ona dosdoğru *L'umana fragilità* ("İnsan Zayıflığı") adını verdi. Eserinin ilham kaynağı 1655'te memleketi Napoli'yi kasıp kavuran ve küçük oğlu Rosalvo'nun yanı sıra erkek kardeşini, kız kardeşini, onun kocasını ve çocuklarından beşini alıp götüren veba salgınıydı. Rosa'nın karısının arkasındaki karanlıktan beliriveren ölüm meleğinin yüzünde sinsice bir sırıtışla, ilk kez yazı yazmaya koyulmuş çocuğun canını almaya hazırlandığı görülür. Gönlü kırık ressamın ruh hali, tuvale yazılmış şu ölümsüz sekiz Latince kelimeyle özetlenir:

Conceptio culpa
Nasci pena
Labor vita
Necesse mori

"Gebelik günah, doğum sancılı, hayat zahmetli, ölüm ise kaçınılmaz." Dönemin Avrupa'sındaki hayat için daha özlü bir tarif ne olabilirdi ki?

Saraylı Hadım ve Tek Boynuzlu At

Doğu'nun o sıradaki üstünlüğünü nasıl anlayabiliriz? Öncelikle, Asya tarımının üretkenliği Avrupa'ya oranla oldukça yüksekti. Doğu Asya'da pirinç ekiminin verimliliğinden dolayı bir İngiliz dönümü arazi bir aileyi geçindirmeye yeterken, İngiltere'de ortalama rakam 20 dönüme yakındı. Bu durum Doğu Asya'nın niçin daha o zaman Batı Avrupa'dan daha kalabalık olduğunu açıklamaya yarar. Doğu'nun daha gelişkin pirinç ekim sistemi çok daha fazla karnı doyurabilmekteydi. Ming dönemi şairlerinden Zhou Shixiu'nun kırsal kesimi tozpembe gözlüklerle gördüğüne hiç kuşku yoktur; yine de çizdiği şu tablo, halinden memnun bir kırsal ahaliyi yansıtır:

> Loş patikanın sonunda mütevazı kapı girişi beliriyor, eğri büğrü bir geçitten içeriye giriliyor. Burada on aile ... kuşaklar boyunca yan yana yaşamış. Yaktıkları ateşlerden çıkan duman baktığınız her yeri sarıyor; insanlar günlük işlerinde aynen bunun gibi sarmaş dolaş bir işbirliği içinde. Bir adamın oğlu batıdaki evin aile reisiyken, başka bir adamın kızı batıdaki komşusuyla evlenmiş. Toprak tanrısının tapınağında serin bir sonbahar rüzgârı esiyor; tarlaların atasında yavru domuz etleri ve pirinç birası adak olarak sunulurken, yaşlı şaman onun için kâğıt paralar yakıyor ve oğlanlar tunçtan bir davulu dövüyor. Sis sessizlik içindeki şekerkamışı tarlasını örterken ve çiseleyen yağmur kulkas tarlalarına düşerken, insanlar ayinden evlerinin yolunu tutuyor, hasırları seriyor ve yarı sarhoş halde sohbete koyuluyor...[10]

Ama böyle pastoral denge sahneleri hikâyenin sadece bir kısmını anlatır. Sonraki Batılı kuşaklar genelde emperyal Çin'i yeniliğe alerji duyan statik bir toplum gibi gördüler. Alman sosyolog Max Weber *Konfüçyüsçülük ve Taoculuk* (1915) kitabında Konfüçyüsçü rasyonalizmi "dünyaya rasyonel egemenlik" üzerine kurulu Batılı anlayışın karşıtı olarak "dünyaya rasyonel uyum" anlamına gelecek şekilde tanımladı. Bu aslında Çinli felsefeci Feng Youlan'ın *Çin Felsefe Tarihi* (1934) kitabında, ayrıca Cambridge uzmanlarından Joseph Needham'ın çok sayıda cildi kapsayan tarihi *Çin'de Bilim ve Uygarlık*'ta büyük ölçüde onayladığı bir görüştü. 1949'dan sonraki Maocu rejime sempati duyan Feng ve Needham gibi kişilere hep çekici gelen böyle kültürel açıklamaların, Ming döneminden çok önce Çin uygarlığının teknolojik buluşçuluk yoluyla sürekli dünyaya egemen olmaya çalıştığını gösteren bulgularla bağdaşması zordur.

10 Dardess, "Ming Landscape", s. 323 vd.

İlk su saatini kimin tasarladığını kesin bilmiyoruz. Bunu Mısırlılar, Babilliler ya da Çinliler yapmış olabilir. Ama 1086'da Su Song bir dişli maşa ekleyerek dünyanın ilk mekanik saatini yarattı; yüksekliği 12 metreye varan bu çapraşık mekanizma zamanı bildirmenin yanı sıra güneş, ay ve gezegen devinimlerinin çizelgesini çıkarmaktaydı. Marco Polo Kuzey Çin'deki Dadu'ya gittiğinde, kısa bir süre önce 1272'de kurulmuş olan ve böyle bir saatle çalışan bir çan kulesini gördü. İngiltere'de yüz yıl sonraya kadar, yani Norwich, St. Alban ve Salisbury katedralleri için ilk astronomi saatleri kurulana kadar bu derece doğrulukla çalışan hiçbir şey ortaya çıkmadı.

Hurufatlı matbaanın ortaya çıkışı geleneksel olarak 15. yüzyıl Almanyası'na mal edilir. Oysa gerçekte 11. yüzyılda Çin'de icat edilmişti. Kâğıt da Batı'ya girişinden çok önce Çin'de ortaya çıktı. Aynı şey kâğıt para, duvar kâğıdı ve tuvalet kâğıdı için de geçerlidir.[11]

Çoğu kaynakta tohum ekme makinesini İngiliz tarım öncüsü Jethro Tull'un 1701'de yarattığı ileri sürülür. Oysa ondan iki bin yıl önce Çin'de icat edilmişti. Kıvrık demir saban kulağıyla 18. yüzyıl İngiliz Tarım Devrimi'nde kilit bir alet olan Rotherham pulluğu Çin'de öngörülmüş başka bir yenilikti.[12] Wang Zhen'in 1313 tarihli *Tarım Üzerine* kitapçığı o dönemde Batı'da bilinmeyen aletlerle doluydu.[13] Sanayi devriminin ilk adımları da Çin'de atıldı. Demir cevherini ergitmeye yönelik ilk yüksek fırın 1709'da Coalbrookdale'de değil, daha İÖ 200'e varmadan Çin'de kuruldu. Dünyadaki en eski asma demir köprü İngilizlere değil, Çinlilere aittir; İS 65'ten kalan bu köprünün kalıntıları Yunnan bölgesindeki Ching-tung'da hâlâ görülebilir.[14] İngiliz demir üretimi 1788 gibi geç bir tarihte bile Çinlilerin 1078'de ulaştığı düzeyden düşüktü. İtalya'ya 13. yüzyılda aktarılan çıkrık ve ipek sarma kasnağı gibi yeniliklerle tekstil üretiminde devrime öncülük eden de Çin'di.[15] Çin'in en ünlü icadı barutu sırf havai fişekler için kullandığı savı doğru olmaktan uzaktır. Jiao Yu ve Liu Ji'nin 14. yüzyıl sonlarında yayımlanan *Huolongjing* kitabı, kara ve deniz mayınlarını, roketleri ve patlayıcıyla doldurulan top güllelerini anlatır.

Diğer Çin yenilikleri arasında böcek öldürücü kimyasal ilaçlar, olta makarası, kibrit, mıknatıslı pusula, iskambil kâğıdı, diş fırçası ve el arabası sayılabilir. Herkes golfu İskoçya'da icat edilmiş bir oyun olarak bilir. Oysa Song hanedanından (960–1279) kalma Dongxuan Kayıtları, *chuiwan* adlı bir oyunu anlatır. Oyun-

11 Needham (ed.), *Science and Civilization*, C. V, s. 52, 313.
12 Ibid., C. VI, s. 558, 571, 581. Karş. Hobson, *Eastern Origins*, s. 201.
13 Mokyr, *Lever of Riches*, s. 209vd.
14 Needham (ed.), *Science and Civilization*, C. IV, s. 184.
15 Ibid., C. V, s. 61, 157, 354, 421. Karş. Hobson, *Eastern Origins*, s. 207–12.

da kullanılan on sopadan üçü olan *cuanbang*, *pubang* ve *shaobang* aşağı yukarı şimdiki sopalara benzer. Yeşim ve altın kakmalı sopalar, golfun o zaman da varlıklılara özgü bir oyun olduğuna işaret eder.

Hepsi bu kadar da değil. 1400'de yeni bir yüzyıla girilirken, Çin başka bir teknolojik atılımı, İmparator Yongle'nin sadece Çin'in değil, "gökyüzünün altındaki her şeyiyle" dünyanın efendisi olmasını sağlama potansiyelini taşıyan bir atılımı başarmaya hazırdı.

Günümüzde Nanjing'de Çin tarihinin en ünlü denizcisi Amiral Zheng He'nin hazine gemisinin tam boy bir kopyasını görebilirsiniz. Uzunluğu 120 metreyi bulur, yani Kristof Kolomb'un 1492'de Atlas Okyanusu'nu aşmasını sağlayan *Santa María*'nın yaklaşık beş katına varır. Üstelik geçmişte bağlı olduğu filoda açık denize uygun bu türden 300'ü aşkın kocaman yelkenli vardı. Çok sayıda direğin ve su kesiminin aşağısında bir delik açılması halinde batmayı önleyecek ayrı kaldırma bölmelerinin bulunduğu bu gemiler 15. yüzyıl Avrupası'nda yapılanların hepsinden çok daha büyüktü. Zheng He'nin donanması toplam 28 bin kişilik mürettebatıyla, Batı dünyasında Birinci Dünya Savaşı'na kadar görülen donanmaların hepsinden daha güçlüydü.

Donanmanın kaptanı ve komutanı olağanüstü bir adamdı. Daha on bir yaşındayken, Ming hanedanının kurucusu Zhu Yuanzhang tarafından savaş alanında tutsak alınmıştı. Âdet olduğu üzere, tutsak hadım edildi. İmparatorun dördüncü oğlu Zhu Di'nin, yani daha sonra imparatorluk tahtına zorla oturacak olan Yongle'nin yanına uşak olarak verildi. Yongle sadık hizmetlerinin karşılığında, Zheng He'ye dünyanın okyanuslarında keşfe çıkmayı öngören bir görev verdi.

Zheng He'nin filosu 1405-24 arasındaki altı destansı seyahatle insanı şaşırtacak ölçüde geniş bir alanı dolaştı.* Amiral Tayland, Sumatra, Cava ve bir zamanların büyük limanı Kalikut'a (şimdi Kerala eyaletindeki Kozhikode), Temasek (şimdi Singapur), Melaka ve Seylan'a, Orissa eyaletindeki Kuttak'a, Hürmüz, Aden ve Kızıldeniz üzerinden Cidde'ye kadar gitti.[16] Görünüşte seyahatler Yongle'nin esrarengiz biçimde ortadan kaybolan selefini ve onunla birlikte elden çıkan imparatorluk mührünü aramaya yönelikti. (Yongle onu öldürterek tah-

16 Levathes, *When China Ruled the Seas*.

* Daha sonra 1430-33'te yedinci bir seyahat yapıldı. Gavin Menzies Çin gemileri Ümit Burnu'nun çevresinden dolandığını, Afrika'nın batı kıyılarını izleyerek Cabo Verde Adaları'na ulaştığını, Atlas Okyanusu'nu aştığını, ardından Tierra del Fuego'ya ve Avustralya kıyılarına kadar vardığını, ayrıca Zheng He'nin amirallerinden birinin Grönland'a ulaştıktan sonra, Sibirya'nın kuzey kıyılarını izleyerek ve Bering Boğazı'ndan geçerek Çin'e dönmüş olabileceğini ileri sürer. Bu savlara ilişkin kanıtların en sağlamları dolaylı, diğerleri ise dayanaksızdır.

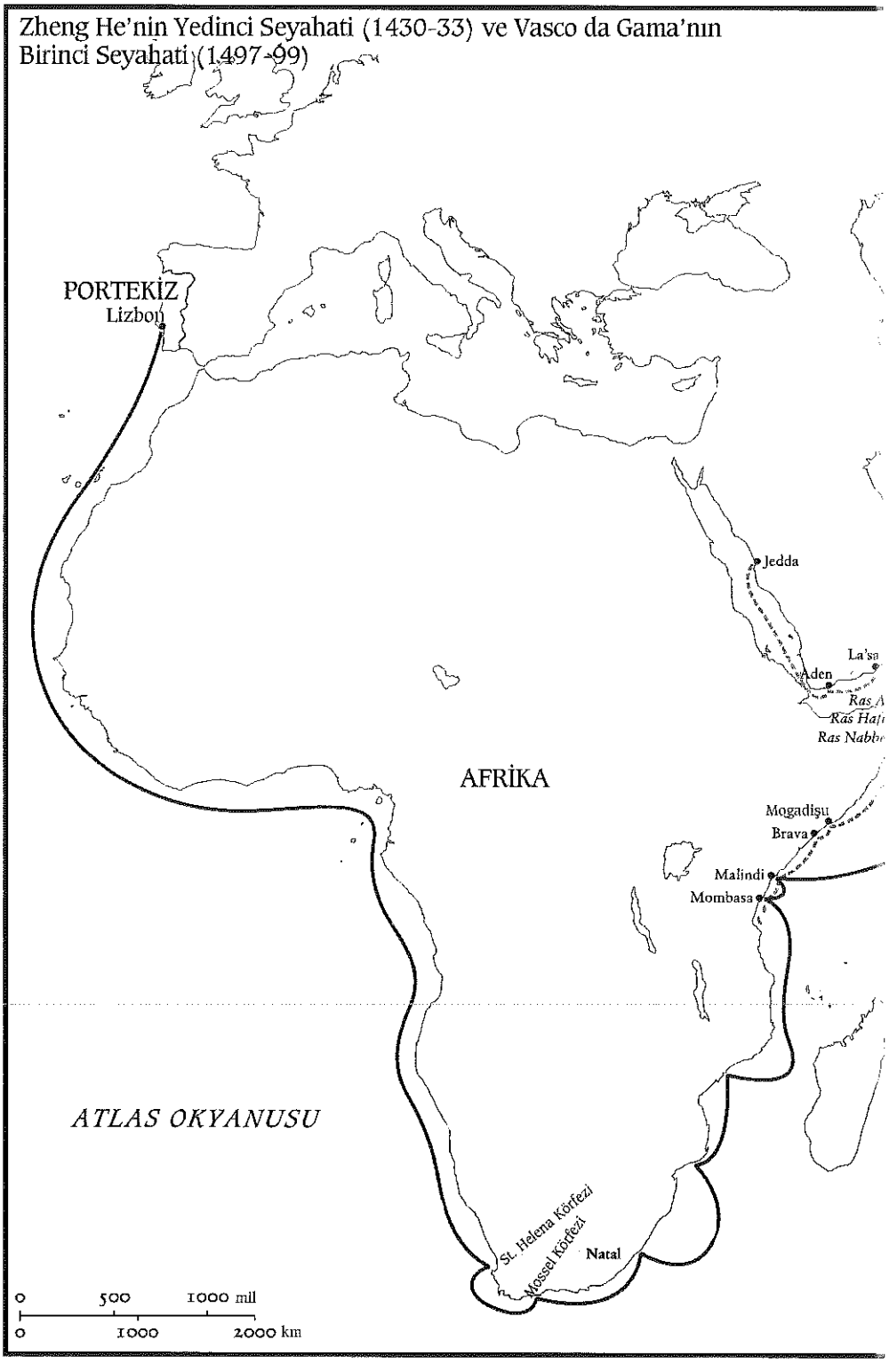
ta çıkmanın kefaretini ödemeye mi, yoksa marifetini örtbas etmeye mi çalışıyordu?) Ama kayıp imparatoru bulmak asıl amaç değildi.

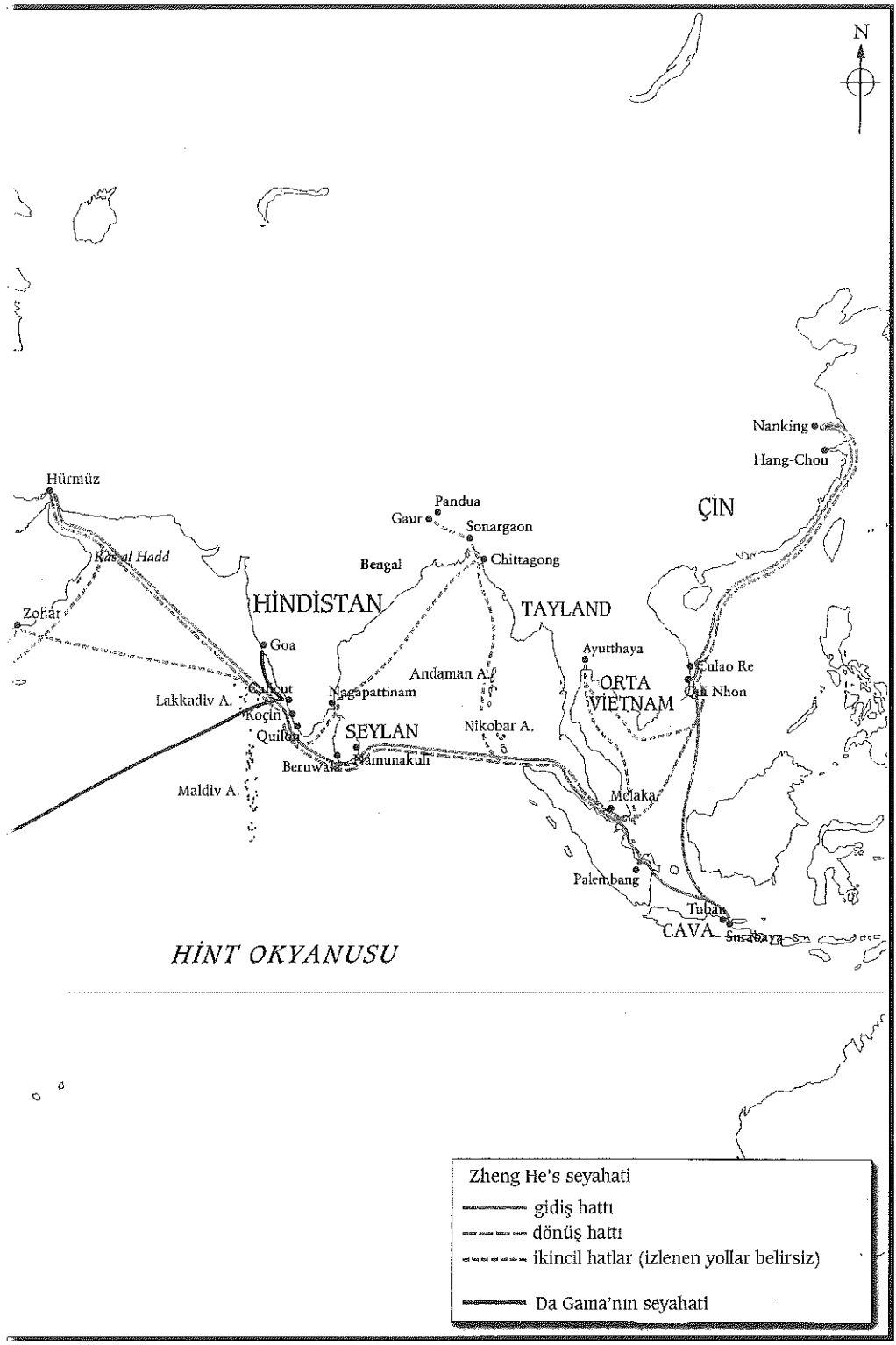
Son seyahatinden önce Zheng He'ye "imparatorluk adına değişik büyüklüklerde altmış bir gemiyle Hürmüz'e ve başka ülkelere gitme, ... renkli ipekliler [götürme]... [ve] kenevir-ipek satın alma görevi" bildirildi. Subaylarına ayrıca "porselen, demir kazanlar, hediyeler ve mühimmat, kâğıt, yağ, balmumu vs. satın alma" talimatı verildi.[17] Bu ifadelerin bir ticari gerekçeyi akla getirdiği söylenebilir. Hiç kuşkusuz Çin'in Hint Okyanusu tüccarları arasında rağbet gören mallarının (porselen, ipek ve misk) yanı sıra edinmek istediği mallar (biber, inci, değerli taşlar, fildişi ve şifalı olduğu söylenen gergedan boynuzu) vardı.[18] Ne var ki, imparatorun asıl üzerinde durduğu şey daha sonraları Adam Smith'in anladığı biçimiyle ticaret değildi. Dönemin bir yazıtındaki ifadeyle, filo "[barbar] ülkelere gitme ve gücümüzü sergileme yoluyla dönüşmelerini sağlayacak hediyeler verme..." amacıyla gönderilmişti. Yongle'nin bu "hediyeler" karşılığında istediği şey, yabancı hükümdarların da Çin'in yakın Asya komşuları gibi kendisine biat etmeleri ve böylece üstünlüğünü tanımalarıydı. Böylesine güçlü bir filoya sahip bir imparator karşısında susta durmayı kim reddedebilirdi ki?[19]

Seyahatlerin üçünde Zheng He'nin filosuna bağlı gemiler Afrika'nın doğu kıyılarına ulaştı, ama orada uzun süre kalmadı. Otuz kadar Afrika hükümdarının elçileri, Ming imparatorunun "kozmik üstünlüğü"nü tanımak üzere gemilere davet edildi. Malindi (şimdiki Kenya'da) sultanı aralarında bir zürafanın bulunduğu egzotik hediyelerle bir heyet gönderdi. Yongle bu hayvanı Nanjing'deki imparatorluk sarayının giriş kapısında şahsen teslim aldı. Zürafa efsanevi *qilin* (tek boynuzlu at) gibi karşılanarak, "imparatorlukta ve evrende kusursuz erdemin, kusursuz yönetimin ve kusursuz uyumun bir simgesi" sayıldı.[20]

Derken 1424'te bu uyum darmadağın oldu. Yongle öldü ve Çin'in denizaşırı emelleri onunla birlikte gömüldü. Zheng He'nin seyahatleri derhal durduruldu ve ancak 1432–33'te son bir Hint Okyanusu seferi için kısa süreliğine yürütüldü. Okyanus seyahatleri *haijin* fermanıyla kesin biçimde yasaklandı. Çin'de 1500'den itibaren ikiden fazla direkli bir gemi yaptığı görülenler ölüm cezasına çarptırılmayla karşı karşıya kaldı; böyle bir gemiyle denize açılmak bile 1551'de

17 Ray, "Analysis", s. 82.
18 Ibid., s. 82–4.
19 Duyvendak, "True Dates".
20 Cotterell, *Imperial Capitals*, s. 222. Ayrıca bkz. Fernández-Armesto, *Millennium*, Bölüm 4; *Pathfinders*, Bölüm 4.

Zheng He'nin Yedinci Seyahati (1430-33) ve Vasco da Gama'nın Birinci Seyahati (1497-99)
PORTEKİZ
Lizbon
Jedda
Aden
AFRİKA
Mogadişu
Brava
Malindi
Mombasa
ATLAS OKYANUSU
St. Helena Körfezi
Mossel Körfezi
Natal
0 500 1000 mil
0 1000 2000 km

N
Nanking
Hang-Chou
ÇİN
Hürmüz
Pandua
Gaur
Sonargaon
Ras al Hadd
Bengal
Chittagong
HİNDİSTAN
TAYLAND
Zofar
Goa
Ayutthaya
Andaman A.
ORTA
VİETNAM
Lakkadiv A.
Nagapattinam
Nikobar A.
SEYLAN
Quilon
Beruwala
Namunakuli
Maldiv A.
Melaka
Palembang
Tuban
CAVA
Surabaya
HİNT OKYANUSU
Zheng He's seyahati
gidiş hattı
dönüş hattı
ikincil hatlar (izlenen yollar belirsiz)
Da Gama'nın seyahati

suç haline geldi.[21] Zheng He'nin yolculuklarına ilişkin kayıtlar yok edildi. Kendisi de öldü ve neredeyse kesin bir olasılıkla denize gömüldü.

Dönüm noktası niteliğindeki bu kararın ardında yatan şey neydi? Mali sorunlar ve imparatorluk sarayındaki siyasal çekişmeler mi? Annam'daki (şimdiki Vietnam) savaşın beklenmedik biçimde yüksek maliyete yol açması mı?[22] Yoksa sırf Konfüçyüsçü bilginlerin Zheng He'nin beraberinde getirdiği ve zürafayla sınırlı kalmayan "tuhaf şeyler" karşısında duyduğu kuşku mu? Asla kesin bilemeyiz. Ama Çin'in içe kapanmasının getirdiği sonuçlar açık gibidir.

Tıpkı Apollo ay seferleri gibi, Zheng He'nin seyahatleri zenginliğin ve teknolojik gelişkinliğin sağlam bir göstergesiydi. Çin'den yola çıkan bir saraylı hadımın 1416'da Doğu Afrika kıyılarına çıkması, birçok bakımdan bir Amerikalı astronotun 1969'da aya ayak basmasıyla karşılaştırılabilecek bir başarıydı. Ama Yongle'nin ardıllarının okyanus keşif seferlerini birdenbire iptal etmesi, bu başarıdan elde edilen ekonomik kazanımların ihmal edilebilir düzeyde olduğunun açık işaretiydi.

Avrasya kara kütlesinin diğer ucunda küçücük bir Avrupa krallığının çok farklı bir denizcisinin giriştiği seyahatler için ise aynı şey söylenemezdi.

Baharat Yarışı

Yeni taç giymiş Portekiz kralı Manuel, rüzgârlı Lizbon limanının yukarısındaki tepelerin üstünde duran São Jorge Şatosu'nda huzuruna kabul ettiği Vasco da Gama'yı mühim bir sefere çıkacak dört küçük geminin başına getirdi. Gemilerin dördü de Zheng He'nin hazine gemisinin içine kolayca sığabilirdi. Toplam müretteba sadece 170 adamdan oluşmaktaydı. Ama onlara verilen "keşiflerde bulunma ve baharat arama" görevi bütün dünyanın ağırlığını batıya kaydıracak potansiyele sahipti.

Söz konusu baharat ürünleri Avrupalıların kendi ülkelerinde yetiştiremedikleri, ama yiyeceklerine çeşni katmak için çok rağbet ettikleri tarçın, karanfil ve küçük hindistanceviziydi. Yüzyıllar boyunca baharat Hint Okyanusu'ndan Kızıldeniz'in yukarısına çıkan ya da karadan Arabistan ve Anadolu'yu geçen bir yol izlemişti. Bu yolun Avrupa'ya bağlanan kazançlı son ayağı 15. yüzyıl ortalarına varıldığında Türklerin ve Venediklilerin sıkı denetimi altındaydı. Portekizliler Afrika'nın batı kıyılarını izledikten sonra Ümit Burnu'nu dolanarak Hint

21 Landes, *Wealth and Poverty*, s. 95 vd.
22 Keay, *China: A History*, s. 385.

Okyanusu'na varan alternatif bir yol bulmaları halinde, bu işi ele geçirebileceklerinin farkına vardılar. Başka bir Portekizli denizci Bartolomeu Dias 1488'de Ümit Burnu'nu dolanmış ama mürettebatının baskısıyla geri dönmek zorunda kalmıştı. Yolun sonuna kadar gitmek dokuz yıl sonra Vasco da Gama'ya düştü.

Kral Manuel'in talimatı bize Batı uygarlığının denizaşırı yayılması konusunda can alıcı öneme sahip bir şeyi anlatır. İleride göreceğimiz üzere, Batı'nın geri kalan dünyaya karşı birden fazla avantajı vardı. Ama süreci gerçek anlamda başlatan şey, keşifler çağına yön veren amansız rekabetti. Avrupalılar açısından, Afrika'nın çevresini dolanmanın amacı, yüce ve kudretli hükümdara sembolik bağlılık bildirilerini almak değildi. Ekonomik ve siyasal bakımdan rakiplerin önüne geçmekti; da Gama'nın başarısı Lizbon'un Venedik'i alt etmesini getirecekti. Kısacası, deniz keşifleri 15. yüzyıl Avrupası'nın uzay yarışı, daha doğrusu baharat yarışıydı.

Da Gama 8 Temmuz 1497'de yelken açtı. Dört ay sonra mürettebatıyla birlikte Ümit Burnu'nda Afrika'nın en güney ucunu döndükten sonra, kafasını kralına hangi egzotik hayvanları götüreceğine yormadı. Amacı başkalarının başaramadığı şeye ulaşmak, yani yeni bir baharat yolu bulmaktı. İstediği şey biat değil, ticaretti.

Şubat 1498'de, yani Zheng He'nin karaya ayak basmasından tam seksen iki yıl sonra, da Gama Malindi'ye vardı. Çin oraya biraz porselen ve DNA dışında bir şey bırakmamıştı – bunlar Pate adası yakınında gemilerinin kaza geçirmesi üzerine yüzerek sahile çıktıkları, orada kalıp Afrikalı kadınlarla evlendikleri ve yöre sakinlerine Çin tarzında sepet örmeyi ve ipek dokumayı öğrettikleri söylenen yirmi kadar Çin gemiciye aitti.[23] Portekizliler ise Malindi'nin bir ticaret merkezi olma potansiyelini hemen gördüler. Da Gama orada Hintli tüccarlarla karşılaşınca özellikle heyecanlandı ve neredeyse kesin bir olasılıkla onlardan birinin yardımıyla Kalikut'a varmayı sağlayacak muson rüzgârlarını yakaladı.

Bu ticaret hevesi Portekizliler ile Çinliler arasındaki tek farklılık olmaktan uzaktı. Lizbon'dan gelen adamlarda Zheng He'nin sadece nadiren gösterdiği bir acımasızlık –daha doğrusu basbayağı gaddarlık– damarı vardı. Kalikut kralı Portekizlilerin Lizbon'dan getirdiği malları hoş karşılamayınca, da Gama on altı balıkçıyı rehine olarak yakaladı. On beş geminin başında Hindistan'a yaptığı ikinci seyahatte, Kalikut'u bombardımana tuttu ve ele geçirilen teknelerin mürettebatını korkunç biçimde sakat bıraktı. Başka bir vukuatında, Mekke'ye gitmekte olan bir geminin yolcularını ambara kapattığı ve gemiyi ateşe verdiği söylenir.

23 Kaynak, Nicholas D. Kristof, "1492: The Prequel", *New York Times*, 6 Haziran 1999.

Portekizlilerin ibret verici şiddete başvurmalarının sebebi, Ümit Burnu'ndan dolanan yeni bir baharat yolu açmanın direnişle karşılaşacağını bilmeleriydi. Besbelli ki peşinen misillemede bulunmak gerektiği kanısındaydılar. Nitekim Portekiz Hindistanı'nın ikinci valisi Afonso de Albuquerque, kral efendisine 1513'te gururla şunu bildirecekti: "Geldiğimize dair söylentiler üzerine [yerli] gemilerin hepsi ortalıktan kayboldu ve hatta kuşlar su üstünde sekmeyi bıraktı." Hiç kuşkusuz bazı hasımlara karşı toplar ve palalar yetersizdir. Da Gama'nın ilk seferine katılan adamların yarısının telef olmasında, kaptanlarının muson rüzgârını karşıya alarak Afrika'ya dönmeye kalkışmasının küçümsenmeyecek payı vardı. Yola çıkmış olan dört gemiden sadece ikisi Lizbon'a dönmeyi başardı. Bizzat da Gama 1524'te Hindistan'a üçüncü seyahati sırasında sıtmadan öldü; Avrupa'ya götürülen kalıntıları şimdi Lizbon'da Aziz Jerome Manastırı'ndaki zarif bir mezarda durmaktadır. Ama başka Portekizli kâşifler Hindistan'ın ötesine geçerek ta Çin'e vardılar. Eskiden Çin uzaktaki Avrupalı barbarlara kayıtsızlıkla ve hatta kibirle bakabilecek durumdaydı. Oysa baharat yarışı barbarları Çin'in kapılarına kadar getirmişti artık. Şunu da unutmamak gerekir ki, ellerinde Çin'in isteyeceği değerli mallar çok az olsa da, Portekizlilerin yanlarında getirdikleri gümüşe Ming Çin'inde muazzam bir talep vardı; çünkü sikke başta gelen ödeme aracı olarak kâğıt paranın ve işgücü hizmetinin yerini almıştı.

Portekizliler 1557'de İnci Nehri deltasında bir yarımada olan Macau'ya ulaştılar. Yaptıkları ilk şeylerden biri şu yazıtın yer aldığı bir kapı (Porta do Cerco) dikmek oldu: "Azametimizden korkun ve erdemimize saygı duyun." Macau 1586'ya varıldığında Portekiz tahtınca bir kent olarak tanınmaya yetecek kadar önemli bir ticaret merkeziydi: Cidade de Nome de Deus (Tanrı Adıyla Anılan Kent). Böylece Çin'deki birçok benzer Avrupa ticari anklavlarının ilki oldu. Portekiz'in denizlerdeki yayılmasını anlatan *Os Lusíadas* adlı destansı şiiri yazan Luis da Camões, adam tartaklamaktan dolayı Lizbon'dan sürüldükten sonra bir süre Macau'da kaldı. Çin'in yüzde 1'inden az nüfusa sahip Portekiz gibi küçük bir krallığın çok daha kalabalık Asya imparatorluklarının ticaretine egemen olmaya göz dikmesi karşısında hayrete düştü. Denizlerde ilerlemeyi sürdüren yatandaşları, Lizbon'dan başlayarak Afrika, Arabistan ve Hindistan kıyılarının çevresinden dolanan, Melaka Boğazı üzerinden Baharat Adaları'na ve ardından Macau'nun ötesine bile varan geniş bir alanda küresel bir gerdanlık gibi uzanan inanılmaz bir ticaret merkezleri şebekesi kurmuştu. "Keşfedilecek başka dünyalar olsa, onları da bulurlar!" diye övündü onlarla Camões.[24]

24 Finlay, "Portuguese and Chinese Maritime Imperialism", s. 240 vd.

Denizaşırı yayılmanın nimetleri Portekiz'in Avrupalı rakiplerinin gözünden kaçmadı. Portekiz'le birlikte denizlere açılan İspanya önce Yenidünya'da inisiyatifi ele geçirdi (bkz. Bölüm 3) ve ardından Filipinler'de muazzam miktarda Meksika gümüşünü Çin'e sevk etmesini sağlayacak bir Asya karakolu kurmayı başardı.[25] Tordesillas Antlaşması'yla (1494) dünyayı aralarında paylaşan iki İber devleti, çok geçmeden emperyal atılımlarından gelen büyük bir özgüven kazandılar. Ama İspanyolların asi ve ticarette mahir Hollandalı uyrukları yeni baharat yolundaki potansiyelin farkına vardılar; nitekim 1600'lerin ortalarına doğru Ümit Burnu'nun çevresinden dolanan gemi sayısı ve tonajı bakımından Portekiz'i geçtiler. Fransızlar da yarışa girdiler.

Peki, topraklarını genişletme emelleri geçmişte Fransa'nın ötesine geçmeyen ve ortaçağdaki tek yeni ekonomik amaçları Flamanlara yün satmak olan İngilizler ne durumdaydı? Baş düşmanları İspanyolların ve Fransızların denizaşırı yayılmadan servetler kazandığı haberleri gelirken, nasıl kenarda durup kalabilirlerdi? Haliyle onlar da denizaşırı ticaret yarışına katılmaktan geri kalmadılar. John Cabot 1496'da Bristol'den yelken açarak Atlantik'i aşmaya dönük ilk girişimde bulundu. Hugh Willoughby ve Richard Chancellor 1553'te Hindistan'a varmak için bir "Kuzeydoğu Geçidi" bulmak üzere Deptford'dan yola çıktı. Willoughby bu girişimde donarak ölürken, Arkhangelsk'e ulaşmayı başaran Chancellor daha sonra kara yoluyla Korkunç İvan'ın Moskova'daki sarayına gitti. Londra'ya dönüşünde de hiç vakit geçirmeksizin Rusya'yla ticareti geliştirmeye yönelik Moskova Kumpanyası'nı (tam adı "Bölgeleri, Dominyonları, Adaları ve Bilinmeyen Yerleri Keşfetmeye Çalışan Tüccar Serüvencilerin Meslek Birliği ve Kumpanyası") kurdu. Tahtın coşkulu desteğiyle sadece Atlantik ötesine değil, baharat yoluna da yönelik benzer projeler çoğaldı. 17. yüzyıl ortalarına varıldığında, Belfast'tan Boston'a ve Bengal'den Bahamalar'a kadar İngiliz ticareti gelişmekteydi.

Dünya kıyasıya bir rekabet çılgınlığıyla paylaşılmaya başlandı. Ama şu soru hâlâ cevapsızdır: Avrupalıların ticaret şevki niçin Çinlilere oranla çok daha yüksek gibiydi? Vasco da Gama uğruna adam öldürmeye varacak ölçüde niçin o kadar açıkça paraya açtı?

Cevabı ortaçağ Avrupası'nın haritalarına bakarak bulabilirsiniz. Bu haritalarda batı kıyı şeridindeki krallıklardan, Baltık ile Adriyatik arasında Lübeck'ten Venedik'e kadar uzanan birçok kent-devletine kadar uzanmak üzere birbiriyle çekişen neredeyse yüzlerce devlet yer alır. 14. yüzyıl Avrupası'nda yaklaşık bin siyasal yapı varken, iki yüz yıl sonra az çok bağımsız birimlerin sayısı hâlâ beş

25 Flynn ve Giraldez, "Born with a 'Silver Spoon' ", s. 204.

yüz dolayındaydı. Bunun sebebi neydi? En basit cevap coğrafyadır. Çin'in üç büyük nehri (Sarı, Yangzi ve İnci) batıdan doğuya doğru akar.[26] Avrupa'da ise çeşitli yönlere doğru akan çok sayıda nehir vardır; bunlara Alpler ve Pireneler gibi bir sürü dağ sırasını, ayrıca Almanya ve Polonya'nın sık ormanlarını ve bataklıklarını ekleyin. Çapulcu Moğolların Çin'e girmeleri belki daha kolaydı; Avrupa ise atlı bir ordunun sızmasına elverişli değildi ve dolayısıyla birliğe daha az ihtiyacı vardı. Timur'dan sonra Avrupa'ya dönük Orta Asya tehdidinin niçin gerilediğini tam bir kesinlikle bilemeyiz. Belki Rus savunması daha sertleşti. Belki Moğol atları bozkır otlarını yeğ tuttu.

Daha önce gördüğümüz üzere, Avrupa'da çatışmaların yıkıcı boyutlara varabildiği doğrudur – sadece Otuz Yıl Savaşı'nın 17. yüzyıl ortalarında Almanya'da yarattığı kargaşayı düşünmek yeterlidir. Ortalama olarak 1550-1650 döneminin üçte ikisinden fazlasını savaşla geçiren bir düzine dolayındaki büyük Avrupa devletlerinin arasındaki sınırlarda yaşayanların başı hep dertteydi. İspanya 1500-1799 döneminin yüzde 81'inde dış düşmanlarla savaş halindeydi; oran İngiltere'de yüzde 53, Fransa'da ise yüzde 52'ydi. Ama bu sürekli savaş halinin öngörülmeyen üç yararı oldu. İlk olarak askerî teknolojide yeniliği teşvik etti. Karada topların gücünün ve manevra yeteneğinin artmasıyla birlikte, tahkimatlar zorunlu olarak daha da sağlamlaştı. Güney Almanya'da Seeheim'in yukarısındaki Tannenberg'de yıkık "hırsız baron" şatosunun akıbeti bir uyarıydı: Şato 1399'da Avrupa'nın patlayıcılarla yıkılan ilk tahkimli yapısı oldu.

Bu arada denizlerde gemiler haklı sebeplerle küçük boyutta kaldı. Tasarımı Roma döneminden beri pek değişmeyen Akdeniz kadırgasıyla karşılaştırıldığında, 15. yüzyıl sonlarının Portekiz karavelası dört köşe seren yelkenleriyle ve iki direğiyle, hız ve ateş gücü arasında ideal bir dengeyi yakaladı. Dönüş yapması çok daha kolaydı ve vurulması Zheng He'nin dev yelkenlilerine oranla çok daha zordu. Fransızların 1501'de bir geminin her iki yanındaki özel yuvalara sırayla toplar yerleştirme düzenini bulması Avrupa "savaş gemileri"ni birer yüzen kaleye çevirdi.[27] Eğer bir şekilde Zheng He ile Vasco da Gama arasında bir deniz çarpışması olsaydı, Portekizlilerin daha küçük ama daha kıvrak Arap yelkenlilerini Hint Okyanusu'nda bir çırpıda alt ettikleri gibi, hantal Çin gemilerini de deniz dibine yollamaları işten bile değildi – her ne kadar bir Ming filosu 1521'de Tamao'da bir Portekiz karavelasını batırmış olsa da.

Avrupa'nın neredeyse aralıksız savaş halinde olmasının ikinci yararı, rakip devletlerin askerî harekâtlar için kaynak bulmada gittikçe ustalaşmalarıydı.

26 Chirot, "Rise of the West", s. 181 vd.
27 Cipolla, *Guns and Sails*, s. 77–82.

Kişi başına gümüş gram olarak ölçüldüğünde, İngiltere ve Fransa hükümdarları 1520-1630 arasında Çin imparatorlarına oranla daha fazla vergi toplayabilecek durumdaydı.[28] Avrupalılar 13. yüzyılda İtalya'dan başlayarak, devlet borçlanmasında benzersiz yöntemler denemeye yöneldiler ve böylece modern tahvil piyasalarının tohumlarını attılar. Kamu borcu Ming Çin'inde hiç bilinmeyen bir kurumdu ve ülkeye ancak 19. yüzyıl sonlarında Avrupa'nın etkisiyle girdi. Dünyayı değiştirecek önemde başka bir mali yenilik, Hollandalıların hisseli kumpanyalara kârlarından bir pay vermeleri ve rakip devletlere karşı donanma taşeronu görevini üstlenmeleri karşılığında tekel niteliğinde ticaret hakları tanıma tasarısıydı. 1602'de kurulan Hollanda Doğu Hint Kumpanyası ve aynı adlı İngiliz taklitçisi, yönetim kurulu kararıyla nakdi temettü ödenen ve sahibince satılabilen hisselere ayrılmış öz sermayeye sahip ilk gerçek kapitalist korporasyonlardı. Doğu'da bu müthiş dinamik kurumlara benzer hiçbir şey ortaya çıkmadı. Bu kurumlar kraliyet gelirlerini artırmakla birlikte, ilk modern devletlerde yeni ve kalıcı ortaklar yaratma yoluyla kraliyet ayrıcalıklarını azalttılar. Yeni ortaklar bankerler, tahvil sahipleri ve kumpanya yöneticileriydi.

Hepsinden önemlisi, kuşaklar boyunca süren yıkıcı çatışmalar bir Avrupa hükümdarının denizaşırı keşifleri yasaklayabilecek güce ulaşmasını önledi. Türklerin 16. ve 17. yüzyıllardaki sürekli akınlarıyla Doğu Avrupa'da ilerlemelerine karşın, Portekizlilere deniz keşiflerini askıya alma ve doğudaki düşmana odaklanma emrini verecek bir pan-Avrupa imparatoru yoktu.[29] Aksine, Avrupa hükümdarlarının hepsi aralarındaki rekabet çerçevesinde ticaret, fetih ve sömürgeleştirmeyi teşvik ettiler.

Lutherci Reform hareketinin Almanya'yı sarmasını izleyen yüz yılı aşkın bir süre boyunca dinsel savaşlar Avrupa'ya felaket getirdi (bkz. Bölüm 2). Ama Protestanlar ve Katolikler arasındaki kanlı kavgaların, ayrıca Yahudilere dönük aralıklı ve yerel baskıların yararlı yan etkileri de oldu. Yahudiler dinsel sapkınlık gerekçesiyle 1492'de Kastilya ve Aragon'dan sürüldüler. İlk başta birçoğu Osmanlı İmparatorluğu'na sığındı; ama 1509'dan sonra Venedik'te bir Yahudi cemaati oluşturuldu. Hollanda'nın 1566'da İspanyol yönetimine karşı ayaklanmasıyla ve Birleşik Eyaletler adıyla bir Protestan cumhuriyetinin kurulmasıyla birlikte, Amsterdam başka bir hoşgörü sığınağı haline geldi. Protestan Huguenot'lar 1685'te Fransa'dan sürülünce, İngiltere, Hollanda ve İsviçre'ye yerleşme olanağını buldular.[30] Hiç kuşkusuz dinsel şevk denizaşırı yayılma yönünde başka bir

28 Hoffman, "Why Was It that Europeans Conquered the World?"; Ming vergi sisteminin yetersizlikleri için bkz. Huang, *1587*, s. 64.

29 Jones, *European Miracle*, s. 67.

30 Ibid., s. 120.

teşvik sağladı. Portekiz prensi Denizci Henrique'in adamlarını Afrika kıyılarını keşfetmeye göndermesinin sebebi kısmen kayıp Hıristiyan azizi Prester John'un [Rahip Johannes] efsanevi krallığını bulabilecekleri ve Türklere karşı Avrupa'ya yardım edecek bir güce kavuşulabileceği umuduydu. Vasco da Gama Hint gümrük vergilerinden muaf tutulma yönündeki ısrarının yanı sıra, Kalikut kralından bütün Müslümanları ülkesinden sürmesini arsızca talep etti ve gemilerle Mekke'ye giden Müslümanlara karşı bir korsanlık harekâtına girişti.

Kısacası, Avrupa'ya damgasını vuran siyasal parçalanma Çin İmparatorluğu'na az çok benzer bir yapının ortaya çıkışını önledi. Ayrıca Avrupalıları uzak diyarlarda ekonomik, jeopolitik ve dinsel fırsatlar aramaya yöneltti. Ortada bir "böl ve yönet" durumu olduğu söylenebilir – tabii paradoksal biçimde bizzat Avrupalıların bölünmüş olmasının dünyayı yönetmelerini sağladığı bir durumdu bu. Avrupa'da küçük güzeldi, çünkü rekabeti getirmekteydi – sadece devletler arasında değil, devletler içinde de olan bir rekabet.

V. Henry resmen İngiltere, Galler ve tabii üzerinde hak iddia ettiği Fransa kraliydı. Ama İngiltere'nin kırsal kesiminde gerçek iktidar büyük soyluların, yani Kral John'a Magna Carta'yı imzalatan baronların soyundan gelen adamların, ayrıca binlerce toprak sahibi eşrafın, kiliseye bağlı ve kilise dışında sayısız tüzel kuruluşun elindeydi. Kilise VIII. Henry dönemine kadar kraliyet denetiminde değildi. Kentlerin çoğunda özerk yönetimler vardı. En can alıcı nokta da ülkedeki en önemli ticari merkezin neredeyse tam özerk olmasıydı. Avrupa sadece devletlerden değil, zümrelerde de oluşmaktaydı: Aristokratlar, rahipler ve kentliler.

Londra Kent Korporasyonu'nun kökeni ve yapısı 12. yüzyıla kadar iner. Bir başka deyişle, belediye başkanlığı, şeriflik, belediye meclisi, ortak meclis, esnaf birlikleri ve özgür yurttaşlık 800 yılı aşan kayda değer bir geçmişe sahiptir. Korporasyon özerk ticari kurumun ilk örneklerinden biridir – bazı bakımlardan bugün bildiğimiz biçimiyle anonim şirketlerin öncüsü, bazı bakımlardan da bizzat demokrasinin öncüsü sayılır.

Daha 1130'larda I. Henry Londralılara şeriflerini ve yargıçlarını "kendi içlerinden" seçme, adli ve mali işlerini tahtın ya da diğer yetkililerin müdahalesi olmaksızın yürütme hakkını tanımıştı.[31] I. Richard'ın 1191'de Haçlı seferi için Kutsal Topraklar'dayken tanıdığı belediye başkanı seçme hakkı 1215'te Kral John tarafından teyit edildi.[32] Bunun bir sonucu olarak, Londra kent yönetiminin taharttan korkusu yoktu. Belediye Başkanı Thomas fitz Thomas, Simon de Montfort'un 1263-65'te III. Henry'ye karşı giriştiği isyana Londra'nın özgür yurttaşlarından

31 Birch, *Historical Charters*, s. 3 vd.
32 Ibid., s. 19 vd.

destek alarak arka çıktı. II. Edward da 1319'da kumaş tüccarlarının yabancı tüccarlara tanınmış ayrıcalıkları azaltma girişimi üzerine Londra kent yönetimiyle karşı karşıya geldi. Taht direnince, "Londra güruhu" Roger Mortimer'in kralı tahttan indirmesine destek verdi. III. Edward döneminde denge Londra kent yönetiminin aleyhine döndü; İtalya ve Hanse Birliği tüccarları tahta çok uygun koşullarda kredi açmanın da küçümsenmeyecek katkısıyla Londra'ya yerleştiler. II. Richard'ın küçük yaşta olduğu sırada bu uygulama sürdü.[33] Ama Londralılar kraliyet otoritesine kafa tutmayı sürdürerek, gerek Köylü İsyanı (1381), gerekse soyluların Richard yönetimine diklenmesi sırasında pek tahttan yana bir tutum sergilemediler. Kral 1392'de Londra'nın ayrıcalıklarına ve özgürlüklerine son verdi; ama beş yıl sonra Belediye Başkanı Whittington'ın arabuluculuğuyla verilen 10.000 sterlinlik cömertçe bir "hediye" hakların geri alınmasını sağladı. Tahta verilen krediler ve hediyeler kentsel özerkliğin anahtarı haline geldi. Londra kent yönetimi zenginleştikçe, bu manivelayı kullanma gücü arttı. Whittington IV. Henry'ye en az 24.000, oğlu V. Henry'ye de yaklaşık 7.500 sterlin borç verdi.[34] İktidar için tahtla çekişen sadece Londra kent yönetimi değildi. Kent yönetimi içinde bile rekabet vardı. Bütün esnaf birliklerinin kökeni ortaçağa kadar iner: Dokumacılar (1130), fırıncılar (1155), balıkçılar (1272), kuyumcular, tüccar terziler ve dericiler (1327), manifaturacılar (1364), kumaş tüccarları (1384) ve manavlar (1428). Bu loncalar ya da "meslek birlikleri" kendi ekonomi sektörlerindeki hatırı sayılır nüfuzun yanı sıra siyasal güce de sahipti. III. Edward'ın kendisini Bez Yapımcıları (daha sonra Tüccar Terziler) Loncası'nın "bir kardeşi" ilan etmesi bunun göstergesiydi. 1607'ye varıldığında tüccar terzilerin eski ve mevcut onursal üyeleri arasında yedi kral ve bir kraliçe, on yedi prens ve dük, dokuz kontes, düşes ve barones, 200'ü aşkın kont, lort ve başka unvanlı soylular ve bir başpiskopos vardı. Öncelik sırasına göre "on iki büyük" esnaf birliği kumaş tüccarları, manavlar, manifaturacılar, balıkçılar, kuyumcular, dericiler, tüccar terziler, tuhafiyeciler, tuzcular, hırdavatçılar, şarap tüccarları ve kumaş işçileriydi. Günümüzde birliklerin rolü büyük ölçüde törensel olsa da, bu liste bir zamanlar Londra esnaf ve tüccar kesiminin sahip olduğu gücü hatırlatır. Aralarındaki rekabetin dorukta olduğu dönemde kavgaya olduğu kadar ortak sofrada oturmaya da yatkındılar.[35]

Devletler arasındaki ve devletler –hatta kentler– içindeki bu çok katmanlı rekabet, başka şeylerle birlikte, Avrupa'da mekanik saat teknolojisinin hızla yayıl-

33 Ibid., s. 61 vd.
34 Ayrıntıların alındığı kaynak, Inwood, *History of London.*
35 Burrage ve Corry, "At Sixes and Sevens".

masını ve ilerlemesini açıklamaya yarar. Wallingford'lu Richard daha 1330'larda St. Alban Manastırı'nın güney çapraz sahnının duvarına dikkate değer bir teknik inceliğe dayanan bir mekanik saat monte etmişti. Bu saat ayın, gelgitlerin ve belli gök cisimlerinin devinimlerini göstermekteydi. Saat başı çan çalan mekanik saat ve 15. yüzyılda yerini alan yaylı saat Çin su saatlerinden sadece zamanı daha doğru gösterme bakımından üstün değildi. İmparatorun astronomlarının tekelinde kalmak yerine yayılmaya elverişli bir yapıya da sahipti. Bir kent katedrali kulesine zarif bir yeni kadran taktığında, en yakın rakibi çok geçmeden aynı yolu izleme gereğini duyardı. Fransa'nın 1685'ten sonra kovduğu Protestan saatçiler İsviçre'ye memnuniyetle alındı. Askerî teknolojide olduğu gibi, zanaatkârların doğruluk ve incelik bakımından üründe küçük ama biriken düzeltmeler yapmalarıyla birlikte, rekabet gelişmeyi besledi. Cizvit misyoner Matteo Ricci'nin 16. yüzyıl sonlarında Çin'e götürdüğü Avrupa saatleri Doğulu denklerinden öylesine üstündü ki, görenlerde dehşet uyandırdı.[36] İmparator Wanli'nin isteği üzerine, Ricci 1602'de pirinç kâğıdına Çin'i yeryüzünün merkezinde gösteren güzel bir dünya haritası çizdi. Ama Çin'in teknoloji açısından küresel periferiye sürüklendiğinin farkındaydı herhalde.

Hareketin ölçümünde ve eşgüdümünde daha fazla kesinliğe olanak vermesinden dolayı, duvar saatinin ve daha sonra taşınır saatin yükselişinin Avrupa'nın yükselişiyle ve Batı uygarlığının yayılmasıyla el ele gittiği söylenebilir. Yapılan her saatle birlikte, Doğu'nun üstün olduğu çağ biraz daha sona yaklaştı.

Avrupa'nın yamalı yorganıyla karşılaştırıldığında, Doğu Asya –en azından siyasal anlamda– tekrenkli geniş bir battaniyeydi. Çin'in başlıca rakipleri kuzeydeki yırtıcı Moğollar ve doğudaki korsan Japonlardı. Çoğu kez Çin'in "ilk imparator"u (İÖ 221–210) olarak anılan Qin Shihuangdi'den beri, kuzeyden gelen tehdit daha büyüktü; günümüzde Büyük Çin Seddi olarak bildiğimiz emperyal savunma hattına çarpıcı yatırımı gerektirmişti. Avrupa'da Hadrianus döneminden Erich Honecker dönemine kadar inşa edilen savunma hatlarının hiçbiri ona yaklaşmaz. Ölçek olarak onunla karşılaştırılabilecek tek yapı, Çin'in ekime elverişli alanlarını sulayan ve Marksist Çin uzmanı Karl Wittfogel'in "hidrolik-bürokratik" Doğu despotizminin en önemli ürünü olarak gördüğü kanal ve hendek şebekesidir.

Pekin'deki Yasak Kent monolitik Çin gücünün başka bir anıtıdır. Muazzam boyutlarını ve kendine özgü ortamını anlamak için, Yüce Uyum Kapısı'ndan geçtikten sonra, Ejderha Tahtı'nın yer aldığı Yüce Uyum Salonu'nu, imparatorun özel odası olan Ana Uyum Salonu'nu ve (birazdan anlatacağım) imparatorluk

36 Landes, *Revolution in Time*, s. 34–42.

memurluk sınavının son aşamasının yapıldığı Uyumu Koruma Salonu'nu görmek gerekir. Uyum (和) kelimesinin bölünmez emperyal otorite fikrine ayrılmaz biçimde bağlı olduğu apaçıktır.[37]

Büyük Çin Seddi gibi, Yasak Kent'in de 15. yüzyıl Batı dünyasına özgü bir dengi düpedüz yoktu; hele iktidarın taht, Lortlar Kamarası ve Avam Kamarası, ayrıca Londra kent yönetimi ve esnaf birlikleri arasında bölündüğü Londra'da böyle bir yapıya rastlamak mümkün değildi. Sayılan kurumlara ait saraylar ve resmi binalar vardı, ama hepsi de Doğu standartlarına göre çok küçüktü. Aynı şekilde, ortaçağ Avrupa krallıkları saraya yakınlık temelinde seçilen (ve çoğu kez acımasızca bir köşeye atılan) soylu toprak sahipleri ve rahipler tarafından çekip çevrilirken, Çin'i tarihteki belki en çetin sınav sistemi temelinde işe alınan Konfüçyüsçü bir bürokrasi yukarıdan aşağıya doğru yönetmekteydi. İmparatorluk hizmetinde bir kariyer edinmek isteyenler özel olarak inşa edilmiş sınav merkezlerinde yürütülen üç aşamalı ağır sınavları geçmek zorundaydı. Bugün Nanjing'de bir örneği görülebilecek yüksek surlarla çevrili bu bina topluluklarında, bir tren tuvaletinden azıcık büyük olan binlerce ufak hücre yer alırdı:

> Bu ufak tuğla bölmeler [bir Avrupalı gezginin anlatımına göre] yaklaşık 1,1 metre derinlikte, 1 metre genişlikte ve 1,7 metre yükseklikteydi. İçlerinde bulunan iki taş çıkıntıdan biri masa, diğeri oturma yeri işlevini görürdü. Bir sınavın sürdüğü iki gün boyunca adaylar gözetleme kulelerine yerleştirilmiş askerlerce izlenirdi. ... İzin verilen tek hareket, yiyecek ve su tedarikini sağlayan ya da insan atıklarını çıkaran uşakların içeriye girmesiydi. Bir aday yorulduğunda, yatağını serebilir ve daracık yerde biraz kestirebilirdi. Ama komşu hücredeki parlak bir ışık muhtemelen onu yazı fırçasını yeniden eline almaya zorlardı; ... bazı adaylar böyle bir baskı altında tamamen akıllarını kaçırırlardı.[38]

Tabut gibi bir hücrede üç gün ve iki gece kaldıktan sonra, en yetenekli –ve kesinlikle en azimli– adayların sınavı geçtiğine hiç kuşku yok. Ama Konfüçyüsçü düşüncenin Dört Kitap ve Beş Klasik'ine verilen sıkı ağırlık, ezberlenmesi gereken kafa karıştırıcı 431.286 karakter ve 1487'de yürürlüğe giren sekiz ayaklı deneme yazısının katı üslubu nedeniyle, uyumluluğu ve sakınganlığı ödüllendiren bir sınavdı bu.[39] Hiç kuşkusuz sıkı çekişmeye dayalıydı ama bu sonuçta yeniliği ve hele değişim isteğini özendiren bir çekişme değildi. Çin uygarlığının özü-

37 Barme, *Forbidden City*.
38 Cotterell, *Imperial Capitals*, s. 222.
39 Cotterell, *China: A History*, s. 178.

nü oluşturan yazılı dil, tutucu bir elit tabaka yaratmaya ve kitleleri onların uğraş alanları dışında tutmaya yönelikti. Avrupa'nın İtalyanca, Fransızca ve İspanyolcanın yanı sıra Portekizce ve İngilizce gibi elit edebiyata elverişli olan, ama nispeten basit ve kolay ulaşılır eğitim sayesinde daha geniş bir kitle tarafından anlaşılan çekişmeli dilleriyle tezat bundan daha büyük olamazdı.[40] Bizzat Konfüçyüs şunu belirtmişti: "Sıradan bir adam sıradan olmayana şaşar. Akıllı bir adam ise alelade olana şaşar." Oysa Ming Çin'inin işleyişinde fazlasıyla alelade şeyler varken, yeni şeyler çok azdı.

Ayağa Düşmüş Krallık

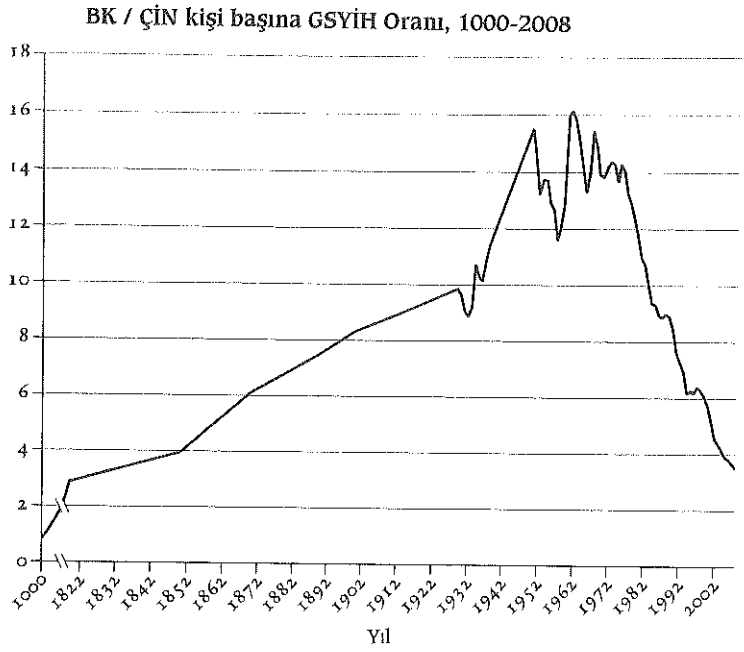
Uygarlıklar karmaşıktır. Yüzyıllar boyunca gücün ve zenginliğin doruğunda gelişmeyi sürdürebilirler. Ama çoğu kez oldukça hızlı biçimde iplerin elden kaçmasıyla kaosa düşebilirler.

Çin'de Ming hanedanı 1368'de savaş ağası Yuanzhang'ın kendisine "engin askerî güç" anlamında Hongwu adını vermesiyle ortaya çıkmıştı. Daha önce gördüğümüz üzere, sonraki üç yüzyılın büyük bölümünde Ming yönetimindeki Çin hemen her ölçüye göre dünyanın en gelişkin uygarlığı oldu. Derken 17. yüzyıl ortalarında işler sarpa sardı. Bunu belirtirken hanedanın ilk baştaki istikrarını abartmamak gerekir. Ne de olsa, Yongle ancak bir iç savaş döneminden sonra tahtın asıl ardılı olan ağabeyinin oğlunu devirerek babası Hongwu'nun yerine geçmişti. Ama 17. yüzyıl ortalarındaki kriz tartışmasız biçimde daha büyük bir karışıklık getirdi. Gümüşün düşen alım gücünün vergi gelirlerinin gerçek değerini aşındırmasıyla başlayan mali kriz siyasal hizipçiliği körükledi.[41] Sert iklim koşulları, kıtlık ve salgın hastalık iç ayaklanmalara ve dış saldırılara kapıyı araladı.[42] Pekin 1644'te asi lider Li Zicheng'in eline geçti. Son Ming imparatoru utancından kendisini astı. Konfüçyüsçü dengeden anarşiye bu çarpıcı geçiş on yıldan biraz uzun bir sürede olup bitti.

Ming çöküşünün sonuçları sarsıcıydı. 1580-1650 arasındaki çatışmalar ve salgınlar Çin nüfusunu yüzde 35 ila 40 oranında azalttı. Aksaklık neredeydi? Cevap özellikle Çin gibi karmaşık ve yoğun nüfuslu bir toplumun içe kapanmasının vahim oluşuydu. Ming sisteminin yarattığı üst düzeydeki denge, dış görünüşüyle etkileyiciydi ama iç yapısı itibariyle kırılgandı. Kırsal kesim son derece bü-

40 Catto, "Written English".
41 Flynn ve Giraldez, "Arbitrage, China, and World Trade".
42 Ebrey, *Cambridge Illustrated History of China*, özellikle s. 215.

yük bir insan kitlesini ayakta tutmaya elverişliydi, ama yenileşmenin neredeyse durduğu ve özünde statik bir sosyal düzen korunduğu sürece. Bu bir tür tuzaktı. En ufak şey aksadığında, tuzak birden kapandı. Yararlanılacak dış kaynaklar yoktu. Oldukça geniş bir uzman kesimin Ming Çin'ini hatırı sayılır iç ticarete ve lüks mallara dönük canlı bir pazara dayanan müreffeh bir toplum gibi göstermeye çalıştığı doğrudur.[43] Ne var ki, en son Çin araştırmaları Ming döneminde kişi başına gelirin durağanlaştığını ve sermaye stokunun aslında küçüldüğünü ortaya koymaktadır.[44]

Buna karşılık, İngiltere'nin nüfusu 17. yüzyıl sonlarında hızla artarken, denizaşırı yayılma ülkeyi Malthus tuzağından çıkarmada hayati bir rol oynadı. Atlantik ötesi ticaret ülkeye bol miktarda morina ve ringanın yanı sıra patates ve şeker gibi yeni besin maddelerinin girmesini sağladı – bir dönüm şekerkamışı 12 dönüm buğdayla aynı miktarda enerjiyi vermekteydi.[45] Kolonileşme fazla nüfusun dışarıya göç etmesine olanak verdi. Böylece zamanla üretkenlik, gelir, beslenme ve hatta insan boyu düzeyi yükseldi.

43 İyi bir özet için bkz. Goody, *Capitalism and Modernity*, s. 103–17.
44 Guan ve Li, "GDP and Economic Structure".
45 Bkz. Mintz, *Sweetness and Power*, s. 191; Higman, "Sugar Revolution".

Aşağı yukarı İngilizler gibi Avrasya kıyıları açığında bir takımadaya yerleşmiş başka bir ada halkının gelişim sürecine bakalım. İngilizler atak bir tutumla dışa dönerek, "İngiliz küreselleşmesi" denebilecek yapının temellerini atarken, Japonlar tam tersi bir yol tutarak, 1640'tan sonra Tokugawa şogunluğu altında katı bir dışa kapanma (*sakoku*) politikası benimsediler. Dış dünyayla her türlü temasın kesilmesinin bir sonucu olarak, Japonya hızla yükselen bir küresel ticaret ve göç düzeyinin beraberinde getireceği yararlardan tamamen yoksun kaldı. Sonuçlar çarpıcıdır. 18. yüzyıl sonlarında bir İngiliz tarım işçisinin beslenmesinin yüzde 28'inden fazlası hayvansal ürünlerden oluşmaktaydı; buna karşılık bir Japon tarım işçisi başta pirinç olmak üzere yüzde 95'i tahıllardan oluşan monoton bir beslenmeyle yaşamaktaydı. Bu beslenme farklılığı 1600'den sonra cüsse bakımından ortaya çıkan belirgin uçurumu açıklar. 18. yüzyılda İngiliz mahkûmların ortalama boyu bir yetmişe yakındı. Aynı dönemde Japon askerlerin ortalama boyu ise bir elli beşin biraz üzerindeydi.[46] Doğulular ve Batılılar karşı karşıya geldiklerinde artık göz göze bakabilecek durumda değillerdi.

Bir başka deyişle, küçücük İngiltere ticaret ve kolonileşmenin maddi avantajları sayesinde, sanayi devriminden çok önce, Doğu'nun büyük uygarlıklarının önüne geçmeye başladı. Çin ve Japon yolu, yani dış ticarete sırt çevirme ve pirinç ekimine yoğunlaşma ise nüfus artışıyla birlikte gelir, beslenme, boy ve üretkenlik düzeyinin düşmesini getirdi. Hasat kötü gittiğinde ya da ekim aksadığında sonuçlar yıkıcıydı. İngilizler uyuşturucu maddeler açısından da daha şanslıydı: Öteden beri alkole alışkın oldukları için, 17. yüzyılda Amerikan tütünü, Arap kahvesi ve Çin çayı sarhoşluktan ayılmalarını sağladı. Kısmen borsa, kısmen sohbet yeri niteliğindeki kahvehaneler onları canlandırdı.[47] Çinliler ise afyon batakhanelerinin uyuşukluğuna battılar; üstelik çubuklarını dolduran da İngiliz Doğu Hint Kumpanyası'ydı.[48]

Adam Smith'in Çin'le ilgili "durağan hal" saptaması bütün Avrupalı yorumcuların gördüğü bir şey değildi. Alman filozof ve matematikçi Leibniz 1697'de şunu ilan etti: "Kapıma şöyle bir duyuru asmam gerekecek: Çin Bilgileri İçin Danışma Bürosu." *Çin'den Son Haberler* adlı kitabında şunu önerdi: "Doğa ilahiyatının amaçlarını ve uygulamasını öğretmek üzere bize Çinli misyonerler gönderilmesi gerekir, aynen bizim vahiy dini onlara öğretmek üzere misyonerler göndermemiz gibi." Fransız filozof Voltaire'in 1764'teki sözleri ise şöyleydi: "Doğrusu dün-

46 Clark, *Farewell to Alms*, s. 57.

47 Pelzer ve Pelzer, "Coffee Houses of Augustan London".

48 İngiliz Hindistanı'ndan afyon ihracatının yol açtığı sosyal yıkımın daha küçük çapta olduğunu savunan düzeltici bir görüş için bkz. Newman, "Opium Smoking in Late Imperial China".

yada şimdiye kadar görülmüş en iyi imparatorluğa sahip olduklarını ... anlamak için, Çin'in üstünlükleri konusunda takıntılı olmaya gerek yok." İki yıl sonra fizyokrat iktisatçı François Quesnay *Çin Despotizmi* kitabında, Çin'in ekonomi politikasında tarıma öncelik verilmesini övdü.

Oysa Manş'ın öbür yakasında ticaret ve sanayiyle daha çok ilgilenenler –ve aynı zamanda kendi yönetimlerini dolaylı eleştirmenin bir yolu olarak Çin'i idealleştirmeye daha az eğilimli olanlar– Çin durgunluğunun ardındaki gerçekliğin farkına vardılar. Macartney birinci kontu 1793'te imparatorluğu yeniden ticarete açmaya Çin yönetimini ikna etmeye dönük beyhude bir çabayla, İmparator Qianlong'a gönderilen bir heyete başkanlık etti. Yaltaklanmaktan kesinlikle kaçınmakla birlikte, ona bolca hediye götürdü: Alman yapımı bir planetaryum, "belki de o zamana kadar imal edilmiş en büyük ve en kusursuz mercek", ayrıca teleskoplar, arazi ölçüm aletleri, pompalar, elektrikli makineler ve "bilimin ilkelerini açıklatıp göstermeye yarayacak kapsamlı bir donanım". Ancak seksenli yaşlarındaki koca imparator ve dalkavukları Batı uygarlığının bu harikalarından etkilenmediler:

> [Bilimlere] dönük merakın, tabii böyle bir meraktan söz edilebilirse, artık tamamen köreldiği hemen ortaya çıktı. ... [Her şeyin] boş yere ... kaptırıldığı cahil Çinliler, ... söylenenlere göre, büyükelçinin ayrılışından hemen sonra onları Yuen-min-yuen'in [Eski Yazlık Saray] eski eşya odalarına atıp üst üste yığmışlar. İngiliz mamul malların en seçme örneklerinde ifadesini bulan zarafet ve hünerin çeşitli numuneleri daha başarılı bir sonuç sağlamadı. Böyle eşyalara bakarken derin düşünceye dalmanın saraylıların zihninde yarattığı söylenebilecek etki sadece hasetti. ... Böyle bir davranış yenilikler getirmeyi caydıran bir tür devlet politikasına bağlanabilir herhalde...

İmparator daha sonra Kral III. George'a hitaben baştan savma bir ferman yazdırdı: "Mahrum olduğumuz hiçbir şey yok" diye bildirdi. "Garip ya da marifetli eşyalara pek büyük önem vermediğimiz gibi, ülkenizin mamul mallarına artık ihtiyacımız da yok."[49]

Macartney'nin Çin'i dış dünyaya açma yönündeki sonuçsuz girişimi, 1500'den beri küresel gücün Doğu'dan Batı'ya kaydığının apaçık göstergesiydi. Bir zamanlar icatların beşiği olan Çin, öteki halkların yeniliklerine kasten husumet gösteren tavrıyla artık ayağa düşmüş krallık gibiydi. Yaratıcı bir Çin eseri olan saat yurda geri dönmüştü, ama gittikçe daha doğru çalışan yay ve çark

49 Barrow, *Life of Macartney*, c. I, s. 348vd.

mekanizmalarına dayanan değiştirilmiş ve geliştirilmiş Avrupa biçimiyle. Günümüzde Yasak Kent'te bir salonun tamamı zaman ölçen makinelerden oluşan geniş bir emperyal koleksiyona ayrılmış durumdadır. Kibirli Qianlong'un aksine, önceki imparatorlar takıntılı bir tutkuyla saatler toplamışlardı. Hemen hepsi de Avrupa yapımıydı ya da Çin'de çalışan Avrupalı zanaatkârların eseriydi.

Batı'nın üstünlüğü Haziran 1842'de gayretkeş bir Çinli memurun afyon stoklarını yok etmesine misilleme amacıyla İngiliz Kraliyet Donanması gambotlarının Yangzi boyunca ilerleyerek Büyük Kanal'a çıkmasıyla doğrulanmış oldu. Çin 21 milyon gümüş dolarlık bir tazminat ödemek, beş limanını İngiliz ticaretine açmak ve Hong Kong adasını bırakmak zorunda kaldı. "Eşitsiz Antlaşmalar" denilen metinlerden ilkinin Nanjing'de, dört yüzyılı aşkın bir süre önce Amiral Zheng He'yi ve filosunu kolladığına inanılan Deniz Tanrıçası Tianfei'nin anısına inşa edilmiş olan Jinghai Tapınağı'nda imzalanması ironik ama duruma uygundu.

Bugün Çin'de gemiler yine inşa ediliyor – yerkürenin dört bir yanını dolaşarak, Çin mamul mallarıyla dolu konteynırları bırakan ve ülkenin doymak bilmez bir iştahla büyüyen sanayi ekonomisini beslemek için gerekli hammaddeleri getiren gemiler. Haziran 2010'da Şanghay'daki en büyük tersaneyi gezerken, yapım halindeki gemilerin büyüklüğü karşısında apışıp kaldım. Sahne çocukluğumun Glasgow doklarını silik bırakacak düzeydeydi. Wenzhou fabrikalarında işçiler yüz binlerce takım elbise ve milyonlarca plastik tükenmez kalem üretiyor. Yangzi'nin suları tepeleme kömür, çimento ve mineral cevheri yüklenmiş sayısız mavnalarla sürekli çalkalanıyor. Rekabet, şirketler, piyasalar, ticaret – bunlar bir zamanlar Çin'in sırtını dönmüş olduğu şeyler. Artık öyle değil. Çin yayılmacılığının uzun süre unutulmuş olan timsal ismi Amiral Zheng He, şimdi Çin'in bir kahramanı sayılıyor. Mao sonrası dönemin en büyük ekonomi reformcusu Deng Xiaoping şöyle demişti:

> Günümüzde gelişmek isteyen hiçbir ülke kapalı kapı politikaları izleyemez. Bizler bu acı tecrübeyi nasıl tattıysak, atalarımız da öyle tattı. Ming hanedanı döneminin başlarında Yongle tahttayken ve Zheng He Batı Okyanusu'nu dolaşırken, ülkemiz dışarıya açıktı. Yongle'nin ölümünden sonra hanedan gerilemeye yüz tuttu. Çin istila edildi. Ming döneminin ortalarından Afyon Savaşları'na kadar süren 300 yıllık kapanma sırasında Çin yoksullaştırıldı, geri kaldı, karanlığa ve cehalete gömüldü. Açık kapı bırakmamak bir seçenek değildir.

Bu sözler akla yakın bir tarih yorumudur ve Adam Smith'in görüşüne dikkat çekici ölçüde yakındır.

Otuz yıl önce Çin'in yarım yüzyıl içinde dünyanın en büyük ekonomisine dönüşeceğini öngören biri hayalci sayılarak ciddiye alınmazdı. Ama 1420'de Batı Avrupa'nın bir gün Asya'nın tamamından daha fazla üretim yapacağını ve 500 yıl içinde ortalama Briton'un ortalama Çinliden dokuz kat zengin olacağını öngören biri de daha gerçekçi sayılmazdı. Batı Avrupa'da rekabetin dinamik etkisi – ve Doğu Asya'da siyasal tekelin yavaşlatıcı etkisi – işte böyle bir sonuç doğurdu.

2

BİLİM

Bilime büyük ilgi duyuyormuş gibi yaptım; bu gösterişçilik sayesinde kısa sürede bilime gerçekten bağlandım. İş peşinde koşan bir adam olmayı bıraktım. ... Memleketimden ayrılmaya karar verdim ve saraydaki görevden alınmam akla yakın bir bahane sağladı. Kralın huzuruna çıktım; Batı bilimleriyle tanışma yönündeki büyük arzumu vurguladım ve gezilerimin kendisine de yarayabileceğini çıtlattım.

Montesquieu

Brandenburg'un kumlu ülkesinin XIV. Louis'ye karşı seferber edilenden daha büyük uğraşlarla hedef alınmasını getirecek bir güce nasıl ulaştığını açıklamanın bir yararı olur herhalde.

Voltaire

Kuşatma

Arap çöllerinde 7. yüzyılda İslam'ın doğuşundan beri Batı ile Doğu arasında sürekli çatışmalar olmuştur. Peygamber Muhammed'in yolundan gidenler, İsa Mesih'in yolundan gidenlere cihat açtılar; Hıristiyanlar da 1095-1272 arasında Kutsal Topraklar'a yönelik toplam dokuz Haçlı seferine girişerek, ayrıca İspanya ve Portekiz'i Müslümanlardan geri alarak buna karşılık verdiler. Son 300 yılın büyük bölümünde, birkaç geçici yenilgi bir yana bırakılırsa, Batı bu uygarlıklar çatışmasını hep kazandı. Bunun ana sebeplerinden biri Batı biliminin üstünlüğüydü. Ancak her zaman böyle bir avantaj yoktu.[1]

1 Genel bilgi için bkz. Bakar, *Tawhid and Science*; Morgan, *Lost History*; Lyons, *House of Wisdom*.

Muhammed'in ardıllarının 8. yüzyıl ortalarında İspanya'dan başlayarak Kuzey Afrika üzerinden asıl Arap yurduna, kuzeye doğru Suriye üzerinden Kafkasya içlerine, doğuya doğru da İran üzerinden Afganistan'a kadar, kısacası Toledo'dan Kâbil'e kadar uzanan bir halifelik kurmalarını sağlayan şey sadece dinsel şevk değildi. Abbasi halifeliği bilimde en ileri konumdaydı. Bağdat'ta 9. yüzyılda Halife Harun Reşid'in kurduğu Beytü'l-hikme'de (Bilgelik Evi), Aristo ve başka yazarların Yunanca metinleri Arapçaya çevrildi. Halifelik bazı bakımlardan ilk gerçek hastaneler sayılabilecek kurumlar da yarattı; sözgelimi Şam'da Halife Velid bin Abdülmelik'in 707'de kurduğu "bimaristan" hastaları sadece barındırmaya değil, tedavi etmeye de yönelikti. Fez'de 859'da kurulan Kayrevan Medresesi bazı kaynaklara göre ilk gerçek yükseköğrenim kurumuydu. Müslüman matematikçiler Yunan ve özellikle Hint temelinden yararlanarak, aritmetik ve geometriden ayrı bir disiplin olan cebir dalını kurdular. İranlı bilgin Muhammed ibn Musa el-Harezmî'nin 820 dolaylarında Arapça yazdığı *El'Kitabü'l-Muhtasar fi Hizabü'l Cebr ve'l-Mukabele* ("Cebir ve Denklem Hesabı Üzerine Özet Kitap") ilk cebir ders kitabıydı. Gerçek anlamda ilk deneyleri yapan bilim adamı bir Müslüman'dı: Ebu Ali el-Hasan ibn el-Hasan ibn el-Heysem'in (965–yak. 1039) yazdığı yedi ciltlik *Kitabü'l Menazir* ("Optik Kitabı") bir sürü eski yanlış anlayışı, en başta da gözlerimizin ışığı emmesi sayesinde nesneleri görebildiğimiz yolundaki anlayışı yıktı. Fırlatılan nesnenin dik açıyla çarptığında duvarı delme olasılığının niçin daha yüksek olduğunu ilk kavrayan, yıldızların katı cisimler olmadığının ilk fark eden ve ilk "karanlık oda" sistemini, yani günümüzde öğrencilere optik bilimini öğretmek için hâlâ kullandığımız ilk iğne delikli kamerayı yapan İbn el-Heysem'di. Onun çalışmaları İranlı bilgin Kemaleddin el-Farisi'nin 13. yüzyıl sonlarında gökkuşağı üzerine yürüttüğü deneylerle daha ileriye götürüldü.[2] Batı hem klasik bilgi kaynaklarını koruması, hem de matematik ve optiğin yanı sıra haritacılık, tıp ve felsefede yeni bilgiler üretmesi açısından ortaçağ İslam dünyasına borçludur. İngiliz düşünür Roger Bacon bunu şöyle teslim eder: "Felsefe Müslümanlardan alınmıştır."[3]

Peki, İslam dünyası bilim alanında nasıl Batı'nın gerisine düştü? Bir bilim devrimi yaşamak Batı uygarlığının akademik alanda olduğu kadar askerî alanda da dünyaya egemen olmasını tam olarak nasıl sağladı? Bu sorulara cevap vermek için, zaman içinde üç yüzyılı aşkın bir süre geriye giderek, bir İslam imparatorluğunun Batı dünyasının güvenliğini son kez ciddi anlamda tehdit ettiği olaya bakmalıyız.

2 Freely, *Aladdin's Lamp*, s. 163.
3 Lyons, *House of Wisdom*, s. 5.

Yıl 1683'tü. Aynen 1529'da olduğu gibi, bir Osmanlı ordusu Viyana kapılarındaydı. Ordunun başındaki komutan ise Padişah IV. Mehmed'in sadrazamı Köprülü [Merzifonlu] Kara Mustafa Paşa'ydı.

Bizans İmparatorluğu'nun enkazı üzerinde kurulmuş bir Anadolu hanedanı olan Osmanlılar 1453'te Konstantinopolis'i fethettikten sonra İslam'ın bayraktarı haline gelmişlerdi. Kurdukları imparatorluk doğu yönünde Abbasi halifeliği kadar geniş değildi;* ama İslam'ı o zamana kadar Hıristiyanların elinde olan topraklara yaymayı başarmışlardı – sadece Karadeniz'e açılan boğazların her iki yakasındaki eski Bizans toprakları değil, aynı zamanda Bulgaristan, Sırbistan ve Macaristan. Belgrad 1521'de, Budapeşte 1541'de Osmanlıların eline geçmişti. Osmanlı deniz gücü Rodos'a da diz çöktürmüştü (1522). Malta gibi Viyana da kurtulmuş sayılabilirdi. Ama Osmanlı egemenliğini Bağdat'tan Basra'ya, Doğu Anadolu'daki Van'dan Kızıldeniz'in ağzındaki Aden'e ve Berberi Kıyısı boyunca Cezayir'den Trablus'a kadar genişleten Kanuni Sultan Süleyman (1520–66) haklı olarak şu savda bulunabilecek konumdaydı: "Ben ki sultanlar sultanı, hakanlar hakanı, cihanın hükümdarlarına taç veren, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olan [kişiyim]..."** İstanbul'da onun adını taşıyan cami bu büyüklük savının kalıcı bir timsalidir. Daha az bilinen bir yönü bir tıp okulu (Darüttıb ya da Süleymaniye Tıp Medresesi) kurmuş olmasıdır.[4] Yetenekli bir şair de olan Süleyman kişiliğinde dinsel gücü, siyasal gücü ve (narh yetkisini de kapsamak üzere) ekonomik gücü birleştirmişti. Onun gözünde koca Kutsal Roma-Germen imparatoru V Karl sırf "Viyana kralı"ydı[5] ve Portekizli tüccar serüvencilerin korsanlardan pek farkı yoktu. Süleyman tahttayken, Osmanlıların Hint Okyanusu'ndaki Portekiz varlığına karşı harekete geçip onu alt etmesi inanılmaz bir şey olmaktan çok uzaktı.[6]

4 İhsanoğlu, *Science, Technology and Learning*, s. 16 vd.
5 Mansel, *Constantinople*, s. 62.
6 Hamdani, "Ottoman Response".

* Osmanlıların halifelik üzerindeki iddiasının İran'daki Şii Müslümanlar ve Hindistan'daki daha az doktriner Babürlüler tarafından tanınmaması ve buna karşı çıkılması çok önemli bir noktadır.

** Süleyman'ın tam unvanı şöyleydi: "Zatı Şahane Sultan Süleyman Han, Osmanlı Hanedanı Hükümdarı, Sultanlar Sultanı, Hakanlar Hakanı, Müminlerin Emiri ve Kâinatın Efendisi Peygamberin Halifesi, Kutsal Mekke, Medine ve Kudüs Şehirlerinin Şerifi, Üç Payitaht İstanbul, Edirne ve Bursa'nın, Şam ve Kahire şehirlerinin, bütün Ermenistan'ın, Magrib'in, Barka'nın, Kayrevan'ın, Halep'in, Arap Irak ve Acem'in, Basra'nın, Lahsa'nın, Dilen'in, Raka'nın, Musul'un, Fars'ın, Diyarbekir'in, Kilikya'nın, Erzurum, Sivas, Adana, Karaman ve Van Vilayetlerinin, Berberistan'ın, Habeşistan'ın, Tunus'un, Trablus'un, Şam'ın, Kıbrıs'ın, Rodos'un, Kandiye'nin, Mora Vilayetinin, Marmara Denizi, Karadeniz ve kıyılarının, Anadolu'nun, Rumeli'nin, Bağdat'ın, Kürdistan'ın, Yunanistan'ın, Türkistan'ın, Tataristan'ın, Çerkezistan'ın, iki Kabartay bölgesinin, Gürcistan'ın, Kıpçak ovasının, bütün Tatar diyarının, Kefe'nin ve bütün komşu diyarların, Bosna ve havalisinin, Belgrad Şehri ve Kalesinin, bütün hisar, kale ve şehirleriyle Sırbistan Vilayetinin, bütün Arnavutluk'un, bütün Eflâk ve Boğdan'ın Padişahı..."

16. yüzyıl sonlarında elçilik yapan Ogier Ghiselin de Busbecq'in gözünde, Habsburg ve Osmanlı imparatorlukları arasındaki tezat son derece korkutucuydu:

> Böyle farklı sistemler arasındaki bir kapışmanın nasıl bir sonuç vereceğini düşünmek içimi ürpertiyor; her halükârda birlikte güvende kalamayacağımıza göre, ikimizden biri üstün gelecek ve diğeri yok olacaktır. Onların tarafında sahip oldukları imparatorluğun büyük zenginliği, bakir kaynaklar, silah tecrübesi ve alışkanlığı, gedikli bir askerlik, kesintisiz bir zaferler dizisi, zorluklara katlanmaya yatkınlık, birlik, düzen, disiplin, tutumluluk ve sakınganlık var. Bizim tarafımızda ise boş bir hazine, lüks alışkanlıklar, tükenmiş kaynaklar, moral bozukluğu, acemi ve başıbozuk bir askerlik ve hırslı kavgalar var; disiplin umursanmıyor, yetkiler alabildiğine geniş, insanlar sarhoşluğa ve hovardalığa kapılmış ve hepsinden kötüsü, düşman zafere alışkın, biz ise yenilgiye alışkınız. Sonucun ne olacağından bir kuşkumuz olabilir mi?[7]

17. yüzyıl yeni Osmanlı kazanımlarına sahne oldu: Girit 1669'da ele geçirildi. Padişahın nüfuz alanı Batı Ukrayna'ya kadar uzandı. Osmanlılar bir deniz gücü olarak da hâlâ çetin bir hasımdı.[8] Dolayısıyla 1683 olayları Batı'da uzun süredir korkuyla beklenen bir şeydi. Kutsal Roma-Germen İmparatoru I. Leopold* 1664'te Vasvár'da imzalanmış olan barışa boşuna sarıldı.[9] Kendisini XIV. Louis'nin daha ciddi tehdit olduğuna inandırmaya çalışması boşunaydı.

Padişah 1682 yazında Macar isyancısı Imre Thököly'yi Osmanlı egemenliğine girmesi karşılığında Macaristan kralı olarak tanıdı ve böylece ilk hamlesini yaptı. Ertesi kış Edirne'de muazzam bir kuvvet toplandı ve ardından Belgrad'a sevk edildi. Haziran 1683'e varıldığında Türkler Habsburg topraklarına girmişti. Temmuza girilirken Győr Türklerin eline geçti. Bu arada Viyana'daki Leopold'un eli ayağı titremeye başladı. Kentin savunması acınacak ölçüde yetersizdi ve bir süre önceki veba salgınıyla kentin muhafız birliğine kıran girmişti. Lorraine dükü Charles komutasındaki paslanmış Habsburg kuvvetleri Osmanlı ilerleyişini durdurabilecek gibi değildi. Leopold'un İstanbul'daki elçisinin Türk kuvvetinin "sıradan" olduğu saptaması yanlış umutlar uyandırdı.[10]

7 Forster ve Daniel (ed.), *Life and Letters*, s. 221.
8 Hess, "Ottoman Seaborne Empire".
9 İnalcık ve Quataert, *Economic and Social History of the Ottoman Empire*, s. xviii.
10 Stoye, *Siege of Vienna*, s. 32.

* Leopold hem Habsburg ailesinin savaştan ziyade evlilik yoluyla toprak kazanma kabiliyetinin, hem de çok sayıda akraba edinmenin beraberinde getirdiği güçlüklerin timsaliydi. Vaftiz adı Leopold Ignaz Joseph Balthasar Felician von Habsburg'du. Kutsal Roma-Germen imparatoru seçilince aldığı tam unvan ise şöyleydi: "Tanrı'nın inayetiyle hep ulu kalacak Kutsal Roma-Germen imparatoru seçilen Almanya Kralı, Macaristan Kralı, Bohemya, Dalmaçya, Hırvatistan, Slavonya, Rama, Sırbistan, Galiçya, Lodomeria, Cumania ve Bulgaristan Kralı, Avusturya Arşidükü, Burgonya, Bra-

Bu sözde sıradan kuvvet – 80 bin Balkan yedek askeriyle ve korkunç Tatarlardan kurulu bir kuvvetle desteklenen, yeniçeri ve sipahi süvarisi ağırlıklı 60 bin kişilik Osmanlı ordusu – 13 Temmuz 1683'te Viyana kapılarına ulaştı. Kuvvetin başındaki komutan ise lakabını teni kadar mizacından da alan Sadrazam Köprülü Kara Mustafa Paşa'ydı. Bir Polonya kentini 1674'te ele geçirdikten sonra, tutsakların derilerini yüzdürmüş bir adamdı. Ordugâhını kent surlarının 450 adım ötesine kurarak, kenti savunanlara şöyle bir seçenek sundu:

> İslam'ı kabul edip padişahın yönetiminde huzur içinde yaşayın! Yahut kaleyi teslim edip Hıristiyan kimliğinizle padişahın yönetiminde huzur içinde yaşayın; dileyenler mallarını da yanlarına alarak buradan sakince ayrılsınlar! Ama [direnmekte] ısrar ederseniz, hepinizin akıbeti ölüm, yağma ya da kölelik olacaktır![11]

Bizans'ın Müslüman fatihleri Roma'nın Hıristiyan vârisleriyle karşı karşıya gelince, Orta Avrupa'nın her yanından dindarları ilahi şefaat için dua etmeye çağıran çanlar çalındı. St. Stephen Katedrali'ndeki duvar yazısı Viyana'daki ruh haline ilişkin bir ipucu vermekteydi: "Seni gidi köpek Muhammed, defol!" Ancak Leopold'un kafa tutuşunun sınırı buydu. Kaçış fikri "onur anlayışı"nı incitse de, güvenli bir yere sıvışmaya ikna edildi.

Osmanlı ordugâhı başlı başına bir özgüven ifadesiydi. Kara Mustafa saray yavrusu çadırının önüne bir bahçe diktirdi.[12] Mesaj açıktı: Türkler gerekirse Viyanalıların açlıktan teslim olmasına kadar bekleyebilirdi. Osmanlılar kocaman kös davullarını çaldıklarında, garip ve ürkütücü müzik ordugâhtan yayılarak kent surlarını aşmaktaydı. Gürültü aynı zamanda Türklerin lağımlar kazarken ve hendekleri toprakla doldururken çıkardıkları kürek seslerini örtbas etmekteydi. Açılan bir lağımın 25 Temmuz'da havaya uçurulması kentin ilk savunma hattında bir gedik açılmasını sağladı. Büyük çaplı başka bir patlama Avusturyalıların üçgen biçimli müstakil dış tahkimat siperlerine giden bir yolu açtı. Türkler 4 Eylül'de ana kaleyi savunan birlikleri alt etmenin eşiğine geldi.

Ama o anda kaderin bir cilvesiyle Kara Mustafa duraksadı. Sonbahar bastırmak

bant, Styria, Carinthia ve Carniola Dükü, Moravya Sınır Kontu, Luxemburg, Yukarı ve Aşağı Silezya, Württemberg ve Teck Dükü, Schwaben Prensi, Habsburg, Tyrol, Kyburg ve Goritia Kontu, Alsas Prensi, Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu, Burgovia, Enns, Yukarı ve Aşağı Lausitz Markisi, Slavonya, Port Naon ve Salines Markisi I. Leopold." Son derece çıkık bir alt çeneden (mahut "Habsburg dudağı") mustarip olan Leopold üç kez evlendi: Önce hem yeğeni, hem de kuzeni olan İspanyol Margarita Teresa, ardından Tirol arşidüşesi Claudia Felicitas ve son olarak Neuburg prensesi Eleanore. Toplam on altı çocuğu oldu ve bunların sadece dördü kendisinden daha uzun yaşadı.

11 Ibid., s. 119. Karş. Panaite, *Ottoman Law*.

12 Goodwin, *Lords of the Horizons*, s. 229.

üzereydi. Osmanlı topraklarına giden ikmal hatlarından fazlasıyla açılmış durumdaydı. Adamlarının levazım ve erzakı azalmaktaydı. Viyana'yı ele geçirmeyi başarması halinde sonraki hamlesinin ne olacağına emin değildi. Türk komutanın duraksaması, Leopold'a bir yardım kuvveti toplamak için hayati süreyi verdi. Osmanlı saldırısından önce Polonya Krallığı'yla bir karşılıklı savunma antlaşması imzalamıştı; yeni seçilen Polonya kralı III. Jan Sobieski 60 bin kişilik bir Leh-Alman ordusunun başında Viyana'ya doğru harekete geçti. Sobieski saçı sakalı ağarmış biri olmakla birlikte şan kazanma peşindeydi. Aslında kuvvetlerinin karman çorman bir yapısı vardı: Polonya, Bavyera, Frankonya ve Saksonya askerlerinin yanı sıra Habsburg birlikleri. Viyana'ya doğru ilerleyişin yavaş olmasında, orduya komuta eden kişinin Avusturya coğrafyasını pek iyi bilmemesi küçümsenmeyecek bir rol oynadı. Nihayet 1683'ün 12 Eylül sabahına doğru havai fişek patlamaları arasında karşı saldırı başladı. Osmanlı kuvvetleri bölündü; bazıları hâlâ çılgınca siperleri yarıp kente girmeye çalışırken, diğerleri ilerleyen Polonya piyadesiyle bir artçı muharebeye tutuştu. Kara Mustafa ordugâha giriş yollarını savunmak için pek önlem almamıştı. Akşamüstü saat beşte Sobieski süvarilerini Viyana'ya yukarıdan bakan Kahlenberg adlı tepeden Osmanlı ordugâhına karşı tam hızla büyük çaplı bir saldırıya geçirdi. Bir Türk görgü tanığının ifadesiyle, Leh hafif süvarileri "dokunduğu her şeyi yutarcasına dağdan inen bir zift seline" benziyordu. Muharebenin son evresi vahşiceydi, ama çabucak sonuca bağlandı. Sobieski Kara Mustafa'nın çadırına girdiğinde boş olduğunu gördü. Viyana kuşatması bitmişti.

Kenti savunan Viyana halkınca kurtarıcı gibi selamlanan Sobieski, kapıldığı coşkuyla Sezar'ın ünlü sözünü biraz değiştirerek tekrarladı: "Geldik, gördük, Tanrı yendi." Ele geçirilen Osmanlı topları eritilerek, St. Stephen Katedrali için yeni bir çanın yapımında kullanıldı ve çana kabartmalı bezeme olarak kesilmiş altı Türk kellesi yerleştirildi. Geri çekilen Kara Mustafa başarısızlığının bedelini ödedi. Estergon'da Türkler öylesine ağır bir yenilgiye uğradı ki, padişahın derhal idam emrini verdiği paşa, köklü Osmanlı âdeti uyarınca kaytanla boğuldu.

Viyana'nın kurtulmasından sonra bir sürü efsane ortaya çıktı: Türk bayraklarındaki hilâlin ayçöreğine ilham kaynağı olması,* bırakılan Osmanlı kahvesinden yapılan kapuçinoyla ilk Viyana kafesinin açılması ve ele geçirilen vurmalı Türk çalgılarının (ziller, çelik üçgenler ve bas davullar) Avusturya alay bandolarınca benimsenmesi. Olayın gerçek tarihsel anlamı çok daha büyüktü. Osmanlı İmparatorluğu açısından, Viyana'nın ikinci kez alınamaması başarısızlığı sonun başlangıcı, yani uzun vadede feci sonuçlar doğuran bir emperyal kırılma anı

* Hikâyenin kaynağı *Larousse Gastronomique* kitabının birinci baskısının (1938) yazarı Alfred Gottschalk olabilir. İlk başta ayçöreğinin ortaya çıkışını 1686'daki Budapeşte kuşatması sırasında, bir fırıncının güya açılan Türk lağımlarının sesleri konusunda yetkilileri bu yolla uyarmasına bağlamıştı. Sonraki yayınların birinde olay yerini 1683 Viyana'sı olarak değiştirdi.

oldu. Birbirini izleyen ve Savoie prensi Eugene'in 1697'de Zenta'daki ezici zaferiyle noktalanan muharebeler sonunda, Osmanlılar Kanuni Sultan Süleyman'ın ele geçirmiş olduğu Avrupa topraklarının hemen hepsinden çekildi. Padişahın Macaristan ve Transilvanya [Erdel] üzerindeki bütün hak iddialarından vazgeçtiği Karlofça Antlaşması küçük düşürücüydü.[13]

Viyana kuşatmasının püskürtülmesi sadece Hıristiyanlık ve İslam arasında geçmişi yüzyıllara inen kavganın bir dönüm noktası değildi. Batı'nın yükselişinde de çok önemli bir andı. Muharebe alanında iki tarafın 1683'te oldukça denk göründüğü doğrudur. Nitekim birçok bakımdan aralarında seçim yapılacak çok az şey vardı. Tatarlar her iki tarafta da dövüştü. Türk denetimindeki Boğdan ve Eflâk'tan getirilen Hıristiyan askerler Osmanlıları desteklemeye mecburdu. Sefere ilişkin birçok tablo ve gravür, iki ordu arasındaki farklılıkların teknoloji ya da taktikten çok giyim kuşamla ilgili olduğunu açıklıkla gösterir. Ama kuşatmanın zamanlaması anlamlıydı. Zira 17. yüzyıl sonları Avrupa'da iki hayati alanda ivmeli değişimin yaşandığı bir dönemdi: Doğa felsefesi (yani o zamanki adıyla bilim) ve siyaset teorisi. 1683'ü izleyen yıllar Batı zihninin hem doğayı hem de devleti kavrayışında köklü değişimlere sahne oldu. Isaac Newton 1687'de *Principia* kitabını, üç yıl sonra da dostu John Locke *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme* kitabını yayımladı. Batı'yı Doğu'dan ayrıştıran bir şey varsa, o da yeni ve köklü bilgileri sistematik biçimde edinip uygulama düzeyindeki büyük farklılıktı.

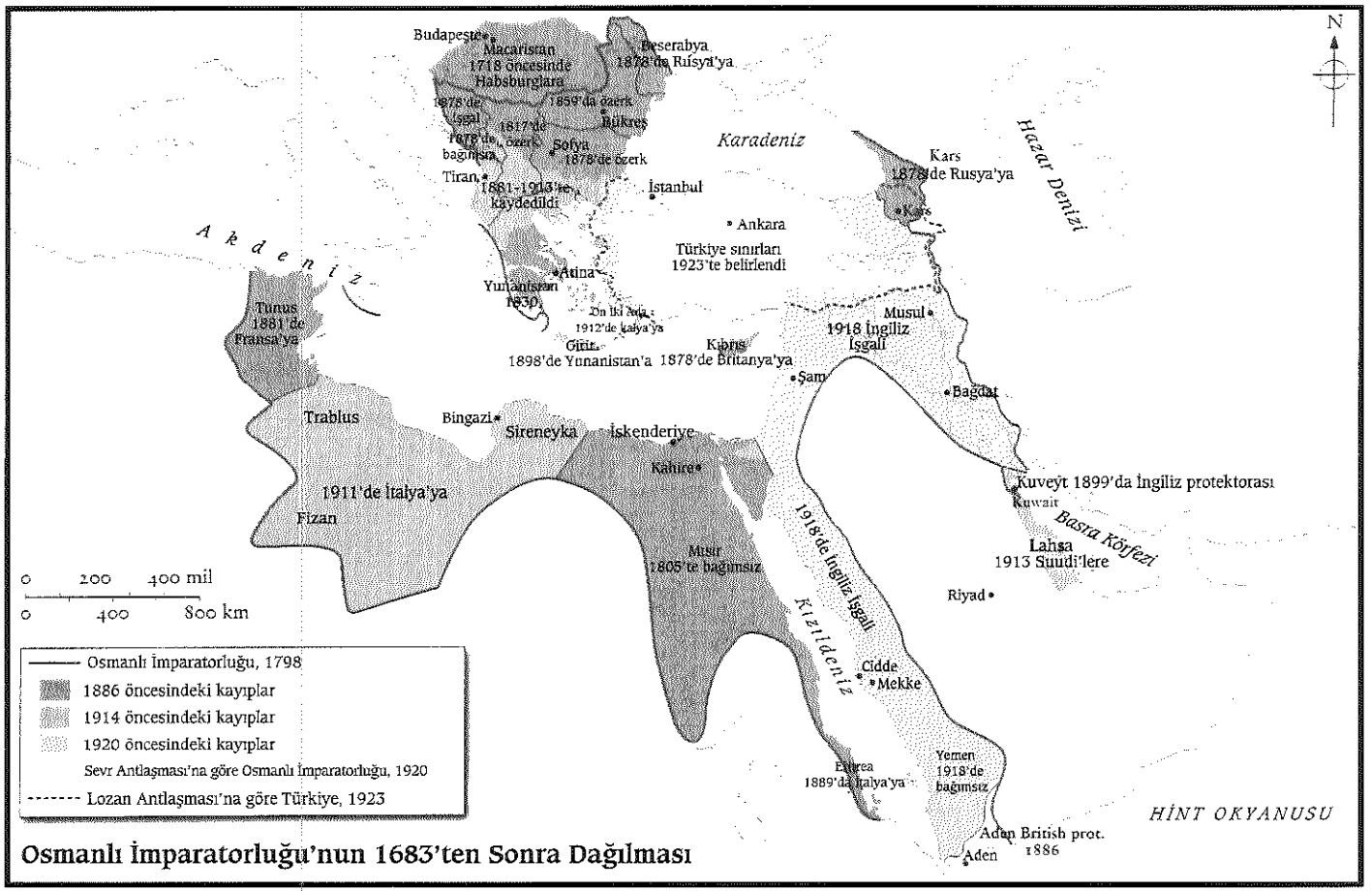
Osmanlıların 1683'ten sonraki uzun süreli geri çekilişini ekonomik koşullar belirlemedi. İstanbul Orta Avrupa'daki yakın komşularından daha yoksul bir kent olmadığı gibi, Osmanlı İmparatorluğu da küresel ticareti ve daha sonra sanayileşmeyi benimsemede Avrupa'nın birçok kesiminden daha yavaş davranmadı.[14] Önceki bölümde emperyal Çin'in gerileyişine getirilen açıklama burada geçerli değildir; Osmanlı topraklarında ekonomik rekabet ve loncalar gibi özerk tüzel yapılar eksik değildi.[15] Osmanlılar, Safeviler ve Babürlüler arasında bir hayli rekabet vardı. Osmanlı gerileyişi sırf artan Batı askerî üstünlüğünün bir sonucu olarak da anlaşılmamalıdır.[16] Daha yakından bakıldığında, bizzat bu üstünlük bilimin savaşa ve rasyonelliğin devlet yönetimine uygulanmasındaki ilerlemelere dayalıydı. Daha önce gördüğümüz üzere, 15. yüzyılda siyasal ve ekonomik rekabet Çin karşısında Batı'ya can alıcı bir avantaj sağlamıştı. 18. yüzyılda ise Doğu karşısındaki üstünlük ateş gücünden çok beyin gücüyle ilgiliydi.

13 Lewis, *What Went Wrong?*, s. 18 vd.

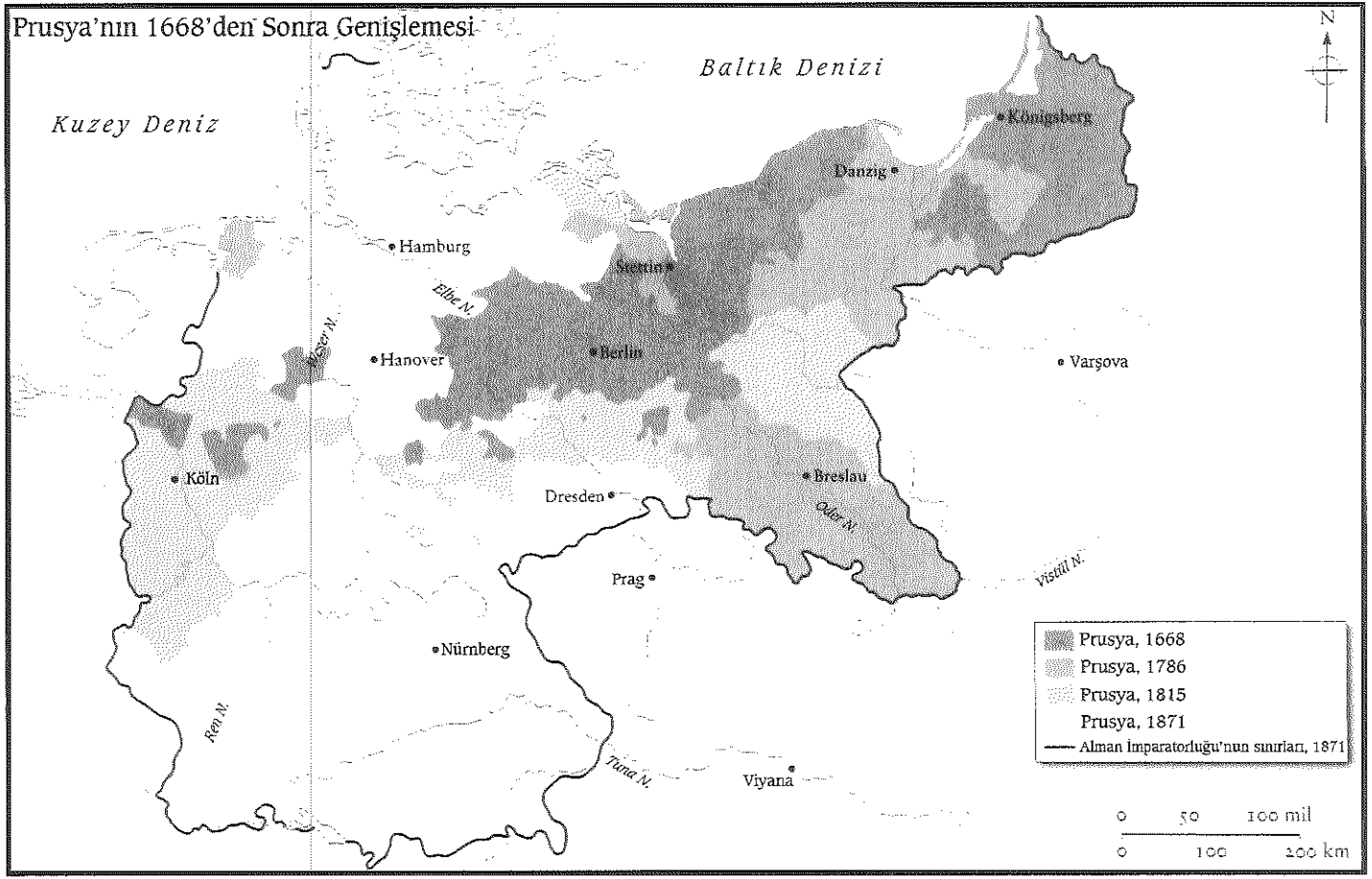
14 Özmucur ve Pamuk, "Real Wages"; Quataert, *Ottoman Manufacturing*. Hindistan'da olduğu gibi, geleneksel dokumacılık 19. yüzyıl başlarında Avrupa rekabetiyle ağır darbe aldı; ama Osmanlı ekonomisi 1850'yi izleyen dönemde daha iyi bir gelişme gösterdi.

15 Rafeq, "Making a Living"; Pamuk, "Institutional Change".

16 Grant, "Rethinking the Ottoman 'Decline'".

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1683'ten Sonra Dağılması

Prusya'nın 1668'den Sonra Genişlemesi
Baltık Denizi
Kuzey Deniz
N
Königsberg
Danzig
Hamburg
Stettin
Elbe N.
Weser N.
Hanover
Berlin
Varşova
Köln
Dresden
Breslau
Oder N.
Vistül N.
Prag
Nürnberg
Ren N.
Tuna N.
Viyana
Prusya, 1668
Prusya, 1786
Prusya, 1815
Prusya, 1871
Alman İmparatorluğu'nun sınırları, 1871
0 50 100 mil
0 100 200 km

Micrographia

Avrupa'nın bilim devrimine ve Aydınlanma çağına giden yolu düz ve dar olmaktan çok uzaktı; aksine uzun ve dolambaçlıydı. Kökleri kilise ve devlet işlerinin ayrı olması gerektiğini öngören temel Hıristiyan akidesinde yatmaktaydı. "Sezar'ın hakkını Sezar'a, Tanrı'nın hakkını da Tanrı'ya verin," (Matta İncili 22: 21) Peygamber'e vahiyle inen haliyle Tanrı yasasının bölünmezliğini ve İslam'a dayalı her türlü iktidar yapısının birliğini ısrarla savunan Kuran'ın buyruğundan köklü biçimde farklı bir buyruktur. İsa'nın dünyevi ve manevi alanlar arasındaki ayrımı, 5. yüzyılda Aziz Augustinus'un (Roma İmparatorluğu'nun "İnsan Kenti"ne karşıt anlamda) *Tanrı Kenti* adını verdiği kitabında imayla ortaya atıldıktan sonra, Avrupalı hükümdarların Roma'daki papalığın siyasal hak iddialarına direnmelerine olanak verdi. VII. Gregorius'un (1073–85) ruhban kesimin atanmasında papalık yetkisini yeniden kabul ettirmesine kadar, seküler makamların papayı bir kuklaya çevirme tehdidi söz konusuydu.

Avrupa 1500'den önce bir ıstırap vadisiydi, ama cehalet yuvası değildi. Klasik bilgelik Rönesans döneminde çoğu kez İslam dünyasıyla temas sayesinde yeniden keşfedildi. Önemli yenilikler de ortaya çıktı. 12. yüzyıl Batı müziği tarihinde devrimci bir atılım olan çokseslilığin doğuşuna sahne oldu. Deneysel yöntemin kilit önemi Robert Grosseteste tarafından ortaya atıldı ve 13. yüzyılda Roger Bacon tarafından desteklendi. Filippo Brunelleschi 1413 dolaylarında resimde doğrusal perspektifi geliştirdi. İlk gerçek roman, yazarı bilinmeyen *La vida de Lazarillo de Tormes*'ti (1500). Ama Rönesans'tan daha belirleyici bir atılım Reform hareketinin sahneye çıkması ve Batı Hıristiyanlığının 1517'den sonra parçalanmasıydı. Bu büyük ölçüde matbaanın devrimci rolü sayesindeydi; sanayi devrimi öncesindeki dönemin en önemli teknolojik yeniliği kesinlikle matbaaydı. Daha önce gördüğümüz üzere, Çin ilk baskı makinesini icat etmekle övünebilirdi (bkz. Bölüm 1). Ama Gutenberg'in hareketli metal hurufat sistemi Çin'de geliştirilen sistemlerin hepsinden daha esnek ve daha ölçeklenebilir yapıdaydı. Onun ifadesiyle, "kalıpların ve harflerin harika bağdaşımı, oranı ve uyumu" broşürlerin ve kitapların çok hızla basılmasına olanak verdi. Gutenberg'in umduğunun aksine, tekel altına alınamayacak kadar güçlü bir teknolojiydi. Mainz'deki ilk atılımı izleyen birkaç yıl içinde en başta İngiliz William Caxton olmak üzere taklitçilerce her tarafta matbaalar açıldı – Köln (1464), Basel (1466), Roma (1467), Venedik (1469), Nürnberg, Utrecht, Paris (1470), Floransa, Milano, Napoli (1471), Augsburg (1472), Budapeşte, Lyon, Valencia (1473), Kraków, Brugge (1474), Lübeck, Breslau (1475), Westminster, Rostock (1476), Cenevre, Palermo,

Messina (1478), Londra (1480), Anvers, Leipzig (1481), Odense (1482) ve Stockholm (1483).[17] Daha 1500'de sırf Almanya'da 200'den fazla matbaa vardı. Almanca basılan eserlerin toplam sayısı 1518'de 150 iken, 1519'da 260'a, 1520'de 570'e ve 1524'te 990'a çıktı.

Bu yayın patlamasından en fazla yararlanan yazarın Martin Luther olmasında, Latince yerine yerel dilde yazmanın potansiyelini görmesinin küçümsenmeyecek payı vardı. *Theologia Deutsch* kitabının bir baskısına giriş yazısıyla ve Yedi Pişmanlık Mezmuru'yla mütevazı bir başlangıç yaparak, o ve Wittenberg'li matbaacı Johann Grunenberg kısa sürede Alman piyasasına Katolik Kilisesi'nin âdetlerini eleştiren dinsel risaleler sürdü. Luther kilisenin günah kefaretinin bir biçimi olarak endülijans satmasını eleştirdiği en ünlü metni Doksan Beş Tez'i ilk başta yayımlamak yerine Wittenberg Şatosu Kilisesi'nin kapısına astı. Ama çok geçmeden bu tezlerin de çok sayıda nüshası basılı olarak çıktı.[18] Luther'in mesajı "tek başına saf itikadın insanı günahtan arındırdığı, özgürleştirdiği ve kurtardığı", bütün insanların "daima rahip konumuyla ... Tanrı huzuruna çıkmaya, başkaları için dua etmeye ve Tanrı'ya ait şeyleri karşılıklı birbirlerine öğretmeye layık olduğu" yönündeydi.[19] Kendini yetiştiren "bütün inançlıların rahip olabileceği" anlayışı başlı başına radikaldi. Ama böyle bir görüşün tutması matbaa sayesindeydi; sözgelimi Jan Hus'un daha önce papalık iktidarına karşı giriştiği başkaldırı, ortaçağın bütün sapkın akımları gibi acımasızca bastırılmıştı. Worms Fermanı'nın (1521) yakma talimatına karşın, Luther'in broşürleri birkaç yıl içinde Almanya'nın her yanında bulunabilir hale geldi. Luther'in Mart 1517 ve 1520 yazı arasında yayımlanan otuz vaazının ve diğer yazılarının yaklaşık 370 baskısı çıktı. Bir baskının ortalama bin nüsha olması halinde, piyasaya bir milyonun üçte birini aşan sayıda nüsha çıkmış olmalıdır. 1521-45 arasındaki Reform hareketi yanlısı bütün yayınların yarısı Luther'e aitti.[20]

Kutsal metinleri kendi başına okumaya ve "karşılıklı öğretmeye" ağırlık vermesinden dolayı, yeni mecra Reform hareketinin mesajına sahiden uygundu. Ancak Batı üstünlüğünün diğer birçok yönünde olduğu gibi, ticari rekabet bu gelişmede bir rol oynadı. Bizzat Luther kendi yayıncılarının "halktan çok kârlarını" gözeten "aşağılık paralı askerler" olmalarından yakınmıştı.[21] Aslında, matbaanın ekonomik kazanımları bütün topluma yayıldı. 16. yüzyıl boyunca matbaacıları

17 Steinberg, *Five Hundred Years*, s. 22–5.
18 Eisenstein, *Printing Revolution*, s. 168.
19 Luther, *Concerning Christian Liberty* (1520).
20 Crofts, "Printing, Reform and Catholic Reformation", s. 376.
21 Holborn, "Printing and the Growth of a Protestant Movement", s. 134 vd.

olan şehirler, matbaacıları olmayan şehirlerden çok daha hızlı büyüdü.[22]

Matbaanın Luther dışındaki öğretileri de yayması önemli bir noktadır. Yeni Ahit'in ilk İngilizce baskısının 1526'da Matthew Tyndale'ın çevirisiyle yapılması, kilise dışındaki okuryazar kişilerin kutsal metinleri kendi başlarına okumalarına olanak verdi. Dinsel muhafazakârlar "alçak makine" dedikleri matbaayı suçlayabilir ve "bütün irfanın elyazması halinde olduğu ve küçük bir görevlinin ... kütüphane anahtarlarını elinde tuttuğu mutlu bir döneme" nostaljiyle bakabilirdi.[23] Ama o günler geri gelmemek üzere bitmişti. VIII. Henry'nin bakanlarından Thomas More'un çarçabuk kavradığı gibi, Reform hareketine karşı olanların bile basılı malzemeyle kavgaya katılmaktan başka bir seçeneği yoktu. Kalvenci Cenevre Kitabı Mukaddes'inin (1560) İskoçya ve İngiltere'de yayılmasını sınırlamanın tek yolu, Kral VI. (I.) James'in alternatif bir "yetkili" versiyon hazırlatmasıydı; böylece resmî bir İngiliz çeviri sunmaya yönelik üçüncü ve en başarılı girişimde bulunuldu.* Matbaa antik çağ filozoflarına ait eserlerin de kilitten kurtulup yayılmasını sağladı. İlk sırada gelen Aristo'nun *De anima*'sının modern çevirisi 1509'da yayımlandı; ayrıca Reform hareketi öncesinin Nicolaus Marschalk ve George Sibutus gibi hümanistlerinin kitapları da basıldı. Basılı halde çıkan bilim ve matematik eserlerinin sayısı daha 1500'de bini aştı. Bunlar arasında Lucretius'un 1417'de yeniden keşfedilen *De natura rerum*'u, Celsus'un Yunan tıp bilimini anlatan bir Roma derlemesi olan *De re medica*'sı ve Arşimet'e ait eserlerin Latince versiyonları vardı.[24] İtalyan matbaacılar *Treviso Arithmetic* (1478) ve Luca Pacioli'nin *Summa de arithmetica, geometria, proportioni et proportionalita*'sı (1494) gibi eserlerde yer alan, ticari açıdan yararlı aritmetik ve muhasebe tekniklerinin yayılmasında özellikle önemli bir rol oynadılar.

Belki en dikkat çekici gelişme, Almanya'da Türk aleyhtarı broşürlerin neredeyse papalık karşıtı risaleler kadar rağbet gördüğü bir dönemde,[25] Kuran'ın Latinceye çevrilmesi ve Basel'de matbaacı Johannes Oporinus tarafından yayımlanmasıydı. Basel kent meclisi 1542'de çeviriyi yasaklayıp mevcut nüshalara el koyunca, bizzat Luther yayıncı Oporinus'u savunmak üzere şunları yazdı:

22 Dittmar, "Ideas, Technology, and Economic Change".
23 Walsham, "Unclasping the Book?", s. 156.
24 Hall, "Intellectual Tendencies", s. 390 vd.
25 Bohnstedt, "Infidel Scourge of God", s. 24.

* 1611 tarihli Kral James Kitabı Mukaddes'i (daha sonra verilen adla Yetkili Versiyon), William Shakespeare'in oyunlarıyla birlikte İngiliz edebiyatının en büyük eserleri arasında yer alır. Hazırlanmasında görev alan kırk yedi kişilik uzman heyeti, kraliyet matbaacılarınca sadece bir kez mahcup duruma düşürüldü. "Habis Kitabı Mukaddes" olarak bilinen 1631 baskısında olumsuzluk kelimesinin atlanması yüzünden, Musa'ya verilen emirlerden biri "Zina işleyeceksin" diye çıktı.

> Bana kalırsa, Kuran'ı Hıristiyanlar için günışığına çıkarmak kadar Muhammed'in ya da Türklerin canını yakacak, onlara (her türlü silahtan daha fazla) zarar verecek hiçbir şey olamaz; çünkü böylece Hıristiyanlar Kuran'ın içyüzünü görerek, baştan aşağı ne kadar lanetli, menfur ve âciz bir kitap olduğunu, Türklerce üstü örtülen ve geçiştirilen yalanlar, masallar ve iğrençliklerle dolu olduğunu anlarlar. ... İsa'ya saygı göstermek, Hıristiyanlara iyilik yapmak, Türklere zarar vermek, İblisi kızdırmak için bu kitabı serbest bırakın ve kısıtlamayın. ... Yara bereyi iyileştirmek için deşmek gerekir.[26]

Üç baskı 1543'te uygun biçimde yayımlandı ve bunu yedi yıl sonra başka bir baskı izledi. Reform hareketinin ardından Avrupa zihninin açılışını bundan daha iyi gösterecek hiçbir şey olamaz.

Elbette yayımlanan her şey insanın bilgi dağarcığına yeni bir şey katmaz. 16. ve 17. yüzyıllarda matbaalardan çıkan şeylerin büyük bir bölümü kesinlikle yıkıcıydı. Sözgelimi, *Malleus maleficarum*'un 1487-1669 arasındaki yirmi dokuz baskısı cadıları sindirmeyi meşrulaştırdı; Avrupa genelindeki bu çılgınlık yüzünden çoğu kadın olmak üzere 12 bin ila 45 bin kişi öldürüldü.[27] Christopher Marlowe'un ilk kez 1592'de sahnelenen *Doktor Faust* oyununu izleyen seyirciler için, bir Alman bilginin yirmi dört yıllık sınırsız iktidar ve zevk karşılığında ruhunu Şeytan'a satabilmesi tamamen inanılır bir şeydi:

> Onunla dünyanın büyük imparatoru olacağım,
> Yanımdaki adamlarla okyanusu aşmak üzere,
> Esintili havadan geçen bir köprü yapacağım;
> Afrika kıyılarını saran tepeleri birleştirince,
> O ülkeyi bağlayacağım İspanya'ya,
> Ve her ikisi de hizmet edecek tacıma:
> İmparator ancak benim iznimle yaşayacak...

Bununla birlikte tam yetmiş yıl sonra, Thomas Hooke bilimsel ampirizmin utkulu bir yüceltilişi olan *Micrographia*'yı (1665) yayımlayabildi:

> Teleskopların *aracılığıyla artık görüş alanımıza girmeyecek* kadar uzak *hiçbir şey yoktur;* Mikroskopların *yardımıyla artık incelememizden kaçacak kadar* küçük *hiçbir şey yoktur; dolayısıyla keşfedilip anlaşılmak üzere önümüzde görülebilir yeni bir*

26 Clark, "Publication of the Koran", s. 9.
27 Thomas, *Religion and the Decline of Magic*; Levack, *Witch-Hunt*.

Dünya duruyor. Bu sayede Semalar açılmış durumda ve antik çağ Astronomlarının hepsine son derece Yabancı oldukları çok sayıda yeni Yıldız, yeni Devinim ve yeni Oluşum karşımıza çıkıyor. Böylece bize çok yakın olan, ayaklarımızın altında duran Dünyanın kendisi de bize oldukça yeni bir şey gösteriyor. ... Doğanın bütün gizli işleyişlerini çözmede belki yetersiz kalabiliriz. O halde derinlemesine araştırılırsa, doğadan ne beklenemeyebilir? Lakırdı *ve* Sav kavgası *çok geçmeden* uğraşlara *dönüşecektir; incelikli Beyinlere özgü zevkin geliştirdiği Kanaatlere ve* evrensel metafizik doğalara *dayalı bütün güzel* düşler, *çarçabuk ortadan kalkacak ve yerini* somut Tarihlere, Deneylere *ve* Eserlere *bırakacaktır. Ve başlangıçta insanoğlu yasak Bilgi Ağacının* tadına baktığı *için nasıl* cennetten *kovulduysa, o Soydan gelen bizler, sadece* gözlemekle *ve* düşünmekle *kalmayarak, asla yasak olmayan Doğal bilginin o meyvelerinin* tadına bakarak *aynı yoldan kısmen* cennete döndürülebiliriz. *Böylece Dünyaya* çeşitli *İcatlarla yardım edilebilir; Bilimler için* yeni *malzeme* toplanabilir, eski şeyler düzeltilebilir *ve üstlerindeki* pas *ovulup silinebilir...*

Hooke'un organik maddenin mikroskobik bir birimi için "hücre" terimini kullanması bir sürü kavramsal atılımdan biriydi; şaşırtıcı bir biçimde aynı zaman ve mekâna sığışan bu atılımlar insanlığın doğal dünyayı anlayışını temelde yeniden tanımladı.

Bilim devriminin gezegen devinimlerini ve kan dolaşımını incelemedeki ilerlemelerle neredeyse eşzamanlı başladığı söylenebilir. Ama Hooke'un mikroskobu o zamana kadar insan gözünün göremediği şeyleri açığa çıkararak, bilimi yeni bir ufka taşıdı. *Micrographia* yeni ampirizmin, Faust'un büyücülüğünden uzak bir dünyanın manifestosuydu. Ancak yeni bilim doğru gözlemin ötesine geçti. Galileo'yla birlikte, sistematik deneyler yapmaya ve matematiksel ilişkileri belirlemeye yöneldi. Isaac Newton'ın sonsuz küçükler hesabını ve Gottfried Leibniz'in diferansiyel hesabı geliştirmeleriyle, matematiğin olanakları genişledi. Son olarak, bilim devrimi felsefede de bir devrimi getirdi; René Descartes ve Baruch Spinoza kavrayışa ve akla ilişkin geleneksel teorileri yıktı. Art arda gelen bu düşünsel yeniliklerin modern anatomi, astronomi, biyoloji, kimya, jeoloji, geometri, matematik, mekanik ve fiziği doğurduğu hiç abartısız söylenebilir. Gelişmenin mahiyetini en iyi yansıtan örnek, 1530-1789 döneminin en önemli yirmi dokuz atılımına ilişkin bir listedir.*

* Dünyanın en önemli bilimsel atılımları – bilim tarihiyle ilgili hemen her başvuru kaynağında belirtilen 369 olay – içinde, Reform hareketinin başlangıcı ile Fransız Devrimi'nin başlangıcı arasına denk gelenler şaşırtıcı biçimde yüksek bir oranı (38 yüzde) bulur. Hem dinsel, hem de siyasal alanda düşünce özgürlüğünün rolü, Charles Murray'in insan becerisine ilişkin ilginç ama gözardı edilmiş teorisinde kilit bir değişkendir. Murray ayrıca kentleşmenin ve belki paradoksal biçimde askerî çatışmanın katkılarını da saptar. İleride göreceğimiz üzere, savaş ve bilimsel ilerleme arasındaki ilişki sahiden çok yakındı.

1530 Paracelsus fizyolojiye ve patolojiye kimyanın uygulanmasına öncülük etti

1543 Mikolaj Kopernik *De revolutionibus orbium coelestium* kitabında güneş merkezli sistem teorisini ortaya attı; Andreas Vesalius'un *De humani corporis fabrica*'sı Galenos'un anatomi ders kitabının yerini aldı.

1546 Agricola *De natura fossilium*'da mineralleri sınıflandırdı ve "fosil" terimini ortaya attı.

1572 Tycho Brahe ilk kez Avrupa'dan bir süpernova gözlemini kaydetti.

1589 Galileo'nun düşen cisimler üzerine (*De motu*'da yayımlanan) testleri deneysel yöntemde çığır açtı.

1600 William Gilbert *De magnete, magnetisque corporibus*'ta gezegenimizin ve elektriğin manyetik özelliklerini tanımladı.

1604 Galileo serbest düşen bir cismin aldığı mesafenin düşme süresinin karesiyle orantılı olduğunu buldu.

1608 Hans Lippershey ve Zacharias Jansen birbirlerinden bağımsız olarak teleskopu icat ettiler.

1609 Galileo geceleyin gökyüzünde ilk teleskop gözlemlerini yaptı.

1610 Galileo Jüpiter'in dört uydusunu saptadı ve dünyanın aslında evrenin merkezinde olmadığı sonucuna vardı.

1614 John Napier *Mirifici logarithmorum canonis descriptio* kitabıyla logaritmayı ortaya koydu.

1628 William Harvey *Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus* kitabında kan dolaşımını doğru biçimde tanımladı.

1637 René Descartes *Discours de la méthode* kitabının bir eki olan "La Geometrie"de analitik geometrinin temellerini attı.

1638 Galileo *Discorsi e dimonstrazioni matematiche*'de modern mekaniğin temellerini attı.

1640 Pierre de Fermat sayılar teorisinin temellerini attı.

1654 Fermat ve Blaise Pascal olasılık teorisinin temellerini attı.

1661 Robert Boyle *Skeptical Chymist*'te elementleri ve kimyasal analizi tanımladı

1662 Boyle kendi adıyla anılacak olan yasayla bir kaptaki sabit gaz kütlesinin kapladığı hacmin uyguladığı basınçla orantılı olduğunu açıkladı.

1669 Isaac Newton *De analysi per aequationes numero terminorum infinitas*'ta Gottfried Leibniz'in de bağımsız olarak ortaya koyduğu sonsuz küçükler hesabının ilk sistematik açıklamasını sundu.

1676 Antoni van Leeuwenhoek mikroorganizmaları buldu.

1687 Newton *Philosophiae naturalis principia mathematica*'da evrensel kütle çekimi yasasını ve devinim yasalarını açıkladı.

1735 Carolus Linnaeus *Systema naturae*'de canlı cinslerinin ve türlerinin sistematik sınıflandırmasını ortaya koydu.
1738 Daniel Bernoulli *Hydrodynamica*'da kendi adıyla anılacak olan ilkeyi açıkladı, sıvı akışını matematiksel düzeyde inceledi ve gazlara ilişkin kinetik teorisinin temellerini attı.
1746 Jean-Etienne Guettard ilk gerçek jeoloji haritalarını hazırladı.
1755 Joseph Black karbon dioksiti saptadı.
1775 Antoine Lavoisier yanma sürecini doğru biçimde açıkladı.
1785 James Hutton "Dünyanın Sistemi Üzerine" makalesinde dünyanın gelişim çizgisine ilişkin tekbiçimci görüşü ortaya koydu.
1789 Lavoisier *Traité élémentaire de chimie*'de maddenin korunumu yasasını açıkladı.

1600'lerin ortalarına varıldığında bu tür bilimsel bilgiler bir yüzyıl önce Protestan Reformcuların yaydığı doktrin kadar hızla yayılmaktaydı. Matbaanın ve gittikçe güvenilir posta hizmetinin bir araya gelmesi, modern standartlara göre küçük ama daha önce bilim çevrelerinin yararlandığından daha güçlü olan olağanüstü bir şebeke yarattı. Paradigmanın –bizzat kavramsal çerçevenin– değiştiği her dönemde olduğu gibi, haliyle epeyce bir düşünsel direniş vardı.[28] Aslına bakılırsa, bu direniş bir ölçüde içeriden gelmekteydi. Newton bile kafasını simyaya taktı. Hooke hazımsızlığa karşı uyduruk ilaçlarla az daha kendisini öldürecekti. Böyle adamların yeni bilimi çok azının vazgeçmeye hazır olduğu Hıristiyan doktriniyle bağdaştırmaları hiç de kolay değildi.[29] Ama bunun kendisinden önce gelen ve istemeden yolunu açan dinsel devrimden bile daha dönüştürücü bir düşünsel devrim olduğu tartışma götürmez. Bulguların yayınlarla sunuluşunu ve öncelik payesinin ilk basılı belgeye göre belirlenişini de kapsamak üzere, bilimsel araştırmanın temel kuralları ortaya konuldu. Genç Fransız felsefeci ve nükteden François-Marie Arouet (daha iyi bilinen takma adıyla Voltaire) 1732'de *Gezegenlerin Farklı Şekilleri Üzerine Araştırma* kitabının yayımlanmasından sonra Pierre-Louis Moreau de Maupertuis'ye, "İlk mektubun [makalen] Newton dinine girmemi sağladı" diye yazmıştı. "İkincisiyle inancım pekişti. Manevi keremin için teşekkür ederim."[30] Bu ironiydi; yine de yeni bilimin aydınlatıcı niteliğini teslim etmekteydi.

28 Kuhn, *Structure of Scientific Revolutions*.
29 Henry, *Scientific Revolution*, s. 74.
30 Shank, *Newton Wars*, s. 239.

"Avrupa-merkezliliği" sanki nahoş bir önyargıymış gibi yerenlerin bir sorunu vardır: Bilim devrimi her türlü bilimsel ölçüye göre tamamen Avrupa merkezliydi. Kilit önemdeki şahsiyetlerin şaşırtıcı ölçüde yüksek bir oranı, yaklaşık yüzde 80'i Glasgow, Kopenhag, Kraków, Napoli, Marsilya ve Plymouth'la çevrili bir altıgen içinde ortaya çıktı ve geri kalanların da neredeyse hepsi o bölgeye yüz elli kilometre kadar uzak bir alan içinde doğdu.[31] Çarpıcı bir tezatla, aynı dönemde Osmanlıların sağladığı hiçbir bilimsel ilerleme yoktu. Bu ayrılığın en iyi açıklaması dinin İslam dünyasındaki sınırsız hâkimiyetiydi. 11. yüzyılın sonuna doğru etkili İslam âlimleri Yunan felsefesini incelemenin Kuran öğretileriyle bağdaşmadığını ileri sürmeye başladı.[32] Nitekim Allah'ın dilediği anda değiştirebileceği ilahi işleyişin insan tarafından kavranabileceğini ileri sürmek kâfirlik sayıldı. *Tehafütü'l- Felasif* ("Filozofların Tutarsızlıkları") kitabının yazarı Ebu Hamid el-Gazali bunu şöyle belirtmişti: "Bu [kefere] ilmine merak salan birinin dinden çıkmaması ve içindeki takvayı boşlamaması nadirdir."[33] Din adamlarının etkisiyle, antik çağ felsefesini inceleme kısıtlandı, kitaplar yakıldı ve serbest düşünceli sayılanlar bastırıldı; Avrupa üniversitelerinin uzmanlık alanlarını genişlettikleri bir dönemde, medreseler gittikçe sırf ilahiyata odaklandı.[34] Matbaa da İslam dünyasında direnişle karşılaştı. Osmanlılara göre yazılı metin kutsaldı: Kaleme karşı dinsel bir saygı vardı; hat sanatı baskı işine yeğ tutulmaktaydı. "Âlimin mürekkebi şehidin kanından daha kutsaldır," sözü geçerliydi.[35] Sultan I. Selim 1515 tarihli bir fermanla matbaa kuranları ölümle tehdit etmişti.[36] İslam'ı bilimsel ilerlemeyle bağdaştırmadaki yetersizlik feci sonuçlar doğuracaktı. Bir zamanlar Avrupalı bilginlere fikir ve ilham vermiş olan Müslüman âlimler en yeni araştırmalardan koptu. Bilim devriminin bir şebekeyle yaratıldığı göz önünde tutulursa, Osmanlı İmparatorluğu fiilen şebekenin dışındaydı. 18. yüzyıl sonlarına kadar bir Ortadoğu diline çevrilen tek Batılı kitap, frenginin tedavisini anlatan bir tıp eseriydi.[37]

Bu ayrılığı en iyi yansıtan örnek, ünlü bilgin Takiyüddin er-Râsıd'ın 1570'lerde İstanbul'da kurduğu gözlemevinin başına gelenlerdir. Suriye'de 1521'de doğan, Şam ve Kahire'de eğitim gören Takiyüddin astronomi, matematik ve optik üzerine çok sayıda risale yazmış yetenekli bir bilgindi. Son derece doğru çalışan

31 Murray, *Human Accomplishment*, özellikle s. 257 vd., 297 vd. Ayrıca bkz. Basalla, "Spread of Western Science".
32 Smith, "Science and Technology". Karş. Clark, "Aristotle and Averroes".
33 Deen, *Science under Islam*, s. 122vd.; Huff, *Rise of Early Modern Science*, s. 92.
34 Huff, *Rise of Early Modern Science*, s. 75.
35 Deen, *Science under Islam*, s. 4 vd.; Faroqhi, *Subjects of the Sultan*.
36 Mansel, *Constantinople*, s. 45.
37 Lewis, *What Went Wrong?*, s. 43.

astronomi saatleri tasarladı ve hatta buhar gücüyle denemelere girişti. 1570'lerin ortalarında padişahın baş astronomi bilginiyken [müneccimbaşı], bir gözlemevi kurulmasını sağladı. Bütün kaynaklarda gelişkin bir tesis olduğu belirtilen Darü'r-Rasadü'l-Cedid (Yeni Gözlemevi), Dane Tycho Brahe'nin daha ünlü gözlemevi Uraniborg'a denk konumdaydı. Ama 11 Eylül 1577'de İstanbul semalarında bir kuyrukluyıldız görülmesi astrolojik yorum talebini getirdi. Bazı anlatımlara göre, Takiyüddin akıllıca olmayan bir tutumla bunun yakındaki bir Osmanlı askerî zaferinin habercisi olduğu yorumunda bulundu. Dönemin önde gelen din âlimi Şeyhülislam Kadızade, padişahı Takiyüddin'in semadaki sırlara burnunu sokmasının, benzer bir cüret yüzünden kellesi uçurulduğu söylenen Semerkant astronomu Uluğ Bey'in gezegen tabloları kadar dine küfür olduğuna ikna etti. Padişah Ocak 1580'de, yani tamamlanışının üzerinden ancak beş yıl dolmuşken, Takiyüddin'in gözlemevinin yıkılmasını emretti.[38] İstanbul'da 1868'e kadar başka bir gözlemevi kurulmadı. Müslüman din âlimleri böyle yöntemlerle Osmanlıların bilimsel ilerleme şansının önünü fiilen tıkadı – hem de Avrupa'daki Hıristiyan kiliselerinin özgür araştırma üzerindeki sıkı denetimlerini gevşettikleri sırada. Avrupa'daki ilerlemeler İstanbul'da "boş meşgale" sayılıp önemsenmedi.[39] İslam'ın geçmişteki ünlü Bilgelik Evi'nden kalan mirası bir softalık bulutu altında kaybolup gitti. 19. yüzyıl başları gibi geç bir tarihte, Mühendishane-i Cedide'nin baş müderrisi Hüseyin Rıfkı Tamani'nin talebelerine şu açıklamayı yaptığını duymak hâlâ mümkündü: "Evren görünüş itibariyle bir küre gibidir ve merkezinde Dünya yer alır. ... Güneş ve Ay yerkürenin çevresinde döner ve on iki burç boyunca dolanır."[40]

Osmanlı vârislerinin pineklediği 17. yüzyılın ikinci yarısında, Avrupa'nın her yanında hükümdarlar din adamlarının endişelerine büyük ölçüde aldırmaksızın, bilime aktif destek verdi. Londra'daki Doğal Bilgileri Geliştirmek İçin Kraliyet Derneği Temmuz 1662'de, yani Gresham College'da kuruluşundan iki yıl sonra II. Charles'tan kraliyet beratını aldı. Amaç "Fiziko-matematik deneyler temelinde öğrenmeyi destekleyecek" bir kurum yaratmaktı. Kraliyet Derneği'nin ilk tarihçisinin şu sözleri anlamlıdır:

> [Kurucular] farklı Dinlere, Ülkelere ve Mesleklere mensup adamları serbestçe üye olarak aldılar. Bunu yapmak zorundaydılar; aksi halde kendi Bildirilerindeki büyük

38 Barkey, *Empire of Difference*, s. 232 vd.; İhsanoğlu, *Science, Technology and Learning*, s. 20. Ayrıca bkz. Mansel, *Constantinople*, s. 46; Vlahakis et al., *Imperialism and Science*, s. 79.
39 İhsanoğlu, *Science, Technology and Learning*, s. 4.
40 Barkey, *Empire of Difference*, s. 233.

> hedeflerin çok gerisinde kalacaklardı. Zira bir İngiliz, İskoç, İrlanda, Katolik ya da Protestan Felsefesini değil, İnsanoğluna ait bir Felsefeyi kuracaklarını açıkça belirtiyorlar. ... Dünyanın bütün Ülkelerine mensup Adamları içlerine almakla, gelecek açısından birçok büyük avantajın temellerini atmış bulunuyorlar. Bu sayede bütün medeni Ulusları kapsayan bir Akıl oluşturabilecekler; Kraliyet Derneği'ni Dünyanın genel Sahili ve Özgür Limanı haline getirecekler.[41]

Dört yıl sonra da Paris'te ilk başta haritacılık için bir öncü merkez olması tasarlanan Kraliyet Bilimler Akademisi kuruldu.[42] Her iki girişim de bütün Avrupa'da benzer kurumlar için bir model oluşturdu. Kraliyet Derneği'nin kurucularından biri mimar, matematikçi, bilimci ve astronom Christopher Wren'di. II. Charles 1675'te Wren'i Greenwich'teki Kraliyet Gözlemevi'nin tasarımını hazırlamakla görevlendirdiğinde, beklentisi kesinlikle savaşların sonuçlarına dair kehanetlerde bulunması değildi. Gerçek bilimin ulusal çıkara hizmet ettiğini gayet iyi anlamıştı.

Kraliyet Derneği'ni bu kadar önemli kılan şey kraliyet himayesinden çok, fikirlerin paylaşılmasına ve bir açık rekabet süreciyle sorunların topluca ele alınmasına olanak veren yeni bir bilim camiasının parçası olmasıydı. Klasik örnek Hooke'un önceki uğraşları olmadan Newton'ın formüle edemeyeceği kütle çekimi yasasıdır. Newton'ın 1703'te başkanlığını üstlendiği Kraliyet Derneği fiilen yeni bilim şebekesinin odağıydı. Bu saptamadan modern bilimin geçmişte ya da günümüzde tamamen işbirliğine dayandığı sonucu çıkmaz. Şimdi olduğu gibi, o zaman da her bilimciyi diğerkâmlık kadar hırs da harekete geçirirdi. Ama yeni bulguları yayımlama gereğinden dolayı, bilimsel bilgiler birikerek büyüyebildi – her ne kadar bazen hırçınlıklar olsa da. Newton ve Hooke kütle çekimine ilişkin ters kare yasasını ya da ışığın gerçek niteliğini ilk kez kimin saptadığı konusunda sert bir kavgaya tutuştular.[43] Newton kütle çekimini "esrarlı bir nitelik" taşıdığı gerekçesiyle küçümseyen Leibniz'le de aynı ölçüde çirkin bir münakaşaya girdi.[44] Bu konuda hiç kuşkusuz kıtaya özgü metafizik düşünce ile Britanya Adaları'na özgü ampirik yaklaşım arasında önemli bir düşünsel fay hattı vardı. Deneysel kurcalamayı ve sabırlı gözlemi esas alan özgün kültürüyle ikincisinin teknolojik ilerlemeler getirme olasılığı her zaman daha yüksekti; böyle ilerlemeler olmadan sanayi devrimi doğamazdı (bkz. Bölüm 5).[45] Newton'ın yasalarından

41 Sprat, *History of the Royal Society*, s. 63 vd.
42 Fernández-Armesto, *Pathfinders*, s. 281.
43 Gribbin, *Fellowship*, s. 253 vd.
44 Hall, *Philosophers at War*.
45 Stewart, *Rise of Public Science*, s. 258.

mütevazı bir Dartmouth nalburu Thomas Newcomen'ın –ilk kez 1715'te Whitehaven kömür ocaklarındaki suları boşaltmak için kullandığı– buhar makinesine giden çizgi dikkat çekici ölçüde kısa ve düzdü.[46] Dünyanın en önemli teknolojik buluşlarından üçünün – James Watt'ın geliştirilmiş buhar makinesi (1764), John Harrison'ın enlem saptayıcı kronometresi (1761) ve Richard Arkwright'ın su gücüyle çalışan eğirme tezgâhı [water frame] (1769) – aynı ülkede ve aynı on yıl içinde icat edilmesi bir tesadüf değildir.

Newton Mart 1727'de öldüğünde naaşı dört gün Westminster Abbey'deki katafalkta kaldı; cenaze töreninde tabutunu iki dük, üç kont ve Lortlar Kamarası başkanı taşıdı. Töreni izleyen Voltaire, sıradan bir aileden gelmiş bir bilim adamına gösterilen saygı karşısında hayrete düştü. Fransa'ya dönüşünde şunu yazdı: "Bir matematik profesörünün sırf mesleğinde büyük işler başarmış olmasından dolayı, uyruklarına iyi davranmış bir kral gibi gömüldüğünü gördüm." Batı'da bilim ve yönetim ortaklık kurmuştu. Böyle bir ortaklığın yararlarının en iyi timsali de Voltaire'in dostu Prusya kralı Büyük Friedrich'ti.

Osman ve Fritz

Viyana kuşatmasından yetmiş yıl sonra, iki adamın kişiliği Batı uygarlığı ile Yakındoğu'daki Müslüman rakibi arasında açılan uçurumun göstergesi gibiydi. İstanbul'da Padişah III. Osman gerileyen bir Osmanlı İmparatorluğu'nun başında uyuşukça dururken, Potsdam'da Büyük Friedrich Prusya Krallığı'nı askerî etkinliğin ve idari rasyonelliğin simgesi haline getiren reformları yürütmekteydi.

Uzaktan bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu hâlâ Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki gibi azametli bir otokrasi izlenimi vermekteydi. Oysa 17. yüzyıl ortalarından beri imparatorluk ağır yapısal sorunlarla uğraşmaktaydı. Harcamaların vergi gelirlerini çok aşması yüzünden ciddi bir mali kriz vardı; Yenidünya'dan kaynaklanan ve sikke değerinin düşüşüyle azan enflasyonun (Avrupa'da olduğu gibi) fiyatları yukarı çekmesiyle bir para krizi de ortaya çıktı.[47] Köprülü Mehmed, oğlu Fazıl Ahmed ve talihsiz evlatlığı Kara Mustafa paşaların sadrazamlığı sırasında, padişahın muazzam saray giderlerini karşılamak, geçmişte bekâr Osmanlı piyadeleriyken bir tür babadan oğula geçen bir kasta dönüşen başına buyruk yeniçerileri yatıştırmak ve imparatorluğun uzak eyaletlerini denetim altında tutmak için sürekli bir mücadele verildi. Yolsuzluk başını alıp gitmişti. Merkez-

46 Allen, *Steam Engine*; Allen, *1715 and Other Newcomen Engines*.
47 Goldstone, *Revolution and Rebellion*, s. 367. Karş. Gerber, "Monetary System"; Pamuk, "Prices".

kaç kuvvetler güçlenmekteydi. Tımarlı sipahiler gerileyiş içindeydi. Anadolu'da Celaliler gibi isyancılar merkezî otoriteye kafa tutmaktaydı. Ayrıca Osmanlıların başına gelen bütün aksilikleri Peygamber sünnetinden ayrılmaya bağlayan Kadızade Mehmed gibi katı din âlimleri[48] ve Sivasî Efendi gibi mutasavvıflar arasında dinsel çatışma vardı.[49] Osmanlı bürokrasisi eskiden devşirme sistemi çerçevesinde Balkanlar'daki Hıristiyan topluluklardan küçük yaşta alınıp yetiştirilen kâlelerden oluşurdu. Ama memur alımları ve terfileri artık ehliyetten ziyade rüşvet ve iltimasa dayalı gibiydi; makam ödenekleri için artan çekişmelerle görev değişiklikleri abesliğe varacak ölçüde arttı.[50] İdari standartlardaki bozulmanın izleri günümüzde Osmanlı devlet kayıtlarında görülebilir. Örneğin, 1458 sayımı titizlikle hazırlanmış bir belgedir. Buna karşılık 1694 tarihli benzer belgeler kısaltmalarla ve çiziklerle korkunç derecede özensizdir.[51] Osmanlı yetkilileri bozulmanın farkındaydı, ama önerebildikleri tek çare Kanuni Sultan Süleyman'ın eski parlak günlerine bir dönüştü.[52]

Ama belki en ciddi sorun padişahların yeteneklerindeki gerileyişti. Devletin tepesindeki simalar hızla değişmekteydi; Kanuni Sultan Süleyman'ın öldüğü 1566'dan IV. Mehmed'in tahta geçtiği 1648'e kadar dokuz padişah görev yapmıştı. Bunların beşi tahttan indirildi ve ikisi katledildi. Çokeşlilik nedeniyle Osmanlı padişahları açısından, bir oğlunun olması uğruna ikisini idam ettirdiği ve ikisini boşadığı altı kadınla evlenmek durumunda kalan VIII. Henry gibi Hıristiyan hükümdarların karşılaştığı vâris bırakma sıkıntısı yoktu. İstanbul'da asıl tehlikeli olan şey padişahın genellikle çok sayıdaki oğullarından biri olmaktı. İçlerinden sadece biri padişah olarak babasının yerine geçebilirdi ve 1607'ye kadar diğerleri veraset sorunlarıyla karşılaşmamanın bir güvencesi olarak mutlaka boğulurdu. Evlat sevgisi bu durumun önüne geçebilecek bir çözüm değildi. Süleyman'ın yetenekleriyle tanınan en büyük oğlu Mustafa'nın akıbeti hiç de aykırı sayılmazdı. Kendi oğullarını kollayan üvey annesinin başarılı entrikaları sonucunda, babasının çadırında canına kıyıldı. Başka bir oğul Bayezid de boğduruldu. III. Mehmed 1597'de tahta çıktığında, erkek kardeşlerinden on dokuzu öldürüldü. 1607'de bu âdete son verilerek, hanedanın en yaşlı erkek üyesinin tahta geçmesi kuralı benimsendi. İzleyen dönemde daha küçük oğulları padişah zevcelerinin, cariyelerin ve çocukların kaldığı hareme düpedüz kapatma yoluna gidildi.[53]

48 Goffman, *Ottoman Empire and Early Modern Europe*, s. 119.
49 Shaw, *History of the Ottoman Empire*, s. 207.
50 Lewis, *Middle East*, s. 126. Ayrıca bkz. Goldstone, *Revolution and Rebellion*, s. 378 vd.
51 Lewis, *Modern Turkey*, s. 23.
52 Coles, *Ottoman Impact*, s. 163.
53 Mansel, *Constantinople*, s. 86–96; Goodwin, *Lords of the Horizons*, s. 168.

Haremdeki ortamın sağlıksız olduğunu belirtmek bir abartı sayılmaz. III. Osman elli bir yılını fiilen haremde bir tutsak gibi geçirdikten sonra elli yedi yaşında padişah oldu. Haremden çıktığında, yönetmesi beklenen ülkenin durumundan neredeyse tamamen habersizdi. Kadınlara karşı içi tiksintiyle dolduğundan, ayak seslerini duyan harem hanımları kaçıp ortalıktan çekilsin diye, demir tabanlı ayakkabılar giymeyi alışkanlık edindi. Yarım yüzyıl cariyelerden kurtulma yolları aramanın iktidara en iyi hazırlık olduğu pek söylenemez. Balkanlar'ın kuzeyindeki ülkelerde ise saray yaşamı çok farklıydı.

"Hükümdar devletin ilk kişisidir" diye belirtmişti Büyük Friedrich 1752'de, sonraki kuşaklar için yazdığı iki Siyasal Vasiyet'in ilkinde. "Makamının onurunu koruması için ona yüklü ödemede bulunulur. Ama karşılığında devletin esenliği için etkili çalışması istenir."[54] Çok benzer görüşleri yüz yıl kadar önce ifade eden büyük dedesi Elektör Friedrich Wilhelm'in başarıları, savaşla yıkıma uğramış çorak bir bölge olan Brandenburg Prensliği'ni Orta Avrupa'da en sıkı biçimde yönetilen devletin çekirdeği haline getirmişti. Bu devletin maliyesi geniş kraliyet topraklarının iyi işleyen idaresine, sosyal düzeni at sırtında veya masa başında sadakatle hizmet veren bir toprak sahibi sınıfa, güvenliği de sıkı talim gören bir köylü ordusuna dayalıydı. Oğlunun "Prusya Kralı" olarak tanındığı 1701'de, Friedrich Wilhelm'in ülkesi İngiliz siyaset teorisyeni Thomas Hobbes'un anarşiye karşı panzehir olarak önerdiği ideal mutlak monarşiye en yakın somut örnekti. Tığ gibi genç bir Leviathan'dı.

Osmanlı sistemiyle tezadın timsali Büyük Friedrich'in Potsdam'daki gözde kraliyet konutuydu. Tasarımını bizzat yaptığı bu bina saraydan çok villa gibiydi ve ona Sanssouci ("Tasasız") adını vermesine karşın, içindeki efendi olarak kendisi hiç de tasadan uzak değildi. "Aynı ölçüde halkımın da çıkarına olmayan bir çıkarım olamaz" diye belirtmişti. "İkisi uyuşmadığında, tercih daima ülkenin iyiliğinden ve yararından yana olmalıdır."

Sanssouci'nin basit tasarımı bütün Prusya bürokrasisine bir örnek oluşturdu. Katı öz-disiplin, kurallara sarsılmaz bağlılık ve tertemiz sicil bürokrasinin şiarları olacaktı. Sanssouci'de Friedrich'in maiyetinde sadece küçük bir personel vardı: Ayak işlerine bakan altı uşak, düzenli işleri yapan beş uşak ve kapıda duran iki uşak. Eski püskü ve enfiyeye bulanmış bir askerî üniformanın hemen her zaman bulunduğu gardırobunun basitliği nedeniyle oda hizmetçisi hiç bulundurmazdı. Friedrich'e göre, kraliyet kaftanının hiçbir pratik amacı yoktu ve

54 Clark, *Iron Kingdom*, s. 240.

taç da "yağmur damlalarını geçiren bir başlık"tan ibaretti.[55] Topkapı Sarayı'ndaki padişaha kıyasla, bir keşiş gibi yaşardı. Bir harem yerine, nefret ettiği bir karısı (Braunschweig'li Elisabeth Christine) vardı. Bir keresinde "Madam şişmanlamış" diye karşılayacak kadar uzun sürelerle ayrı kalırdı ondan.[56] Tezat, yazılı kayıtlarda da karşımıza çıkar. Prusya kraliyet kabinesinin tutanakları –her sayfası düzenli biçimde tutulmuş kraliyet kararları– 18. yüzyıl Osmanlı belgelerinin antitezidir.

Şair Lord Byron bir dostuna şunu yazmıştı: "İngiltere'de gözde kötü alışkanlıklar orospuluk ve içkidir, Türkiye'de ise kulamparalık ve tütün; biz bir kızı ve şişeyi tercih ederiz, onlar bir oğlanı ve çubuğu..." Şu işe bakın ki, aydınlanmacı mutlakıyetin öncüsü Büyük Friedrich gençliğinde Osmanlı sarayında bulunsa pekâlâ daha mutlu olabilirdi. Son derece hassas ve muhtemelen eşcinsel bir entelektüel olmasına karşın, fevri ve gösterişe düşkün babası I. Friedrich Wilhelm'in yönlendirmesi altında haşin ve kimi zaman sadistçe bir eğitime katlandı.

Friedrich Wilhelm hödük içki sofrası ahbaplarıyla birlikte "Tütün Bakanlığı"nda yorgunluğunu atarken, oğlu tarih, müzik ve felsefede avuntu aradı. Böylesine despot bir babanın gözünde, "tek bir erkeksi eğilim taşımayan, ata binmeyi ve kurşun atmayı beceremeyen, üstelik pasaklının teki olan, saçını hiç kestirmeyen ve ahmakça kıvırıp bukleler yapan efemine bir oğlan" olarak kaldı haliyle.[57] Prusya'dan kaçmaya çalışırken yakalanınca, babası onu Kustrin Şatosu'na hapsetti ve kaçışı planlamasına yardımcı olan arkadaşı Hans Hermann von Katte'nin kellesinin uçuruluşunu ona zorla seyrettirdi. Arkadaşının cesedi ve kopuk başı, veliaht prensin hücresinin dışına atılıp öylece yerde bırakıldı.[58] Kustrin'deki tutsaklık iki yıl sürdü.

Ne var ki, Friedrich babasının Prusya ordusuna dönük tutkusunu paylaşmaktan kaçınamadı. Zindandan çıkarıldıktan sonra Goltz Alayı'nda albay olarak görev yaparken, askerî becerilerini geliştirmeye çalıştı. Bu yönü daha sonraları Orta Avrupa'da neredeyse çaprazlamasına uzanan Prusya'nın saldırıya açık coğrafi konumunu telafi etme çabasında ona gerekecekti. Başta bulunduğu dönemde, devralmış olduğu 80 bin kişilik ordunun asker sayısını 195 bine çıkardı ve böylece Avrupa'nın üçüncü büyük ordusu haline gelmesini sağladı. Nitekim 1786'da öldüğünde, her yirmi dokuz uyruğa bir askerin düştüğü Prusya göreli olarak dünyanın en militarist ülkesi konumundaydı.[59] Üstelik babasının aksi-

55 T. R. Ybarra, "Potsdam of Frederick the Great – After William II", *New York Times*, 10 Eylül 1922.
56 Clark, *Iron Kingdom*, s. 189.
57 Chakrabongse, *Education of the Enlightened Despots*, s. 52 vd.
58 Fraser, *Frederick the Great*, s. 29 vd.
59 Clark, *Iron Kingdom*, s. 215.

ne, ordusunu yeni topraklar peşinde geçit alanının ötesine sevk etmeye hazırdı. 1740'ta tahta çıkışının üzerinden daha birkaç ay geçmişken, zengin Silezya eyaletini istila edip Avusturya'dan koparark kıtayı şaşkınlığa uğrattı. Bir zamanlar eyer üstünde kolayca duramayan ve flüt sesini topuk şakırtısına yeğ tutan hassas estetikçi, güç kullanmanın bir sanatçısı olup çıktı: *Koca Fritz*.

Bu dönüşüm nasıl açıklanabilir? İpuçlarından biri Friedrich'in ilk siyaset felsefesi eseri *Anti-Machiavel*'de yer alır. Floransalı Niccolo Machiavelli'nin iktidar sahipleri için sinik bir üslupla kullanıcı kılavuzu gibi yazdığı *Hükümdar*'ı çürütmeye yönelik bir dizi girişimden biri olan bu kitapta, Friedrich bir hükümdarın "en güçlü Avrupa devletlerinin aşırı büyüklüğünün kıta kıyılarından taşıp dünyayı saracakmış gibi göründüğü" bir ortamda önleyici savaşa girme hakkını savunur. Bir başka deyişle, "bazı hükümdarların üstün kuvvetine diğer devletlerin birleşik kuvvetleriyle karşı koymayı sağlayan akıllıca denge" anlamında güç dengesinden yana bir tutum takınır. "Zeytin dalı ve defne çelengi arasında seçim yapma serbestliği olduğunda, bir savaş ilanının köleliği ve yıkımı ancak geçici olarak erteleyebileceği sıkıntılı zamanı beklemektense, bir saldırı savaşına girişmek daha iyidir."[60] Friedrich daha sonraları komşu Polonya'yı "dilim dilim yutulmaya hazır bir enginar" olarak nitelendirdi; nitekim bu ülkeyi Avusturya, Prusya ve Rusya arasındaki paylaşım sırasında gereğince yuttu.[61] Yani, Silezya'yı ele geçirişi öyle hazırlıksız girişilmiş bir iş değildi. Prusya'nın genişlemesi Osmanlı küçülmesinin bir ayna görüntüsü gibiydi: Acımasız rasyonalizme dayanan yeni türden bir devletin atılımı.

I. Friedrich Wilhelm tahtın elindeki topraklardan son kuruşa kadar sızdırdığı paraları istiflediği için, vârisine 8 milyon talerle dolu bir kasa bıraktı. Oğlu bu hazineyi sadece topraklarını genişletmek için değil, ülkesini birinci sınıf krallığa yaraşır bir başkente kavuşturmak için de kullanmaya kararlıydı. Berlin'in ortasında görkemli bir forum yaratmak için tasarladığı büyük yapıların ilki Eyalet Opera Binası'ydı. Hemen yanına muhteşem St. Hedwig Katedrali'ni yaptırdı. Günümüzün dikkatsiz turistinin gözünde, bunlar öbür Avrupa başkentlerinde de görülebilen opera binalarından ve katedrallerden pek farklı değildir. Oysa daha yakından incelenince değerleri anlaşılır. Kuzey Avrupa'da alışılmamış bir uygulamayla, Berlin Eyalet Opera Binası hiçbir zaman bir kraliyet sarayına bağlı olmadı. Varlık nedeni hükümdarın kişisel zevki değil, daha geniş bir halk kitlesinin keyif almasıydı. Friedrich'in katedrali de Lutherci bir kentteki Katolik bir kilise

60 Frederick, *Anti-Machiavel*, Bölüm 26.
61 Clark, *Iron Kingdom*, s. 231.

olarak aykırı bir örnekti; agnostik bir kral tarafından kerhen kıyıda köşede bir yere değil, kentin en büyük meydanının ortasına dikilmişti. Katedralin sütunlu girişinde antik Roma'daki Panteon'un, yani bütün tanrılara adanmış tapınağın örnek alındığı apaçık görülür.[62] Günümüzde de Büyük Friedrich'in dinsel hoşgörüsünün bir anıtı olarak ayakta durmaktadır.

Friedrich'in tahta geçişinden sonra çıkardığı fermanlardaki liberalizm bugün bile şaşırtıcıdır: Tam dinsel hoşgörünün yanı sıra kısıtsız basın özgürlüğü ve göçmenlere açıklık. 1700'de neredeyse her beş Berlinliden biri aslında bir Fransız "koloni"sinde yaşayan bir Fransız Protestanıydı. Kentte ayrıca Salzburg Protestanları, Valdesçiler, Mennonitler, İskoç Presbiteryenleri, Yahudiler, Katolikler ve açık dinsel kuşkucular vardı. Friedrich "Burada herkes en uygun gördüğü tarzda selameti arayabilir" derken, buna Müslümanları bile katmaktaydı.[63] Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşam hakkı tanıma anlamında Yahudilere ve Hıristiyanlara hoşgörü gösterildiği doğrudur. Ama statüleri ortaçağ Avrupası'nın Yahudilerine daha yakındı; belirli ikamet yerleriyle ve mesleklerle sınırlanmışlardı, ödedikleri vergilerin oranları da daha yüksekti.[64]

Özgürlüğün ve yabancıların birlikte dinçleştirdiği Prusya, kitap okuma derneklerinin, tartışma gruplarının, kitabevlerinin, dergilerin ve bilim derneklerinin kurulmasıyla belirlenen bir kültürel patlama yaşadı. Fransızca yazmayı tercih edecek ve sadece atıyla Almanca konuşacak kadar anadilinden hoşlanmadığını bizzat itiraf etmiş olsa da, Friedrich'in dönemi yeni Almanca yayınlarda bir atılıma sahne oldu. Belki de 18. yüzyılın en büyük felsefecisi olarak öne çıkan Immanuel Kant, *Saf Aklın Eleştirisi* (1781) kitabında bizzat insan rasyonelliğinin niteliğini ve sınırlamalarını irdeledi. Ömrü boyunca Königsberg'deki Albertina Üniversitesi'nde kalıp çalışan Kant'ın yaşam tarzı kralınkinden bile daha sadeydi; günlük yürüyüşleri öylesine dakikti ki, yöre sakinleri saatlerini ona göre ayarlarlardı. Büyük düşünürün bir İskoç eyercisinin torunu olmasının Friedrich için zerre kadar önemi yoktu. Önem verdiği şey kökeninden çok aklının düzeyiydi. Friedrich düşünsel bakımdan Kant'a neredeyse denk sayılacak Moses Mendelssohn'un bir Yahudi olmasına da aldırmadı. Alaycı bir ifadeyle belirttiği gibi, onun gözünde Hıristiyanlık "mucizeler, çelişkiler ve saçmalıklarla doluydu; Şarklıların hummalı hayal güçlerinde doğmuş ve daha sonra bizim Avrupa'ya yayılmıştı; orada bazı bağnazlar ona sıkıca sarılmış, bazı entrikacılar inanır gibi görünmüş ve bazı şapşallar da basbayağı inanmıştı".[65]

62 Ibid., s. 241 vd.
63 Haffner, *Rise and Fall of Prussia*, s. 37, 43 vd.
64 Gerber, "Jews and Money-Lending". Ayrıca bkz. Quataert, *Manufacturing and Technology Transfer*.
65 Clark, *Iron Kingdom*, s. 187.

Bu sözler Aydınlanma diye bildiğimiz ve her bakımdan olmasa bile birçok bakımdan bilim devriminin bir uzantısı olan akımın bizzat özünü yansıtır. Farklılıklar iki yönlüdür. Birincisi, *filozofların* çevresi daha genişti. Prusya'da yaşananlar Avrupa'nın her yanında yaşanmaktaydı: Okuryazar oranındaki önemli yükseliş sayesinde kitap, dergi ve gazete yayıncıları genişleyen bir pazara ürünler sunmaktaydı. Fransa'da okuryazarlığın oldukça yeterli bir göstergesi olarak adlarıyla imza atabilen erkeklerin oranı 1680'lerde yüzde 29'ken, 1780'lerde yüzde 47'ye çıktı – her ne kadar kadınlarda oran artışı (yüzde 14'ten yüzde 27'ye) belirgin biçimde düşük kalsa da. Paris'te 1789'da erkek okuryazar oranı yaklaşık yüzde 90, kadın okuryazar oranı yüzde 80'di. Protestan ve Katolik kurumlar arasındaki çekişmenin yanı sıra, artan devlet hizmetleri, yüksek kentleşme oranı ve gelişen ulaşım hep birlikte Avrupalıları daha iyi okuyabilir hale getirdi. Kaldı ki, Aydınlanma sırf okuma yoluyla aktarılmadı. 18. yüzyılın kamusal alanı ayrıca (Wolfgang Amadeus Mozart'ın 1784'te Viyana'da verdiği türden) abonman konserleri, yeni halk tiyatrolarını ve sanat sergilerini kapsamaktaydı; buna aynı dönemde çoğalan kültür derneklerinin ve Mason Locaları gibi birliklerin karmaşık ağı da eklenebilirdi. "Bir dünya yurttaşı olarak yazıyorum" diye coşan Alman şair ve oyun yazarı Friedrich Schiller'in 1784'teki sözleri şöyleydi:

> Halk artık benim için her şey demektir – uğraşım, efendim ve dostum. Bundan böyle sadece ona aitim. Onun dışında hiçbir mahkemenin önüne çıkmak istemem. Korktuğum ve saygı duyduğum tek şey odur. Ayağımdaki tek zincirin dünya tarafından verilmiş hükme bağlı olması ve başvuracağım tek tahtın insan ruhu olması fikri içimi bir azamet duygusuyla dolduruyor.[66]

İkincisi, Aydınlanma düşünürlerinin asıl ilgi odağı doğa bilimleri değil, İskoç felsefeci David Hume'un "insan bilimi" olarak adlandırdığı sosyal bilimlerdi. Aydınlanma akımının ne ölçüde bilimsel olduğu tartışmaya açıktır. Özellikle Fransa'da ampirizm ucuzlamış durumdaydı. 17. yüzyılın bilimcileri doğal dünyanın aslında nasıl işlediğini keşfetme peşindeydi. 18. yüzyılın *filozofları* ise insan toplumunun nasıl olabileceğine ya da olması gerektiğine dair fikirler ortaya atmaya daha meraklıydı. Daha önce gördüğümüz üzere, Montesquieu Çin'in siyasal kültürünün biçimlenmesinde iklimin rolünü öne çıkarmakta, Quesnay Çin'in ekonomi politikasında tarımın öncelik taşımasına hayranlık duymakta ve Smith Çin'in durgunluğunun yetersiz dış ticaretten kaynaklandığını ileri sürmekteydi. Bu adamların hiçbiri Çin'e gitmiş değildi. John Locke ve Claude Adrien Helvetius insan aklının eği-

66 Blanning, *Culture of Power*, s. 108 vd.

tim ve görgüyle işlenebilecek boş bir sayfa gibi olduğu konusunda hemfikirdi. Ama her ikisinin de elinde bu görüşü destekleyecek en ufak deneysel bulgu yoktu. Bu ve daha birçok saptama derin düşünmenin ve çokça okumanın sonucuydu.

Aydınlanma akımı insan aklının dinsel itikatla ya da metafizikle bağlantılı hurafelerle karşı karşıya geldiği durumlarda kolayca üstün çıkmaktaydı. Büyük Friedrich Hıristiyanlığa hakaretler yağdırırken, Voltaire, David Hume, Edward Gibbon ve diğerlerinin felsefi ya da tarihsel yazılarında daha incelikle işledikleri fikirleri çok açıkça ortaya koymaktaydı. Aydınlanma her zaman ironiye başvurduğunda en etkili ifadeyi bulmaktaydı – Gibbon'un erken Hıristiyanlık dönemine ilişkin harika değerlendirmesi (*Roma İmparatorluğu'nun Gerileyişi ve Çöküşü*, Cilt I, Bölüm 15) ya da Voltaire'in *Candide* romanında Leibniz'in "Her şey bütün olası dünyaların en iyisinde en iyiler içindir" savını sarsıcı bir mizahla dile dolaması böyledir.*

Yine de çağın belki en büyük başarısı Smith'in sivil toplumun (*Ahlaki Duygular Teorisi*) ve piyasa ekonomisinin (*Ulusların Zenginliği*) iç içe geçmiş kurumlarına ilişkin analiziydi. Asıl önemlisi, aynı dönemde yazılan öteki şeylerin birçoğuyla karşılaştırıldığında, her iki eser de Smith'in ömrü boyunca yaşadığı İskoç burjuva dünyasına dönük gözlemlere sıkı sıkıya dayalıydı. Ama Smith'in piyasaya yakıştırdığı "görünmez el" açıkça mutat âdetlere ve karşılıklı güvene özgü bir ağa gömülüyken, Fransızca konuşan daha radikal *filozoflar* sadece yerleşik dinsel kurumlara değil, yerleşik siyasal kurumlara da kafa tutmaya çalıştılar. İsviçreli Jean-Jacques Rousseau'nun *Toplumsal Sözleşme*'si (1762) "genel irade"ye dayanmayan her türlü siyasal sistemin meşruiyetine kuşku düşürdü. Condorcet markisi Nicolas de Caritat *Zenci Köleliği Üzerine Düşünceler* (1781) kitabında köle emeğinin meşruiyetini sorguladı. Bir Prusya kralı Hıristiyan inancını alaya alabildiğine göre, Paris'in sıradan kalem erbabını kendi hükümdarını ve eşini aşağılamaktan ne alıkoyacaktı ki? Aydınlanma akımının çok uzun bir kuyruğu vardı; bir ucu Kant'ın yaşadığı Königsberg'in düşük basınçlı tepelerinde, diğer ucu Charles Theveneau de Morande'ın çıkardığı *Le Gazetier Cuirassé* gibi karalama odaklarına (*libelles*) beşiklik eden Paris batağının muzır çukurlarındaydı. Voltaire bile *Gazetier*'nin hükümete yönelik küfürlü saldırıları karşısında dehşete düşerek, bu gazeteyi "hükümdardan en alttaki yurttaşa kadar herkese azgınca hakaret edilen en şeytani yayınlardan biri" olarak nitelendirmişti.[67]

67 Darnton, *Literary Underground*, s. 25.

* Romanın kahramanları Candide, Cunegonde, Leibniz hayranı Dr. Pangloss ve Cacambo yolculukları sırasında kırbaçlama, savaş, frengi, gemi kazası, adam asma, bir deprem, köleleştirme, hayvanlarla cinsel ilişki, hastalık ve idam mangası önünde ölüm gibi olaylara maruz kalır ya da tanık olurlar.

Aydınlanma akımının kısmen tasarlanmış devrimci sonucundaki ironi aslında son derece aristokratça bir uğraştan doğmasıydı. Önde gelen simaları arasında Montesquieu baronu, Mirabeau markisi, Condorcet markisi ve baş ateist d'Holbach baronu vardı. Alt sınıflardan gelme *filozofların* hepsi geçim bakımından az çok kraliyet ya da aristokrasi himayesine bağlıydı: Voltaire'in hamisi Chatelet markizi, Smith'in hamisi Buccleuch dükü, Friedrich Schiller'in hamisi Württemberg dükü, Denis Diderot'nun hamisi Büyük Katerina'ydı.

Diğer Avrupa hükümdarları gibi, Büyük Friedrich de aydınlara dinsel ve diğer kısıtlamalara karşı özgürlük tanımaktan daha fazlasını yaptı. Voltaire'e sunduğu himaye Sanssouci'de başını sokacak bir dam sağlamanın çok ötesindeydi. Newton'ın dünyayı iki kutbun biraz yassı olmasından dolayı basık bir küre biçiminde tanımlayan hipotezini kanıtlamasına hayran kaldığı Fransız matematikçi Maupertuis'yi Haziran 1740'ta Kraliyet Derneği'nin bir Prusya denginin kurulmasına yardımcı olmak üzere Berlin'e çağırdı. Birinci Silezya Savaşı sırasında Maupertuis'nin aşağılayıcı bir biçimde Avusturya kuvvetlerince tutsak alınmasıyla bir süre aksamasına karşın, proje sürdürüldü.[68] Friedrich eski Kraliyet Bilim Akademisi'ni ve önceki yıl sivil kesimce kurulmuş olan Edebiyat Derneği'ni birleştirerek Ocak 1744'te Prusya Bilim ve Edebiyat Akademisi'ni yarattı ve Maupertuis'yi kurum başkanlığını üstlenmek üzere Berlin'e dönmeye ikna etti – bunu daha sonra Voltaire'e "hayatımdaki en güzel fetih" diye anlatacaktı.[69]

Friedrich hiç kuşkusuz kendi adına ciddi bir düşünürdü. Hükümdarın bir kamu görevlisi gibi çalışması gerektiği yönündeki vurgusuyla, *Anti-Machiavel* kitabı dikkate değer bir devrimci belgedir:

> Hükümdarların gerçek bilgeliği yararlı olmak ve kendi devletlerinde bu konuda en yetkin düzeye varmaktır. ... Parlak işler yapmaları, hırs ve şan duygularını tatmin etmeleri yetmez; ... insan soyunun mutluluğuna öncelik vermeleri gerekir. ... Büyük hükümdarlar daima ortak yarar uğruna kendilerini hiçe saymışlardır. ... Azgın hırsıyla savaşa sürüklenen bir hükümdara bunun kendi uyrukları açısından yol açacağı bütün feci sonuçlar hatırlatılmalıdır – bir ülkenin halkını ezen vergiler, gençleri halktan koparan zorla askere almalar, birçok askerin sefilce ölmesine yol açan bulaşıcı hastalıklar, kanlı kuşatmalar, daha da acımasız muharebeler, yegâne geçim kaynaklarından mahrum bırakılan sakatlar ve düşmanın bizzat canlarını ve kanlarını çekip aldığı yetimler. ... Hükümdarlar kendi atılganca tutkularını, korumakla yükümlü oldukları insanların sonsuz esenliğine feda ederler. ...

68 Terrall, *Man Who Flattened the Earth*, s. 181–5.
69 Aldington (ed.), *Letters of Voltaire and Frederick the Great*, s. 179.

> Kendi halkını köle gibi gören hükümdarlar, onların hayatlarını hiç acımadan tehlikeye atarlar ve ölüme gidişlerini hiç pişmanlık duymadan seyrederler; ama halkını kendisine denk ve bazı bakımlardan efendi sayan [*comme leurs egaux et à quelques egards ... comme leurs maitres*] hükümdarlar, onların kanı konusunda ölçülü ve hayatı konusunda hasis davranırlar.[70]

Friedrich'in besteleri de gerçekten övgüye değerdi – özellikle Johann Sebastian Bach'a öykünme düzeyini aşan dingin do majör flüt sonatı. Diğer siyasal yazıları bir yazar heveslisinin kaleminden çıkmış olmaktan çok uzaktı. Ancak onun tasarladığı biçimiyle Aydınlanma ile daha önceki bilim devrimi arasında önemli bir farklılık vardı. Kraliyet Derneği çok açık bir düşünsel şebekenin odağıydı. Buna karşılık, Prusya Akademisi için bizzat mutlakıyetçi monarşiyi örnek alacak şekilde yukarıdan aşağıya bir hiyerarşi öngörüldü. "Newton'ın çekim kuvveti sistemini Leibniz ya da Descartes'la işbirliği yapması halinde ortaya koyması nasıl mümkün olmayacak idiyse," diye belirtir Friedrich *Siyasal Vasiyet* (1752) kitabında, "tek bir kafadan çıkmaması halinde, bir siyasal sistemin de kurulup sürdürülmesi mümkün olmaz."[71] Özgür ruhlu Voltaire'in kaldıramayacağı bu türden başka birçok şey vardı. Maupertuis ortaya attığı en az eylem ilkesini yüceltmek için yarı-kral yetkisiyle donatılmış konumunu kullanmaya kalkışınca, Voltaire acımasız hicivler içeren *Diatribe du Docteur Akakia, médecin du Pape* kitabını yazdı. Bu tam da Friedrich'in kaldıramayacağı türden asi davranıştı. *Diatribe* nüshalarının yok edilmesi emrini verdi ve Voltaire'in artık Berlin'de istenen bir konuk olmadığını açıkça belli etti.[72]

Başkaları boyun eğmeye daha yatkındı. Felsefeye yönelmeden önce astronomiyle uğraşan Kant, kamuoyunun dikkatini ilk kez 1754'te yüzey sürtünmesinin dünyanın dönme hareketi üzerindeki etkisiyle ilgili çalışmalarından dolayı bir Prusya Akademisi ödülü kazanınca çekti. Felsefeci "Aydınlanma Nedir?" başlıklı ufuk açıcı denemesinde şükran borcunu bildirdiği dikkate değer bir pasajda, bütün insanlara "Aklını kullanmaya cesaret et!" (*Sapere aude!*) çağrısında bulunurken, baştaki krala itaatsizliği bunun dışında tuttu:

> Ancak kendisi de aydınlanmış bir kişi olan ... ve kamu düzenini sağlayacak kalabalık ve sağlam disiplinli bir orduya sahip olan biri şunu söyleyebilir: "Dilediğiniz kadar ve dilediğiniz şeyi tartışın, ama yeter ki itaat edin!" Bir cumhuriyet böyle bir

70 Frederick, *Anti-Machiavel*, s. 400–405.
71 Terrall, *Man Who Flattened the Earth*, s. 235.
72 Shank, *Newton Wars*, s. 475; Fraser, *Frederick the Great*, s. 259.

Fransız Ordusunda Askerî İşgücü Üretkenliği: Piyade Başına Başarılı Atış Oranı, 1600–1750

Yaklaşık Tarih	Piyade başına başarılı artış oranı (dakika başına mermi)	Piyade başına tabanca	Piyade başına başarılı atış oranı (dakika başına mermi)	Varsayımlar
1600 (piyade başına tabanca için 1620)	0.50	0.40	0.20	Fitilli tüfekle dakika başına mermi 1; tutukluluk oranı 0,50
1700	0.67	1.00	0.67	Çakmaklı tüfekle dakika başına mermi 1; tutukluluk oranı 0,33; süngünün devreye girişiyle mızraklı askerler kaldırıldı
1750	2.00	1.00	2.00	Çakmaklı tüfekle dakika başına mermi 3; harbi ve kâğıt fişek tutukluluk oranı 0,33

> şeyi söylemeye cesaret edemez. ... Daha geniş sivil özgürlük insan aklının özgürlüğü açısından avantajlı görünmekle birlikte, ona kaçınılmaz sınırlamalar getirir. Buna karşılık daha dar sivil özgürlük, akla her insanın tam kapasitesine erişmesi için gerekli alanı sağlar.[73]

Kısacası, Prusya'nın Aydınlanma süreci özgür düşünceyle ilgiliydi, özgür eylemle değil. Dahası, bu özgür düşünce esas olarak devletin gücünü artırmaya yönelikti. Göçmenlerin Prusya ekonomisine katkısı toplanan vergi miktarını nasıl yükselttiyse ve böylece daha büyük bir orduyla daha fazla toprak ele geçirilmesini sağladıysa, akademik araştırmalar da stratejik bir katkıda bulunabilirdi. Çünkü yeni bilgiler doğal dünyayı aydınlatmaktan ve gök cisimlerinin hareketlerindeki sırları çözmekten daha fazlasını yapabilirdi. Dünyevi güçlerin yükselişini ve düşüşünü belirleme potansiyeli vardı.

Potsdam günümüzde Berlin'in yazın tozlu, kışın kasvetli olan köhne banliyölerinden biridir; silueti Doğu Alman "reel sosyalizm"inin damgasını taşıyan çirkin apartman bloklarıyla bozulmuştur. Oysa Büyük Friedrich döneminde Potsdam sakinlerinin çoğu askerdi ve neredeyse bütün binaların bir tür askerî bağlantısı

73 Kant, "'What is Enlightenment?'".

ya da amacı vardı. Şimdiki sinema müzesi ilk başta bir limonluk olarak inşa edilmiş, ama daha sonra süvari ahırlarına çevrilmişti. Kent merkezinde yürüdüğünüzde Askerî Yetimhane'nin, Geçit Alanı'nın ve eski Binicilik Okulu'nun yanından geçersiniz. Lindenstrasse ve Charlottenstrasse kavşağında, askerî süslerle donatılmış eski Muhafız Binası yer alır. O dönemin evlerinde bile en üstte askerlerin kalacağı bir kat bulunurdu.

Potsdam kenti Prusya'nın karikatür ve minyatür haliydi. Friedrich'in emir subayı Georg Heinrich von Berenhorst bir keresinde yarı şakayla karışık şu saptamada bulunmuştu: "Prusya monarşisi ordusu olan bir ülke değil, konuşlanacağı ülkesi olan bir ordudur."[74] Ordu sırf hanedan iktidarının bir aracı olmaktan çıktı; Prusya toplumunun ayrılmaz bir parçası haline geldi. Toprak sahiplerinden orduda subaylık yapmaları istendi ve sağlam bedenli köylüler yabancı paralı askerlerin yerini aldı. Prusya artık orduydu, ordu da Prusya. Friedrich döneminin sonuna doğru Prusya nüfusunun yüzde 3'ünden fazlası silah altındaydı; bu Fransa ve Avusturya'daki oranın iki katından da yüksekti.

Yaygın kanıya göre, Prusya askerî başarılarının anahtarı, talime ve disipline odaklanmaydı. Bu anlamda Friedrich 17. yüzyıl savaşlarının ustaları Oranj prensi Maurits van Nassau'nun ve İsveç kralı Gustav Adolf'un gerçek ardılıydı. Mavi üniformalı Prusya piyadeleri kurulu saat gibi dakikada doksan adımla yürür, düşmana yaklaşırken adım sayısını yetmişe indirerek yavaşlardı.[75] Leuthen Muharebesi üç büyük devlet Fransa, Avusturya ve Rusya'nın oluşturduğu bir ittifakın bizzat Prusya'nın varlığını tehdit ettiği Aralık 1757'de yapıldı. Beklendiği gibi, Prusya piyadesi uzun Avusturya cephe hattını şaşkınlığa uğratarak, güney kanadına saldırdı ve bu birlikleri dağıttı. Toparlanmaya çalışan Avusturyalı askerler, şimşek gibi yürüyen hasımdan çok daha öldürücü bir şeyle karşılaştı: Prusya'nın yükselişinde piyadelerin efsanevi "ceset gibi itaat" özelliği kadar hayati önem taşıyan topçuların müthiş isabetli ateş gücü.[76]

Friedrich ilk yıllarında topçuluğu bir "masraftuzağı" sayarak önemsememişti.[77] Ama zamanla değerini kavradı. "Artık askerleri aşan bir şeyle dövüşüyoruz" diye ileri sürdü. "Bundan sonra yürüteceğimiz savaş tarzının bir topçu düellosu olacağını kafamıza sokmalıyız..."[78] Leuthen'de Prusya ordusunun atmış üç sahra topu ve sekiz havan topu, ayrıca meşum gümbürtülü sesinden dolayı *Brummer* ("hırlayan köpek") olarak bilinen 12 librelik on topu vardı. Friedrich'in yarattı-

74 Clark, *Iron Kingdom*, s. 215.
75 Ibid., s. 195.
76 Palmer, "Frederick the Great", s. 102.
77 Bailey, *Field Artillery*, s. 165f vd.
78 Duffy, *Frederick the Great*, s. 264.

ğı seyyar atlı-topçu bataryaları kısa sürede bir Avrupa standardına dönüştü.[79] Bu bataryaların emsali görülmemiş bir ölçekte hızlı ve toplu mevzilenişi Napolyon Bonapart'ın sonraki zaferlerinde kilit rol oynayacaktı.

Bu tür silahlar bilimsel bilgilerin askerî güç alanına uygulanışının örnekleriydi. Batı ve ötekiler arasında kısa sürede büyük bir uçurumun oluşmasını sağlayan şey bir rekabet, yenilik ve ilerleme süreciydi. Oysa sürecin kahramanları hâlâ büyük ölçüde tanınmıyor.

Benjamin Robins zekâsı dışında hiçbir varlığı olmaksızın doğan biriydi. Maddi durumu üniversiteye gitmeye elvermediği için, kendi başına matematik öğrendi ve geçimini özel hocalıkla sağladı. Kraliyet Derneği'ne üye seçildikten sonra, yirmi bir yaşında Doğu Hint Kumpanyası tarafından topçu subayı ve istihkâmcı olarak işe alındı. 1740'ların başlarında topçuluktaki sorunları çözmek için Newton fiziğine başvurdu; diferansiyel denklemlerden yararlanarak, hava direncinin yüksek hızlı mermilerin yörüngelerine etkisinin ilk gerçek açıklamasını sundu. (Galileo'nun çözmeyi başaramadığı bir sorundu bu.) İngiltere'de 1742'de yayımlanan *Topçuluğun Yeni İlkeleri* kitabında, Robins kendi titiz gözlemlerinden, Boyle yasasından ve Newton'ın *Principia*'sının (bir cismin merkezcil kuvvetlerin etkisi altında hareketini analiz eden) birinci kitabındaki otuz dokuzuncu önermeden yola çıkarak, topun ağzından çıkışı sırasında bir merminin ulaştığı hızı hesapladı. Ardından kendi balistik sarkacını kullanarak, mermi ağırlığının 120 katına varabilen ve böylece Galileo'nun öngörmüş olduğu parabol biçimli yörüngeyi tamamen çarpıtan hava direncinin etkisini gösterdi. Ayrıca havada giden bir misket bilyesinin dönme hareketinin öngörülen nişan hattından sapmasına nasıl yol açtığını ortaya koyan ilk bilim adamı oldu. Kraliyet Derneği'nin Copley Madalyası'nı kazandığı 1747'de üyeler önünde okuduğu "Yivli Namlu Parçasının Niteliği ve Yararı Üzerine" başlıklı bildiride, mermilerin yumurta biçimli ve top namlularının yivli olması gerektiğini belirtti. Bildirinin sonuç kısmı Robins'in yürüttüğü çalışmanın bilimsel önemi kadar stratejik önemini de kavradığının açık göstergesiydi:

> Yivli namlu parçalarının niteliğini ve avantajlarını tam anlamıyla kavrayan, imal edilmelerini kolaylaştırıp tamamlayan devlet hangisi olursa olsun, onları sevk ve idaredeki bir maharetle ordusunun genel kullanımına sunacaktır; bu sayede de geçmişte her türlü silahta belirli bir mükemmelliğe ulaşılınca elde edilene neredeyse denk bir üstünlüğe kavuşacaktır.[80]

79 Kinard, *Weapons and Warfare*, s. 157 vd.
80 Steele, "Muskets and Pendulums", s. 363 vd.

Zira topçuluk daha isabetli ve daha etkili düzeye çıktıkça, karmaşık tahkimatlar daha az işe yarar ve en iyi talimi gören düzenli piyade alayları bile daha az tehlikeli hale geldi.

Büyük Friedrich'in talimatı üzerine Robins'in *Topçuluğun Yeni İlkeleri* kitabının Almancaya çevrilmesi tam üç yılı aldı. Kendisi de seçkin bir matematikçi olan çevirmen Leonard Euler, belli bir namlu ağzı hızıyla ve yükselme açısıyla atılan bir merminin hızını, menzilini, azami irtifasını ve uçuş süresini belirleyen tabloların yer aldığı kapsamlı bir ekle orijinal metni zenginleştirdi.[81] Bunu 1751'de kitabın Fransızca çevirisi izledi. Aynı dönemin başta Avusturya prensi Joseph Wenzel von Liechtenstein ve Fransız generali Gribeauval olmak üzere başka askerî buluşçuları da vardı elbette; ama 18. yüzyılın balistik devriminde asıl paye Robins'e aittir. Bu bilimin çekici uygulaması Batı'ya gerçek anlamda öldürücü bir silah kazandırmıştı: İsabetli atış yapan toplar. Barışçıl Quaker mezhebine bağlı bir aileden gelen Robins gibi bir adam açısından oldukça şaşırtıcı bir atılımdı bu.

Balistikteki Robins devrimi Osmanlıların haliyle dışında kaldıkları bir şeydi, aynen daha önce devinime ilişkin daha genel Newton yasalarından mahrum kaldıkları gibi. 16. yüzyılda Tophane-i Âmire'nin imal ettiği Osmanlı silahları Avrupa toplarından daha üstündü.[82] Bu durum 17. yüzyılda değişmeye başladı. Daha 1664'te Osmanlı ordusunu St. Gotthard'da bozguna uğratan Habsburgların baş strateji uzmanı Raimondo Montecuccoli şu saptamada bulundu: " [Türklerin] bu devasa topları hedefi vurduklarında büyük hasar yaratıyorlar; ama taşıma açısından hantal oldukları gibi, yeniden doldurma ve nişan alma açısından da çok fazla zaman alıyorlar. ... Bizim toplarımız taşınmaya daha elverişli ve daha randımanlı; Türklerin topları karşısındaki üstünlüğümüz burada yatıyor."[83] Batılı devletlerin 1741'de kurulan Woolwich İstihkâm ve Topçuluk Akademisi gibi kurumlarda bilgilerini ve silahlarını geliştirmeleriyle birlikte, aradaki uçurum sonraki iki yüzyılda daha da açıldı. Sir John Duckworth'ün filosu 1807'de Çanakkale Boğazı'nı zorladığında, Türkler saldırı konumundaki gemilerin genel istikametine doğru iri taş gülleler fırlatan eski topları kullanıyorlardı hâlâ.

81 Ibid., s. 368 vd.
82 Agoston, "Early Modern Ottoman and European Gunpowder Technology".
83 Coles, *Ottoman Impact*, s. 186.

Tanzimat Seferleri

Montesquieu'nün *İran Mektupları* romanı Türkiye üzerinden Fransa'ya bir keşif seyahatine çıkan hayali iki Müslüman kahramanın yazışmalarına dayanır. "Osmanlı imparatorluğunun zayıflığını hayretle saptadım" diye yazar Usbek, batıya doğru yolculuğunda. "Bu barbarlar her türlü sanatı, hatta savaş sanatını bile bir yana atmışlar. Avrupa ülkeleri her geçen gün daha rafine hale gelirken, bu insanlar ilkel bir cehalet halinde duruyorlar; kendilerine karşı bin defa kullanılıncaya kadar, yeni icatlardan savaşta yararlanmayı nadiren akıl ediyorlar."[84]

Batı'nın belirgin biçimde artan askerî üstünlüğünün sebeplerini araştırmaya dönük böyle seferler sahiden yapıldı. Paris'e 1721'de gönderilen Yirmisekiz Mehmed Çelebi Efendi'ye "hisarları, fabrikaları ve genel anlamda Fransız uygarlığının eserlerini gezip inceleme ve uygulanmaya elverişli olanlar hakkında bilgi aktarma" talimatı verildi. İstanbul'a gönderdiği mektuplarda Fransız askerî okullarını ve talim meydanlarını hararetli bir dille anlattı.

Osmanlılar o sırada Batı'dan öğrenmeleri gerektiğini biliyorlardı artık. Hıristiyan bir Macar aileden gelen Osmanlı memuru İbrahim Müteferrika 1732'de Padişah I. Mahmud'a sunduğu *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*'de ("Milletlerin Siyasal Düzenlerinin Akılcı Esasları") öteden beri Müslümanların kafasını kurcalayan soruyu ortaya attı: "Geçmişte Müslüman milletlere kıyasla çok zayıf olan Hıristiyan milletler asri devirde niçin birçok memlekete hükmetmeye ve hatta bir zamanların muzaffer Osmanlı ordularını mağlup etmeye başladılar?" Müteferrika'nın cevabı geniş kapsamlıydı. İngiltere ve Hollanda'daki parlamenter sisteme, Amerika ve Uzakdoğu'daki Hıristiyan yayılmasına değindi ve hatta Osmanlı İmparatorluğu şeriata bağlıyken, Avrupalıların "akılla bulunan yasalara ve kurallara" sahip olduğunu belirtti. Ama ona göre, her şeyden önce askerî alandaki uçurum kapatılmalıydı:

> Müslümanlar ferasetle hareket etsin ve yeni Avrupa usullerini, teşkilat yapısını, stratejisini, taktiklerini ve savaş tarzını sıkı sıkıya öğrensin. ... Dünyanın bütün akıllı adamları Türkiye halkının kanun ve nizamı benimseme mizacı bakımından diğer bütün halklardan üstün olduğu konusunda hemfikirdir. Eğer bu devlet yeni askerî bilimleri öğrenirse ve uygulayabilirse, hiçbir düşman ona karşı duramaz.[85]

84 Montesquieu, *Persian Letters*, Letter XIX.
85 Mansel, *Constantinople*, s. 185 vd.

Mesaj açıktı: Osmanlı İmparatorluğu itibarlı bir büyük devlet olmak istiyorsa, bilim devrimini ve Aydınlanma anlayışını benimsemeliydi. Müteferrika'nın 1727'de Osmanlı İmparatorluğu'na matbaayı nihayet getiren ve bir yıl sonra da Arapça hurufatla Vankulu Lügati adlı ilk kitabı yayımlayan kişi olması bir tesadüf değildir. 1732'de çeşitli İngilizce ve Latince eserlerin bir derlemesini *Füyuzat-ı Mıknatissiye* ("Manyetizma Bilgileri") adı altında yayımladı.[86]

Osmanlı memur ve diplomat Ahmed Resmî Efendi yeni padişah III. Mustafa'nın tahta çıkışını duyurmak üzere 2 Aralık 1757'de İstanbul'dan Viyana'ya doğru yola çıktı. Bu Kara Mustafa Paşa'nın 1683'te öncülük ettiğinden çok farklı bir Osmanlı seferi olacaktı. Resmî Efendi'ye bir ordu değil, yüzden fazla askerî ve sivil memur eşlik etmekteydi; görevi de Habsburg başkentini kuşatmak yerine ondan bazı şeyler öğrenmekti. Orada 153 gün kaldıktan sonra, 245'i aşkın yazma tabakasını bulan ayrıntılı ve coşkulu bir rapor yazdı.[87] 1763'te başka bir diplomatik görevle Berlin'e gönderildi. Doğrusu, Prusya onu Avusturya'dan bile daha fazla etkiledi. Friedrich'in ("günlük kullanımla toza bulanmış") giysilerine biraz bozulmakla birlikte, kralın kendisini devlet işlerine verişini, dinsel önyargıdan yoksun oluşunu ve Prusya'nın ekonomik gelişmesini yansıtan bir sürü belirtiyi övdü.[88]

Osmanlı elçilerinin Avrupa'ya ilişkin önceki anlatımları istihzayla doluydu. Aslına bakılırsa, kronik bir üstünlük kompleksi Osmanlı reformlarının önündeki başka bir engeldi. Resmî Efendi'nin coşkulu anlatımları dramatik ve sancılı bir değişimin işaretiydi. Ancak İstanbul'daki herkes buna açık değildi. Kabiliyetli bir memur olan Resmî Efendi'nin asla sadrazam olamamasının sebebi muhtemelen Osmanlı sivil ve askerî sistemlerine yönelik açık ve örtük eleştirileriydi. Avrupa devletlerinin üstünlüğünü açıklamak ve Osmanlı sisteminde reformlar yapmak apayrı şeylerdi.

Padişaha danışmanlık yapmak üzere İstanbul'a Batılı uzmanlar davet edildi. Bonneval kontu Claude Alexandre [Humbaracı Ahmed Paşa] Humbaracı Ocağı'nın yanı sıra Lağımcı ve Top Arabacısı Ocağı'ndaki reformları yürüttü. Macar asıllı bir Fransız subay olan Baron François de Tott, Osmanlı başkenti için yeni ve etkili savunma tahkimatlarının inşasını yönetmek üzere getirtildi. Tekneyle Boğaziçi'nde gezerken, birçok tahkimatın sadece köhneleşmekle kalmadığını, aynı zamanda düşman gemilerinin modern toplarla bile tamamen menzil dışında kalmasına yol açacak ölçüde yanlış konumda olduğunu hay-

86 Shaw, *History of the Ottoman Empire*, s. 236–8.
87 Lewis, *What Went Wrong?*, s. 27.
88 Aksan, *Ottoman Statesman*.

retle fark etti. Anılarında Boğaziçi hisarlarını "bir savunmaya hazırlık niteliğindeki yapılardan çok bir kuşatmanın harabeleri" olarak nitelendirdi. Fransız Corps de Diligents'i örnek alan Sürat Topçuları Ocağı'nı ve İskoç asıllı Campbell Mustafa'nın matematik dersi vereceği Hendesehane'yi kurdu. Ayrıca top imalatı için yeni bir dökümhane yaptırdı ve seyyar topçu birimlerinin oluşturulmasını teşvik etti.[89]

Ne var ki, değişim girişimleri birçok kez siyasal muhalefete takıldı; sözgelimi, yeniçerilerin ayaklanması başka bir Fransız uzman General Albert Dubayet'nin yönetimi altında kurulmuş olan Nizam-ı Cedid'in 1807'de dağıtılmasını getirdi. O sırada Osmanlı ordusu esas olarak subayların zenginleşmesini ve rahatlığını gözeten bir işleyişe bürünmüştü. Muharebelerde gittikçe zayıfladığı gibi, artık iç ayaklanmaları bastırmada da yetersizdi.[90] Reformcu II. Mahmud ve I. Abdülmecid'in başta olduğu Tanzimat dönemine kadar, hiçbir padişah muhalefetle dosdoğru karşı karşıya gelmeyi göze alamadı.

Derken 11 Haziran 1826'da, ana yeniçeri kışlasına yakın büyük bir geçit alanında Avrupa tarzı yeni üniformalar giymiş 200 asker yürüyüşe geçirildi. İki gün sonra protesto için toplanan 20 bin kadar yeniçeri, "Kâfirlerin askerî talimlerini istemiyoruz!" diye bağırdı. İsyan işareti olarak pilav kazanlarını ters çeviren topluluk, Topkapı Sarayı'na yürüme tehdidinde bulundu. II. Mahmud önüne çıkan fırsatı kaçırmadı. Ya yeniçerilerin kırılacağını ya da İstanbul'un harabelerinde kedilerin dolaşacağını bildirdi. İyi bir hazırlık yaparak, topçu ocakları gibi kilit ordu birimlerinin bağlılığını sağlamıştı. Toplar yeniçeri kışlasına çevrildiğinde, tepkici kuvvetler darmadağın oldu. Yüzlerce kişi öldürüldü. Yeniçeri Ocağı 17 Haziran'da lağvedildi.[91]

Avrupalılaşan sadece ordunun üniformaları değildi. Meşhur *Lucia di Lammermoor* bestesiyle tanınan Gaetano Donizetti'nin kardeşi Giuseppe Donizetti'ye Avrupa tarzında bir askerî bando olan Mızıka-ı Hümâyun'un kurdurulmasından sonra, askerler yeni bir tempoyla da yürümeye başladılar. Donizetti bu bandoya Rossini uvertürleri çalmayı öğretmenin yanı sıra, Osmanlılar için özgün İtalyan ezgilerine dayalı iki ulusal marş besteledi. Bir zamanlar Viyana savunucularının yüreğine Allah korkusu salan savaş davulları sahneden çekildi. Fransız dergisi *Le Ménestrel* Aralık 1836'da bu gelişmeyi okurlarına şöyle aktardı:

89 İhsanoğlu, *Science, Technology and Learning*, s. 56. Ayrıca bkz. Levy, "Military Reform".
90 Reid, *Crisis of the Ottoman Empire*, s. 59–64.
91 Mansel, *Constantinople*, s. 237 vd.

> İstanbul'da eski Türk müziği can çekişerek ölmüş bulunuyor. Sultan Mahmud İtalyan müziğini seviyor ve bunu ordularına da benimsetmiş durumda. ... Özellikle piyanoyu çok sevdiğinden, hanımları için Viyana'ya birçok piyano siparişi vermiş. Çalmayı nasıl öğreneceklerini bilmiyorum, çünkü şimdiye kadar hiç kimse piyanoyla ucundan köşesinden tanışmış değil.[92]

Reform döneminin en kalıcı simgesi Sultan I. Abdülmecid'in 1843-56 arasında yaptırdığı Dolmabahçe Sarayı'dır. En az 285 odası, 44 salonu, 68 tuvaleti ve altı hamamı bulunan sarayın on dört ton varakla yaldızlanan tavanlarında toplam 36 şahane avize asılıdır. Göz kamaştırıcı Billur Merdiven'in yukarısında yer alan Muayede (Bayramlaşma) Salonu'nda 1.200 metrekareyi bulan tek parçalı muazzam bir halı ve dört tonu aşkın ağırlıkta bir avize vardır. Sarayın bu en büyük salonu daha çok New York'un Büyük Ana İstasyonu ve Paris Operası'ndaki bir sahne dekoru karışımı bir görünüm taşır.

Geriye kalan tek adım aşağı yukarı 200 yıllık bir gecikmeden sonra uygulanacak bir bilim devrimiydi. 1838'de yayımlanan bir devlet raporu, Batı bilgilerinin kazandığı yeni önemi teyit etmekteydi: "Dinsel bilgi öbür dünyadaki kurtuluşa hizmet eder, ama bilim bu dünyada insanın mükemmelleşmesine hizmet eder." Ne var ki, Fransız Akademisi'ni örnek alan (ve "irfan ve ilimde ehil, Avrupa lisanlarına tam vâkıf" üyelerden oluşması öngörülen) Encümen-i Daniş'in kurulması 1851'i buldu; bu kurumu on yıl sonra Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye izledi.[93] Aynı dönemde İstanbul'un batısında bir tür sanayi bölgesinin oluşturulmasıyla, modern üniformaları ve silahları imal edebilecek fabrikalar kurma yönünde düzenli bir çaba gösterildi. Görünüşe bakılırsa, Osmanlılar nihayet Batı'ya açılmayı içtenlikle benimsemişti.[94] On yedi yaşındayken gemiden kaçarak sığındığı İstanbul'da önce Mühendishane-i Bahrî-i Hümâyun'a öğretmen olarak giren Oryantalist James Redhouse, İngilizce eserleri Türkçeye çevirmek ve Avrupa bilgilerinin Osmanlı okurlara daha kolay ulaşmasını sağlayacak sözlükler, gramerler ve yabancı dil kılavuzları derlemek, ayrıca Batı dünyasındaki itibarsız Türk anlayışını düzeltmek için yıllarca çalıştı. Ahmed Midhat Efendi 1878'de kurduğu *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde birçok eserini tefrika halinde yayımladı. Bunlardan biri olan *Avrupa'da Bir Cevelan* (1889) Paris'teki Evrensel Fuar'da gördüğü şeyleri ve özellikle Makineler Sarayı'na ilişkin izlenimlerini anlatır.[95]

Gelgelelim, Reşid, Fuad, Âli ve Mithat paşalar gibi sadrazamların içten çaba-

92 Aracı, "Donizetti", s. 51.
93 İhsanoğlu, *Science, Technology and Learning*, s. 170 vd.
94 Clarke, "Ottoman Industrial Revolution", s. 67 vd.
95 Findley, "Ottoman Occidentalist".

larına karşın, bu değişimlere Osmanlı idare sisteminde güzel vitrini sağlam bir temelle destekleyecek türden bir reform eşlik etmedi.[96] Yeni ordular, yeni üniformalar, yeni marşlar ve yeni saraylar gayet iyiydi. Ama bunları finanse edecek işlerlikli bir vergilendirme sistemi olmayınca, maliyetlerin gittikçe artan bir bölümü Paris ve Londra'daki borçlanmalarla karşılandı. Avrupalı tahvil sahiplerine faiz ödemelerine harcanan gelirler arttıkça, parçalanmaya yüz tutan imparatorluk savunmasına ayrılan gelirler azaldı. Yunanistan'dan 1820'lerde sürülen ve Balkan topraklarının büyük kısmını 1878'de yitiren Osmanlı yönetimi sona doğru bir gerileyiş içinde gibiydi. Kayme olarak bilinen kaba tasarımlı (ve kolayca taklit eden) banknotların çıkarılmasıyla para biriminin değeri düştü;[97] gelirlerinin gittikçe artan bir bölümü Avrupalı alacaklılara faiz ödemeleriyle tükendi;[98] Slav milliyetçiliğinin ve büyük devlet tertiplerinin bir araya gelmesiyle her yandan tehdit altına girdi. Padişahın yetkilerini sınırlamak üzere bir anayasa çıkarma girişimi, Mithat Paşa'nın sürgüne gönderilmesiyle ve II. Abdülhamid'in mutlak yönetimi geri getirmesiyle sonuçlandı.

Dolmabahçe Sarayı'nın birçok büyük salonundan birinin köşesinde aynı zamanda termometre, barometre ve takvim işlevi gören tarihin en olağanüstü saati durur. Bu saat Mısır hıdivinin padişaha bir hediyesiydi. Hatta üstünde Arapça bir yazı vardır: "Her dakikan bir saat değerinde ve her saatin bir yüz yıl değerinde olsun." Doğu teknolojisinin bir şaheseri gibi görünür – tabii küçük bir ayrıntı dışında: Avusturya'da Wilhelm Kirsch tarafından yapılmıştı. Kirsch'in saatinin kusursuzca gösterdiği gibi, sırf Batı teknolojisinin alınması içeriden gelişen bir Osmanlı modernleşmesinin yerini tutamazdı. Türklerin sadece yeni bir saraya değil, yeni bir anayasaya, yeni bir alfabeye ve aslında yeni bir devlete ihtiyacı vardı. Sonunda bütün bu şeylere kavuşmaları büyük ölçüde bir adamın çabaları sayesindeydi. Adamın adı Mustafa Kemal Atatürk'tü. Tutkusu ise Türkiye'nin Büyük Friedrich'i olmaktı.

İstanbul'dan Kudüs'e

> Küçük prensin geldiği gezegenin B-612 olarak bilinen asteroid olduğuna inanmak için ciddi sebebim var. Bu asteroid sadece bir kez teleskopla görülmüştür. O gözlemi yapan ise 1909'da bir Türk astronomuydu. Keşfini büyük bir gösteriy-

96 Welker, "Ottoman Bureaucracy", özellikle s. 454 vd.
97 Pamuk, "Bimetallism", s. 16; Davison, *Essays*, s. 64–7. Karş. Farley, *Turkey*, s. 121 vd.
98 Pamuk, *Ottoman Empire*, s. 55–9.

> le Uluslararası Astronomi Kongresi'ne sundu. Ama Türk kıyafeti içinde olduğundan, hiç kimse söylediklerine inanmadı. ... Neyse ki, Asteroid B-612'nin itibarı için, bir Türk diktatör ölüm tehdidiyle uyruklarını Avrupa kıyafetine bürünmeye zorlayan bir yasa çıkardı. Böylece 1920'de aynı astronom çarpıcı stil ve şıklıkta elbiseler giymiş olarak, gösterisini bir kez daha baştan sundu. Ve bu sefer herkes raporunu kabul etti.

Antoine de Saint-Exupery'nin kısa romanı *Küçük Prens*'te Türkiye'nin modernleşmesi bu şekilde hafifçe alaya alınır. Hiç kuşkusuz Türkler Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra giyim tarzlarını değiştirdiler ve Japonların Meici Restorasyonu'ndan (bkz. Bölüm 5) sonra yaptıkları gibi, Batı normlarına gittikçe uyum sağladılar. Ama bu ne kadar köklü bir değişimin ifadesiydi? Özellikle yeni Türkiye gerçekten Batılı devletlerle aynı bilim liginde oynayabilecek güçte miydi?

Mustafa Kemal Prusya'da Büyük Friedrich'in başa geçişinde olduğu gibi bu fırsatı soy itibariyle elde etmedi. İçkiye ve kadınlara düşkün bir gençken, Osmanlı ordusunun 1880'lerde ve 1890'ların başlarında Colmar Freiherr von der Goltz'un (Goltz Paşa) gözetiminde yeniden düzenlenmiş olmasından yararlanan subaylardan biri oldu. Goltz aslında Büyük Friedrich'in yarattığı Prusya'nın canlı bir örneğiydi: Doğu Prusya'da sıradan bir asker ve çiftçinin oğlu olarak doğdu, cesaret ve zekâsı sayesinde mareşallik rütbesine kadar yükseldi. Mustafa Kemal Alman savaş tarzını öğrendi ve 1915'te İngiliz istila kuvvetine karşı başarılı Türk savunmasında kilit bir rol oynadığı Gelibolu'da teoriyi pratiğe dönüştürdü. Savaştan sonra Osmanlı İmparatorluğu dağılınca ve bir Yunan ordusu Anadolu içlerine ilerleyince, belirleyici direnişi örgütledi ve yeni bir Türk cumhuriyetinin kurucusu olarak kendisini Atatürk ilan etti. Başkenti İstanbul'dan Anadolu'nun ortasındaki Ankara'ya taşımasına karşın, Atatürk'ün kafasında kurduğu devletin yüzünü batıya çevirmesi konusunda hiçbir kuşku yoktu. Türklerin yüzyıllar boyunca "Doğu'dan Batı istikametine doğru yürüdüğünü" ileri sürdü.[99] "Medeniyet arayışında Batı'ya yönelmeyen tek bir millet gösterilebilir mi?" diye sordu Fransız yazar Maurice Pernot'ya.[100]

Atatürk'ün Türkiye'yi yeni bir rotaya sokuşunun kilit bir unsuru, şahsen başlattığı radikal alfabe reformuydu. Arapça yazı sadece İslam egemenliğinin simgesi değildi; Türk dilinin seslerine pek uygun değildi ve dolayısıyla nüfusun büyük çoğunluğunun okuma yazmayı öğrenmesini kolaylaştırıcı olmaktan uzaktı. Atatürk hamlesini bir zamanlar Topkapı Sarayı'nın bahçelerinden biri

99 Kinross, *Atatürk*, s. 386.
100 Mango, *Atatürk*, s. 396.

olan Gülhane Parkı'nda 1928'in bir ağustos akşamı yaptı. Kalabalık bir davetli topluluğuna hitap ederken, Türkçe okuma bilen birisinin elindeki kâğıtta yazılı şeyleri okumasını istedi. Kürsüye gelen gönüllünün kâğıttaki yazıya belirgin bir şaşkınlıkla bakması üzerine, Atatürk kalabalığa şunu söyledi: "Bu genç adam şaşkın durumda, çünkü hakiki Türk alfabesini bilmiyor." Ardından kâğıdı eline tutuşturduğu bir çalışma arkadaşı yüksek sesle şunları okudu:

> Bizim güzel ahenkli, zengin lisanımız yeni Türk harfleri ile kendini gösterecektir. Asırlardan beri kafalarımızı demir çerçeve içinde bulunduran, anlaşılmayan ve anlayamadığımız işaretlerden kendimizi kurtarmak mecburiyetindeyiz. ... Vatandaşlar, yeni Türk harflerini çabuk öğreniniz. ... Bunu vatanseverlik ve milliyetçilik görevi biliniz. ... Bir milletin, bir toplumun yüzde onu, yirmisi okuma-yazma bilir, yüzde sekseni, doksanı bilmezse bu ayıptır. ... Hataları düzelteceğiz. ... Milletimiz yazısıyla, kafasıyla bütün medeniyet âleminin yanında olduğunu gösterecektir.[101]

Alfabenin Batılılaşması Atatürk'ün Türkiye'yi 20. yüzyıla taşımak için tasarladığı daha kapsamlı bir kültür devriminin sadece bir parçasıydı. Hem erkekler, hem de kadınların giyim tarzı Batılılaştırıldı; fes ve sarığın yerini Batılı şapka aldı, kadınları çarşaf giymekten caydırıcı adımlar atıldı. Yıl numaralandırmasını da kapsamak üzere Batı takvimi benimsendi. Ama Atatürk'ün yaptığı en önemli iş, yeni Türkiye'yi her türlü dinsel otoriteden tamamen ayrılmış bir laik devlet olarak kurması oldu. Halifelik Mart 1924'te kaldırıldı; bir ay sonra şeri mahkemeler kapatıldı ve şeriatın yerine İsviçre'yi örnek alan bir medeni kanun geçirildi. Atatürk'e göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilerleyişini geciktiren en büyük etken bilim alanına dinsel müdahaleydi. Cenevre Üniversitesi'nden Albert Malche'ye danıştıktan sonra 1932'de, medrese hocalarının sıkı denetimi altındaki eski Darülfunun'u Batı tarzı İstanbul Üniversitesi'ne dönüştürdü. Yeni kurum daha sonra Yahudi ya da solcu oldukları için Nazi rejiminden kaçan yüz dolayında Alman akademisyene kapılarını açtı. Atatürk günümüzde bir bölümü Ankara Üniversitesi'nin ana binasında yazıt olarak duran şu sözleri söylemişti: "Dünyada her şey için, medeniyet için, hayat için, başarı için en hakiki mürşit ilimdir, fendir. İlim ve fennin dışında mürşit aramak gaflettir, cehalettir ve dalalettir."[102]

Birinci Dünya Savaşı sonuçta Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamakla ve onun Türk nüvesini laisizme yöneltmekle, bilim devrimi ve Aydınlanma değerlerine –

101 Kinross, *Atatürk*, s. 442vd.
102 Mango, *Atatürk*, s. 412.

hiç kuşkusuz öngörülmemiş olan– bir destek verdi. Oysa İngilizler zaferi sağlama bağlamak açısından padişaha karşı aralarında Arapların ve Yahudilerin de bulunduğu iç düşmanları seferber etmişlerdi. Araplara bağımsız krallıklar, Yahudilere ise Filistin'de "Yahudi halkı için" yeni bir "ulusal yurt" sözü vermişlerdi. Bilindiği üzere, daha sonra bu vaatlerin bağdaşmaz olduğu ortaya çıktı.

Tektanrıcı her üç din için de kutsal olmasına karşın, Kudüs günümüzde bazen 1683'teki Viyana'nın modern dengi, Batı uygarlığının sınırındaki tahkimli bir kent gibi görünür. Mayıs 1948'de Yahudiler tarafından bir Yahudi devleti olarak kurulmakla birlikte sırf Yahudi çıkarlarına dayanmayan İsrail kendisini Batı'nın bir ileri karakolu saymaktadır. Ama kuşatılmış durumdadır. Kudüs'ün başkenti olduğunu iddia eden* İsrail dört bir yanda bizzat varlığını tehdit eden Müslüman güçlerle çevirilidir: Batı Şeria ve (artık kontrolü altında bulunan) Gazze'deki işgal edilmiş toprakları üs edinen Hamas, komşu Lübnan'daki Hizbullah, doğudaki İran, tabii ayrıca Suudi Arabistan. İsraillilere göre, Mısır ve Suriye'de İslamcılar laik yönetimlere karşı mevziler kazanmaktadır. Geleneksel dost sayılan Türkiye bile şimdi açıkça İslamcılık ve anti-Siyonizm istikametinde ilerlemekte, üstelik yeni-Osmanlı anlayışına dayalı bir dış politika izlemektedir. Bunun bir sonucu olarak, İsrail'de birçok kimse kendisini 1683'teki Viyanalılar gibi tehdit altında hissetmektedir. Kilit soru bilimin İsrail gibi bir Batı toplumuna düşmanları karşısında bir avantaj sağlayan çekici uygulama olmayı ne kadar sürdürebileceğidir.

İsrail gibi küçük bir ülkenin bilimsel ve teknolojik buluşçuluğun ön saflarında yer alması bir bakıma gerçekten ilginçtir. İsrail'de 1980-2000 arasında verilen patent sayısı 7.652'yi bulurken, Arap ülkelerin toplamında bu sayı 367'de kaldı. Sadece 2008'de İsrailli mucitler 9.591 yeni patent başvurusunda bulundu. Başvuru sayısı İran'da 50, Müslümanların çoğunlukta olduğu bütün ülkelerde ise toplam 5.657'ydi.[103] İsrail'de kişi başına düşen bilimci ve mühendis sayısı,

103 Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü, *World Intellectual Property Indicators 2010* (Cenevre, 2010): http://www.wipo.int/ipstats/en/statistics/patents/.

* Kudüs 1948'de Yahudi topluluğun sürülmesine ve kentteki eski sinagogların yıkılmasına sahne olan yoğun çatışmaların ardından Arap kuvvetlerince geçici olarak ele geçirildi. Ancak Ocak 1949'da ateşkese varılmadan önce, İsrail yeni kentte (Batı Kudüs) ve eski Yahudi mahallesinde üstünlük sağladı. Ürdün de Batı Şeria'nın yanı sıra Doğu Kudüs'ü elinde tuttu. Kent yaklaşık yirmi yıl boyunca aşağı yukarı 1961-89 arasındaki Berlin gibi bölünmüş olarak kaldı; ancak bu düzen uluslararası düzeyde tanınmadı. Derken 1967'deki Altı Gün Savaşı sırasında İsrail Savunma Kuvvetleri bir kez daha BM kararına uymayarak Doğu Kudüs'ü "kurtarma" yoluna gitti. Teddy Kollek'in belediye başkanlığı sırasında, Magribi mahallesini de kapsamak üzere Arap Kudüs'ünün geniş kesimleri yıkıldı. Doğu Kudüs'te İsrail denetimini kalıcılaştırmaya dönük Yahudi yerleşmeleri kurma politikası izlendi. Ancak gençlerin öncülüğündeki Arap *intifadaları* başta olmak üzere sürekli yaşanan şiddet olayları kentteki bölünmenin sürmesini getirirken, birçok İsrailli kalıcı bir barışçı çözümün 1967 öncesi sınırlara çekilmeyi içermesi gerektiği

ayrıca kişi başına düşen bilimsel makale sayısı diğer ülkelerin hepsinden daha yüksektir. Gayri safi yurtiçi hâsılaya oranla, İsrail'in sivil araştırma ve geliştirme harcamaları dünyada en yüksek düzeydedir.[104] Alman-Yahudi bankacı Siegmund Warburg'un Altı Gün Savaşı sırasında İsrail'i 18. yüzyıl Prusyası'yla karşılaştırması yanlış değildi. (Warburg özellikle sonradan İsrail'in ilk cumhurbaşkanı olan seçkin kimyacı Hayim Weizmann'ın 1933'te bir araştırma merkezi olarak Rehovot'ta kurduğu Weizmann Bilim Enstitüsü'nden etkilenmişti.)[105] Düşmanlarla kuşatılmış her küçük ülke stratejik olarak ayakta kalmayı güvence altına almak için bilime gerek duyar. Günümüzde bilim ve güvenlik arasındaki bağın en iyi göstergesi, Kudüs'ün göbeğindeki polis gözetim kontrol odasıdır. Eski kentin hemen her kalabalık sokağına kurulmuş kapalı devre televizyon kameraları, polisin terör şüphelilerini izlemesine, kayda geçirmesine ve gerekirse engellemesine olanak verir.

Ne var ki, günümüzde bilim uçurumu nihayet kapanma belirtileri göstermektedir. Bir İslam cumhuriyeti olan İran hem teorik, hem de uygulamalı alanlarda yüksek düzeyde araştırmaları teşvik etmek üzere her yıl düzenlenen iki bilim şenliğine ev sahipliği yapmaktadır: Uluslararası Harezmî Temel Bilim Şenliği ve Yıllık Razî Tıp Bilimleri Araştırma Şenliği. İran hükümeti yakın dönemde astronomiye ve astrofiziğe yönelik büyük çaplı bir yatırım çerçevesinde yeni bir gözlemevi kurmaya 150 milyar riyal (yaklaşık 17,5 milyon dolar) ayırdı. İşin şaşırtıcı tarafı, rejimin katı şeriat kurallarını uygulamasına karşı, günümüzde fen ve mühendislik öğrencilerinin yaklaşık yüzde 70'inin kadın olmasıdır. Tahran'dan Riyad'a ve geçen yıl Batı Londra'da gördüğüm Suudi destekli özel Müslüman kız okuluna kadar varmak üzere, kadınların eğitimine karşı tabu her yerde gerilemektedir. Bu başlı başına olumlu bir gelişmedir. Daha az olumlu olan şey ise İran'ın yeni bilimsel okuryazarlığı kullandığı alandır.

İran cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinecad 11 Nisan 2006'da İran'ın zenginleştirilmiş uranyum elde etmeyi başardığını duyurdu. O zamandan bu yana ekonomik yaptırımlar tehdidine karşın, İran öteden beri süren bir nükleer güç olma düşüne yaklaşmış durumdadır. Bu, görünüşte nükleer enerji üretmeye dönük bir programdır. Oysa Mahmud Ahmedinecad'ın nükleer silah edinme peşinde olduğu herkesçe bilinen bir sırdır. Böyle bir gelişme İran'ı ilk İslami nükleer

kanısına vardı. Bununla birlikte İsrail hukuku hâlâ Kudüs'ü "tam ve birleşik olarak İsrail'in başkenti" saymaktadır. Öte yandan Filistinliler 1988'den beri kentin kendi başkentleri olduğunu ileri sürmektedir. Bu satırların yazıldığı sırada, konuya ilişkin bir uzlaşmaya varılması zor görünmekteydi.

104 Senor ve Singer, *Start-Up Nation*.

105 Ferguson, *High Financier*, s. 317 vd.

güç haline getirmeyecektir. Ahlaki değerleri hiçe sayan Dr. Abdülkadir Han sayesinde, Pakistan yıllardan beri nükleer silah çoğalmasının ana lokomotifi konumundadır. Bu satırların yazıldığı sırada, nükleer silaha sahip bir İran tehdidine karşı sadece İsrail'in geçerli bir askerî cevabının olup olmadığı açık olmaktan uzaktı.

Viyana kuşatmasının üzerinden üç yüzyılı aşkın sürenin geçtiği günümüzde, kilit soru Batı'nın başka birçok şeyin yanı sıra askerî üstünlüğüne uzun süredir temel oluşturan bilimsel öncülüğü hâlâ ne ölçüde sürdürebildiğidir. Belki de soruyu başka bir biçimde ifade etmek daha doğrudur. Batılı olmayan bir güç Batı'nın üstünlük formülünün diğer kilit unsurunu, yani özel mülkiyet haklarına, hukukun üstünlüğüne ve gerçek anlamda temsili yönetime bağlı üçüncü kurumsal yeniliği reddetmeyi sürdürürse, Batı'nın bilimsel bilgi birikimini edinmeyi gerçekten umabilir mi?

3

MÜLKİYET

> Özgürlük ... kişinin bağlı olduğu Yasaların İzin Verdiği çerçevede kendi biçtiği değere göre Bedenini, Davranışlarını, Varlıklarını ve bütün Mülkiyetini kullanmasını ve düzenlemesini sağlayan bir Serbestliktir; bu konuda başka birinin keyfi iradesine tabi olmamaktır. ... Bu bakımdan İnsanların bir araya gelerek Devletler oluşturmalarının büyük ve *başta gelen gayesi ... Mülkiyetlerini korumaktır.*
>
> John Locke

> Bizler Amerika'ya onu soyup soğana çevirmek ve mağdur ettiği insanlarla çiftleşerek üremek üzere gelen çapulcu İspanyolların kötü tohumlarıyız. Böyle izdivaçlardan doğan gayri meşru çocuklar daha sonra Afrika'dan getirilen çocukların köleleriyle birleşti. Böyle bir ırksal karışımla ve böyle bir ahlaki sicille, yasaları yöneticilerin ve ilkeleri insanların üzerinde tutmaya gücümüz yetebilir mi?
>
> Simon Bolívar

Yenidünyalar

Orası yeni bir dünyaydı. Ama Batı'nın dünyası olacaktı. Martin Waldseemüller'in 1507 tarihli *Universalis cosmographia*'sından önce haritalarda düpedüz yer almayan geniş bir kara kütlesine, Atlantik Okyanusu'nu aşarak ulaşan ve böylece el koyan Avrupalılar olacaktı. Yenidünya, adını kâşif Amerigo Vespucci'den alan Amerika'ydı.* Ona el koyan da en başta Avrupa'nın monarşileriydi.

* Kıtaya pekâlâ "Kolombiya" adı da verilebilirdi, ama Vespucci'nin 1504 tarihli *Mundus novus* ("Yenidünya") adlı kitabıyla Kolomb'dan biraz rol çalması böyle bir sonucu getirdi.

Din, altın ve toprak için çekişen İspanya ve İngiltere, okyanusları aşmaya ve koskoca kıtaları fethetmeye hazırdı. Birçok tarihçiye göre, (Karayipler bölgesini de kapsayan geniş tanımla) Amerika'nın keşfi Batı üstünlüğünün *en* başta gelen sebebidir. Bu sav doğrultusunda, Yenidünya olmadan "Batı Avrupa'nın Avrasya'da teknoloji, kültür ve zenginlik aktarımı için Doğu'ya muhtaç, küçük ve geri bir bölge olarak kalacağı" ileri sürülmüştür.[1] Yani, Amerika'daki "bomboş alanlar" ve onları işleyecek Afrika köleleri olmadan, bir "Avrupa mucizesi", bir sanayi devrimi olamayacağı belirtilmektedir.[2] Yenidünya'nın büyük çapta yerleşime açılmasından önce Batı Avrupa'nın hem ekonomik hem de bilimsel bakımdan sağladığı ilerlemeler göz önünde tutulursa, bu savlar abartılı gibidir. Amerika kıtalarının fethedilmesinin ve sömürgeleştirilmesinin asıl önemi, tarihin en büyük doğal deneylerinden biri olmasından gelir: İki Batı kültürünü alalım, birçok değişik halka ve ülkeye ihraç edelim ve onlara zorla benimsetelim – yani İngilizler Kuzey Amerika'ya, İspanyollar ve Portekizliler Güney Amerika'ya gitsin. Böylece hangisinin daha başarılı olduğunu görelim.

Bu bir yarışma değildi. Aradan dört yüzyılın geçtiği günümüzde dünyaya bakıldığında, herhalde hiç kimse Batı uygarlığındaki başat gücün ABD olduğundan kuşku duymaz. Latin Amerika çok yakın zamana kadar Anglo-Amerika'nın çok gerisindeydi. Bu durum nasıl ve niçin ortaya çıktı? Aklınıza kuzeydeki toprakların daha verimli olması, daha çok altın ve petrol barındırması, iklim koşullarının daha iyi olması, nehirlerin daha uygun konumda akması ya da dosdoğru buranın Avrupa'ya coğrafi bakımdan daha yakın olması gelebilir. Ama bunlar Kuzey Amerika başarısının kilit unsurları değildi. İspanyol ya da Portekiz imparatorluklarının büyük Doğu imparatorluklarına özgü kusurlarla malul olduğu da ileri sürülemez. İspanyollar 1500'den sonraki küresel ticaret patlamasına Çinlilerin aksine erken katılmışlardı; bilim devrimine de Osmanlıların aksine erken katılmışlardı.[3] İngiliz ve İber Amerikaları arasındaki asıl can alıcı farklılık, insanların kendilerini nasıl yönetmeleri gerektiği konusundaki tasarımdaydı. Bazı çevreler bu tasarımı "demokrasi" olarak adlandırma ve her ülkenin sırf seçimlerle bunu benimseyebileceğini sanma yanılgısına düşerler. Oysa demokrasi temeli hukukun üstünlüğüne, daha kesin belirtmek gerekirse temsili ve anayasal yönetimin sağladığı bireysel özgürlüğün kutsallığına ve özel mülkiyet haklarının güvence altında oluşuna dayanan bir yapının üst başlığıdır.

Tarihteki en büyük Anglo-Amerikalı, kendi anladığı biçimiyle uygarlığın ha-

1 Fernández-Armesto, *Americas*, s. 66.

2 Klasik açıklamalar için bkz. Pomeranz, *Great Divergence*; Williams, *Capitalism and Slavery*. Savın biraz değiştirilmiş bir biçimi için bkz. Acemoğlu et al., "Rise of Europe".

3 Barrera-Osorio, *Experiencing Nature*.

yati tehlike altında olduğu bir dönemde, "İnsanların 'Uygarlık' kadar gelişigüzel kullandığı çok az kelime vardır" diye belirtmişti. "Peki, Uygarlık ne anlama gelir?" Buna verdiği cevap, Batı ve ötekiler arasındaki siyasal farklılık konusunda şimdiye kadar formüle edilmiş en kusursuz tanımdır:

> Sivillerin görüşüne dayalı bir toplum anlamına gelir. Şiddetin, savaşçılara ve despot şeflere bağlı yönetimin, ordugâh ve savaş koşullarının, karışıklık ve tiranlık koşullarının yerini yasaların yapıldığı parlamentolara ve bu yasaların uzun süre geçerli kalmasını sağlayan bağımsız mahkemelere bırakması anlamına gelir. Bu Uygarlıktır – ve onun ekildiği toprakta sürekli özgürlük, konfor ve kültür yeşerir. Bir ülkede Uygarlık hüküm sürdüğünde, halk kitlelerine daha az sıkıntılı ve daha ferah bir hayat sağlanır. Geçmişin geleneklerine değer verilir ve daha önceki akıllı ya da yiğit insanlarca bize bırakılan miras, herkesin keyif alacağı ve kullanacağı zengin bir varlığa dönüşür.
>
> Uygarlığın ana ilkesi yönetici sınıfın halk arasındaki yerleşik göreneklere ve onun Anayasada ifadesini bulmuş iradesine tabi olmasıdır...[4]

Bir İngiliz aristokratın ve Amerikan sosyetesinden bir hanımın oğlu olan Winston Churchill bu sözleri 1938'de söylemişti. Peki, uygarlığı hukukun üstünlüğüne ve anayasal yönetime dayalı özgürlük ve barış olarak gören bu özgün Anglo-Amerikan tanımın kaynağı neydi? Rio Grande'nin güneyine düşen Amerika'da niçin kök salamamıştı?

Hikâyemiz iki gemiyle başlar. Kuzey Ekvador'a 1532'de varan birinci gemide, "Peru Valisi" unvanını önceden kendisine yakıştırmış adama eşlik eden 200'den az İspanyol vardı. Emelleri İspanya kralı adına İnka İmparatorluğu'nu fethetmek ve değerli metallerden oluşan dillere destan zenginliğinin büyük bir kısmını cebe indirmekti. *Carolina* adlı diğer gemi Yenidünya'ya 138 yıl sonra, yani 1670'te bugün Güney Carolina'yı oluşturan bölgenin açıklarındaki bir adada demirleyerek ulaştı. Gemi yolcuları arasında bulunan hizmetçilerin mütevazı emeli, İngiltere'de geride bıraktıkları ezici sefaletten daha iyi bir hayat bulmaktı.

İki gemi anlatacağım iki Amerika hikâyesinin simgeleriydi. Birinde fatihler, diğerinde sözleşmeli işçiler vardı. Bir grup, hazır bekleyen Maya altın dağlarını derhal yağmalama düşünü kurmaktaydı. Diğer grup ise önünde yıllarca sürecek çalışma bulunduğunu, ama aynı zamanda dünyanın en çekici varlıklarından birine, yani bakir Kuzey Amerika arazisine ek olarak yasa yapma sürecinde

4 Churchill, "Civilization", s. 45 vd.

bir söz hakkıyla ödüllendirileceğini bilmekteydi. Mülk artı temsil: Kuzey Amerika düşü buydu.

Ancak başlangıçta daha iyi konumda görünen, Kuzey Amerika'daki yoksul İngiliz göçmenleri değil, Güney Amerika'daki fatihlerdi. Ne de olsa, İspanyollar oraya daha önce varmışlardı. Amerika'ya yerleşme uğraşı 16. yüzyıl boyunca neredeyse tamamen İber yarımadasından gelen insanlara bırakıldı. İngilizler hâlâ Calais kentini ele geçirme hasretiyle tutuşurken, İspanyol serüvenciler Amerika'nın kudretli Yerli imparatorluklarına boyun eğdirmekteydi. Meksika'da insan kurban etmeye düşkün Aztekler 1519-21 arasında Hernán Cortés tarafından yerle bir edildi. Peru'da da on küsur yıl kadar sonra İnkaların görkemli And imparatorluğu Francisco Pizarro tarafından yıkıldı.

Pizarro fethin riskleri ve ödülleri arasındaki ilişki konusunda hayalci değildi. İnka İmparatorluğu'nun yerini belirlemek bile 1524 ve 1526'daki iki seferi gerektirdi. İkinci sefer sırasında daha az direşken bazı adamlarının kararsızlığa düşmeleri üzerine, Pizarro kuma bir çizgi çekerek söz konusu ilişkiyi açıkladı:

> Yoldaşlarım ve dostlarım, *orada* ölümü, sıkıntıyı, açlığı, çıplaklığı, yağmuru ve yalnız kalmayı temsil eden taraf duruyor; bu taraf ise rahatlığı temsil ediyor. Burada Panama'ya dönüp yoksul kalırsınız; orada ilerleyip Peru'ya varınca zengin olabilirsiniz. İyi İspanyollar olarak size en uygun olanı seçin.[5]

Panama'dan 1530'da üçüncü sefer için yola çıkan 180 kişilik kuvvetin çekirdeğini, Pizarro'nun kardeşleri ve memleketi Trujillo'dan tanıdıkları oluşturmaktaydı. Peru Yaylaları'na varıldığında sadece 60 atlı ve 90 yaya asker kalmıştı. Giriştikleri işteki cüret, aradan yarım binyılın geçtiği günümüzde bile insanı şaşırtır. Boyun eğdirmeye niyetlendikleri imparatorluğun nüfusu 5 ila 10 milyon arasındaydı.

Ne var ki, fatihlerin yanında görünmez bir müttefik vardı: Güney Amerikalıların dirençli olmadıkları Avrupa hastalıkları – çiçek hastalığı, grip, kızamık ve tifo. Öte yandan İspanyolların atları, topları, tüfekleri ve arbaletleri İnka cephaneliğine oranla çok üstün silahlardı; istilacılara ürkütücü bir "başka dünyalı" havası vermekteydi. Üstelik İnkalar içlerinde bölünmüş durumdaydı. İnka imparatoru Huayna Capac'ın ölümünden sonra oğulları Atahualpa ve Huascar taht kavgasına tutuşurken, bağlı kabileler İnka boyunduruğunu kırma fırsatını sezerek ayaklanmışlardı. Bu bakımdan Cajamarca Muharebesi (14 Kasım 1532) pek de bir muharebe sayılmazdı. Pizarro'nun kardeşi Hernando'nun anlatımına göre, Atahualpa İspanyolların yemek davetini kabul edince kendi ayağıyla tuzağa düştü:

5 Hemming, *Conquest of the Incas*, s. 28.

> Atahualpa bir açık alanın ortasına kadar ilerledikten sonra durdu. Vali'nin [Pizarro] yanında bulunan bir Dominiken keşiş, Vali adına onunla konuşmak üzere öne çıktı. Vali'nin onu konaklama yerinde beklediğini ve onunla görüşmek için gönderildiğini bildirdi. Ardından bir din adamı olduğunu ve oraya geliş amacının Hıristiyan olmak isteyeceklere imanla ilgili şeyler öğretmek olduğunu söyledi. Atahualpa'ya elinde taşıdığı bir kitabı [Kitabı Mukaddes] gösterdi ve kitapta Tanrı'yla ilgili şeyler bulunduğunu anlattı. Atahualpa kitabı istedi ve eline alınca yere fırlatıp şunu söyledi: "Ülkemde almış olduğunuz bütün şeyleri geri vermenize kadar buradan ayrılmayacağım. Kim olduğunuzu ve buraya ne için geldiğinizi gayet iyi biliyorum." Ardından tahtırevanında doğrulup ayağa dikildi ve adamlarına dönüp bir şeyler söyledi. Aralarında homurdanmalar ve silahlı kişilere doğru seslenmeler oldu. Vali'nin yanına dönen keşiş, olup biten şeyleri aktararak, kaybedecek zaman olmadığını bildirdi. Vali bana haber gönderdi; daha önce topçu yüzbaşısıyla, bir işaret geldiğinde toplarını ateşlemesi için sözleşmiştik; patlama seslerini duyan bütün askerler derhal saldırıya geçecekti. Bu iş yapıldı ve silahsızlandırılan Yerliler herhangi bir Hıristiyan için tehlike yaratmaksızın yenilgiye uğratıldı.[6]

16. yüzyılın And tarihçisi Waman Poma'nın ifadesiyle, İspanyollar paniğe kapılan Yerlileri "karıncalar gibi" öldürdü.[7]

Peru tek bir muharebeyle ele geçirilmedi. 1535'te Manco Cápac'ın öncülüğünde bir İnka isyanı çıktı; daha sonra 1536-39 arasında çok daha büyük çaplı isyanlara girişildi. Yerliler Avrupa savaş yöntemlerine ayak uydurmakta da gecikmediler. İnatçı gerilla savaşçıları olduklarını gösterdiler. Öte yandan İspanyollar kurdukları egemenliği tehlikeye düşürecek ölçüde kavgalara tutuştular; öyle ki, kardeş çatışması bizzat Pizarro'nun 1541'de canından olmasına yol açtı. İnka direnişi ancak otuz yılı aşkın bir süre sonra, Eylül 1572'de Tupac Amaru'nun idam edilmesiyle artık toparlanamayacak düzeyde kırılabildi.

İspanyollar arasında Jerónimo de Aliaga adında Segovia'lı genç bir yüzbaşı vardı. Onun gözünde, Peru garip olduğu kadar harikaydı da. İnka mimarisinin ölçeğine ve inceliğine, özellikle de başkent Cuzco'daki Sacsayhuaman kalesinin 200 ton taşla kusursuzca örülmüş kuzey duvarına hayran kaldı. İspanyollar daha sonra Cuzco'da yaptıkları binaların büyük bir bölümünü, depreme karşı olağanüstü dayanıklılıklarının farkına vardıkları İnka duvarlarının ve temellerinin üstüne diktiler.[8] Fetih öncesinde İnkaların ulaştığı düzeyin ihtişamını gü-

6 Markham (ed.), *Reports*, s. 113–27.
7 Wood, *Conquistadors*, s. 134.
8 Hemming, *Conquest of the Incas*, s. 121.

nümüzde Machu Picchu'yu görünce daha iyi anlamaktayız; Andlar'ın bulutları arasında yüzüyormuş gibi görünen bu efsanevi "kayıp İnka kenti", İspanyollarca bulunamadığı için bozulmadan ve eklentiler yapılmadan günümüze ulaşmış bulunuyor. Urubamba Nehri'nin yukarısında yer alan Machu Picchu muhtemelen 15. yüzyıl ortalarında kurulmuştu. Deniz seviyesinden yaklaşık 2.500 metre yükseklikte sarp dağ yamaçları boyunca tırmanan görünüşte elverişsiz konumuna karşın, akan memba sularıyla, ürün yetiştirmeye ve hayvan otlatmaya uygun teraslarıyla açık biçimde kendine yeterli bir yerleşmeydi. Amerikalı akademisyen ve kâşif Hiram Bingham tarafından bulunduğu 1911'e kadar Batı dünyasının varlığından habersiz olduğu bu kent,[9] ne kadar güçlü olursa olsun, hiçbir uygarlığın yıkılmaz olmadığını hatırlatan bir uyarı işlevini görür. Geçmişte ne amaca hizmet ettiğini hâlâ bilmiyoruz. İnkaların burayı ne zaman ve niçin terk ettiklerini de tam olarak bilmiyoruz. Güçlü bir olasılık bölgenin fethinden önce Hispaniola'dan (günümüzde Dominik Cumhuriyeti ve Haiti arasında bölünmüş olan ada) gelen salgın hastalığın ahaliyi yok ederek Machu Picchu'yu bir hayalet kente dönüştürmüş olmasıdır.

Cajamarca'ya yönelik ilk İspanyol saldırısının bahanesi, İnkaların Hıristiyanlığı benimsemeyi reddetmeleriydi. Oysa Pizarro'yu asıl ilgilendiren şey Tanrı değil, altındı. Yakalanan Atahualpa'nın kaldığı hücreyi bir kez altınla ve iki kez gümüşle doldurarak özgürlüğüne kavuşma yönündeki beyhude girişimi sadece fatihlerin değerli metallere dönük iştahını kabartmaya yaradı. Bu amaçla yığılan 13.420 libre 22 ayar altın ve 26.000 libre saf gümüş, sefere katılan her adamı bir anda zenginleştirdi. Ama dahası, hem de çok daha fazlası vardı.[10] İspanyollar ayrıca Hispaniola'da altın ve Orta Meksika'daki Zacatecas'ta geniş gümüş yataklarını bulmuşlardı. Potosí'de bulunan *cerro rico* ("zengin dağ") dünyada dengi olmayan bir gümüş madeniydi. İspanyolların Peru'da baktığı her yerde sikke vardı sanki. Pizarro'nun baş muhasebecisi olan Jerónimo de Aliaga, yeni elde edilen bu zenginliğin tam kapsamını kavrayacak bir konumdaydı. Peru'dan 1550 öncesinde alınan yaklaşık 10 milyon pezo değerindeki altının yarısı yağmalardan, geri kalanı maden ocaklarından elde edilmişti.[11] Gümüş madenlerinin üretimi zaman içinde sürekli arttı; 1500'lerin başlarında yaklaşık 50 ton olan yıllık düzey 1780'de 900 tonu aştı.[12] Sonuç olarak, 1500-1800 arasında bugünün fiyatlarıyla aşağı yukarı 109 milyar sterlini bulan değerli metal Yenidünya'dan Avrupa'ya veya Pasifik yoluyla Asya'ya gönderildi; bunun büyük bir bölümünün kaynağı Peru'daki ma-

9 Bingham, *Lost City*.
10 Burkholder, *Colonial Latin America*, s. 46.
11 Ibid., s. 126.
12 Findlay ve O'Rourke, *Power and Plenty*, Şekil 4.4.

denlerdi. Haliyle büyük servete kavuşan adamlardan biri olan de Aliaga, Peru'nun yeni başkenti Lima'da iç avlularından biri eski bir İnka tapınağı üzerinde kalan muhteşem bir konak yaptırdı. Onun soyundan gelenler hep orada oturdu; konağın şimdiki sakini Gonzalo de Aliaga, fatih atasıyla hiç sıkılmadan gurur duyuyor.

Görünüşe bakılırsa, İspanyollar birkaç şatafatlı kentten İspanya doğumlu zengin bir küçük elit tabaka tarafından yönetilecek tamamen yeni ve gösterişli bir uygarlığın temelini atmaktaydı. Bu kentler hızla büyüdü. Boston'un ancak altı bin kişiyi barındırdığı 1692'de Mexico'nun 100 bin sakini vardı. Kuruluşu Harvard'dan yaklaşık yüz yıl önceye inen Santo Domingo gibi yirmi beş İspanyol Amerikan üniversitesi kuruldu.[13] Haritacılık ve metalürji bilimleri gelişti.[14] İspanyollar Orta Amerika mutfağının en azından kırmızıbiber, yerfıstığı, patates ve hindi gibi bazı temel yiyeceklerinden keyif almayı öğrendiler. (Bunların hepsi daha sonra Kuzey Amerika göçmenlerince de benimsendi.)[15] Aşırı süslü yüzlerce kilise ve dünyadaki en heybetli katedrallerden bazıları inşa edildi. Cuzco'da tasarımını mimar Francisco Becerra'nın yaptığı katedral 1669'da Flaman Cizvit Juan Bautista Egidiano tarafından tamamlandı. Cizvitlerin yanı sıra Fransiskenler de yerli nüfustan geri kalanları Hıristiyanlığa döndürmek üzere Güney Amerika'ya akın etti. Ama kilisenin nüfuzlu olmasına karşın, asıl iktidar İspanyol tahtının elinde kaldı. Can alıcı nokta da bütün arazilerin tahta ait olmasıydı. Kuzey Amerika'da mülk sahipliği tamamen farklı bir gelişim çizgisi izledi.

Özgür İnsanlar Diyarı

Asap bozucu bir transatlantik yolculuğunun ardından Güney Carolina sahillerine 1670'te yanaşan ilk gemiden karaya meteliksiz genç bir İngiliz çifti çıktı. Yol arkadaşı Abraham Smith gibi, Millicent How da Eylül 1669'da hizmetçilik yapmak üzere standart bir sözleşme imzalamıştı:

> Herkes şunu bilsin ki, burada belirtilen tarih itibariyle Londra'da oturan ben Millicent How, aşağıda attığım imzayla kendimi sadık ve itaatkâr bir Hizmetçi olarak, Carolina kolonisinde ya da ilinde Londra tüccarlarından Kaptan Joseph West'e isteyebileceği her türlü işte hizmet etmekle ve onun yanında kalmakla bağımlı ve yükümlü kılmaktayım.[16]

13 Lanning, *Academic Culture*.
14 Barrera-Osorio, *Experiencing Nature*.
15 Fernández-Armesto, *Americas*, s. 95.
16 Güney Carolina Arşiv ve Tarih Dairesi, Charleston.

Chesapeake Körfezi'ne 17. yüzyılda varan Britonların yüzde 65 ila 80'i böyle bir temelde göç etti.[17] Bu hiç de istisnai bir durum değildi. Bütün koloni dönemi boyunca İngiliz Amerika'sına yerleşen Avrupalı göçmenlerin dörtte üçü sözleşmeli işçi konumundaydı.[18]

Jerónimo de Aliaga'nın yaşadığından çok farklı bir göçtü bu. İspanyollar Meksika ve Peru'da tam anlamıyla gümüş dağları bulmuşlardı. Carolina sahillerinde ise göründüğü kadarıyla sadece ağarmış ağaç gövdelerinden oluşan bir tahtalıköy vardı. Ortada bir El Dorado yoktu. Aksine, Kuzey Amerika'ya giden göçmenler yemek için mısır, ticaret için de tütün ekmek zorunda kaldılar.[19] Yıllarca Britanya'nın Amerika kolonileri derme çatma çiftliklerden ve köylerden ibaret kaldı; birkaç kasaba dışından hemen hiçbir gerçek kent kurulmadı. Üstelik bölgenin Yerlileri sayıca daha az olmakla birlikte, öyle kolayca boyun eğmediler. 1670'e varıldığında bile Jerónimo de Aliaga'nın Amerika'sını parlak geleceğin beklediğini, Millicent How'un Amerika'sının ise silik bir yabancı diyar olarak kalmaya mahkûm olduğunu düşünen biri mazur görülebilirdi.

Durum tam tersine olsaydı ne olurdu? Yani, de Aliaga bir İspanyol Carolinası'na, How ve Smith ise bir İngiliz Perusu'na yerleşseydi ne olurdu? Tarihçi J. H. Elliott "[İngiltere kralı] VII. Henry eğer Kolomb'un ilk seyahatine destek vermeye razı olsaydı" diye başlayan bir varsayımla, işi yarı şakaya vurarak şöyle bir fikir yürütür:

> Bir [İngiliz] seferî kuvveti VIII. Henry adına Meksika'yı keşfetmiş olsaydı, kraliyet kasalarına gittikçe artan miktarda Amerikan gümüşünün akmasıyla birlikte İngiliz tahtının zenginliğinde büyük bir artış olacağını, Yenidünya kaynaklarını sömürmeye yönelik tutarlı bir emperyal stratejinin geliştirileceğini, göçmen toplumları ve boyunduruk altına aldıkları halkları yönetmek üzere bir emperyal bürokrasinin yaratılacağını, ülkenin yaşamında parlamentonun etkisinin gerileyeceğini ve Amerikan gümüşüyle finanse edilen mutlakıyetçi bir İngiliz monarşisinin kurulacağını ... hayal etmek mümkündür.[20]

Bir başka deyişle, Kuzey Amerika yerine Güney Amerika'ya kurulmuş olmaları halinde, İngiliz kolonilerinin aynı gelişim seyrini izlemiş olacağı hiç de kesin değildir.

17 Tomlins, "Indentured Servitude".
18 Engerman ve Sokoloff, "Once upon a Time in the Americas".
19 Genel bilgi için bkz. Egnal, *New World Economies*.
20 Elliott, *Empires of the Atlantic World*, s. 411.

Eğer New England bölgesi Meksika'da ve Nueva España da Massachusetts'te olsaydı ne olurdu? Kastilya yerine İngiltere'nin Peru'daki madenlerin gümüşüyle baştan çıkarak mutlakıyete yönelmiş olabileceğini hayal etmek mümkün olduğuna göre, İngiltere yerine Kastilya'nın cumhuriyetçi erdemin tohumlarını ekmiş olabileceğini hayal etmek aynı ölçüde niye mümkün olmasın? Modern çağın başlarında İspanya'nın parlamentoya en yakın kurumu olan *Cortes*, Batı Avrupa'da ilk meşruti monarşiyi kuracak güce ulaşabilir miydi acaba? İngiliz yerine İspanyol emperyal otoritesindeki bir krizden, İspanyolcanın ilk baştan itibaren konuşulduğu bir Estados Unidos [Birleşik Devletler] çıkar mıydı acaba? Böyle bir rol değişikliği çok da ihtimal dışı değildir. Ne de olsa, İspanyol yönetimine karşı Hollanda ayaklanmasından Birleşik Eyaletler ortaya çıkmıştı. İngiltere'nin parlamentarizme giden anayolda ilerlemesine, İspanya'nın ise mutlakıyete giden batağa saplanmasına yol açan şey belki de sırf koşullara, yani Yenidünya altın ve gümüşünün yokluğuna ya da varlığına bağlıydı. I. Charles parlamentonun denetimi dışındaki bir ek gelir kaynağıyla "kişisel yönetim" tarzını sürdürebilir ve İngiliz İç Savaşı'nı doğuran kaçınılmaz kapışmadan kaçınabilirdi. Avam Kamarası'ndaki Püriten muhalifleri 1640'ta artık yaşlı adamlardı. Aradan birkaç yıl geçtiğinde, kafa tutan bu odak güçsüzleşip ortadan kalkabilirdi.[21] Oranj hanedanından William'ı kral olarak başa geçiren Hollanda istilası ve darbesi sonucunda Britanya'nın ikinci defa mutlakıyet yolundan uzaklaşmamış olacağı da kesin değildir.[22] I. James'in finansal sıkıntılarına ve II. James'in tahttan indirilmesine yol açan olaylar zinciri birçok vesileyle kolayca kırılabilirdi. İngiliz tarihi konusunda, 1688 Şanlı Devrimi'nin hükümdar ile yasama organı arasında ilahi takdire bağlı bir uzlaşma olduğu varsayımına dayanan Whig yorumundan daha taraflı bir anlatı yoktur. Stuart hanedanının devrilmesinden asıl yararlanan kesimi oluşturan Whig aristokratların egemenliği 1688'den sonra bile Kelt periferiden hatırı sayılır destek gören James yanlısı karşı darbelere aralıklarla maruz kaldı.

Meselenin can alıcı noktası, bir yandan Yenidünya'nın yerleşime açılan topraklarında ilk kaynak dağıtımının, diğer yandan göçmenlerin beraberlerinde Avrupa'dan getirdikleri kurumsal şablonların tarihsel süreçteki görece ağırlığıdır. Bunlardan ilkinin belirleyici olması halinde, Peru'ya İngilizlerin mi, yoksa İspanyolların mı çıktığı pek önem taşımazdı ve sonuç aşağı yukarı aynı olurdu; çünkü İngilizler gerek İnkaları yağmalamaya, gerekse ucuz altın ve gümü-

21 Adamson, "England without Cromwell".
22 Clark, "British America".

şe bağlı "kaynak laneti"ne yenik düşmeye aynı ölçüde yatkın olurlardı.[23] İspanyol göçmenler Chesapeake Körfezi kıyılarında altından yoksun olunca, yine büyük olasılıkla daha yenilikçi olurlardı. Ama göçmenlerin beraberlerinde götürdükleri kurumların kilit değişken olduğu kanısını taşırsanız, oldukça farklı alternatifler ortaya çıkar.

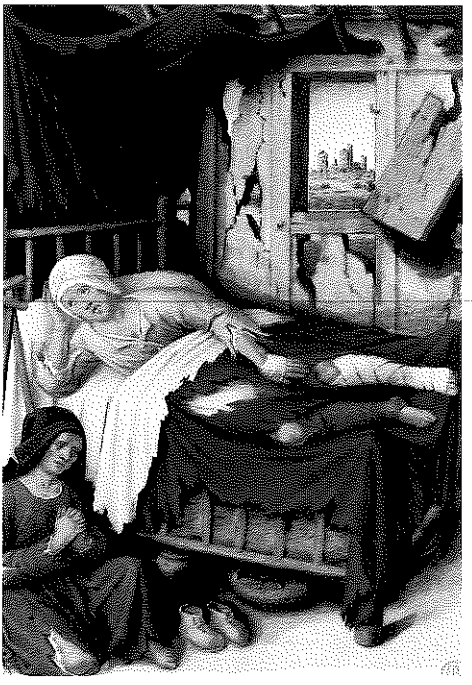
İngiliz kolonilerinin ve sömürgelerinin oluşturulması genellikle İspanyol ya da Portekiz girişimlerine oranla daha iyi ekonomik sonuçlar doğurdu. İki koloninin ya da sömürgenin hiçbir zaman birbirine tam benzememesi nedeniyle, bu önermeyi test etmenin kusursuz bir yolu yoktur; ama Arizona'nın Meksika'dan, Hong Kong'un da Manila'dan daha zengin olduğu açıktır. Dolayısıyla İngilizlerin Meksika ve Peru'yu sömürgeleştirmesi belki uzun vadede İspanyol yönetimine oranla daha iyi sonuçlar getirerek, bir tür Orta ve Güney Amerika Birleşik Devletleri'nin ortaya çıkmasına kadar varabilirdi. İspanyolların Kuzey Amerika'da koloniler kurması ise belki bölgeyi hem görece yoksullaştırabilir, hem de birbiriyle kavgalı cumhuriyetlere bölebilirdi. Federal bir yönetimin merkezi olarak tek bir District of Columbia [Washington D.C.] yerine Kolombiya gibi çok sayıda ulus-devlet ortaya çıkabilirdi; Kolombiya ve Venezuela yerine Wisconsin ve Minnesota sonu gelmez husumetle birbirine düşebilirdi.

İngiltere 1670'te, yani sanayileşmenin devreye girişinden çok önce bile İspanya'dan farklıydı. Cinayet oranına göre ölçülen şiddet 1300'lerden beri sürekli gerileme içindeydi. Kelt periferisinde, özellikle Kuzey İskoçya ve Güney İrlanda'da düzeni sağlamak için hâlâ sıkı çatışmaların gerekmesine karşın, aralıklı iç savaş dönemi 1688 Şanlı Devrimi'yle birlikte kapanmıştı. İngilizlerin doğum oranı 1640'tan itibaren sürekli yükselerek, yaklaşık binde 26 düzeyinden 1800'lerin başlarında binde 40 gibi doruk bir noktaya çıktı. Buna karşılık geçmişte yaşanan ve başka yerlerde sürmekte olan Malthus tuzağına düşülmedi. Reel ücretler yukarıya tırmanırken, rantlar inişe geçti. Okuryazarlık belirgin biçimde yükseldi.[24] Kilit önemde bir değişim de Atlantik ötesi yolculuk riskini göze almaya hazır olanların ülkeden çıkma seçeneğinin olmasıydı. Daha 1640'larda net göç 100 bini aştı ve 1790'lara kadar her on yılda bir 30 bin ila 70 bin arasında bir seyir izledi.[25] Böyle serüvencilerin ülke açısından bir kayıp olmasından çekinenlerin göremediği şey, Amerika kolonileri ve Avrupa arasında ticaretin gelişmesiyle birlikte Atlantik ötesi göçün getirdiği karşılıklı yararlardı. İhraç edilen işgücü, toprağın bol ve emeğin kıt olduğu Amerika'da düpedüz daha üretkendi.

23 Acemoğlu et al., "Reversal of Fortune".
24 Clark, *Farewell to Alms*.
25 Emmer, *Colonialism and Migration*, s. 35.

Savaşan küçük krallıklar:
İngiltere ve Fransa Yüz Yıl Savaşı'nda
bir kez daha çatışıyor

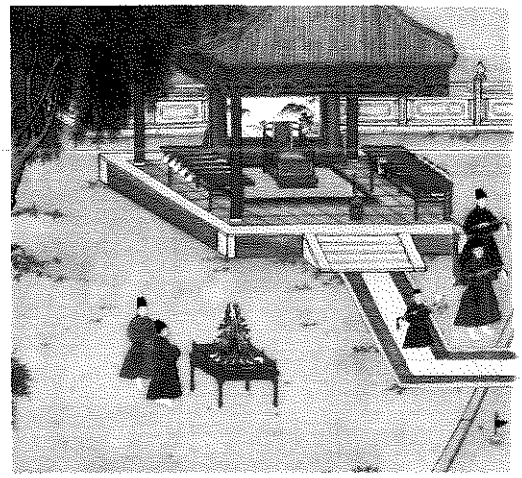
Toplumun Dört Hali: Sefalet,
Jean Bourdichon, yak. 1500

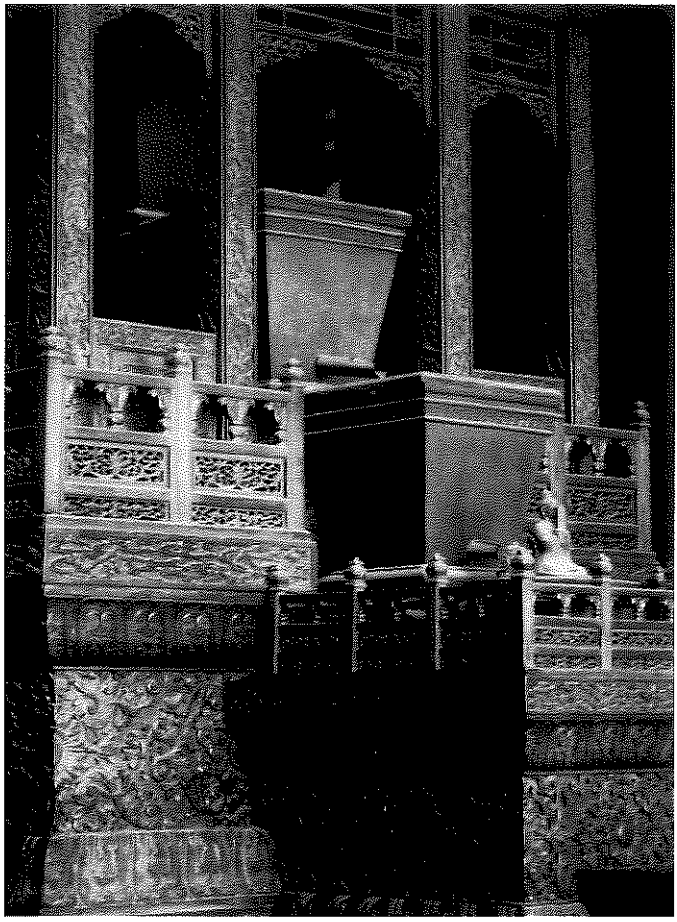

Ölümün Zaferi, Yaşlı Pieter Bruegel, yak. 1562

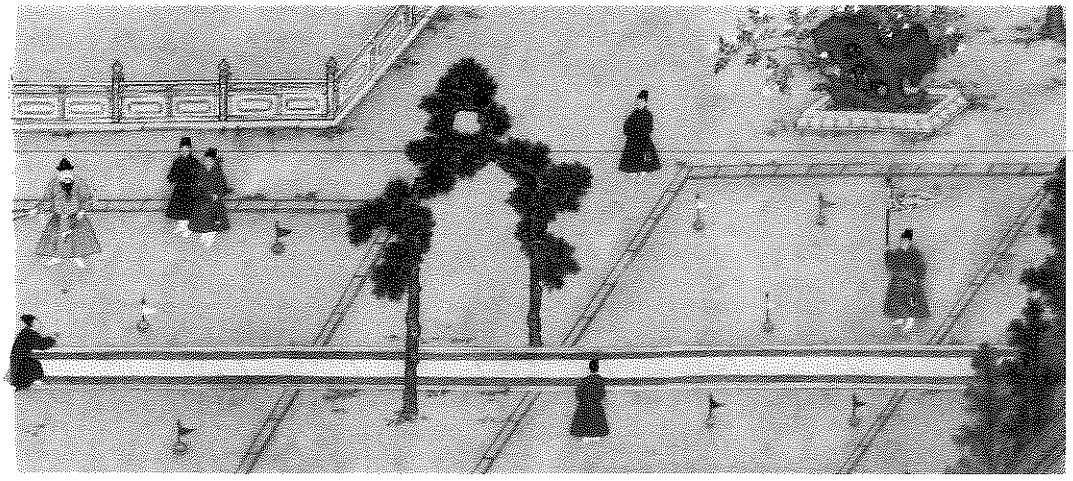

İmparator Yongle

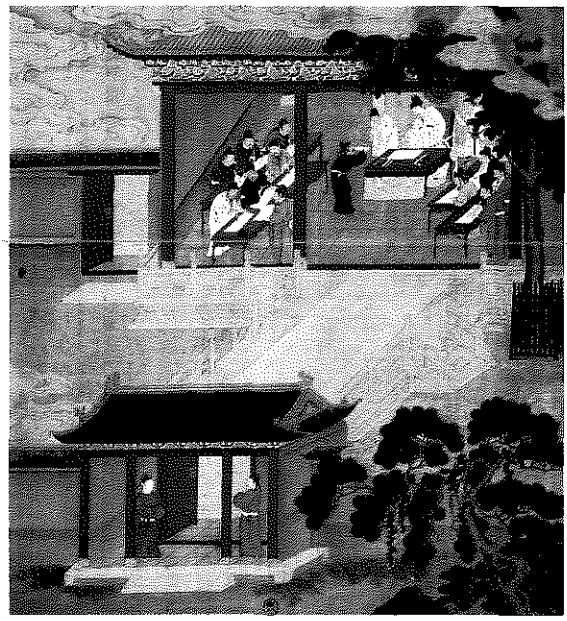
Su Song'un su saati, Pekin'in Yasak Kent bölümünde

Bir Çin golf oyunu (*chuiwan*)

Malindi sultanının Çin'e hediye olarak gönderdiği *qilin*

Uyum kültürü: İmparator Jen Tsung döneminde Çin memurluk sınavı

Baharat yarışının galibi Vasco da Gama'nın mezarı, St Jerome Manastırı, Lizbon

Kont Macartney'nin İmparator Xianlong'da Batı uygarlığına dönük ilgi uyandırmak için boşuna çırpınışı, James Gillray'in çizdiği karikatür

Jan Sobieski'nin askerleri Viyana'daki Osmanlı kuşatmasını yarıyor

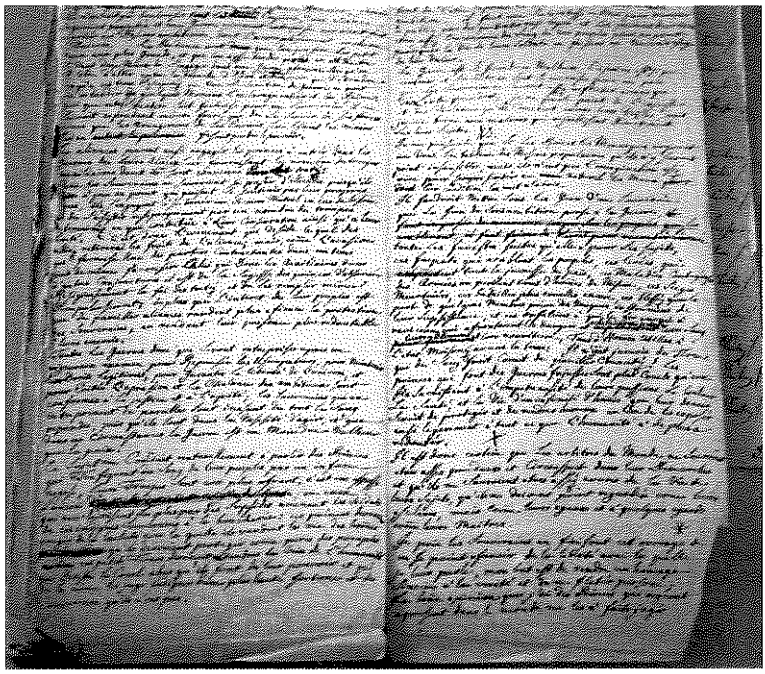

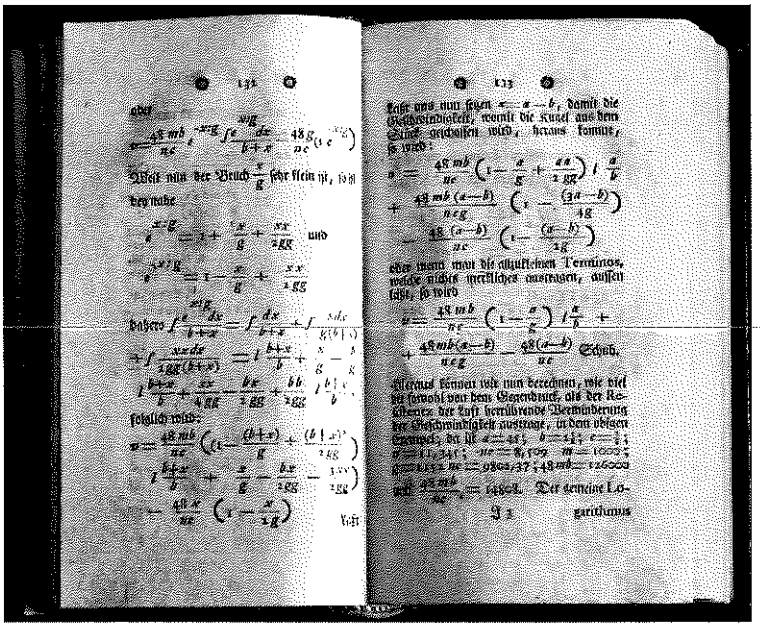
Harem tutsağı: Padişah III. Osman

Osmanlı sefiri Ahmed Resmî Efendi'nin Berlin'e varışı, 1763

Büyük Friedrich'in *Anti-Machiavel* kitabının orijinal metni,
Voltaire'in notlarıyla birlikte

Benjamin Robin'in *Topçuluğun Yeni İlkeleri* kitabının
Almanca baskısından sayfalar

Göçmenlerin ülkeden ayrılışı işçi ücretlerini hafifçe yükselttiği için, riskten kaçınarak ülkede kalanlara da dolaylı olarak yaradı.

Millicent How ve Abraham Smith gibi 1670 dolaylarından itibaren İngiltere'den ayrılarak Amerika'nın yolunu tutanlar beraberlerinde çok az şey götürdüler. Yol ücretleri bile gelecekteki işgüçlerine konan bir ipotekli krediyle ödendi. Ama zihinlerinde Amerika'nın geleceği açısından köklü sonuçlar doğuracak olan bir dizi fikri taşıdılar. Bunların ilki 12. yüzyıldan beri görenek hukuku mahkemelerinde (ve Temyiz Mahkemesi'nde) evrimle gelişmiş olan mülkiyet hakları* fikriydi.[26] İkincisi militan Protestanlık anlayışıydı – her ne kadar Amerika'nın doğu kıyı şeridinin yerleşime açılmasında Quaker'ların, Katoliklerin ve Yahudilerin önemli rol oynadığını unutmamak gerekse de.[27] Üçüncü fikir vergi meşruiyetinin parlamento onayına dayanmasıydı; yani, tahta "kaynak" sağlanması şikâyetlerin yasama yoluyla giderilmesine rıza şartına bağlı olmalıydı. Bunlar İngiliz İç Savaşı'nın ana meseleleriydi.

Başpiskopos William Laud'un oturtmak istediği tekörnek Anglikan ibadetine karşı çıkışın I. Charles'ın mali yeniliklerine düşmanlıkla birleşmesi, Britanya Adaları'nda 17. yüzyılın ortalarındaki krize özgün bir mahiyet kazandırmıştı. Daha 1628'de kralın parlamenter muhalifleri Hak Dilekçesi'nde "bundan böyle hiç kimsenin parlamento yasasına dayalı ortak rıza olmaksızın hediye, borç, bağış, vergi ya da benzeri bir yükümü yerine getirmeye ya da vermeye zorlanmamasını" talep etmişlerdi. Laud'un Ortak Dua Kitabı'nı Presbiteryen İskoçya'ya zorla benimsetmeye dönük beceriksizce bir girişim savaşa yol açınca, Charles süklüm püklüm parlamentoya avuç açmak zorunda kaldı. Ama Uzun Parlamento'nun kendi ayrıcalıklarını kısıtlamasını içine sindirmek yerine, Ağustos 1642'de kraliyet sancağını kaldırarak ülkeyi iç savaşa sürükledi. Savaşı kaybetti ve bedelini 30 Ocak 1649'da kellesiyle ödedi. Kralın katledilişini izleyen cumhuriyetçi yönetim (*commonwealth*) çok geçmeden –klasik siyaset teorisinin aşağı yukarı öngördüğü biçimde– yerini Oliver Cromwell'in "koruyucu efendi" (*lord protector*) sıfatıyla yetkileri elinde topladığı tiranlığa bıraktı. Cromwell'in ölümünden sonra monarşi geri getirildi, ama eski meseleler tekrar su yüzüne çıktı. II. Charles'ın ve kardeşinin Katolik eğilimler ve parlamentonun gücünü azalt-

26 North et al., *Violence and Social Orders*, Bölüm 3.

27 Fernández-Armesto, *Americas*, s. 159.

* Özgül olarak belirtmek gerekirse, bunlar erkek vârisin babasından kalan araziyi devralmasını sağlayan karineye dayalı hak, sınırsız mülk hakkı ve mirasla geçen mülk hakkı arasında devir ve ferağ açısından ayrım, tapulu mülk ve kayda bağlı mülk arasında tasarruf güvencesi açısından ayrım ve feodal harçlardan ya da başka dayatmalardan kaçınmanın bir yolu olarak, "tasarruf" ve "emanet" senedini ve meşruiyetini belirlemek üzere fuzuli işgal ve tahliye kurallarına başvurulmasıydı.

ma hevesi taşıdığı kuşkusu haklı olarak uyandı. II. James'in 1688'de tahttan indirilmesi, parlamentonun davetiyle gerçekleşen bir Hollanda darbesiydi. Haklar Bildirisi mali yetki konusundaki tartışmayı kesin biçimde sona erdirdi: "Ayrıcalık bahanesiyle ve Parlamento'nun onayı olmaksızın, Taht adına ya da onun kullanması için tanınan yetkiden daha uzun süreyle ya da aynı yetkinin verileceği anlayışıyla para toplamak yasaya aykırıdır." Şanlı Devrim keyfi vergilendirme tehdidine son vermekle ve devletin gelir, harcama ve borçlanma işlerini mülk sahiplerinin ağırlıklı olarak temsil edildiği bir organın gözetimi altına almakla, daha sonra İngiliz "denizci-maliyeci işbirliği" diye adlandırılabilecek yapının ortaya çıkması için sağlam bir temel attı.[28] 1714'te veya 1745'te tekrar başa geçmiş olsalardı bile, Stuart'ların bu düzeni bozmuş olabilecekleri kuşkuludur.

Ne var ki, 17. yüzyıl İngilteresi'nde bizzat siyasetin niteliğiyle ilgili daha köklü bir değişim meydana geldi. Tartışma Oxford çıkışlı – biri Magdalen Hall'da, diğeri Christ Church'te eğitim görmüş – iki adam arasındaydı. İkisi de aristokratik himayeye mazhardı – birinin hamisi Devonshire kontu, diğerinin hamisi Shaftesbury kontuydu. İkisi de ilhamını yurtdışında geçirdiği sürede almıştı – biri Fransa'da, diğeri Hollanda'da kalmıştı. *Leviathan*'ın (1651) yazarı Thomas Hobbes'a göre, 17. yüzyılın birinci yarısından çıkarılacak ders açıktı: "İnsanlar herkesi saygı göstermeye zorlayacak bir ortak iktidardan yoksun yaşadıkları dönemlerde, her bireyin her bireye karşı olduğu ... bir savaşa ... tutuşurlar."[29] İnsanların görevlerini yerine getirmeleri ancak "korku"yla sağlandığı için, iktidar, savunma, eğitim, yasama ve adaletten sorumluluk güçlü bir egemene devredilmelidir. Fikrin can alıcı noktası bu egemenin aşağıdan gelecek her türlü başkaldırıya karşı mutlaka güvende olmasıdır. Herhangi bir "sözleşme" (anayasa) yoluyla sınırlanmaması, iktidarının "bölünebilir" olmaması ve "adli yoldan ölüm" cezasıyla karşı karşıya kalmaması gerekir.[30] Bu (bazen sanıldığı gibi) kraliyet mutlakıyetini haklı göstermeye yönelik değildi; aksine, insanın yetkinleşmeye elverişsiz yapısı konusundaki karamsar görüşüyle ve güçlü bir egemenden yana pragmatik savlarıyla *Leviathan*, Hobbes'un sürgündeki Stuart'larla bağlarını kopardı. Hobbes önerdiği egemenin bir hükümdar ya da bir parlamento ("bir insan ya da bir kurul") olabileceğini açık seçik belirtmişti.[31] Onun anlayışı *Patriarcha*'nın yazarı Sir Robert Filmer gibi bir Stuart yanlısının ilahi hakka dayalı mutlakıyetinden çok uzaktı.

28 Klasik açıklama için bkz. North ve Weingast, "Constitutions and Commitment". Mali gücün rolü ve denizaşırı yayılma için ayrıca bkz. O'Brien, "Inseparable Connections".
29 Hobbes, *Leviathan*, Kısım I, Bölüm 13.
30 Ibid., Bölüm 18.
31 Ibid., Kısım II, Bölüm 17, 19.

John Locke'un *Yönetim Üzerine* (1690) risalelerinin birincisi Filmer'ın görüşlerini çürütmeye yönelikti; ama ikincisinde Hobbes'a karşı daha irdeleyici ve özgün bir itiraz sundu. Güçlü bir egemenin doğal bir savaş haline çözüm olamayacağını, gerçek doğal halin uyuma dayandığını ve mutlakıyet peşinde koşan birinin "*Özgürlüğü* çekip almaya" kalkıştığında toplumla savaşa girdiğini ileri sürdü.[32] İnsanlar sırf korkuyla yönetilme yolunu seçmezler. "Rasyonel Canlılardan oluşmuş bir Toplum" olarak "karşılıklı yararı gözeten bir Birliktelik" içine girerler. Bu temelde oluşturulmuş bir devlette, iktidar sadece "Sivil Toplum" tarafından, kararlarının çoğu bütün yurttaşların örtük rızasına dayanacak bir "Yasama" organına devredilir. Egemenin tek ve bölünmez olması gerektiğine inanan Hobbes'un aksine, Locke devletin "Yürütme" ve kendi ifadesiyle "Federatif" dallarının Yasama organından ayrı olmasından yana açık bir tutum takınır; bununla birlikte yasaları yapmanın yanı sıra yargıçları atama yetkisine sahip Yasama organını başat kurum sayar. Hobbes'un ve Locke'un özgürlük teorileri arasındaki farklılık daha da çarpıcıdır. İlkine göre, "bir uyruğun özgürlüğü sadece ... egemenin vazgeçtiği [yani açıkça bıraktığı]" ... şeylerde vardır – "yasanın suskun kaldığı" durumlarda, karine egemenin lehinde olmalıdır. Locke konuyu oldukça farklı görür:

> *Yasanın olmadığı yerde Özgürlük yoktur. ... Yasama ... yürürlüğe konulan kalıcı Yasalar ve bilinen Yetkili Yargıçlar aracılığıyla,* ... sonuçta *İnsanların* yararından başka amaç gözetmeyen ... *Adaleti dağıtmakla yükümlüdür.*[33]

Locke'un bakışıyla özgürlük oldukça belirgin bir şeydir. "[Kişinin] bağlı olduğu Yasalarla İzin Verilen çerçevede kendi biçtiği değere göre Bedenini, Davranışlarını, Varlıklarını ve bütün Mülkiyetini kullanmasını ve düzenlemesini sağlayan bir Serbestliktir; bu konuda başka birinin keyfi İradesine tabi olmamaktır..."[34] Burada meselenin özü yatar: "Bu bakımdan İnsanların bir araya gelerek Devletler oluşturmalarının büyük ve *başta gelen gayesi ... Mülkiyetlerini korumaktır.*"[35] Yasamanın "herhangi bir İnsandan *Mülkiyetinin* herhangi bir kısmını kendi rızası olmadan alamaması", verginin ancak temsilcilerin çoğunluğunca verilen onaya bağlı olması anlamına gelir. Locke 1688 olaylarının hemen ardından şunları yazarken, bu anlayışın devrimci sonuçlar getireceğini gayet iyi bilmekteydi:

32 Locke, *Two Treatises*, Kitap II, Bölüm 3.
33 Ibid., Bölüm 11.
34 Ibid., Bölüm 6.
35 Ibid., Bölüm 9.

> Yasama belli gayeler doğrultusunda hareket edebilecek yegâne Güvenilir Güç olsa bile, *İnsanlar Yasamanın* ona verilen emanete aykırı hareket ettiklerini saptadıklarında, *Yasamayı* ortadan kaldırma ya da *değiştirme* yönünde *bir Üst Yetkiyi* hâlâ ellerinde tutarlar.[36]

Yönetim Üzerine İki İnceleme'nin 1776'dan önce tek bir –ve üstelik kusurlu– Amerikan baskısının çıkmasına karşın, Locke'un fikirleri Kuzey Amerika'da hem toplumun hem de siyasetin gelişimine ufuk açıcı bir etkide bulundu. Buna karşılık, Latin Amerika'nın bağımsızlık sonrasındaki siyaseti Hobbes'un anarşik doğal hali ve önerdiği otoriter egemenin kaba bir karikatürü arasında gidip geldi.

Yenidünya Batı Avrupa monarşilerine ait toprakların büyük çapta genişlemesini getirdi. Amerika'daki yeni göçmenlerin –güneyde İspanyolların, kuzeyde Britonların– karşı karşıya kaldığı kilit soru, bütün bu yeni arazilerin nasıl dağıtılacağıydı. Bu soruya verdikleri cevaplar sonuçta Batı uygarlığının gelecekteki yönetim biçimini belirleyecekti. Cevaplar arasında daha ötede bir farklılık pek olamazdı.

Carolina'ya varan ilk geminin kaptanı sahile adım atarken, yanında Yenidünya için bir kurumsal şablon vardı – özünü arazi meselesinin oluşturduğu bir belgeydi bu. "Carolina'nın Temel Yasaları" adlı belgeyi Mart 1669'da hazırlayan kişi ise Carolina'nın sekiz "mülk sahibi lordu" arasında bulunan Shaftesbury kontunun sekreteri sıfatıyla Locke'un ta kendisiydi. Belge kolonicilerin benimsedikleri şeyler kadar benimsemedikleri şeyler açısından da dikkate değerdir. "Bir avam demokrasisi tesis etmekten kaçınma" endişesi içindeki aristokrat hamisinin isteklerine uyan Locke, Amerika'da soya bağlı bir aristokrasinin ve hiyerarşik bir toplumun kurulmasını getirecek bir tasarı ortaya koydu. Tasarıda bir kraliyet üst vekili, yönetici kontlar, baronluklar ve kabile şefliği, özel mahkeme yargıçlığı gibi çeşitli tuhaf makamlar öngördü, ayrıca büyük çiftliklerde arazi devrine ve bölünmesine katı sınırlamalar getirdi. "Para ya da ödül için dava açmanın adi ve rezil bir şey olacağı" gerekçesiyle profesyonel avukatlığı yasaklamaya da kalkıştı. Epeyce rahatsızlık duymakla birlikte, soylu hamisinin zorlamasıyla İngiltere Kilisesi'ni Carolina'nın kurumsal kilisesi olarak belirleyen bir hükme (madde 96) yer verdi.[37] Koloniciler akıllıca bir tutumla bunların çoğunu gözardı etti; ama Locke'un kilit varsayımlarından birini korudu – siyasal temsil ve mülk sahipliği arasında bir bağın olması zorunluluğuydu bu. Madde 4 arazilerin beşte

36 Ibid., Bölüm 13.
37 Tam metin http://avalon.law.yale.edu/17th_century/nc05.asp.

üçünün "halk arasında" paylaşılacağını belirledi. İki yılda bir toplanacak bir parlamentoyu öngören madde 71 ve 72'de ayrıca şu hüküm yer aldı:

> Aday olmak istediği bölge içinde beş yüz dönümden [İngiliz dönümü] az tapulu mülke sahip olan hiç kimse parlamentoya üye seçilemez; söz konusu bölge içinde elli dönümden az tapulu mülke sahip olan hiç kimse o bölgenin adayı için oy kullanamaz.

Bu bakımdan birçok şey Carolina'da arazilerin nasıl paylaşılacağına bağlıydı.

Carolina'ya gönderilen ilk göçmen kafilesinin denizde kaybolduğu korkusu bir süre duyuldu. Geminin sağ salim vardığının öğrenilmesi üzerine, arazi dağıtımını düzenlemek üzere sonradan Barbados Bildirisi olarak anılacak olan belge hazırlandı. Asıl önemli nokta garantili bir asgari miktarın belirlenmesiydi: "Oraya 25 Mart 1672'den önce çiftçilik yapmak ve oturmak üzere varan her özgür adama, kendisinin ve mirasçılarının hep sahip olacağı yüz dönüm arazi [verilecektir]...". Peki, bundan yararlanmak için yeterince özgür adam çıkmazsa ne olacaktı? Apaçık cevap sözleşmeli işçilere –genellikle beş ya da altı yıl olan– çalışma sürelerini tamamlamalarından sonra arazi verilmesi gerektiğiydi.

Millicent How ve Abraham Smith için İngiltere'deki hayat zor geçmişti. Atlantik yolculuğunun tehlikelerle dolu olduğunu ve Kuzey Amerika kolonilerine giden göçmenlerin önemli bir kısmının ilk bir ya da iki yıllık "alışma" döneminden sağ çıkamadığını hiç kuşkusuz biliyorlardı. Ama ortada böyle riskleri göze almaya değecek bir teşvik vardı. İngiltere'de mülkiyet hakları güvence altındaydı ama mülkiyet çok az kişinin elindeydi. (1436'da altı ila on bin soylu ve eşraf ailesi arazilerin yaklaşık yüzde 45'ine sahipti; kilisenin payı yüzde 20, tahtın payı yüzde 5'ti.) Oysa Amerika'da en düşük konumdaki kişinin bile mülkiyet merdiveninin ilk basamağına adım atma şansı vardı. Virginia, Maryland, Yeni Jersey ve Pennsylvania'da uygulanan arazi hakkı sisteminin özü buydu. Arazinin bol, işgücünün ise kıt olduğu kolonilerde böyle bir sisteme başvurulması son derece akla uygundu.[38] Locke "Faizleri İndirmenin Sonuçları Üzerine Mülahazalar" makalesinde şu saptamada bulunmuştu: "Dünyanın uygar kesimlerindeki ulusların çoğunun zenginlik ya da yoksulluk düzeyi, arazilerinin verimsizliğiyle ya da verimliliğiyle değil, nüfuslarının azlığıyla ya da çokluğuyla orantılıdır." İspanya ve Hollanda gibi rakip imparatorluklar "ekim yoluyla bir ilerleme" sağlamış değillerdi. "Doğu Hint Adaları'ndaki uğraşları sadece savaş, ticaret ve kıyı şeritlerinde tahkimli kasaba ve kale inşası-

38 Engerman ve Sokoloff, "Once upon a Time in the Americas".

dır; amaçları İngilizlerin yaptığı gibi arazileri tarıma açmak, dağıtmak ve ekip biçmek değil, gittikleri yerlerle ve boyun eğdirdikleri halklarla ticareti tek başlarına sürdürmektir".[39] Bu yoğun arazi ekimi sadece emperyalizmin ekonomik bakımdan üstün bir biçimi değildi. Avcı-toplayıcı Yerlilerin arazilerine el koymayı da meşrulaştıran bir şeydi. Locke'un sözleriyle: "Bir insan elindeki araziyi işlediği, ektiği, ıslah ettiği, geliştirdiği ve ürünlerinden yararlandığı ölçüde onun mülkiyetine sahip olur. Verdiği emekle yaptığı şey bir bakıma o araziyi ortak kullanıma kapatmaktır."[40] Bu özel mülkiyet tanımı uyarınca, Yerli av alanları *terra nullius*, yani ıslah edilmeye uygun sahipsiz araziydi. Böyle bir durum da araziye el koyma hakkını sağlardı.

İlk göçmenlerin varışından sonra yapılmış her arazi işlemi Kuzey Charleston Tapu Devir ve Temlik Dairesi'nde kayıtlıdır; sözleşmeli işçilik sürelerini tamamlamış olan erkeklere ve kadınlara bağışlanan bütün küçük parseller de buna dahildir. Millicent How'a ve Abraham Smith'e senetleri gereğince sırasıyla 100 dönüm ve 270 dönüm arazi verildi; bu arazileri uygun gördükleri biçimde tutabilir ya da satabilirlerdi. Oraya göç etmeleri elbette sadece ekonomik değil, aynı zamanda siyasal amaçlıydı. Zira Locke "Temel Yasalar" metninde Carolina'da toprak sahiplerinin siyasal güce sahip olacağını açık seçik belirtmişti. Bir kadın olması açısından Millicent How için geçerli olmamakla birlikte, Abraham Smith gibi en az 50 dönüm araziye sahip olan bir adam oy kullanabileceği gibi bir jüride de yer alabilirdi. Arazisi en az 500 dönümü bulan biri Carolina meclis üyesi ya da yargıç olabilirdi. Asıl önemli nokta da, sahip olduğu arazi ister asgari miktarda, isterse o miktarın yüz katı düzeyinde olsun, her seçmenin, her jüri üyesinin ya da her parlamento üyesinin tek bir oyunun bulunmasıydı.

Bu mülk sahipleri demokrasisi sade bir biçimde başladı. Carolina'nın seçilen ilk temsilcileri önceleri Kilise Sokağı 13 numaradaki mütevazı bir Charleston evinin üst katında toplandı. Ancak bu tür kurumlar yönetimde bir devrimin rampası olacaktı. İngiliz tahtı Amerikan imparatorluğunun temellerini dosdoğru ticaret kumpanyalarına haklar tanıyarak atmıştı. Valilerin kraliyetçe atanmasına karşın, kolonicilerin kendilerini temsil edecek meclislere sahip olmaları gerektiği yönünde bir varsayım vardı; köklerinin beratlı kumpanyalara dayanmasının mantıklı sonucuydu bu. Nitekim koloniciler böyle organları oluşturmada pek gecikmediler. Virginia Meclisi ilk kez 1619'da toplandı. Massachusetts Körfezi, Maryland, Connecticut, Plymouth ve New Haven'ın yanı sıra Barbados'u kapsa-

39 Arneil, *John Locke and America*, s. 98.
40 Locke, *Two Treatises*, Kitap II, Bölüm 5.

yan İngiliz kolonilerinde böyle meclislerin sayısı 1640'ta sekize ulaştı.[41] Latin Amerika'da bu tür kurumlar yoktu.

Kısacası, işin anahtarı sosyal akışkanlık, yani Abraham Smith gibi bir adamın hemen hiçbir şeyi olmadan bir yaban ortama gittikten sonra birkaç yıl içinde mülk sahibi ve seçmen olabilmesiydi. Bağımsızlık Savaşı öncesinde müstakbel on üç Amerikan eyaletinin yedisinde, oy hakkı toprak sahipliğine ya da bir mülkiyet vergisi ödemeye bağlıydı – bu kurallar bazı yerlerde ta 1850'lere kadar yürürlükte kaldı.

Güneydeki İspanyol sömürgelerinde ise araziler taban tabana zıt bir biçimde dağıtılmıştı.

Francisco Pizarro 11 Ağustos 1534 tarihli bir *cedula*'yla (ferman) Jerónimo de Aliaga'ya ve Sebastián de Torres adında başka bir fatihe Peru Andları'ndaki güzel Callejón de Huaylas vadisinde Ruringuaylas adlı geniş bir malikâne (*encomienda*) bağışladı. Vadisi bereketli, çevresindeki dağlar değerli cevherlerle doluydu. De Aliaga'nın asıl sorunu bu kaynaklardan nasıl yararlanacağıydı. Çözüm John Locke'un Kuzey Amerika için geliştirdiği sistemden oldukça farklıydı.

Öncelikle, de Aliaga ve Torres'e arazinin kendisi verilmiş değildi; teknik anlamda hak kazandıkları şey sadece orada yaşayan altı bin dolayındaki Yerlinin işgücüydü. Arazilerin geniş çapta dağıtıldığı Carolina gibi İngiliz kolonilerinin aksine, İspanyol Amerikası'nda küçük bir elit tabakaya Yerlilerin emeğini sömürme hakkı tanındı. Geçmişte Yerliler *mita* sistemi çerçevesinde İnka imparatorları için çalışmışlardı. Onlardan beklenen şey artık İspanyollar için çalışmaktı. Bu, esas itibariyle çalışarak ödenen bir vergi sistemiydi. De Aliaga kendisine verilen Yerlileri dilediği işlere koşturabilir, toprağı işlemelerini ya da dağlardan altın ve gümüş çıkarmalarını isteyebilirdi. Bu sistem *encomendero* denen malikâne sahiplerinin istismarlarına ilişkin raporlar üzerine ancak 1542'de Yerli işgücünün tahsisine kraliyet denetimi getiren *repartimiento de labor* adlı düzenlemeyle biraz değişti. (Nitekim Torres'in gaddarlığı sonunda yanındaki bazı Yerli işçilerce öldürülmesine yol açtı.) *Encomienda*'lar bir adama ve vârislerine kalıcı olarak verilmezdi; Kastilya hukuku uyarınca, ellerindeki araziler tahtın mülkiyetinde kalırdı ve hatta çitle çevrilmemeleri gerekirdi. Babadan oğula geçen çiftlikler (*hacienda*) ancak yavaş bir süreçle ortaya çıktı.[42] Ama sonuçta fatih sınıf zamanla Amerika'nın aylak zenginlerine dönüştü. Geri kalanların çoğuna sadece ufak tarlalar bırakıldı. İspanyol göçmenler arasında bile *encomendero*'lar bir

41 Elliott, *Empires of the Atlantic World*, s. 135.
42 Ibid., s. 40. Ayrıca bkz. Sato, *Legal Aspects of Landownership*.

azınlıktı; Peru'daki İspanyol nüfusun belki yüzde 5'inden de azdı.[43] Hastalıkların yol açtığı kırıma karşın, Yerli işgücünün görece bol olması nedeniyle, İspanyollar Avrupa'dan büyük çapta sözleşmeli işçi getirtme gereğini duymadılar. (Başta gelen üç İspanyol sömürgesinin 1700'deki nüfus yoğunluğu İngiliz anakara kolonilerindekinden birkaç kat yüksekti.) Aslına bakılırsa, 16. yüzyıl başlarından itibaren İspanyol yönetimi genel politikasının dışına çıkarak, Amerika sömürgelerine göçü kısıtlama yoluna gitti.[44] Bunun bir sonucu olarak, İspanyol yönetimi altında İngiliz Amerikası'na damgasını vuran sınıf atlamaya elverişli sosyal akışkanlık hiçbir biçimde ortaya çıkmadı.

İspanyol yönetimi aynı zamanda Katoliklik demekti; bu tamamen kötü olmamakla birlikte (sözgelimi *encomienda* sistemi çerçevesinde Yerlilere yönelik korkunç istismarı teşhir eden ilk kişi Dominiken misyoner Fray Pedro de Córdoba'ydı), temelde başka türden bir tekeldi. Buna karşılık, Kuzey Amerika çok sayıda Protestan mezhebe kucak açtı; görüş ayrılığı ve çeşitliliği İngiliz yerleşmelerin örgütlenme ilkeleri arasında yer aldı. Bunun (hemen akla gelen ilk örnek olarak Salem cadı yargılamaları gibi) karanlık bir yanı vardı; ama apaçık olan kazanım, siyasal özgürlük kadar dinsel özgürlüğe de bağlı tüccarlardan ve çiftçilerden oluşan bir toplumun yaratılmasıydı. John Locke "Carolina'nın Temel Yasaları" metnindeki madde 97'de İngilizlerin dinsel hoşgörüye bağlılığının kapsamını açık seçik belirtmişti:

> Oranın bizim yerleşmemizden tedirginlik duyacak olan yerlileri Hıristiyanlığa son derece yabancıdır; onların putperestliği, cehaleti ya da hataları bize onları topraklarından sürme ya da istismar etme hakkını vermez. Başka yerlerden göç edenlerin gelişiyle birlikte kaçınılmaz olarak din konularında farklı görüşler olacaktır; onlar kendilerine dinsel özgürlük tanınmasını bekleyeceklerdir ve bizim görüş ayrılığı gerekçesiyle onları dışarıda tutmamız makul olmayacaktır. Çeşitli görüşler arasında böyle bir iç barış sağlanabilir ve herkesle anlaşıp sıkı ilişkiler gereğine hakkıyla ve sadakatle uyulabilir; hangi gerekçeyle olursa olsun, buna aykırı bir davranışın Yüce Tanrı'ya karşı büyük bir suç işlemeyi ve inandığımız doğru dine büyük bir leke düşürmeyi getirmesi kaçınılmazdır. Ayrıca Yahudileri, kâfirleri ve Hıristiyan itikadın saflığından sapmış diğer muhalifleri ürkütmemek ve onlara soğuk davranmamak gerekir. Aksine, Hıristiyanlık doktrinlerinin doğruluğuyla ve akla uygunluğuyla, ona inananların barışseverliğiyle ve zararsızlığıyla tanışmaları için bir fırsat verilince, iyi muamele ve ikna yoluyla, İncil'in kurallarına ve düzenine uygun

43 Engerman ve Sokoloff, "Once upon a Time in the Americas".
44 Ibid.

> yumuşaklığa ve alçakgönüllülüğe dayalı bütün inandırıcı yöntemlerle, doğruyu benimsemeleri ve samimiyetle içlerine sindirmeleri sağlanabilir. Bütün bunlardan dolayı, *herhangi bir dinde mutabık olan yedi ya da daha fazla kişi bir cemaat kurabilecek*, bu itikada diğerlerinden ayırt edici bir ad verebilecektir [italikler bana ait].

Avrupa'da yıllarca sürmüş sert dinsel çatışmalardan sonra, sadece yedi insanın meşru biçimde yeni bir cemaati meşru olarak başlatabileceği bir toplumu tasarlamak dikkate değer özgüvenin işaretiydi. Kuzey ve Güney Amerika'nın sivil toplumları arasındaki bu köklü farklılıklar, bağımsız yönetim altında yaşama vakti geldiğinde kalıcı sonuçlar doğuracaktı.

Amerikan Devrimleri

Gelişme sürecinde ortaya çıkan bütün köklü ekonomik ve sosyal farklılıklara karşın, 1775'te gerek Kuzey Amerika, gerekse Güney Amerika hâlâ uzaktaki krallarca yönetilen kolonilerden ve sömürgelerden oluşmaktaydı. Ama bu durum değişmek üzereydi.

Büyük bir kalabalık 2 Temmuz 1776'da Güney Carolina yönetimince alınan koloninin Britanya'dan bağımsızlık kararını dinlemek üzere Charleston'daki eski ticaret borsasının merdiveninde toplandı. Bu ilk adımdı. Kırk yıl kadar sonra Latin Amerika'daki İspanyol yönetimi de son buldu. Ancak ilk devrim mülk sahiplerinin demokratik haklarını pekiştirirken ve yüz yıl içinde dünyanın en zengin ülkesine dönüşecek olan bir federal cumhuriyeti doğururken, Güney Amerika devrimleri Rio Grande'nin güneyinde kalan bütün Amerika ülkelerini iki yüzyıllık bölünme, istikrarsızlık ve azgelişmişlik sürecine götürdü. Peki, niçin öyle oldu?

Gerek İspanyolların, gerekse İngilizlerin imparatorluğu 18. yüzyıl sonlarında krizler yaşadı. İmparatorluk yetkililerinin Atlantik ötesi ticareti gittikçe sıkı denetim altına alması ve Yedi Yıl Savaşı'nın (1756–63) yüksek maliyeti koloni ayaklanmalarına zemin hazırladı. Britanya'nın Amerika kolonilerinde 1770'lerde patlak veren ayaklanmaların benzerleri İspanya'nın sömürgelerinde de görüldü: II. Tupac Amaru'nun 1780–83'teki And Ayaklanması ve Nueva Granada'da (şimdiki Kolombiya) 1781 Comunero Ayaklanması. Ama Britanya'nın on üç Kuzey Amerika kolonisinin bağımsızlık talep etmesi, tüccarlardan ve çiftçilerden oluşan bilinçli bir özgürlükçü toplumun, emperyal otoritenin aşırı genişlemesi olarak gördüğü bir gelişmeye tepkisiydi. Haklı olarak 1640'lardaki İngi-

liz İç Savaşı'nın bir devamı sayılabilecek başkaldırıya yol açan sadece çok eskiye inen vergi ve temsil sorunu değildi.[45] Arazi konusunun Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nda hayati derecede önemli bir rol oynaması anlamlıdır. İngiliz hükümetinin Apalaş Dağları'nın batısında yeni yerleşmeler kurulmasını sınırlama girişimi, kolonicilerin yayılmacı gelecek vizyonunu can evinden vurdu[46] – açık bir hırsızlık niteliğini taşıyan bu vizyon özellikle George Washington gibi arazi spekülatörleri için değerliydi.* Londra'daki hükümet Yedi Yıl Savaşı sırasında Yerli kabilelerle anlaşmalar yapınca, Washington bunların sırf savaş dönemi önlemleri olduğunu sandı. Bu yüzden 1763 kraliyet bildirisiyle Yerlilerin kendi arazileri üzerindeki hakları fiilen teyit edilince dehşete kapıldı:

> Laf aramızda kalsın, ama o Bildiriye Yerlileri yatıştırmaya yönelik geçici önlem ötesinde bir açıdan bakmam mümkün değil [diye yazdı müstakbel ortağı William Crawford'a 1767'de]. Haliyle birkaç yıl içinde yürürlükten kalkması gerekir, özellikle de o Yerliler arazileri işgal etmemize rıza gösterince. Şu anda iyi arazileri araştırma ve başkalarının yerleşmesinin önüne geçmek açısından bazı işaretler koyarak kendine ayırma fırsatını gözardı eden ... bir kişi bunları bir daha asla elde edemez. Sen arazileri arayıp bulma zahmetine girersen, ben de fırsat çıkar çıkmaz onları elde etme işini üstlenirim ve üstelik arazilerin kadastrosu ve tescili için gerekli her türlü masrafı ve harcı karşılarım. ... Planımın epeyce arazi elde etmek olduğunu anlaman herhalde kolaylaşmış olmalı artık. Bunun sonucunda sen de yüklüce bir miktarı hak edeceksin. ... [Ama] bütün bu meseleyi bir sır olarak tut ya da keşifleriyle senin uygulamaya geçmene yardımcı olacak ... kişilere aç sadece.[47]

Washington 1768'de bugün Batı Virginia içinde kalan Mason, Putnam ve Kanawha illerinde 45 bin dönüm arazi edindi; daha sonra Delaware, Şavni ve Mingo kabilelerinin Ohio Nehri'nin güneyindeki arazilerden zorla çıkarılmalarının doğrudan kazanç sağladığı kişiler arasında yer aldı. Ama onun bakış açısıyla 1774 tarihli Quebec Yasası sadece Fransız Kanadası'nı şimdiki Illinois, Indiana, Michigan, Ohio ve Wisconsin'in yanı sıra Minnesota'nın bazı kesimlerini

45 Bkz. Clark, *Language of Liberty*.

46 Clark, "British America".

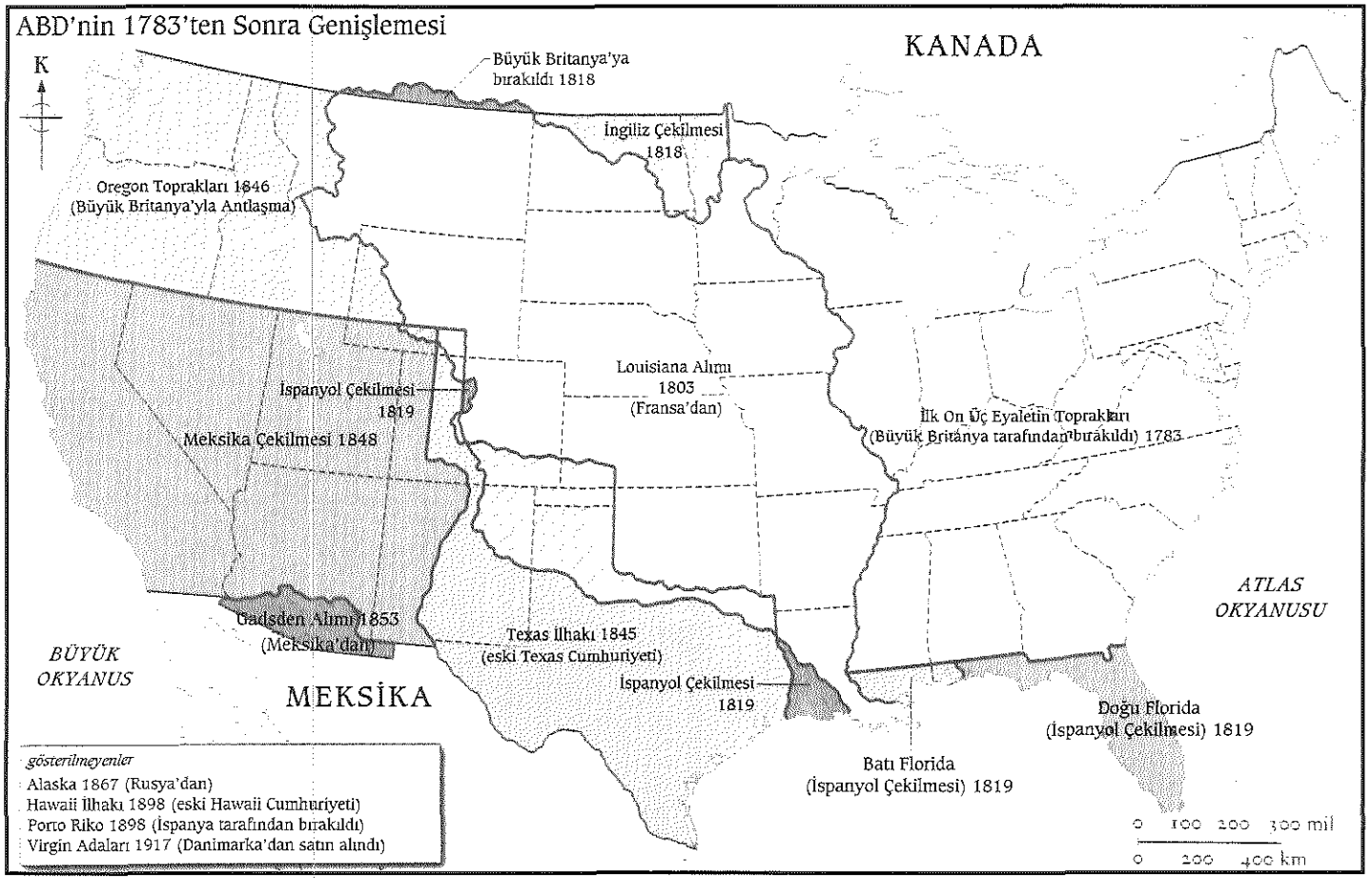
47 George Washington'dan William Crawford'a, 20 Eylül 1767, Washington ve Crawford, *Washington–Crawford Letters*, s. 3 vd.

* Washington on yedi yaşındayken yeni oluşturulan sınır ili Culpeper'e kadastro memuru olarak atandı. Böylece edindiği beceriler, kolonicilerin Yedi Yıl Savaşı'na verdiği adla Fransız ve Yerli Savaşı sırasında subaylık yaparken çok işine yaradı. Arazi spekülatörlüğü kariyerine 1752'de Virginia'nın Frederick ilinde Bullskin Çayı boyunca 1.459 dönüm arazi satın alarak başladı. Bağımsızlık Savaşı'nın zaferle bitmesinden sonra, eski muharip arkadaşlarıyla birlikte savaşın meşru ganimeti olarak Ohio Nehri'nin batısında kalan arazilerin peşine düştü.

kapsayacak şekilde genişletmesiyle değil, Fransızca konuşan Katoliklerin ibadet özgürlüğünü güvence altına almasıyla da işleri kötüleştirdi. Asi New England kolonicilerinin bu yasayı, Boston Çay Partisi'nin ardından alınan cezalandırıcı dört önlemle birlikte "Kabul Edilemez Yasalar" içinde saymalarına pek şaşmamak gerekir.

Londra'nın öne çıkan vergi ve temsil meselelerinde ödünler vermesiyle, savaşın önüne zamanında geçilebilirdi. Ayrıca İngiliz generaller Howe ve Burgoyne'un işlerini daha iyi yapmalarıyla, savaş bambaşka bir seyir izleyebilirdi. Belki daha ustalıklı diplomasi Yorktown'da 1781'de –işin aslına bakılırsa– Fransız zaferiyle noktalanan süreci, yani Britanya'yı zor duruma düşüren tecridi önleyebilirdi. On üç koloninin daha sonra bir araya gelmek yerine birbirine düşeceğini varsaymak bile mümkündür. Savaş ve savaş sonrası dönemin ekonomik sorunları ağırdı. Enflasyon doruğa ulaştığı 1779'da yüzde 400'e yaklaştı, ardından gelen hızlı bir düşüş 1774-90 arasında kişi başına geliri yarıya indirdi, 1790'da gayri safi yurtiçi hâsılanın yüzde 62'sine denk bir borç dağı oluştu, eyaletler birbirlerine gümrük vergileri uygulamaya yöneldi ve –hepsinden kötüsü– Daniel Shays gibi Massachusettsli çiftçiler gecikmiş vergi borçlarını ve kişisel borçları karşılamak üzere mülklerine el konulması üzerine açık isyana kalkıştılar. Devrim, Konfederasyon Sözleşmesi'nin ötesine geçemeseydi, belki Kuzey Amerika'nın akıbeti daha çok Güney Amerika'nınkine benzerdi – birleşmeden ziyade bir parçalanma hikâyesi yaşanabilirdi. Yeni cumhuriyet için sağlam bir federal yapıyı, tarih boyunca siyasal kurum inşasının en çarpıcı örneği olan 1787 tarihli ABD anayasası sağladı. Bu metin sadece Locke tarzı bir dörtlü erk (yürütme, çift meclisli yasama ve yüksek mahkeme) değil, tek bir pazar, tek bir ticaret politikası, tek bir para birimi, tek bir ordu ve (önemli bir adımla) borçları malvarlıklarını aşan kişiler için tek bir iflas hukuku yarattı – bu arada bireyi "makul olmayan aramalara ve el koymalara" karşı koruyan Dördüncü Ek Madde'yi de unutmamak gerekir.

Temelde her şey mülkiyetle ilgiliydi. Bu açıdan Washington Bağımsızlık Savaşı'ndan çok kazançlı çıkan pişkin adamlardan biriydi. 1800'de yerine getirilen vasiyetnamesinde Virginia, Pennsylvania, Maryland, New York, Kentucky ve Ohio Vadisi'nde toplam 52.194 dönüm arazi, ayrıca Virginia'nın Alexandria, Winchester, Bath (şimdi Berkeley Springs, Batı Virginia) kentlerinde ve kendi adıyla kurulan yeni kentte parseller yer alır. Hiçbir şey ABD tarihinin başlarında toprak ve özgürlük arasındaki bağın sıkılığını daha iyi yansıtamaz. Yerliler Güney Amerika'da toprağı işlediler. Kuzey Amerika'da ise toprak kaybettiler.

ABD'nin 1783'ten Sonra Genişlemesi
K
KANADA
Büyük Britanya'ya bırakıldı 1818
İngiliz Çekilmesi 1818
Oregon Toprakları 1846 (Büyük Britanya'yla Antlaşma)
İspanyol Çekilmesi 1819
Meksika Çekilmesi 1848
Louisiana Alımı 1803 (Fransa'dan)
İlk On Üç Eyaletin Toprakları (Büyük Britanya tarafından bırakıldı) 1783
ATLAS OKYANUSU
Gadsden Alımı 1853 (Meksika'dan)
Texas İlhakı 1845 (eski Texas Cumhuriyeti)
İspanyol Çekilmesi 1819
BÜYÜK OKYANUS
MEKSİKA
Doğu Florida (İspanyol Çekilmesi) 1819
Batı Florida (İspanyol Çekilmesi) 1819
gösterilmeyenler
Alaska 1867 (Rusya'dan)
Hawaii İlhakı 1898 (eski Hawaii Cumhuriyeti)
Porto Riko 1898 (İspanya tarafından bırakıldı)
Virgin Adaları 1917 (Danimarka'dan satın alındı)
0 100 200 300 mil
0 200 400 km

Güney Amerika'nın Washington'ı herhalde Simon Bolívar olmalıydı. O da bir imparatorluğu, yani İspanyol imparatorluğunu devirdi. Ama bir Güney Amerika Birleşik Devletleri yaratamadı. Amerikan Bağımsızlık Savaşı sadece eski İngiliz kolonilerinin birliğini sağlamadı. (Haliyle Kanada ve Karayip sömürgeleri imparatorluğa bağlı kaldı, Amerikalı birçok kral yanlısı da yeni oluşan cumhuriyetten ayrılma yoluna gitti.)[48] Bağımsızlık ABD'nin şimdiye kadar aşılamamış refah ve güce varma yoluna girmesini de sağladı. Buna karşılık İspanya'dan bağımsızlığını kazanmak Güney Amerika'yı kalıcı bir çatışma, yoksulluk ve eşitsizlik mirasıyla baş başa bıraktı. Kapitalizm ve demokrasi Latin Amerika'da niçin gelişemedi? Latin Amerika'yı Batı içinde görüp görmediğini sorduğum bir Harvardlı meslektaşım niçin kesin cevap veremedi? Kısacası, Bolívar niçin Latin Washington olmadı?

Zengin bir Venezuelalı kakao ekicisinin oğlu olarak Temmuz 1783'te doğan Bolívar, on yaşına varmadan yetim kaldı ve on dört yaşında askerlik mesleğine atıldı. İspanya ve Fransa'da öğrenim gördü; bir gıda sıkıntısı yüzünden Latin Amerikalı *kreol*'ler de dahil bütün yabancıların Madrid'den sürülmesi üzerine 1804'ten sonra bir süre Paris'te kaldı. İspanyol yönetiminden iğrendiği için, Fransız Devrimi'nin Napolyon evresinden (bkz. Bölüm 4) ilham almış olarak 1807'de Venezuela'ya döndü. Artık kendi ülkesinde benzer değişikliklerin düşünü kurmaktaydı. Ama devrim Güney Amerika'ya önceden tasarlanmış bir planla değil, Napolyon'un 1808'de İspanya'ya saldırısını izleyen ani iktidar boşluğuna kaotik bir tepkiyle geldi. İki yıl sonra Bolívar, İspanya'nın Amerika sömürgelerine yönelik bir Fransız saldırısı halinde İngiliz desteğini yoklamak üzere Londra'ya gönderildi. Destek alamadı, ama Venezuela bağımsızlığının gedikli savunucusu Francisco Miranda'yla tanışıp dostluk kurdu. Birlikte Temmuz 1811'de yurda döndüklerinde, Birinci Venezuela Cumhuriyeti'ni ilan ettiler.

Cumhuriyet başarısızlıkla sonuçlandı. 1811 anayasası oy hakkını açıkça mülk sahipleriyle sınırlandırdı; ama ileride göreceğimiz üzere, Kuzey Amerika'daki uygulamaya oranla nüfusun çok daha geniş bir kesimini bu haktan yoksun bıraktı. Sonuçta çok sayıda azatlı köleyi (*pardo*) kapsayan mülksüzler kralcı saflarda yer aldı.[49] Kralcıların Puerto Cabello'yu ele geçirmesinden sonra, Bolívar kendisini hayal kırıklığına uğratan Miranda'yı İspanyolların eline verdi. Nueva Granada'ya kaçarak, ikinci bir bağımsızlık girişimi için *kreol*'leri çevresinde toplamaya çalıştı.

Diktatör konumuyla başına geçtiği bir ikinci cumhuriyet ilan eden Bolívar'ın yürüttüğü *campaña admirable* [hayranlık uyandıran harekât] kralcıların Mérida, Bogotá, Caracas ve Trujillo'dan kovulmasını sağladı ve ona *el Liberta-*

48 Bkz. Jasanoff, *Liberty's Exiles*.
49 Lynch, *Bolívar*, s. 63.

dor [Kurtarıcı] sanını kazandırdı. 1813'te yayımladığı Ölümüne Savaş Kararnamesi çatışmanın gittikçe sertleştiğini gözler önüne serer: "Bu haklı davanın yanında tiranlığa karşı her türlü eylemli ve etkili araçla uğraş vermeyen her İspanyol bir düşman sayılıp cezalandırılacak ve bir vatan haini olarak mutlaka bir idam mangasınca kurşuna dizilecektir."[50] Tutsakların öldürülmesi olağan hale geldi – bir keresinde 800 kişi topluca öldürüldü. Bolívar bu gidişata ancak *el Diablo* [Şeytan] takma adlı bir hempasının ona yaşlı bir İspanyol'un kellesini göndermesi üzerine dur dedi. Böyle bir teröre başvurulmasına karşın, beyaz olmayanlar kralcıların safına geçmeyi sürdürdüler. Mart 1812'de Caracas'ı vurarak yaklaşık 10 bin can alan yıkıcı bir deprem sanki kilisenin bağımsızlık hareketini lanetleyişini doğrular gibiydi.* Bolívar kişiliğine yaraşır bir kafa tutmayla şunu ilan etti: "Doğa bize karşı çıkarsa, onunla da dövüşeceğiz ve bize boyun eğmesini zorla sağlayacağız."[51] Oysa en büyük baş belası doğa değil, serkeş bir İspanyol olan José Tomás Boves'ti; onun *llaneros* diye anılan ve özgürlükten çok yağma peşinde olan Yerlilerden, kaçak kölelerden ve firari askerlerden kurduğu ayaktakımı ordusuna bir türlü baş eğdiremedi.[52] Bu ordu karşısında uğradığı bir dizi askerî yenilgi Bolívar'ı bir kez daha kaçarak Jamaika'nın yolunu tutmak zorunda bıraktı. Kısa bir süre Haiti'de kalması Venezuelalı kölelerin kurtuluşunu stratejisinin bir parçası haline getirmesi gerektiği yolundaki kanaatini pekiştirdi. Başarıya ulaşma umudu ancak bağımsızlık davasını beyaz *kreol*'lerin yanı sıra siyahlar için çekici kılmasına bağlıydı.[53] Artık *gente de color* ("renkli tende insanlar") dahil bütün Güney Amerikalılara çağrıda bulunmaya başladı.[54]

Tavır değişikliği işe yaradı – en azından bir süre. Siyasal temsil şansının sunulmasına kanan birçok *pardo* Bolívar'ın ordusuna yazıldı. Bir İspanyol tüccarın ve yarı-Hollandalı, yarı-Afrikalı bir Curaçao mulatosunun oğlu olan Manuel Carlos Piar, bu kesimce duyulan özlemlerin simgesi haline geldi. Piar gibi bir melezin (*casta*) başkomutan rütbesine ulaşması, Bolívar'ın ten rengine bakmaksızın bütün Güney Amerikalıların kurtarıcısı olma savının içtenliğini kanıtlıyor gibiydi. Bu arada kraliyet otoritesini yeniden sağlamaya dönük İspanyol desteği zayıflamaya yüz tuttu. 1820'de Cadiz'de "Amerika'yı yeniden sömürgeleştirmek üzere" Atlantik'in öbür yakasına gönderilmek üzere olan 14 bin adam arasında

50 http://faculty.chass.ncsu.edu/slatta/hi216/documents/bolivar/sbwar1813.htm.
51 Ortega, "Earthquakes".
52 Lynch, "Bolivar and the Caudillos", s. 6 vd.
53 King, "Royalist View".
54 Lynch, "Bolivar and the Caudillos", s. 16 vd.

* Bununla birlikte bazı din adamları bağımsızlık hareketini destekledi, özellikle İspanya'nın Güney Amerika Kilisesi'ni vergilendirmesinin epeyce hoşnutsuzluk yarattığı Nueva Granada'da. Kralcılar bu muhalif rahiplere karşı Cartagena Engizisyonu'nu harekete geçirdi.

büyük bir isyan çıktı.[55] Bu gelişme İspanya'nın çökmekte olan egemenliğine payanda olma gibi nankör bir işle görevlendirilmiş kralcı komutan Pablo Morillo'ya ağır bir darbe indirdi.

Durum Bolívar'ın lehine dönmekteydi. Ama daha girişilecek birçok muharebe vardı. Emrindeki kuvvetleri daha da takviye etmek isteyen Bolívar, yardım için gözlerini dışarıya çevirdi.[56] Beklenmedik biçimde bunu Britanya'da buldu.

Brown, MacGregor ve hatta Ferguson –ayrıca O'Connor, O'Leary ve Robertson– Venezuela'nın kurucu ataları için Caracas'ın göbeğine dikilen görkemli anıtta belirgin biçimde kazınmış oldukça aykırı soyadlarıdır. Oysa bunlar 1810-25 arasında Latin Amerika'nın özgürlük davası için dövüşen ve birçok durumda can veren İngiliz ve İrlandalı askerlerden sadece birkaçıdır.

Toplam yedi bin dolayında İngiliz ve İrlandalı gönüllü, Güney Amerika'yı İspanyol yönetiminden kurtarmaya yardım etmek üzere başvurdu. Bazıları Napolyon Savaşları'nda çarpışan ve Waterloo'dan sonraki barışla tatmin olmayan eski muhariplerdi. Ama çoğunluk (toplamın üçte ikisi) askerî bakımdan acemi sayılırdı. Birkaçı hiç kuşkusuz artık Bolívar'da kişileşen daha yüce bir davanın heyecanı içindeydi: Özgür ve birleşik bir Güney Amerika. Kurtuluş 1815'ten sonra herkesi saran bir fikirdi ve en ünlüsü Byron olmak üzere, başka idealistler de Osmanlılardan bağımsızlık kazanmaya çalışan Yunanlıların yardımına koştu. Ama Venezuela'ya gidenlerin çoğunluğu, tıpkı Kuzey Amerika'nın yolunu tutan önceki İngiliz göçmenler gibi, esas olarak toprak vaadinin çekiciliğine kapıldı – yani askerlik hizmeti karşılığında söz verilen *haberes militares*. Onlardan biri olan Thomas Ferrier adındaki Manchester'lı genç bir yüzbaşı, kısa sürede kendisini Bolívar'ın kurdurduğu İngiliz Lejyonu'nun komutanı olarak buldu.

Ferrier yeni Bolívar Amerika'sını ilk kez (bitter çikolatanın çıkış yeri olan)* Angostura'da gördü. Bolívar'ın üslendiği bu kasaba Orinoco Nehri'nin barınılması zor bir kıyı şeridindeydi. Ferrier ve adamları dört yıl boyunca Atlantik kıyılarından Pasifik kıyılarına kadar bir dizi muharebede çarpıştılar. Boyacá Muharebesi'nden sonra Ağustos 1819'da Tunja'yı ve Bolívar'ın Kolombiya Cumhuriyeti'ni ilan edeceği Bogotá'yı ele geçirmeye yardımcı oldular.[57] Ardından kuzeye dönerek Venezuela'ya doğru ilerlediler. Sonunda 24 Haziran 1821'de

55 Woodward, "Spanish Army".
56 Ulrick, "Morillo's Attempt", s. 553.
57 Hamnett, "Counter Revolution"

* Angostura bitter çikolatası aslında Bolívar'ın hizmetinde olan ve hâlâ sır niteliğindeki bir formülle 1824'te alkollü derişiği elde eden Dr. Johann Gottlieb Benjamin Siegert adlı bir Alman tarafından icat edildi. Birkaç damla Siegert karışımı katılmamış bir Pisco Sour kokteyli adına yakışır bir tat taşımaz..

Puerto Cabello'nun güneyine düşen Carabobo'ya vardılar. Orada Bolívar'ın Venezuela harekâtındaki belirleyici muharebe olacaktı. Yaklaşık 6.500 cumhuriyetçi, İspanya'ya bağlı 5.000 kralcıyla karşı karşıya geldi. Bolívar'a bağlı birliklerin üstün gelmesi durumunda, doğuya doğru Caracas'a giden yol ardına kadar açılacaktı.

Bolívar'ın emri üzerine Ferrier'in komutasındaki 600 asker, muharebe alanına hâkim konumdaki bir tepeye mevzilenmiş İspanyolları kanattan çevirmek için harekete geçti ve korunaklı bazı dere yatakları boyunca görünmeden ilerleyerek mevzilere yaklaşmayı başardı. Ama varlıkları saptanır saptanmaz, İspanyollar en az iki topla ve üç bin tüfekle ateş açtı. Ferrier bunaltıcı sıcakta Bolívar'ın takviye birlikleri göndermesini boşuna bekledi. Sonunda ileriye atılma emri verildi. Girişilen süngü saldırısı Güney Amerika muharebe alanlarında o zamana kadar görülmüş en büyük askerî başarılardan birini getirdi. Bir anlatıma göre bu "yaşam belirtisinin ve takatin son kertesindeyken sadece kahramanca cesareti değil, insanüstü dayanıklılığı ve buldok kararlılığını gerektiren bir işti." Düşman mevzilerinin ele geçirildiği sırada, Ferrier ölümcül yaralar almış halde yatmaktaydı. Kendinden geçen Bolívar, İngiliz askerlere "Salvadores de mi Patria!" ("Ülkemin Kurtarıcıları") diye seslendi.

Bolívar artık Nueva Granada, Venezuela ve Quito'yu (şimdiki Ekvador) içine alan ve "Büyük Kolombiya" adını verdiği bölgenin tek hâkimiydi. Arjantin ve Şili'nin kurtarıcısı José de San Martín siyasal önderliği ona bırakmıştı. Nisan 1825'te son İspanyol kuvvetleri Peru'dan çıkarıldı; Yukarı Peru'ya Bolívar'ın anısına "Bolivya" adı verildi. Sonraki adım Büyük Kolombiya, Peru ve Bolivya'dan oluşacak bir And Konfederasyonu yaratmaktı.

Bolívar'ın Büyük Kolombiyası niçin bir Latin Amerika Birleşik Devletleri'nin çekirdeği olmayı başaramadı? Yüzeysel cevap onun iktidarı merkezileştirme kararlılığında ve İspanyol çöküşünün yarattığı boşlukta devreye girmiş olan bölgesel *caudillo*'ların (savaş ağaları) buna direnişinde yatar.[58] Oysa böyle bir yaklaşım daha derindeki üç güçlüğü gözden kaçırır.[59]

Birincisi, Güney Amerikalıların Kuzey Amerika koloni meclislerinde daha baştan olağanlaşan türden bir demokratik karar alma tecrübesi hemen hiç yoktu. İktidarın İspanya doğumluların (*peninsulares*) elinde toplanmış olması nedeniyle, *kreol*'ler herhangi bir idari sorumluluk üstlenmede çok az tecrübeye sahipti. Bolívar bu durumu 1815'te şöyle ortaya koydu:

58 Lynch, *Bolívar*, s. 99.
59 Genel bilgi için bkz. Langley, *Americas in the Age of Revolution*, özellikle s. 243–84.

> Bizler ... ne Yerliyiz, ne de Avrupalıyız; bu ülkenin meşru mülk sahipleri ile İspanyol gaspçılar arasında kalan bir insan türüyüz. ... Yönetim biliminden ve devlet idaresinden mahrumduk ve haliyle dünyadan kopuktuk. Bizler çok nadir durumlar dışında asla genel vali ya da vali olmadık; içimizden başpiskoposlar ve piskoposlar tek tük çıktı; diplomatlar hiç çıkmadı; askerken sadece emir kuluyduk; soyluyken kraliyet ayrıcalıklarından yoksunduk. Kısacası, hiçbir zaman yönetici ya da sermayedar olmadık ve nadiren tüccarlık yaptık.[60]

Nueva Granada'nın *kreol* meclislerinde tanık olduğu hizip kavgaları Bolívar'ı umutsuzluğa düşürdü.[61] 1812 tarihli Cartagena Manifestosu'nda "berbat ... hoşgörü sistemini, ... sağduyu sahibi herkesin öteden beri zayıf ve yetersiz görerek mahkûm ettiği bir sistemi" ve "hayal güçlerinde şahane cumhuriyetler yaratarak ve insan soyunun mükemmelleşmeye açık olduğunu varsayarak, siyasal mükemmelliğe ulaşmaya çalışan iyiliksever hayalcilerin" sergilediği "canice merhameti" diline dolayarak aşağıladı. Birinci Venezuela Cumhuriyeti'nin, "özyönetim yetkisi tanıyarak toplumsal sözleşmeleri bozan ve ülkeleri anarşiye sürükleyen" federalizmi denemeye kalkışmasını da kınadı.[62] Jamaika'daki ikinci sürgün döneminde, "Tamamen temsili kurumlar karakterimize, göreneklerimize ve mevcut bilgi düzeyimize uygun değildir" kanısına iyice vardı.[63] Carabobo Muharebesi'nden iki yıl önce, Angostura'da yeni oluşturulan Kongre'ye benzer bir anlayışla hitap etti:

> O ülkenin özgürlük içinde doğmasına, özgürlükle büyümesine ve sadece özgürlük sayesinde ayakta durmasına karşın, ... federal sistem gibi zayıf ve karmaşık bir devlet yapısının geçmişte yaşadıkları zorlu ve sıkıntılı koşullarda onları yönetmeyi başarabilmiş olması ... bir mucizedir.

Ona göre, ABD anayasasının işlemesi için "ermişlerden oluşan bir cumhuriyet" gerekliydi.[64] Böyle bir sistemin Güney Amerika'da işlemesi mümkün değildi:

60 http://web.archive.org/web/19970615224356/www.umich.edu/~proflame/mirror/etext/bol5.html.
61 Williamson, *Penguin History*, s. 218.
62 http://web.archive.org/web/19970615224356/www.umich.edu/~proflame/mirror/etext/bol5.html.
63 Bolivar to Sir Henry Cullen, 6 Eylül 1815, Bolivar (ed.), *Selected Writings*, c. I, s. 114.
64 http://web.archive.org/web/19970615224356/www.umich.edu/~proflame/mirror/etext/bol2.html.

> Bu yönetim biçimi Kuzey Amerika açısından ne kadar iyi işlerse işlesin, İngiliz Amerikası ve İspanyol Amerikası gibi benzerlik taşımayan iki devletin konumunu ve karakterini karşılaştırmanın bir an için bile aklımdan geçmediğini söylemeliyim.

Sonuçta, Bolívar'ın düşünün demokrasi yerine diktatörlük, federalizm yerine iktidarın merkezileşmesi olduğu ortaya çıktı. Cartagena Manifestosu'nda buna gösterdiği gerekçe şuydu: "Yurttaşlarımız henüz haklarını tam anlamıyla kullanabilecek düzeyde değildir, çünkü gerçek cumhuriyetçileri ayırt eden siyasal erdemlerden yoksundur."[65] Bizzat hazırladığı ve başka tuhaflıkların yanı sıra üç meclisli bir yasama organını öngören anayasa uyarınca, Bolívar ardılını belirleme hakkıyla birlikte ömür boyu diktatör olacaktı. "İliklerime kadar şuna inanıyorum ki", diye ilan etti, "Amerika ancak güçlü bir despotizmle yönetilebilir. ... Yasaları yöneticilerin ve ilkeleri insanların üzerinde tutmaya gücümüz [yetmez]."[66] 1828 tarihli Temel Diktatörlük Kararnamesi, onun Güney Amerikasında mülk sahipleri demokrasisine ve hukukun üstünlüğüne yer olmadığını açık seçik ortaya koydu.

İkinci güçlük bizzat eşitsiz mülk dağılımıyla ilgiliydi. Ne de olsa, Bolívar'ın ailesi 120 bin dönümden fazla araziyi kapsayan beş büyük çiftliğe sahipti. Bağımsızlık sonrası Venezuela'da arazilerin hemen hepsi sadece 10 bin kişiden oluşan, yani nüfusun yüzde 1,1'ini oluşturan bir *kreol* elit tabakanın elindeydi. ABD'yle tezat özellikle bu konuda çarpıcıdır. Kuzey Amerika Devrimi'nden sonra yeni göçmenlerin arazi edinmeleri daha da kolaylaştı. Gerek (1787'den 1804'e kadar çıkarılan çeşitli yasalar çerçevesindeki) devlet kredileri, gerekse toprak işgalcilerine yasal tapu hakkı tanıyan 1841 tarihli Genel Önalım Yasası ve esas itibariyle sınır bölgelerinde küçük arazileri bedava edinmeyi sağlayan 1861 tarihli Çiftlik Yasası gibi düzenlemeler böyle bir sonucu getirdi. Kırsal kesimde büyük çiftlikleri ve kalabalık kıyı kentlerinde ucuz işgücünü korumada çıkarı olan kesimlerin muhalefeti nedeniyle, Latin Amerika'da bu türden hiçbir şey yapılmadı. Örneğin, Meksika'da 1878-1908 arasında, bütün ülke topraklarının onda birinden fazlası büyük parseller halinde arazi ıslahı şirketlerine devredildi. 1910'da, yani Meksika Devrimi öncesinde kırsal kesimdeki hane reislerinin sadece yüzde 2,4'ü toprak sahibiydi. Arjantin'de mülk sahipliği oranı – La Pampa'da yüzde 10'dan başlayarak Chubut'ta yüzde 35'e varmak üzere – daha yüksekti; ama hiçbir yerde Kuzey Amerika'daki düzeye yakın değildi. ABD'de kırsal mülk sahipliği oranı 1900'de yüzde 75'e yakındı.[67]

65 http://web.archive.org/web/19970615224356/www.umich.edu/~proflame/mirror/etext/bol5.html.

66 Lynch, *Bolívar*, s. 218.

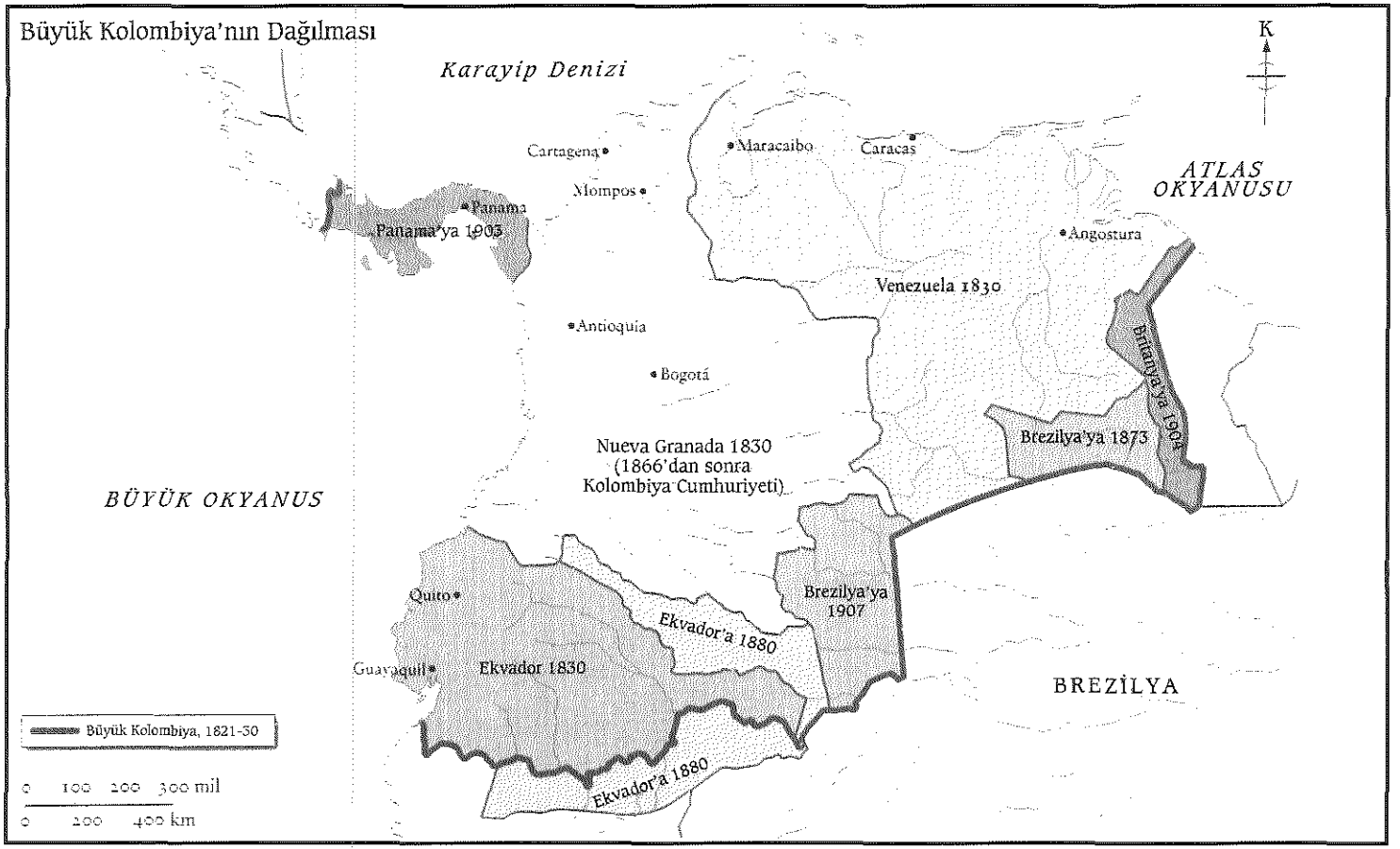
67 Engerman ve Sokoloff, "Once upon a Time in the Americas".

Bunun sırf ABD'ye özgü bir olgu olmadığını vurgulamak gerekir. Kanada açısından kırsal mülk sahipliği oranının yüzde 87 gibi daha da yüksek bir düzeyde olması ve Avustralya'da, Yeni Zelanda'da ve hatta İngiliz Afrikası'nın bazı kesimlerinde benzer sonuçlara ulaşılması, yaygın (beyaz) toprak sahipliğinin özgül olarak Amerikan değil, daha çok İngiliz karakteri taşıdığını doğrular. Bu durum günümüze kadar Kuzey Amerika ve Güney Amerika arasındaki en büyük farklılıklardan biri olarak kalmıştır. Peru'da 1958 gibi yakın bir tarihte toprak sahiplerinin yüzde 2'si ekime elverişli bütün arazilerin yüzde 69'unu denetim altında tutmaktaydı; nüfusun yüzde 83'ü en fazla on iki dönümlük tarlalardan oluşmak üzere arazilerin ancak yüzde 6'sına sahipti. Dolayısıyla *haberes militares*'ten bir pay almak umuduyla Bolívar'ın yanında çarpışmaya giden Britanyalı gönüllüler hayal kırıklığına uğradı. Venezuela'ya varan yedi bin kişiden sadece 500'ü orada kaldı. Üç bini savaş alanında ya da hastalık yüzünden öldü, geri kalanlar da Britanya'ya döndü.[68]

Üçüncü –ve bu konuyla yakından bağlantılı– güçlük, ırksal heterojenlik ve bölünmüşlük düzeyinin Güney Amerika'da çok daha yüksek olmasıydı. Bolívar gibi *kreol*'ler *peninsulare*'lere karşı son derece keskin bir nefret duymaktaydı; Massachusetts'te "yurtseverler" ile "kırmızı ceketliler" arasında görülenden bile çok daha kötü bir husumetti bu. Ama *pardo*'ların ve kölelerin *kreol*'lere karşı duyguları çok daha dostça değildi. Bolívar'ın siyahlardan destek alma girişimi ırksal eşitliğe samimi bir inanca dayanmamaktaydı; siyasal çıkarı gözeten bir manevradan ibaretti. Piar'ın mensup olduğu *casta*'ları beyazlara karşı örgütlemeyi tasarladığından kuşkulanınca, onun tutuklanmasını ve askerlikten firar, itaatsizlik, hükümet aleyhine tertip suçlarından yargılanmasını sağladı. Piar 15 Ekim 1817'de Angostura'daki katedralin duvarı dibinde bir idam mangasının önüne dikildiğinde, kurşun seslerini Bolívar'ın yakındaki makam odasında duymak mümkündü.[69] Bolívar'ın Yerli halka siyasal haklar tanımaya da hiç niyeti yoktu. Bütün seçmenlerin okuryazar olmasını öngören anayasal şart onları fiilen siyasetin dışında tuttu.

Irksal bölünmelerin Kuzey Amerika'ya oranla Güney Amerika'da neden daha karmaşık olduğunu anlamak için, Bolívar döneminden önce ortaya çıkmış köklü farklılıklara bakmak gerekir. 1650'de Amerikan Yerlileri hem Kuzey Amerika'da hem de Güney Amerika'da (Brezilya dahil) nüfusun yaklaşık yüzde 80'ini oluşturmaktaydı. Oysa 1825'te oranlar köklü biçimde farklıydı. İspanyol Amerikası'nda Yerli halklar hâlâ nüfusun yüzde 59'u gibi yüksek bir düzey-

68 Brown, *Adventuring*, Şekil 2.2.
69 Lynch, "Bolivar and the Caudillos", s. 16 vd.

Büyük Kolombiya'nın Dağılması
Karayip Denizi
K
Cartagena
Maracaibo
Caracas
Mompos
ATLAS OKYANUSU
Panama
Panama'ya 1903
Angostura
Venezuela 1830
Antioquia
Bogotá
Britanya'ya 1904
Brezilya'ya 1873
Nueva Granada 1830
(1866'dan sonra
Kolombiya Cumhuriyeti)
BÜYÜK OKYANUS
Quito
Brezilya'ya
1907
Ekvador'a 1880
Guayaquil
Ekvador 1830
BREZİLYA
Büyük Kolombiya, 1821-30
0 100 200 300 mil
0 200 400 km

deydi. Ama bu oran Brezilya'da yüzde 21'e düşmüş, Kuzey Amerika'da ise yüzde 4'ün altına inmişti. ABD ve Kanada'da Avrupa'dan büyük çapta göçler sürerken, Yerli halkların topraklarından çıkarılmaları ve çorak kesimlerdeki "özel alan"lara yerleştirilmeleri askerî kuvvetle nispeten kolayca sağlandı. İspanyol Amerikası'nda Yerliler sayıca daha kalabalık olmanın yanı sıra, dışarıdan göçlerin aynı düzeyde olmaması nedeniyle *encomienda* sistemi için vazgeçilmez işgücü kaynağıydı. Dahası, ileride göreceğimiz üzere, Avrupalıların yerleştikleri çeşitli bölgeler üzerinde Afrika kölelik kurumunun oldukça farklı demografik etkileri vardı.[70]

Sonuçta, Bolívar'ın Güney Amerika birliği hayalini gerçekleştirmenin mümkün olmadığı ortaya çıktı. Nueva Granada, Venezuela ve Ekvador'daki ayaklanmalardan sonra, önerilen And Konfederasyonu reddedildi; Venezuela ve Quito'nun ayrılmasıyla Büyük Kolombiya'nın kendisi de parçalandı. Bu durumdan Bolívar'ın eski bir bağlaşığı olan ve dar bir Venezuela ulus-devletinin savunucusu olarak öne çıkan *caudillo* ["lider"] José Antonio Páez kazançlı çıktı.[71] Aralık 1830'da veremden ölen Bolívar, bir ay önce başkanlık ve başkomutanlık görevlerinden çekilmiş olarak, son bir umutsuz mektup yazmıştı:

> ... Yirmi yıl başta kaldım ve bundan sadece birkaç kesin sonuç çıkardım: (1) [Güney] Amerika bizim için başa çıkılmazdır; (2) Bir devrime hizmet edenler havanda su döver; (3) Amerika'da yapılabilecek tek şey göç etmektir; (4) Bu ülke kaçınılmaz olarak dizginsiz kitlelerin ve ardından neredeyse farkına varılmayan bir geçişle her türlü ten renginden ve ırktan küçük tiranların eline düşecektir; (5) Her türlü suça batmamızdan ve tam bir gaddarlıkla tükenmemizden sonra, Avrupalılar bizi boyunduruk altına alınmaya bile değer bulmayacaktır; (6) Dünyanın herhangi bir kesimi ilkel kaos ortamına dönebilirse, burası son demindeki Amerika olacaktır.[72]

Bu sözler Latin Amerika tarihinin sonraki bir buçuk yüzyılına ilişkin acı ama doğru bir tahmindi. Yeni bağımsız devletler bir temsili yönetim geleneği olmaksızın, köklü biçimde eşitsiz bir arazi dağılımıyla ve bu ekonomik eşitsizliğe çok benzer ırksal ayrılıklarla ortaya çıktı. Sonuç bir devrim ve karşı devrim, darbe ve karşı darbe döngüsü oldu; mülksüzler biraz toprak edinmek için mücadele ederken, *kreol* elitler *hacienda*'larına sıkıca sarıldılar. Demokrasiye dönük denemeler defalarca başarısızlığa uğradı; çünkü mülklerine el konulacağını göste-

70 Verilerin alındığı kaynak Engerman ve Sokoloff, "Once upon a Time in the Americas".
71 Lynch, "Bolivar and the Caudillos", s. 34.
72 Lynch, *Bolívar*, s. 276.

ren ilk belirtide, varlıklı elitler statükoyu şiddetle geri getirmesi için üniformalı bir *caudillo*'ya başvurdular. Bu hızlı ekonomik büyümeye hiç de uygun olmayan bir reçeteydi.

Venezuela'nın şimdiki başkanı "El Comandante" Hugo Chávez'in modern Bolívar pozuna bürünmesi ve Kurtarıcı'ya 2010'da (televizyon kameraları önünde) ruhuyla konuşmak üzere mezarını açtıracak kadar tapması bir tesadüf değildir. Siyasal şova düşkün bir eski asker olan Chávez, başardığı "Bolívar tarzı devrim" üzerine nutuklar çekmekten hoşlanan biridir. Günümüzde Caracas'ın her yanında Bolívar'ın upuzun ve zarif favorili yüzünü afişlerde ve duvar resimlerinde çoğu kez Chávez'in daha kaba ve ablak suratıyla yan yana görebilirsiniz. Doğrusu Chávez'in rejimi, polisin ve medyanın siyasal muhaliflere karşı birer silah olarak kullanıldığı ve ülkenin zengin petrol yataklarından elde edilen gelirlerin sübvansiyonlu ithal ürün fiyatları, sadakalar ve rüşvetler yoluyla halkın desteğini kazanmada kullanıldığı sahte bir demokrasidir. ABD'nin hukuksal ve siyasal düzeninde kilit önem taşıyan özel mülkiyet hakları Venezuela'da rutin biçimde çiğneniyor. Chávez çimento fabrikalarından televizyon istasyonlarına ve bankalara kadar varmak üzere özel sektörü az çok canının istediği gibi kamulaştırıyor. Latin Amerika tarihindeki birçok aşağılık diktatör gibi, anayasayı kendisine uyacak şekilde değiştirerek, hukukun üstünlüğüyle dalga geçiyor – ilk seçim zaferinden kısa bir süre sonra 1999'da bu yola başvurdu, en son olarak da 2009'da sürekli yeniden seçilmeyi sağlamak üzere görev dönemi sınırlamalarını kaldırdı.

İki Amerikan devrimi arasındaki tezadı en iyi yansıtan örnek şudur: ABD anayasası sadece ekler yapılabilecek şekilde dokunulamaz nitelik taşırken, Venezuela'nın hepsi şu ya da bu ölçüde kenara atılabilen 26 anayasası olmuştur. Bağımsızlıktan sonra 32 anayasayla onu geçen tek ülke Dominik Cumhuriyeti'dir; sırasıyla 24 ve 20 anayasa çıkaran Haiti ve Ekvador üçüncü ve dördüncü sıradadır.[73] ABD'de anayasanın "kişilere değil, yasalara dayalı bir yönetime" temel oluşturması öngörülürken, Latin Amerika'da anayasalar bizzat hukukun üstünlüğünü yıkmaya dönük araçlar olarak kullanılmıştır.

Fakat Kuzey Amerika'daki İngiliz kolonileşme modelinin uzun erimli başarısını kutlamadan önce, tuhaf bir yönüyle Latin Amerika'dan hiç de üstün olmadığını kabul etmemiz gerekir. Özellikle Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nda sonra, beyazlar ve siyahlar arasındaki ırksal bölünme katılaştı. ABD anayasası taşıdığı birçok erdeme karşın, köleliğin meşruiyetini kabul etmekle bu bölünmeyi kurumlaştırdı – yeni cumhuriyetin ilk günahıydı bu. Anayasanın köle ticaretini

73 Cordeiro, "Constitutions".

yirmi yıl daha sürdürmeye izin veren hükmü (madde 1, paragraf 9) nedeniyle, Charleston'da Bağımsızlık Bildirgesi'nin okunduğu eski borsa binasının merdiveninde köleler 1808'e kadar satıldı. Ayrıca Kongre'de Güney Carolina'nın temsili, bir köleyi –anayasa diliyle "diğer kişiler"– özgür bir insanın beşte üçü gibi sayma kuralına göre belirlendi.

O halde Batı uygarlığının bağrındaki bu paradoksu, yani Atlantik'in her iki yanında köleliğin kaldırılması akımının epey yol aldığı bir dönemde, özgürlük adına yapılmış en başarılı devrimin önemli ölçüde köle sahiplerinin giriştiği bir devrim olmasını nasıl çözeceğiz?

Gullahların Akıbeti

Şimdi Amerika'ya çok farklı türden göçmenler götüren iki gemiye ilişkin başka bir hikâyeye geçeceğiz. Her iki gemi de Senegal kıyıları açıklarındaki Gorée adlı küçük adadan yola çıktı. Biri Brezilya'nın kuzey kesimindeki Bahia'ya, diğeri Güney Carolina'daki Charleston'a yöneldi. İkisi de Afrikalı köleler taşımaktaydı – bu yolcular 1450-1820 arasında Atlantik'i aşan 8 milyon civarındaki kölenin sadece küçücük bir kesimiydi. Amerika'ya 1500-1760 arasında giden göçmenlerin yaklaşık üçte ikisi köleydi; bu oran 1580 öncesinde beşte birken, 1700-1760 arasında dörtte üçe yakın bir düzeyle doruğa çıktı.[74]

İlk bakışta, kölelik Kuzey Amerika ve Güney Amerika'nın az sayıdaki ortak kurumlarından biriydi. İthal Afrikalı kölelerin kuzeydeki Avrupalı sözleşmeli işçilerden ve güneydeki Amerikan Yerlilerinden daha ucuz olduğu ve daha sıkı çalıştırılabildiği anlaşılınca, Kuzey Amerika tütün çiftlikleri ve Brezilya *engenho*'ları aynı şekilde bu işgücünü esas almaya yöneldi. Dahomey kralından Afrikalı köle satıcılarına kadar bu işe bulaşanların hepsi, Portekizli ya da geleneksel Arap müşteriler kadar İngiliz köle alıcılarına da hizmet vermekten aynı ölçüde memnundu. Ne de olsa, Sahra üzerinden köle ticaretinin geçmişi İS 2. yüzyıla kadar inmekteydi. Portekizliler 1500'de Benin'e vardıklarında dört başı mamur köle pazarlarıyla karşılaştılar.[75] Gorée'deki köle ambarına atılan tutsak bir Afrikalının bakış açısından, Kuzey Amerika'ya ya da Güney Amerika'ya giden gemiye bindirilmesinin getireceği pek bir farklılık yoktu. Yolda ölme ihtimali aşağı yukarı aynıydı. (Kölelerin altıda biri, yani yüzde 16'sı çetin yolculuğu sağ tamamlayamamaktaydı.)

74 Engerman ve Sokoloff, "Once upon a Time in the Americas".
75 Fage, "Slavery and the Slave Trade", s. 395.

Bununla birlikte, Yenidünya'da ortaya çıkan kölelik biçimleri arasında önemli farklılıklar vardı. Kölelik antik çağdan beri Akdeniz ekonomisinin ayrılmaz bir parçasıydı ve Haçlı seferleri döneminde canlanmasına karşın, İngiltere'de esasen ortadan kalkmış durumdaydı. Portekizlilerin Batı Afrika köle pazarlarından Akdeniz kıyılarına yeni bir deniz yolunu açtıkları ve önce Madeira Adaları'nda (1455), ardından Gine Körfezi'ndeki São Tomé'de (1500) ilk Atlantik şekerkamışı plantasyonlarını kurdukları sırada, görenek hukukunda kölelik statüsünün artık yeri yoktu.[76] İlk Afrikalı köleler Brezilya'ya 1538'de ulaştı; Carolina'nın Jamestown kentine 1619'da varan 350 kişilik ilk köle kafilesi, Veracruz'a gitmekte olan bir İspanyol gemisinden ganimet olarak alınmıştı.[77] Kuzey Amerika'da şekerkamışı plantasyonları yoktu; sanayi çağı öncesi şekerkamışı ekiminin kendine has emek-yoğun özelliklerinde dolayı, Bahia ve Pernambuco *engenho*'ları ise hiç kuşkusuz kölelerin çalışma koşullarının en ağır olduğu yerlerdi.* Güney Brezilya'nın Minas Gerais gibi altın madenlerinde ve 19. yüzyıl başlarının kahve plantasyonlarında durum çok daha iyi değildi. Brezilya'ya götürülen Afrikalı köleler, Kuzey Amerika'nın güney bölgesine oranla daha fazlaydı. Nitekim Brezilya kısa sürede Karayip bölgesini geride bırakarak, daha 1600'de 16 bin tona yaklaşan yıllık üretimle dünyanın başta gelen şeker üretim merkezine dönüştü. (Santo Domingo ve Küba'daki üretim çok sonraları buna yakın düzeylere ulaştı.)[78] Şeker üretimi dışında madenciliğin, kahve yetiştiriciliğinin ve temel imalatın gelişmesiyle ekonominin zaman içinde çeşitlenmesine karşın, özgür göçmenlere tercihen yine köleler getirtildi ve kölelik hemen her ekonomik sektörde normal işgücü biçimi oldu.[79] Brezilya için kölelik öylesine önemliydi ki, 1825'e varıldığında Afrika kökenliler nüfusun yüzde 56'sını oluşturmaktaydı; bu oran İspanyol Amerikası'nda yüzde 22, Kuzey Amerika'da ise yüzde 17'ydi. İngilizce konuşulan dünyada köle ticaretinin ve bizzat köleliğin kaldırılmasından sonra, Brezilyalılar her ikisini de uzun süre devam ettirdi. Köle ticaretini sona erdirmek üzere 1826'da varılan bir İngiltere-Brezilya antlaşmasına rağmen, Brezilya'ya 1808-88 arasında bir milyondan fazla yeni köle getirtildi. İngiliz deniz müdahalelerinin transatlantik trafiğini ciddi biçimde aksatmaya başladığı 1850'lerde, Brezilya'nın köle nüfusu 1793'teki düzeyin iki katıydı.

Devrim öncesi Latin Amerika'da köleler tam anlamıyla perişan halde sayılmazdı. Kraliyet ve kilise makamları diğer özel mülkiyet haklarını sınırla-

76 Curtin, *Plantation Complex*, s. 4–26.
77 Thornton ve Heywood, *Central Africans*.
78 Curtin, *Plantation Complex*, s. 26; Klein ve Luna, *Slavery in Brazil*, s. 28. Ayrıca bkz. Prado, *Colonial Background*; Poppino, *Brazil*.
79 Schwartz, "Colonial Past", s. 185.
* Sürecin her aşaması –kesme, taşıma, öğütme, kaynatma ve kurutma– bedensel uğraş bakımından zorluydu ve aşamalar arasında gecikme olmaması gerekirdi.

mada olduğu gibi, durumu hafifletmeye yönelik müdahalelerde bulunabilirdi ve bulunmaktaydı. Katolik karineye göre kölelik istenmeyen ama kaçınılmaz bir kötülüktü; Afrikalıların da inançlı bir ruh taşıdığı gerçeğini değiştiremezdi. Latin Amerika plantasyonlarında kölelerin azat edilmeleri Virginia tütün çiftliklerine oranla daha kolaydı. Bahia'da bütün azat edilme bedellerinin yarısını bizzat köleler ödedi.[80] 1872'ye varıldığında Brezilya'daki siyahların ve *mulatto*'ların dörtte üçü özgürdü.[81] Küba ve Meksika'da bir köle kendi bedelinin bildirilmesini isteyebilir ve özgürlüğünü taksitlerle satın alabilirdi.[82] Kaynaklara göre, Brezilyalı kölelerin tatil günleri (her Pazar'ın yanı sıra otuz beş yortu) İngiliz Antilleri'ndeki kölelere oranla daha fazlaydı.[83] Brezilya'da başlamak üzere, bütün Latin Amerika'da kölelerin kendi tarlalarını edinmeleri norm haline geldi.

Elbette aşırı tozpembe bir tablo çizilmemesi gerekir. İhracatın hızla arttığı dönemde, bazı Brezilya şekerkamışı plantasyonları haftanın yedi günü boyunca her gün yirmi saat işletilirdi ve köleler basbayağı ölesiye çalışırdı. Brezilyalı bir plantasyon sahibinin ifadesi şöyleydi: "Bir köle satın aldığımda, onu bir yıl kullanma niyetiyle hareket ederim; çok azı bundan daha uzun sağ kalır. Ama ondan sadece bu ilk yatırımı karşılamaya yetecek kadar iş almam; elime tatlı bir kâr bile geçer."[84] Karayipler'de olduğu gibi, plantasyon sahipleri köle isyanlarından sürekli korkarak yaşardı ve disiplini korumak için ibret niteliğinde gaddarlığa bel bağlardı. Bazı Brezilya plantasyonlarında yaygın bir ceza *novenas*'tı; dokuz gece arka arkaya kırbaçlanan cezalının yaraları bu süre boyunca tuz ve idrarla ovulurdu.[85] 18. yüzyılda Minas Gerais'te kaçak kölelerin kesik başlarının yol kenarında teşhir edilmesi olağandışı bir görüntü değildi. Brezilyalı kölelerin ortalama ömrünün 1850'ler gibi geç bir tarihte yirmi üç yıl olmasına pek şaşmamak gerekir; bir kölenin beş yıl dayanması, sahibinin ilk yatırımının iki katı kadar kazanç elde etmesine yeterliydi.[86] Öte yandan, Brezilyalı köleler en azından evlenme hakkına sahipti; İngiliz (ve Hollanda) hukukunda ise kölelere böyle bir hak tanınmazdı. Üstelik gerek Portekiz gerekse İspanyol kölelik kuralları zamanla yumuşama yönünde bir gelişim gösterdi.

Kuzey Amerika'da köle sahipleri kendilerinde bütün "mallarına" uygun gördükleri biçimde davranma hakkını görürlerdi; bu malın bir insan ya da arazi par-

80 Schwartz, *Slaves, Peasants and Rebels*, s. 46.
81 Graham, *Patronage and Politics*, s. 26.
82 Elkins, *Slavery*, s. 76.
83 Davis, "Slavery", s. 72.
84 Thomas, *Slave Trade*, s. 633.
85 Davis, "Slavery", s. 78.
86 Schwartz, *Slaves, Peasants and Rebels*, s. 42.

çası olması fark etmezdi. Köle sayısının 1760'ta İngiliz Amerikası'ndaki nüfusun üçte birine yakın bir oranla doruğa ulaşacak ölçüde artmasıyla birlikte, yetkililer hizmet süresi genellikle beş ya da altı yıl olarak belirlenmiş sözleşmeli beyaz işçiler ve ömür boyu hizmet etmekle yükümlü olan siyah köleler arasında daha da keskin bir ayrım yapma yoluna gittiler. Maryland'de 1663'te çıkarılan yasa apaçıktı: "Eyaletteki bütün Zenciler ya da başka köleler ... *durante vitae* [ömür boyu] hizmet edeceklerdir; bir Zenciden ya da başka köleden olan bütün çocuklar aynen babaları gibi birer köle olacaklardır."[87] Üstelik Kuzey Amerika'da kölelik zaman içinde daha da sertleşti. Virginia'da 1669 tarihli bir yasayla, bir efendinin kölesini öldürmesinin suç olmadığı ilan edildi. Güney Carolina'da 1726 tarihli bir yasada kölelerin "mal" (daha sonra "kişisel mal") olduğu açıkça belirtildi. Bedensel ceza onaylandığı gibi kurallara da bağlandı.[88] İşler öyle bir noktaya vardı ki, Carolina'daki kaçak köleler sınırı aşıp İspanyol Floridası'na geçmeye başladı; eyaletin valisi Katolikliğe dönmeleri koşuluyla onlara özerk bir yerleşme kurma iznini verdi.[89] Daha önce gördüğümüz üzere, mal temelinde köleliğin İngiltere'de yüzyıllar önce ortadan kalktığı göz önünde tutulursa, bu örnek Avrupa kurumlarının Amerikan topraklarında dönüşmeye son derece açık olduğunu gösteren dikkate değer bir gelişmeydi. Bir Virginia yargıcının şu sözleri "tuhaf kurum"un özünde taşıdığı gerilimi açık seçik ortaya koyar: "Köleler sadece mal değil, aynı zamanda rasyonel varlıklardır ve *mülkiyet haklarını çiğnemeye yol açmadan* uygulanabildiği durumlarda, mahkemeden insan gibi muamele görme hakkına sahiptir."[90] Köle tacirleri çok yüksek bir eşiği aşınca kölelik karşıtlarının hedef tahtasına oturdular; bunun bir örneği Liverpool gemisi *Zong*'un kaptanının 1782'de gemideki su sıkıntısı gerekçesiyle 133 köleyi canlı ve zincirli olarak denize atmasıydı. Olaudah Equiano'nun işlenen suçun gerçek niteliği konusunda kölelik karşıtı Granville Sharp'ı uyarmasından önce, söz konusu kaptan hakkında sigorta sahtekârlığından dava açılması ilginçti.[91]

Kuzey Amerika ve Güney Amerika arasında özellikle çarpıcı bir farklılık ırksal karışım, yani geçmişte kullanılan terimle "melezleşme" konusundaki Kuzey Amerika tabusuydu. Latin Amerika ırklar arası birleşmeler gibi bir gerçekliği başından itibaren kabul ederek, ortaya çıkan çeşitli sonuçları gittikçe karmaşıklaşan hiyerarşilerle sınıflandırma yoluna gitti. (İspanyol erkeklerin ve Yerli kadınların çocuklarına *mestizo*, *kreol*'ler ve siyahlar arasındaki birleşmeler-

87 Elkins, *Slavery*, s. 40.
88 Ibid., s. 50.
89 Elliott, *Empires of the Atlantic World*, s. 283.
90 Davis, "Slavery", s. 125.
91 Walvin, *Black Ivory*, s. 16 vd.

den doğan çocuklara *mulatto*, Yerliler ve siyahlar arasındaki birleşmelerden doğan çocuklara *zambo* adı verildi.) Bizzat Pizarro bir İnka kadını olan Ines Huayllas Yupanqui'yle evlenmiş ve ondan Dona Francisca adında bir kızı olmuştu.[92] Aşağılayıcı bir ifadeyle "kırma" olarak anılan çeşitli topluluklar 1811'e varıldığında, İspanyol Amerikası'ndaki nüfusun üçte birinden fazlasını oluşturmaktaydı. Bu da Yerli halka denk düzeyde, beşte birden daha az olan İspanyol kökenli *kreol*'lerden ise daha yüksek bir oran demekti. 18. yüzyıl Brezilyası'nda *mulatto*'lar büyük çoğunlukla Afrikalı olan plantasyon işgücünün ancak yüzde 6'sını oluştururken, daha vasıflı olmayı gerektiren zanaat ve yöneticilik işlerinin beşte birini yürütmekteydi; yani Portekiz İmparatorluğu'nun ikincil sınıfı konumundaydı.

Buna karşılık, ABD'yi oluşturan kolonilerde böyle birleşmeleri yasaklama (ya da en azından meşru saymama) yönünde etraflı çabalar gösterildi. Bu kısmen başka bir farklılığın pratik bir sonucuydu. İngilizler Amerika'ya göç ettiklerinde, çoğu kez kadınlarını yanlarında götürdüler. İspanyol ve Portekizli erkekler ise Atlantik'i aşarken genellikle tek başlarına yolculuk ettiler. Örneğin, 1509-59 arasında Yenidünya'ya gitmek için gemilere binen İspanyol yolcuların bir listesi niteliğindeki "Catalogo de Pasajeros a Indias" belgesinde kayıtlı 15 bin ismin sadece yüzde 10'u kadındı. Bunun sonuçlarını kestirmek zor değildir. Andres Ruiz-Linares öncülüğündeki bir uzman ekip, Şili'den Meksika'ya kadar uzanan yedi ülkede on üç Latin Amerika *mestizo* topluluğundan alınan tekil mitokondriyal DNA örneklerini incelemiştir. Sonuçlar bütün Latin Amerika'da Avrupalı erkeklerin Yerli ve Afrikalı kadınları eş aldıklarını ve tersi bir durumun görülmediğini açıkça göstermektedir.[93] Kolombiya'da nüfusun çoğu kez "safkan" İspanyol sayıldığı Medellin gibi yerlere ilişkin örnekolay incelemeleri bu bulguyu desteklemektedir. Bir örnekte (babadan geçen) Y-kromozomu kökenlerinden yüzde 94'ünün Avrupalı, yüzde 5'inin Afrikalı ve sadece yüzde 1'inin Amerika Yerlisi, buna karşılık (anneden geçen) mitokondriyal DNA kökenlerinden yüzde 90'ının Amerika Yerlisi, yüzde 8'inin Afrikalı ve yüzde 2'sinin Avrupalı olduğu saptanmıştır.[94]

Kuzey Amerika'da melezleşmenin hiç olmadığı söylenemez. Thomas Jefferson kendi kölelerinden çocuk sahibi olan en ünlü Amerikalılardan sadece biridir. Koloni döneminin sonunda İngiliz Amerikası'nda yaklaşık 60 bin *mulatto* vardı. Günümüzde ABD'deki Afrika asıllı Amerikalıların çoğunda DNA köklerinin beşte biri

92 Bkz. Rostworowski, *Doña Francisca Pizarro*.
93 Wang et al., "Geographic Patterns".
94 Carvajal-Carmona et al., "Strong Amerind/White Sex Bias"; Bedoya et al., "Admixture Dynamics".

ila dörtte biri Avrupalılara kadar indirilebilir. Ama koloni döneminde kökleşen model esas itibariyle ikiliydi. Teni ne kadar açık ya da fizyonomisi ne kadar beyazlara özgü olursa olsun, tek bir "damla" bile Afrika asıllı Amerikalı kanı taşıyan –sözgelimi Virginia'da, sadece dedelerinden biri siyah olan– bir kişi siyah kategorisine alınırdı. Virginia'da daha 1630'da ırklar arası evlilik cezalandırılabilir bir kabahat sayıldı ve 1662'de hukuken yasaklandı; Maryland kolonisi benzer bir yasal düzenlemeyi bir yıl önce kabul etmişti. Diğer Kuzey Amerika kolonilerinin beşi bu türden yasalar çıkardı. ABD'nin kuruluşunu izleyen yüzyıl içinde tam 38 eyalet, ırklar arası evliliklere yasak getirdi. 1915 gibi geç bir tarihte 28 eyalette bu yasalar hâlâ yürürlükteydi; içlerinden 10'u melezleşme yasağını eyalet anayasasına alacak kadar ileri girmişti. Hatta Aralık 1912'de ABD anayasasına melezleşmeyi "ilelebet" yasaklayacak ek madde koyma yönünde bir girişim oldu.[95]

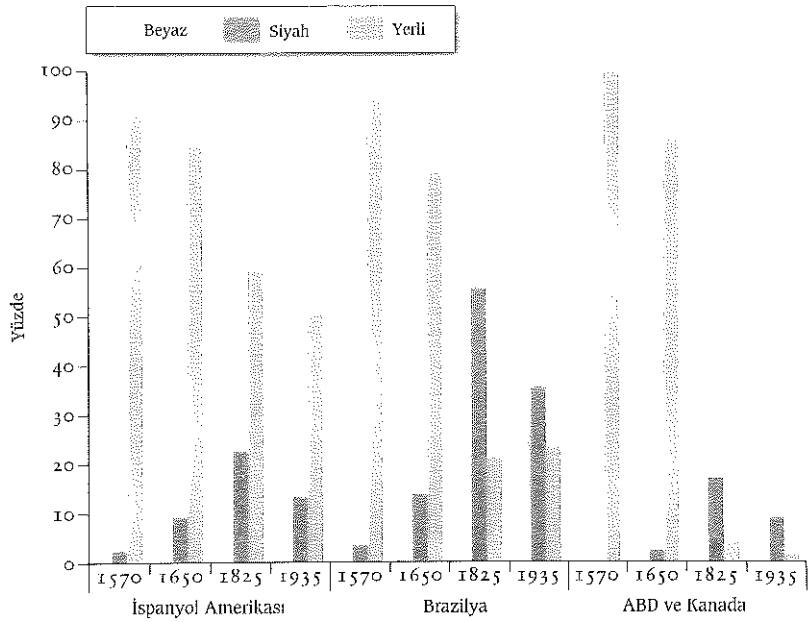
Bu bakımdan Afrikalı kölelerin gittikleri yerlere bağlı önemli bir farklılık söz konusuydu. Latin Amerika'ya gidenler bir erkek kölenin ilk birkaç yıllık sıkı çalışmadan sağ çıkması halinde özgürlüğünü kazanmak için makul bir şansa sahip olduğu, bir kadın kölenin de küçümsenmeyecek bir oranda melez çocuk doğurma ihtimalinin bulunduğu bir tür ırksal eritme potasına katıldılar. ABD'ye gönderilenler ise beyaz ve siyah arasındaki ayrımın çok daha katı tanımlanıp korunduğu bir toplum içine girdiler.

Daha önce gördüğümüz üzere, Carolina'da özel mülkiyeti siyasal yaşamın temeli haline getiren John Locke'tu. Ama aklından geçen şey sadece toprak mülkiyeti değildi. "Temel Yasalar" metnindeki madde 110'da şunu açıkça belirtmişti: "Carolina'nın her özgür adamı, hangi görüşe ya da dine bağlı olursa olsun, kendi zenci köleleri üzerinde mutlak yetki ve otoriteye sahip olacaktır." Locke için, insanlara sahip olmak arazi sahipliği kadar koloni projesinin bir parçasıydı. Üstelik o insanlar ne toprak sahibi ne de seçmen olabilecekti. Sonraki yasa koyucular bu ayrımı korumaya çalıştılar. 1740 tarihli Güney Carolina Köle Yasası'nda yer alan Paragraf X, bir beyaz kişiye bir evin ya da plantasyonun dışında beyaz bir kişinin refakatinde olmadan görülen her köleyi alıkoyup sorgulama yetkisini verdi. Paragraf XXXVI kölelerin özellikle cumartesi geceleri, pazar günleri ve bayramlarda kendi plantasyonlarından ayrılmalarını yasakladı. Yasaya aykırı davranan köleler "ölçülü bir kırbaçlama" cezasına tabi tutulabilirdi. Paragraf XLV beyaz kişilerin kölelere okuma yazma öğretmesini yasakladı.

Böyle yasaların köklü etkileri ABD'nin bazı kesimlerinde bugün bile görülebilir. Gullah Kıyısı Güney Carolina'daki Sandy Adası'ndan Florida'daki Amelia Adası'na kadar uzanır. Burada yaşayan insanların kendilerine özgü lehçesi, mut-

95 Ferguson, *War of the World*, s. 20–22.

Yenidünya'nın Irksal Yapısı, 1570–1935

NOT: Melez topluluklara ilişkin veriler yok.

fağı ve müzik tarzı vardır.[96] Bazı antropologlar "Gullah" kelimesinin bölge sakinlerinin atalarının gelmiş olabileceği "Angola"nın bozulmuş bir biçimi olduğu kanısındadır. Bu mümkündür. 17. yüzyıl ortalarından itibaren, Amerika'ya sevk edilen bütün kölelerin çok yüksek bir bölümü – belki yüzde 44'ü – Afrika'nın o dönemde Angola olarak anılan kesimindendi. (Burası günümüzde aynı adı taşıyan ülkenin yanı sıra, Kamerun ile Kongo Nehri'nin kuzey kıyısı arasındaki bölgeyi kapsamaktaydı.)[97] Charleston'dan geçen kölelerin üçte biri Angola'dan gelmeydi.[98] Bunların çoğu ülke adının geldiği *ngola* sanlı bir hükümdar yönetimindeki Ndongo krallığının Mbundu halkından alınmıştı. Yenidünya'ya köle olarak götürülünce Brezilya'dan Bahamalar'a ve Kuzey ve Güney Carolina'ya kadar bütün Amerika'ya dağıldılar.

Güney Carolina'da Angola'nın hâlâ seçilebilir yansımalarının –bu arada Kimbundu diline ait izlerin– bulunması başlı başına anlamlıdır. Bölgede yaşayan insanlar doğrudan Angolalı kölelerin soyundan gelirler ve gen havuzlarını sulandıracak çok az etkiye uğramışlardır. Gullah kültürünün varlığını sürdürmesi, Güney Carolina gibi eyaletlerde renk çizgisinin dikkate değer kalıcılığı-

96 Creel, *Peculiar People*.
97 Eltis, "Volume and Structure", Tablo 1.
98 Schaefer, *Genealogical Encyclopaedia*; Thornton ve Heywood, *Central Africans*.

na tanıklık eder. Buna karşılık, Güney Amerika'ya gönderilen Angolalıların köleleştirme zindanından kaçma şansları önemli ölçüde yüksekti – bazen bunun gerçek anlamda kaçışa dönüştüğü de olurdu. Sözgelimi, Pernambuco kaçakları Brezilya'nın kuzeydoğu eyaletlerinden Alagoas'ın iç kesimlerindeki cengelde Küçük Angola olarak da bilinen Quilombo adlı bağımsız bir koloni oluşturdular. Gücünün doruğundayken bu küçük krallığın 10 bini aşkın bir nüfusu ve "Ganga Zumba" olarak anılan, seçilmiş bir şefi vardı. 1600'lerin başlarında kurulduktan sonra, Portekiz kuvvetlerince ancak 1694'te ele geçirilebildi. Charleston'da 1822'de *buckra*'ya (beyazlar) karşı bir ayaklanma başlatmayı planlayan Angolalı köle "Gullah" Jack Pritchard'ın akıbeti çok farklı oldu. Yakalanınca asıldı. Garip bir cilveyle, "Özgür İnsanlar Diyarı" nüfusun yaklaşık beşte biri için "Özgürlükten Sürekli Yoksun Olanlar Diyarı"na dönüşmüş gibiydi. Rio Grande'nin kuzeyinde kölelik soydan geçme bir niteliğe bürünmüştü.

Özgür olduğu varsayılan bir toplumda köleliğin yarattığı aykırılık sonunda ancak Güney'in kölelik yanlısı eyaletleri ile Kuzey'in kölelik karşıtı eyaletleri arasında savaşla giderilebildi haliyle. Birlik savunucularını sadece Konfederasyon güçlerinden yana bir İngiliz deniz müdahalesi alt edebilirdi ve bu da pek muhtemel değildi. Amerikan İç Savaşı'nın köleliği sona erdirmesine karşın, birçok Amerikalı ülkedeki refahın beyaz ve siyah arasındaki ayrım çizgisi sayesinde olduğuna yüz yılı aşkın bir süre inanmaya devam etti. Daha 1820'lerde Edward Everett *North American Review* dergisinde şunu yazmıştı:

> Güney Amerika'yla hiçbir alakamız yoktur; onlara sempati duymuyoruz, onlara sağlam bir siyasal sempati duymamız mümkün değil. *Farklı soylardan geliyoruz.* ... Varabileceğimiz hiçbir antlaşma, gönderebileceğimiz hiçbir temsilci, borç olarak verebileceğimiz hiçbir para onların ... Bolívar'larını Washington'lara dönüştüremez.[99]

Beyazların üstünlüğünü savunan sonraki kuşağın gözünde, ABD'nin refaha ulaşmasının, Latin Amerika'daki "melez" halkların ise sefalete (ayrıca bazı durumlarda komünizme) batmasının kilit sebebi ayrımcılıktı.

Seçim kampanyasında "Bugün Ayrımcılık! Yarın Ayrımcılık! Hep Ayrımcılık!" sloganını kullanan Alabama valisi George Wallace, 1963 gibi yakın bir tarihte göreve başlama konuşmasına Amerikan başarı hikâyesinin özünde ırksal ayrılığın yattığı görüşünü şöyle ortaya koydu:

99 Langley, *Americas in the Age of Revolution*, s. 240. İtalikler bana ait.

> Bu ülke asla tek birim olarak öngörülmedi, ... birçok unsurun birliği olarak öngörüldü. ... Özgürlüğe tutkun atalarımızın eyaletler oluşturmalarının sebebi tam da buydu; amaçları hakları ve yetkileri eyaletler arasında bölüştürmek, böylece hiçbir merkezî iktidarın asıl yönetim erkini ele geçirememesini sağlamaktı. ... Irksal yaşamımızda da öngörülen şey aynıdır; ... kendi çerçevesinde her ırkın öğretme, ... eğitme, ... geliştirme, ... ayrı ırksal konaklara mensup olan diğerlerinden hak edilmiş yardımı isteme ve alma özgürlüğü vardır. Amerikalı kurucu atalarımızın öngördüğü büyük özgürlük budur; ... ama komünist felsefecilerin savunduğu gibi, birbirimize karışarak tek birim haline gelirsek, ... yaşamımızın zenginliği, ... gelişmemizi sağlayan özgürlük ... hepten yok olup gider. Böylece mutlak güce sahip tek bir yönetim altında melez bir birime dönüşürüz ... ve her şeyi temsil edeyim derken, ... hiçbir şeyi temsil etmeyen bir duruma düşeriz.

Böyle savların o dönemde çekicilikten uzak olduğu pek söylenemez: 1968'de başkanlığa aday olan Wallace ve başını çektiği Amerikan Bağımsızlık Partisi 10 milyon seçmenin (toplam içinde yüzde 13,5'in) oyunu aldı.

Oysa ABD başarısının ırksal ayrımcılığa bağlı olduğu fikri saçmaydı. Wallace gibi, ABD'nin Venezuela ya da Brezilya'dan daha zengin ve istikrarlı olmasını melezleşme karşıtı yasalara, mahallelerde, hastanelerde, okullarda, üniversitelerde, işyerlerinde, parklarda, yüzme havuzlarında, lokantalarda ve hatta mezarlıklarda beyaz ve siyah Amerikalıları ayrı tutan bir dizi ten rengi çitine bağlamak oldukça yanlıştı. Aksine, Kuzey Amerika'nın Güney Amerika'dan daha iyi durumda olması tamamen ve dosdoğru yaygın tabanlı özel mülkiyet haklarına ve demokrasiye dayalı İngiliz modelinin zenginliği küçük bir kesimde toplamaya ve otoriterliğe dayalı İspanyol modelinden daha iyi işlemesinin sonucuydu. Kölelik ve ayrımcılık başarının vazgeçilmez unsurları olmak şöyle dursun, basbayağı Amerikan gelişiminin önündeki engellerdi. Bıraktıkları izler günümüzün birçok Afrika asıllı Amerikalı topluluğuna sıkıntı çektiren sosyal sorunlarda hâlâ acı verecek ölçüde belirgindir – küçük yaşta gebelik, eğitimde başarısızlık, uyuşturucu bağımlılığı ve orantısız biçimde yüksek tutuklanma oranı.

Günümüzde Afrikalı bir babadan ve beyaz bir anneden gelen bir adam – Simon Bolívar döneminde *casta* yaftası vurulmuş olabilecek bir adam – ABD başkanı koltuğunda oturuyor, hem de klasik İskoçya-İrlanda kökenli ve madalyalı bir savaş kahramanını Virginia eyaletinde bile yenilgiye uğratmış olarak. Daha otuz yıl önce, ABD'nin Güney bölgesini ilk ziyaret ettiğimde hayal ötesi bir uzak olasılık gibi görünen bir şeydir bu. Örneğin, 1967 gibi geç bir tarihte 16 eyalette hâlâ ırklar arası evliliği engelleyen yasalar bulunduğunu unutmak kolay-

dır. Irklar arası evliliğe ilişkin hukuksal yasakların ABD genelinde anayasaya aykırı sayılması ancak Yüksek Mahkeme'nin Loving-Virginia davasında verdiği kararla mümkün oldu. Buna rağmen Tennessee kendi anayasasındaki ilgili maddeyi ancak Mart 1978'de resmen yürürlükten kaldırdı ve Mississippi bu işi Aralık 1987'ye kadar geciktirdi. Amerikalıların ırksal tutumları o zamandan bu yana köklü biçimde değişmiş durumdadır. Geçmişten kalma sözler ve düşünceler manzumesini artık açıkça dile getirmek mümkün değildir.

Öte yandan, birçok Kuzey Amerika kentinin caddelerindeki insanlar gittikçe Güney Amerika'daki insanları andırıyor. Latin Amerika'dan, özellikle de Meksika'dan göçlerin sürmesi, kırk yıl sonra İspanyol kökenli olmayan beyazların ABD nüfusu içinde muhtemelen bir azınlık durumuna düşebileceği anlamına geliyor.[100] O döneme varıldığında ülke hukuken olmasa bile fiilen çift dilli hale gelebilir. Ayrıca Amerikan toplumu ırksal bakımdan daha önce görülmemiş düzeyde harmanlanıyor. ABD sayımlarında "siyah", "beyaz", "Amerikan Yerlisi" ve "Asyalı ya da Pasifik Adalı" olmak üzere dört "ırksal" kategori ayrımı yapılır. Bu temelde ABD'deki her yirmi çocuktan biri ebeveynlerinden birinin başka ırksal kategoriye mensup olması anlamında karma kökenlidir. Böyle karma çiftlerin sayısı 1990-2000 arasında dört katlık bir artışla yaklaşık 1,5 milyona ulaşmıştır. Bu çerçevede bakılınca, Barack Obama'nın 2008'de başkanlığa seçilmesi daha az şaşırtıcı görünür.

Bu arada dünyanın en dinamik ekonomilerinden biri çok-renkli nüfusa sahip Brezilya'dır. Hâlâ dünyanın en eşitsiz toplumları arasında yer alan Brezilya'nın ulaştığı başarının anahtarı, epey gecikmiş olan bir reformla nüfusun gittikçe artan bir kesimine mülkiyet edinme ve para kazanma fırsatını tanımış olmasıdır. Yüz yılı aşkın bir süre korumacılığa, ithal ikamesine ve diğer devlet müdahalesi biçimlerine aşırı bağlılıktan sonra, Latin Amerika'nın büyük bölümü – Venezuela'nın oluşturduğu üzücü istisnayla – özelleştirmenin, dış yatırımın ve ihracata yönelişin bir araya gelişiyle 1980'lerden bu yana daha yüksek büyüme hızına ulaşmış bulunuyor.[101] Bölge ekonomilerinin aşırı enflasyon ve borç yükü arasında sıkışıp kalması artık tarihe karışmış gibi görünüyor. Güney Amerika'nın gayri safi yurtiçi hâsılası 1950'de ABD'deki düzeyin beşte birinden azdı. Şimdi ise üçte bire yaklaşıyor.

Bir başka deyişle, fetih ve sömürgeleştirme sürecinin başlamasından 500 yıl sonra, Anglo-Amerika ve Latin Amerika arasında geçmişte açılmış uçurum ni-

100 Sam Roberts, "Projections Put Whites in Minority in U.S. by 2050", *New York Times*, 18 Aralık 2009.

101 Haber, "Development Strategy".

hayet kapanacak gibi görünüyor. Batı yarıküre boyunca tek bir Amerikan uygarlığı sonunda ortaya çıkıyor – Bolívar'ın ilk baştaki pan-Amerika düşünün bir tür gecikmeli gerçekleşmesidir bu.

Ne var ki, bu epeyce zorlama bir öngörü sayılır. Zira ırksal ayrım üzerine kurulu teorilerin kabarışı aslında 19. yüzyıla değil, 20. yüzyılın birinci yarısına denk gelir. Batı'nın diğer uygarlıklarla etkileşiminde ırkın niçin böyle bir takıntıya dönüştüğünü kavramak için, şimdi bizzat Afrika'ya, o dönemde Avrupa emperyal yayılmasının odak noktası haline gelecek olan kıtaya dönmeliyiz. Kendi emperyal kariyeri de Sudan ve Güney Afrika'da başlayan Churchill, bu bölümün başlarında alıntı yaptığım konuşmasında, imparatorluk kuran bütün bir kuşağın hayatında birçok bakımdan kilit önem taşıyan bir soru yöneltmekteydi: "Britanya Adaları'nın ve Britanya İmparatorluğu'nun özgür, düzenli ve hoşgörülü uygarlığını biçimlendirmemizi sağlayan ilkeler bu endişeli dünyanın düzene kavuşturulmasında da niçin işe yaramasın?" Onun anladığı biçimiyle uygarlık Kuzey Amerika'da başarıyla kök salmıştı – ABD'nin yanı sıra İngiliz yönetimi altında kalan diğer kesimlerde de görülen bir başarıydı bu. O uygarlık Avustralya'nın kıraç vahşi ortamında serpilmişti. Afrika'da da aynı şey niçin olmasındı?

Amerika'da dört Avrupa devleti büyük çapta değişen başarı düzeyleriyle kendi uygarlığını yabancı topraklara yerleştirmeye çalışmıştı. (Bu sayı Guyana ve "Yeni Amsterdam"daki Hollandalıları saydığımızda beşe, Saint-Barthelemy'deki İsveçlileri saydığımızda altıya, Virgin Adaları'ndaki Danimarkalıları saydığımızda yediye, Alaska ve California'daki Rus yerleşmelerini saydığımızda sekize çıkar.) Afrika'da aynı şeyi yapmaya dönük yarışa başka rakipler de katıldı. Britanya'nın bu yarıştaki en büyük rakibi ise Amerika'da başarıyla gölgede bıraktığı ülkeydi: Fransa.

4

TIP

Önce "uygarlık" kelimesiyle ne tür bir durumun tanımlandığını ele alalım. Uygarlığın gerçek ölçüsü içinde yaşayan halkların maddi refahı hayatın gayesi haline getirmesinde yatar. (...) Avrupa halkları günümüzde yüz yıl önceye oranla daha iyi inşa edilmiş evlerde oturuyorlar. (...) Eskiden postlar giyer ve silah olarak mızraklar kullanırlardı. Şimdi uzun pantolonlar giyiyorlar ve ... mızrak yerine tabanca taşıyorlar. (...) Eskiden Avrupa'da insanlar topraklarını esas olarak kol gücüyle sürerlerdi. Şimdi tek bir adam geniş bir arazi parçasını buhar makinelerinin marifetiyle sürebiliyor ve böylece büyük zenginliğe kavuşabiliyorlar. (...) Eskiden insanlar yük arabalarında yolculuk ederlerdi. Şimdi günde dört yüz ve daha fazla mil yol alabilen trenlerde uçarcasına gidiyorlar.(...) Eskiden insanlar birbirleriyle dövüşmek istediklerinde, karşı karşıya gelerek bedensel güçleriyle kapışırlardı; şimdi bir tepede makineli tüfeğin arkasına geçmiş tek bir adamın binlerce can alması mümkün. (...) Günümüzde daha önce insanların aklından bile geçmeyen hastalıklar ve onlara çare bulmaya çalışan bir doktor ordusu var; bunun sonucunda hastaneler artmış bulunuyor. Bu bir uygarlık ölçüsüdür. (...) Daha başka ne diyeyim ki? (...) Bu uygarlık öyle bir şey ki, kendi kendini yok ettiğini görmek için insanın sadece sabırlı olması yeter. Muhammed'in öğretisine göre herhalde bir Şeytan Uygarlığı sayılırdı. Hinduizm ona Karanlık Çağ diyor. (...) Ondan kaçınmak gerekiyor.

Mahatma Gandi

Evlatları (Robespierre, Descartes vs.) aracılığıyla insanlık için çok şey yapmış bir halkın kötülüğünü istemeye hakkım yok.

Senegalli öğrenci

Burke'un Kehaneti

Batı geri kalan dünyaya 19. yüzyıl ortalarından 20. yüzyıl ortalarına kadar hükmetti. Bu sadece imparatorluk değil, aynı zamanda emperyalizm çağıydı; dayandığı denizaşırı yayılma teorisi, Batılı olmayan halkları hem çıkarcı hem de özgecil gerekçelerle resmî ve gayri resmî tahakküm altına almayı haklı göstermekteydi. İmparatorluk fazla nüfus için "yaşam alanı" demekti. Rakip bir gücün gümrük vergilerinin arkasına sığınarak kapatamayacağı ihracat pazarları demekti. Ülke içinde sağlanandan daha yüksek yatırım getirisi demekti.[1] Ayrıca bir siyasal işlev görerek, sanayi çağına özgü sosyal çatışmaları yurtseverlik gururuna dayalı heveskâr bir ruh haliyle yönlendirebilir ya da güçlü çıkar grupları açısından yatıştırıcı sus payları yaratabilirdi. İmparatorluk bir başka yönüyle uygarlığın yayılması demekti. Uygarlık önceki bölümlerde karşılaştığımız özgün Batı kurumları manzumesini nitelendirmede gittikçe daha sık kullanılan bir terime dönüştü: Piyasa ekonomisi, bilim devrimi, özel mülkiyet hakları ve temsili yönetim arasındaki bağ. İmparatorluk aynı zamanda Hıristiyanlığın yayılması demekti; imparatorluk kurma sürecinde misyonerler neredeyse tüccarlar ve askerler kadar önemli rol oynadı (bkz. Bölüm 6).

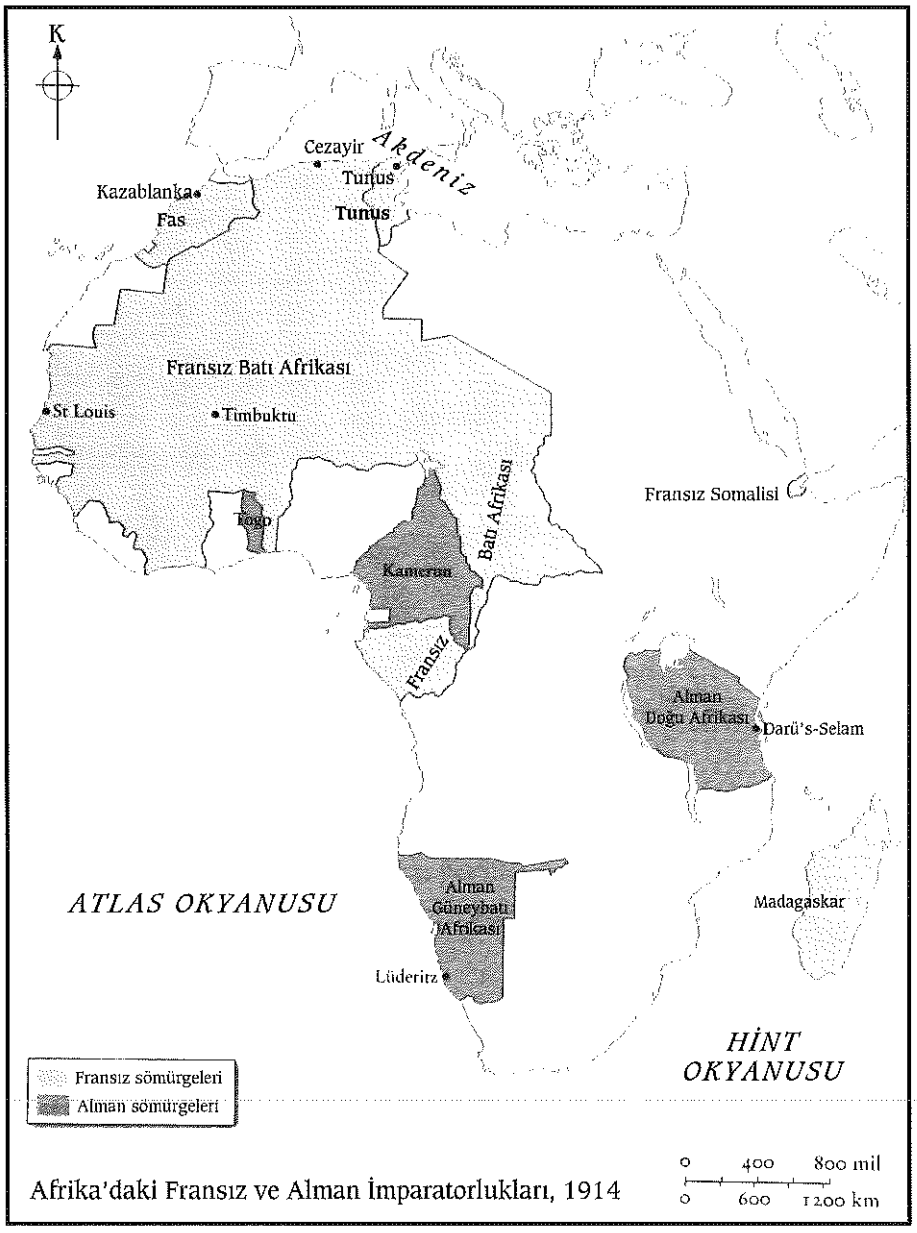
Batı imparatorluklarının en büyüğü, açık arayla Britanya'nın kurduğu imparatorluktu. Kanada'nın en kuzey ucunu oluşturan Grant Toprakları'ndan Georgetown'ın bunaltıcı sahillerine, Guyana'ya ve Antarktika'daki Graham Toprakları'na, Nil Nehri'nden Nyanza'ya ve Zambezi'yi geçerek Ümit Burnu'na, Basra Körfezi'nden bütün Hindistan'ı geçerek Bengal Körfezi'ne, Burma'ya ve Borneo'ya, Singapur'dan Sydney'e kadar varmak üzere, dünya haritasının geniş kesimleri sayısız ufak adayla birlikte, bir İskoç teninin tropikal güneş altında büründüğü parlak pembe renge döndü. Birinci Dünya Savaşı arifesinde, Britanya İmparatorluğu dünyanın kara yüzeyinin aşağı yukarı dörtte birini kapsamakta ve aynı oranda nüfusu barındırmaktaydı. Ayrıca dünyanın deniz yolları ve uluslararası telgraf şebekesi üzerinde rakipsiz bir denetime sahipti. Bununla birlikte Britanya tek emperyalist güç olmaktan uzaktı. Devrim ve Napolyon Savaşları'nın yol açtığı korkunç can kaybına karşın, Waterloo'daki yenilgiden on beş yıl sonra Fransız emperyal yayılmaya yeniden girişti. Réunion, Guadeloupe, Martinique gibi eski şeker üretim adalarını ve Saint-Louis, Gorée gibi ticaret merkezlerini Kuzey, Batı ve Orta Afrika, Hint Okyanusu, Çinhindi ve Polinezya'daki yeni sömürgelerle birleştiren Fransız İmparatorluğu 1913'te dünyanın kara yü-

1 Klasik bir ifade biçimi için bkz. Jules Ferry'nin 28 Temmuz 1885'teki konuşması, aktaran: Brunschwig, *French Colonialism*, s. 76 vd.

zeyinin yüzde 9'unu kapsar hale geldi. Belçikalılar, Almanlar ve İtalyanlar da denizaşırı sömürgeler edinirken, Portekizliler ve İspanyollar eski imparatorluklarının epeyce büyük bölümlerini ellerinde tuttular. Bu arada denizden çok karada yayılan Ruslar, imparatorluk topraklarını Kafkasya, Sibirya ve Orta Asya'ya kadar genişlettiler. Avusturya da yeni topraklar kazandı; Prusya'nın 1866'da Almanya'dan çıkardığı Habsburglar güneye dönerek Balkanlar'a girdiler. Eski koloniler bile sömürgeciliğe yöneldi; ABD Porto Riko ve Filipinler'in yanı sıra Hawaii'yi ve birkaç küçük Pasifik adasını ele geçirdi.

1913'e varıldığında Batı imparatorlukları dünyaya egemendi. Dünyanın kara yüzeyinin ancak yüzde 10'unu kapsayan on bir ülke, dünyanın yarıdan fazlasını yönetmekteydi. Dünya nüfusunun tahminen yüzde 57'si küresel ekonomik çıktının beşte dörde yakın bölümünü sağlayan bu imparatorluklarda yaşamaktaydı. İmparatorlukların davranışları o sırada bile sert eleştirilere yol açtı. Nitekim "emperyalizm" kelimesi milliyetçilerin, liberallerin ve sosyalistlerin aynı ölçüde benimsediği bir kötüleyici terime dönüştü. Bu eleştirel çevreler, imparatorlukların uygarlık ihraç ettiği savını parlak sözlerle alaya aldılar. Batı uygarlığı hakkında ne düşündüğü sorulduğunda, Hintli milliyetçi önder Mahatma Gandi'nin "Sanırım, iyi bir fikir olur," diye nükteli bir cevap verdiği söylenir. Gandi 1908'de yayımlanan *Hind Swaraj* ("Hint Özerkliği") kitabında, Batı uygarlığını "bir hastalık" ve "bir afet" olarak nitelendirecek kadar ileri gitti.[2] Amerika'nın önde gelen anti-emperyalistlerinden Mark Twain, ironiyi tercih ederek 1897'de şunu yazdı: "Fransız uygarlığı denen antika ürünün Yeni Gine uygarlığı ve benzerleri açısından bir ilerleme olacağına inananların gözünde, Madagaskar'ın zorla alınması ve Fransız uygarlığının oraya saldırması tamamen mazur görülecek bir şeydir."[3] Bolşevik lider Vladimir İliç Lenin de, "hammadde kaynakları, sermaye ihracı, nüfuz alanları, yani kârlı alışverişlere, imtiyazlara, tekelci kârlara vb. uygun alanlar için " boğuşan tekelci bankaların sonucu olarak gördüğü emperyalizmi "kapitalizmin en üst aşaması" olarak nitelendirirken, ironik bir tutum içindeydi. Aslında emperyalizmi "asalak", "çürüyen" ve "can çekişen kapitalizm" saymaktaydı.[4] Bunlar imparatorluk çağının günümüzde birçok insanca hâlâ paylaşılan görüşleridir. Dahası, emperyalizmin Ortadoğu'daki çatışmadan Sahra altı Afrika'daki yoksulluğa kadar günümüzdeki hemen her sorunun kaynağında yatan sebep olduğu savı Batı dünyasının okullarında ve üniversitelerinde neredeyse tek ağızla kabul edilen bir hakikattir – Zimbabve'nin başındaki Robert Mugabe gibi açgözlü diktatörlerin ise işine gelen bir mazerettir.

2 Gandhi, *Hind Swaraj*, Bölüm VI.
3 Twain, *Following the Equator*, s. 321.
4 Lenin, *Imperialism*, Bölüm X.

Afrika'daki Fransız ve Alman İmparatorlukları, 1914

Bununla birlikte, "en altta kalan milyar"ın, yani dünyanın en yoksul ülkelerinde yaşayan insanların düştüğü berbat durumun suçunu geçmişteki sömürgeciliğe yıkmak gittikçe kolaycı bir yol haline geliyor.[5] Bugün olduğu gibi geçmişte de Afrika'nın ekonomik gelişmesinin önünde çevresel ve coğrafi engeller vardı. Yerel yöneticiler, birkaç istisna dışında, bağımsızlık öncesinde ya da sonrasında sömürge yöneticilerinden daha iyi performans göstermedi; büyük bölümü çok daha kötü bir yönetim sergiledi. Günümüzde tamamen farklı bir Batı uygarlaştırma misyonu –resmî ve sivil yardım kuruluşlarının misyonu– açıkçası bir zamanlar umulandan çok daha az şey başarmış durumdadır, hem de yardım biçiminde muazzam miktarlarda kaynak aktarılmasına karşın.[6] Seçkin üniversitelerin iktisatçıları ve İrlandalı rock yıldızları büyük uğraşlar verse de, Afrika hâlâ öbür kıtaların yoksul akrabası konumuyla, Batı sadakalarına ya da hammaddelerinin işletilmesine muhtaçtır. Düzelme yönünde hafif umut ışıklarının olduğu doğrudur; sözgelimi Afrikalılara ilk kez randımanlı ve düşük maliyetli bankacılık hizmetleri sunan ucuz cep telefonu sistemi küçümsenmeyecek örneklerden biridir. Temiz içme suyuna erişimin şimdi olduğundan çok daha yaygınlaşması da somut bir olasılıktır.* Ne var ki, gelişmenin önündeki engeller yıldırıcı olmaya devam ediyor. Birçok Afrika devletinin başına bela olan berbat yönetim tarzı başta gelen yıldırıcı unsurlardan biridir; bunun simgesi ise günümüzde Dakar'a tepeden bakan ve devasa bir Senegalli çifti en pespaye sosyalist gerçekçilik üslubuyla tasvir eden grotesk heykeldir. (Heykeli bir Kuzey Kore devlet işletmesi yaptırmıştı.) Çin'in Afrika'da büyük bir yatırımcı güç olarak devreye girmesi, sorunu çözmeye çok az katkı sağlıyor. Aksine, Çin iş yaptığı devlet yöneticilerinin askerî diktatör, yoz hırsız ya da bunak otokrat olmasını (ve bazen her üç özelliği taşımasını) umursamaksızın, altyapı yatırımları karşılığında Afrika'nın mineral zenginliğinden yararlanmanın keyfini sürüyor. Batılı resmî ve sivil kuruluşlar en azından yardımların koşulu olarak Afrika'daki yönetim tarzının düzeltilmesini istemeye yönelirken, yeni gelişen bir Çin imparatorluğunun izlediği yol bu çabayı baltalıyor.

Dış yardımın ve dış sömürünün bu şekilde çakışması Afrika tarihinde hiç de yeni bir şey değildir. Daha önce gördüğümüz üzere, 19. yüzyılda Avrupalılar Afrika'ya karışık güdülerle girdiler. Bazıları para, bazıları şan peşindeydi.

5 Collier, *Bottom Billion*.

6 Moyo, *Dead Aid*. Ayrıca bkz. Easterly, *White Man's Burden*.

* Dean Kamen'in basit ama işe yarar su arıtıcısı, meşrubat şirketi Coca-Cola'nın gelişme yolundaki bütün dünyayı saran rakipsiz üretim tesisleri ve satış noktaları şebekesi aracılığıyla kolayca dağıtılabilir. Her yıl kirli içme suyu yüzünden uğranan can kaybının sarsıcı bir sayıya ulaştığı göz önünde tutulursa, böyle bir girişim aşağılayıcı "kola sömürgeleştirmesi" terimini kesinlikle tarihe gömecektir.

Bazıları yatırım yapmaya, bazıları soymaya yöneldi. Bazıları din yaymak, bazıları kök salmak için uğraştı. Ama hemen hepsi –bugünün yardım kuruluşları gibi– Batı uygarlığı nimetlerinin "Kara Kıta"ya götürülmesi gerektiğine ve götürülebileceğine emindi.* Batı imparatorluklarını kötü ve sömürücü –yani uygar olmanın bizzat tersi davranışlara yatkın– diye mahkûm etmeye koyulmadan önce, uygarlaştırıcı bir misyon üstlendikleri savının pek de içi boş olmadığını anlamamız gerekir.

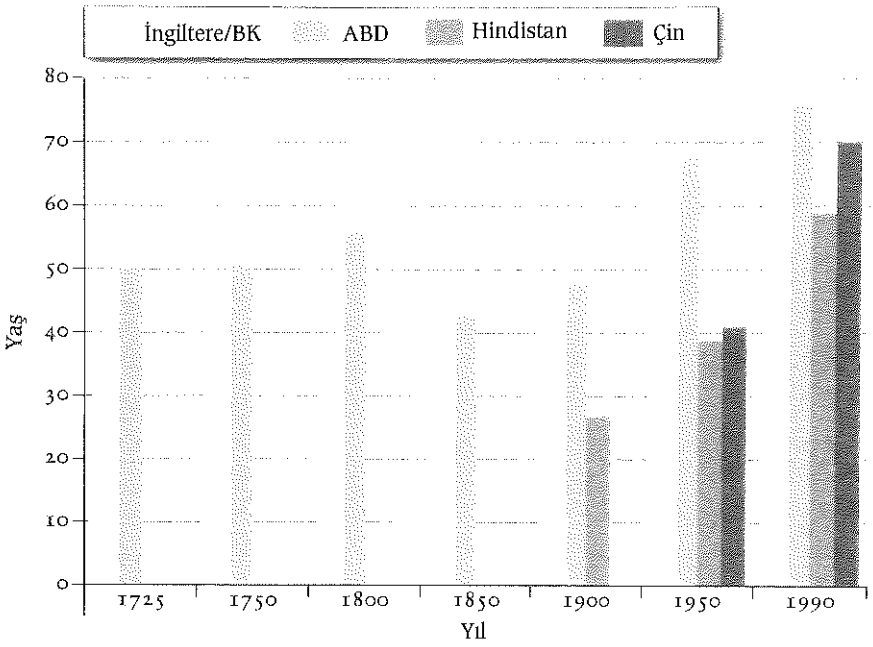
Batı'nın en dikkate değer çekici uygulaması, insan ortalama ömrünü iki katına çıkarma gücü taşıyan modern tıptı. Çileci mübarek adam Gandi ise Batı uygarlığının "doktor ordusu"nu küçümseyici bir tavır içindeydi. Londra'da 1931'de verdiği bir röportajda, "hastalıkları alt etme"yi Batı uygarlığının ilerlemede esas aldığı katışıksız "maddi" ölçülerden biri olarak saydı.[7] Buna karşılık, Batı tıbbıyla ömürleri uzayan milyonlarca insan için, manevi saflık ve hayatta kalma arasında tercih yapmak zor değildi. Küresel ortalama ömür 1800 dolaylarında sadece 28,5 yıldı. İki yüzyıl sonra, 2001'de iki katı aşkın bir artışla 66,6 yıla çıktı. Bu ilerleme emperyal metropollerle sınırlı değildi. Sömürgeci yetkilileri ahlaki bakımdan Nazilere ya da Stalincilere denk göstermeye yönelik kasıtlı bir çabayla, kıtlıkları ya da iç savaşları soykırımlarla ve çalışma kamplarıyla karıştırmayı alışkanlık edinmiş tarihçilerin, Batı tıbbının sömürge dünyasında ve sömürgecilik sonrası dönemde ortalama ömre ölçülebilir etkisine kafa yormalarında yarar vardır.

"Sağlık dönüşümü" zamanlaması, yani ortalama ömürde sürekli ilerlemenin başlangıcı oldukça açıktır. Batı Avrupa'da süreç 1770'ler ve 1890'lar arasında yaşandı; Danimarka başı çekerken, İspanya en geride kaldı. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Avrupa'da genel sağlık ve temizlikteki düzelmelerin bir sonucu olarak tifo ve kolera fiilen ortadan kaldırılmış, difteri ve tetanos da aşıyla kontrol altına alınmıştı. Elimizde verilerin bulunduğu şimdiki yirmi üç Asya ülkesinde, bir istisna dışında, sağlık dönüşümü 1890'lar ve 1950'ler arasında gerçekleşti. Afrika'da kırk üç ülke içinde sadece iki istisnayla, bu süreç1920'ler ve 1950'ler arasına denk geldi. Yani, Asya ve Afrika ülkelerinin hemen hepsinde ortalama ömür Avrupa sömürgeci yönetiminin bitişinden *önce* yükselmeye başladı. Aslına bakılırsa, Afrika'da yükselme oranı bağımsızlıktan bu yana gerilemiş durumdadır, HIV-AIDS salgını bunda özellikle etkili olsa da, tek etken değildir. La-

7 Gandhi, *Collected Works*, C. LIV, s. 233 vd. http://www.gandhiserve.org/cwmg/VOL054.PDF.

* İbare hem kıta sakinlerinin ten rengine, hem ("karanlık çağ" teriminde olduğu gibi) kıtanın görece ekonomik geriliğine göndermede bulunmaktaydı. Afrika şimdi de geceleyin uzaydan bakılınca, en kuzey ve güney kesimler dışında insan yapımı ışığın nispeten az görülmesi anlamında hâlâ Kara Kıta'dır.

İngiltere, ABD, Hindistan ve Çin'de Ortalama Ömür, 1725-1990

tin Amerika ülkelerinin de 1800'lerin başlarında siyasal bağımsızlığa kavuşmalarına rağmen, daha hızlı bir ilerleme göstermemeleri ilginçtir.[8] Ortalama ömürde yükselişin büyük ölçüde antibiyotiklerin (en başta verem tedavisinde kullanılan streptomisin), böcek öldürücü DDT'nin ve emperyal çağda çiçek ve sarıhumma için icat edilenlerin dışındaki aşıların devreye girişinden öncesine rastlaması özellikle çarpıcıdır. Bulgular genel sağlıktaki ilerlemelerin geniş bir cephede etkili olarak, dışkıya bağlı hastalık, sıtma ve hatta verem yüzünden ölümleri düşürdüğüne işaret etmektedir. İngiliz sömürgelerinden Jamaika'da yaşanan durum kesinlikle böyleydi; az çok eşzamanlı ilerlemelerin görüldüğü Seylan, Mısır, Kenya, Rodezya, Trinidad ve Uganda gibi diğer sömürgelerdeki gelişim süreci muhtemelen benzerdi.[9] İleride göreceğimiz üzere, aynı şey Fransa'nın sömürgeleri için de geçerlidir. Öyle anlaşılıyor ki, Afrika'nın yaşamı tehdit edici, kendine özgü tropikal hastalıklar repertuarı, emperyalizmin yokluğunda öne çıkmamış olacak olan Batılı bilim uzmanlarının ve sağlık görevlilerinin sürekli bir çaba içine girmesini sağladı. İrlandalı oyun yazarı ve nüktedan George Bernard Shaw'un şu sözleri Gandi'ye eksiksiz cevabı verir:

8 Riley, "Health Transitions", özellikle Şekil 2, Tablo 1.
9 Ibid., s. 750, 752.

> Uygarlık geçen yüzyılda bakteriyel hummalara elverişli koşulları ortadan kaldırmış bulunuyor. Bir zamanlar yaygın olan tifo silinmiş, veba ve koleranın da önü sınırlarımızda bir sağlık ablukasıyla kesilmiş durumda. (...) Enfeksiyonun tehlikeleri ve önüne geçmenin yolu şimdi eskisinden daha iyi anlaşılıyor. (...) Şimdilerde verem hastalarının sıkıntıları, onları cüzamlıymış gibi tedavi etme yönünde gittikçe güçlenen eğilimle büyük ölçüde artıyor. (...) Ama enfeksiyondan duyulan korku, doktorları bile bir humma hastası için başvurulabilecek gerçek anlamda bilimsel tek yolun onu en yakın çukura atmak ve orada yakılmaya hazır hale gelene kadar güvenli bir mesafeden üstüne fenik asit sıkmak olduğundan söz etmeye yöneltmiş olmakla birlikte, çok daha büyük özeni ve temizliği getirmiştir. Ve de net sonuç hastalıklar karşısında bir dizi zaferdir.[10]

Bu zaferler emperyalistlerle sınırlı kalmadı, sömürge uyruklarına da yaradı.

Hikâyenin utanç verici kısmı 19. yüzyıl sonlarındaki ve 20. yüzyıl başlarındaki tıp biliminin dahi karanlık bir yan taşımasıydı. Patojenlerle mücadele ırksal yozlaşma yönünde hayali tehdide karşı sözde bilimsel bir mücadeleyle çakıştı. Sonunda 1914'te rakip Batı imparatorlukları arasında "büyük uygarlık savaşı" diye ilan edilen bir savaş, Afrika'nın hiç de dünyanın en kara kıtası olmadığını açığa vuracaktı.

Çoğu imparatorluk geri ülkelere uygarlık götürme gibi barışçıl bir niyet taşıdığını ileri sürer. Ama tarihte "uygarlaştırma misyonu" ibaresine Fransızlardan daha düşkün çok az ulus çıkmıştır. Bunun sebebini anlamak için, önce Fransız ve Amerikan devrimleri arasındaki köklü farklılığı kavramak gerekir. Farklılığı ilk anlayan kişi, Güney İrlanda'daki Protestan yerleşim bölgesinden yetişmiş en büyük siyasal düşünür olan Whig parlamenter Edmund Burke'tu. Amerikan Bağımsızlık Savaşı'na destek veren Burke, kolonicilerin temsil hakkı olmadan vergilendirilmeye karşı çıkışlarına güçlü sempati gösterdi ve Lord North hükümetinin Massachusetts'te vergi konusunda çıkan ilk krizi çözmede becerisizlik sergilediğini doğru biçimde saptadı. Burke'un Fransa'da devrimin patlak vermesine tepkisi ise taban tabana zıttı. *Fransa'da Devrim Üzerine Düşünceler* kitabında şunu yazdı: "Hücresinin koruyucu kısıtlamasından ve sağlıklı karanlığından kaçan bir delinin ışık ve özgürlük keyfine tekrar kavuşmasına cidden sevinmeli miyim? Hapisten kurtulan bir haydudu ve caniyi doğal haklarını tekrar elde ettiği için kutlamalı mıyım?"[11] Burke Fransız Devrimi'nin şiddete dayalı karakterini, insanı şaşır-

10 Shaw, "Preface on Doctors", s. lxvii–lxviii.
11 Burke, *Reflections*, s. 151.

tacak kadar erken bir evrede öngördü. Bu sözleri 1 Kasım 1790'da yayımlanmıştı.

1789'da başlayan zincirleme siyasal tepki, Amerikan Bağımsızlık Savaşı'na Fransız müdahalesiyle ağırlaşan kronik bir mali krizin sonucuydu. Mississippi Balonu olarak bilinen 1719-20'deki sarsıcı finansal krizden beri, Fransız mali sistemi acınacak bir şekilde İngiliz mali sisteminin gerisine düşmüştü. Banknot çıkaran bir merkez bankası yoktu. Devlet borçlarının alınıp satılabileceği akışkan bir tahvil piyasası yoktu. Vergi sistemi büyük ölçüde özelleştirilmişti. Fransız tahtının tahvil yerine makam satması, asalaklara ödenen kabarık bir resmî maaş bordrosu yarattı. Bir dizi yetenekli bakanın –Charles de Calonne, Loménie de Brienne ve Jacques Necker– sistemde reform yapma girişimleri sonuçsuz kaldı. XVI. Louis'nin bu keşmekeşten çıkmasının kolay yolu, şaşırtıcı çeşitlilikte biçimlere bürünen ve İngiliz hükümetinin standart tahvillerine ödediği miktarın neredeyse iki katı maliyete ulaşan monarşi borçlarını ödeyemeyeceğini bildirmekti.[12] Kral bunun yerine mutabakat aradı. Toplanan Soylular Meclisi bir çözüm bulamadı. *Parlement* vekilleri sadece sorun çıkardı. Sonunda Louis 1614'ten beri toplanmamış olan Genel Meclis'i toplantıya çağırma fikrine Ağustos 1788'de ikna oldu. Oysa bir 17. yüzyıl kurumunun kendisine ancak bir 17. yüzyıl krizi vereceğini kestirebilmiş olması gerekirdi.

Fransız Devrimi ilk başta tek eksik tarafı Püritenlik olmak üzere İngiliz İç Savaşı gibiydi. Genel Meclis'in toplanması aristokrasi içindeki hoşnutsuz kesimlere Mirabeau kontu ve Lafayette markisi öncülüğünde hınçlarını açığa vurma fırsatını verdi. İngiltere'de olduğu gibi, alt kamara iradesini ortaya koyma yoluna gitti. Üçüncü Meclis 17 Haziran 1789'da kendisini "Ulusal Meclis" ilan etti. Üç gün sonra, üyeleri ünlü Tenis Kortu Yemini'yle, Fransa'nın yeni bir anayasaya kavuşmasına kadar dağılmama kararını aldı. O zamana kadar bu yapı Fransızca ifadesiyle Uzun Parlamento sayılırdı. Ama iş Fransız siyasal yaşamı için yeni temel kurallar belirlemeye geldiğinde, devrimciler bir ölçüde tanıdık Amerikan dilini benimsedi. 27 Ağustos 1789 tarihli İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi ilk bakışta Philadelphia'da çok az kimseyi şaşırtacak nitelikteydi:

2. İnsanın doğal ve kazanılmış hakları (...) özgürlük, mülkiyet, güvenlik ve baskıya direniştir. (...)
10. Hiç kimse dinsel görüşleri de dahil kanaatlerinden dolayı susturulamaz. (...)
17. Mülkiyet dokunulmaz ve kutsal bir hak olduğuna göre, hiç kimse bu haktan yoksun bırakılamaz. (...)[13]

12 Ferguson, *Ascent of Money*, s. 154.
13 http://avalon.law.yale.edu/18th_century/rightsof.asp.

Peki, Edmund Burke 1 Şubat 1790'da ateşli bir konuşmayla başlamak üzere, bu devrime niçin öylesine sert tepki gösterdi? İşte size tam hızını aldığı sözleri:

> Fransızlar mülayim ve meşru bir hükümdara karşı, bilindiği kadarıyla herhangi bir halkın şimdiye kadar en gayri meşru gaspçıya ya da en kana susamış tirana başkaldırırken sergilediğinden daha büyük hışım, öfke ve hakaretle ayaklan[mış] [bulunuyor]. Onların direnişi ödün almak içindi; (...) indirdikleri darbe ise bağışlar, ayrıcalıklar ve dokunulmazlıklar sunan bir ele yönelikti. (...) Başarılarıyla cezalarını buldular: Yasalar altüst oldu; mahkemeler bozuldu; sanayi güçten düştü; ticaret sona erdi; halk vergi ödememesine karşın yoksullaştı; kiliseler yağmalandı ve devlet sıkıntılardan kurtulmadı; sivil ve askerî anarşi krallığın yapısına işledi; insani ve ilahi olan her şey kamusal itibar idolüne feda edildi ve sonuçta ülke battı; üstüne üstlük, kararsız ve sarsak yeni iktidarın kâğıt senetleri ... bir imparatorluğa destek için geçerli olmaya yetti.[14]

Burke bu sözleri 1793'te yazmış olsaydı, ortada büyük bir gizem olmazdı. Ama Fransız Devrimi'nin gerçek karakterini, patlak verişini izleyen bir yıl içinde öngörmek olağanüstüydü. Peki, saptadığı şey neydi? Cevap Rousseau'dur.

Jean-Jacques Rousseau'nun *Toplumsal Sözleşme* (1762) kitabı, Batı uygarlığının o zamana kadar ürettiği en tehlikeli kitaplar arasındaydı. Rousseau'ya göre, insan otoriteye boyun eğmeye yanaşmayan bir "soylu vahşi"dir. Boyun eğebileceği tek meşru otorite "halkın" egemenliği ve "genel irade"dir. Dolayısıyla genel irade üstün olmalıdır. Yargıçlar ve yasa koyucular onun önünde diz çökmelidir. "Ayrılabilir birliktelikler" olamaz. Sonuçta (manevi ve dünyevi alanlar arasında) bir güçler ayrılığını öngören Hıristiyanlık diye bir şey olamaz. Özgürlük hiç kuşkusuz iyi bir şeydir. Ama Rousseau için erdem daha önemlidir. Genel irade eyleme geçmiş erdem olmalıdır.[15] İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'ne dönersek, günümüz okuru Burke'u dehşete düşüren şeyin ne olduğunu görmeye başlayabilir:

6. Hukuk genel iradenin ifadesidir. ...
10. *İfade edilmeleri, yasayla belirlenmiş kamu düzenini bozmadığı sürece*, hiç kimse dinsel görüşleri de dahil kanaatlerinden dolayı susturulamaz...
17. Mülkiyet dokunulmaz ve kutsal bir hak olduğuna göre, *hukuken belirlenmiş kamusal zorunluluğun açıkça gerektirdiği durumlar dışında*, hiç kimse bu haktan yoksun bırakılamaz... [italikler bana ait]

14 Burke, *Reflections*, s. 190 vd.
15 Rousseau, *Social Contract*.

Burke'un güvenmediği şey bu çekincelerdi. Rousseau'nun "kamu düzeni" ve "kamusal zorunluluk" ilkelerine verdiği öncelik ona son derece kötü niyetli geldi. Burke'un anlayışına göre, bir yöneticiyi seçmede genel irade, soydan geçme ilkesinden daha az güvenilir bir esastı; çünkü bu yolla başa geçen yöneticilerin yeni, tekil ve soyut "özgürlük" anlayışına yeğ tuttuğu "eski hürriyetler"e saygı gösterme olasılığı daha yüksekti. Özel servetin sağladığı bağımsızlığa sahip bir aristokrasinin aksine, Üçüncü Meclis kaçınılmaz olarak iktidarla (ve "paraya dayalı çıkar"la) yozlaşacaktı. Burke Kasım 1789'da –gerçek anlamda ilk devrimci eylemlerden biri olarak– kilise arazilerine el konulmasının anlamını ve sadece el konulmuş kilise arazilerini teminat göstererek kâğıt para basmanın tehlikelerini de kavradı. Ona göre, gerçek toplumsal sözleşme Rousseau'nun soylu vahşi ve genel irade arasındaki paktı değil, şimdiki kuşak ve gelecek kuşaklar arasındaki bir "ortaklık"tı. Burke şaşırtıcı bir ileri görüşlülükle, "profesörler"in ütopyacılığına karşı uyarıda bulundu. Çağın en büyük kehanetinde bulunarak, "Her yolun sonunda darağaçlarından başka bir şey görünmüyor" diye yazdı.* Geleneksel kurumlara yönelik saldırının "hınzır ve alçak bir oligarşi"ye ve sonunda askerî diktatörlüğe yol açacağı uyarısında bulundu.[16] Bütün bu noktalarda Burke'un haklı olduğu ortaya çıktı.

Fransa'nın Eylül 1791 anayasasında mülkiyet haklarının dokunulmazlığı, "Fransız kralı"nın dokunulmazlığı, örgütlenme hakkının dokunulmazlığı ve ibadet özgürlüğünün dokunulmazlığı benimsendi. Kilisenin mülkiyet haklarından başlamak üzere, iki yıl içinde bütün her dört dokunulmazlık da çiğnendi. Manastır tarikatlarının, loncaların ve sendikaların lağvedilmesiyle, bunu serbestçe örgütlenme hakkı izledi. (Buna karşılık siyasal hizipler alabildiğine gelişti.) Derken Ağustos 1792'de Tuileries baskının ardından tutuklanmasıyla birlikte, kralın ayrıcalıklı statüsü çiğnendi. Hiç kuşkusuz, XVI. Louis çok beceriksizce hazırlanmış bir plan uyarınca ailesiyle birlikte Varennes'e kaçmaya kalkmakla kendi başına dert açtı; bu beyhude girişimin amacı (bir Rus baronesin maiyeti kisvesiyle) Paris'ten çıkarak, kuzeydoğu sınırına yakın kralcı kale Montmedy'ye sığınmaktı. Eylül 1792'de yeni ve demokratik bir Ulusal Konvansiyon'un seçilmesiyle, kralın öldürülme olasılığı daha da arttı. Ama XVI Louis'nin 21 Ocak 1793'te idam edilmesi, I. Charles'ın idam edilmesinden çok farklı sonuçlar doğurdu. İngiliz Devrimi'nde kralın öldürülmesi bir iç savaşın son noktası olmuştu. Fransız Devrimi'nde ise sırf bir girizgâh oldu; daha sonra iktidar Jakoben Anayasa Dost-

16 Burke, *Reflections*, s. 291.

* Burke sadece Fransız Devrimi'nin insan yaşamına en etkili biçimde son verme sorununa özgün bir rasyonel çözüm olarak giyotini benimsemesini öngöremedi.

ları Derneği aracılığıyla Ayaklanma Komünü'nün ve Ulusal Konvansiyon'a bağlı Gözetim Komitesi ve Kamu Güvenliği Komitesi'nin eline geçti. Batı tarihinde son örnek olmayan bir uygulamayla, devrimciler daha büyük zorbalıklara hazırlanmak için yeni bir dinle donandı. 10 Kasım 1793'te Tanrı'ya tapma yasaklandı ve Akıl kültü oluşturuldu – modern çağın bu ilk siyasal dininin kendine özgü ikonları, ayinleri ve hatta şehitleri vardı.

Fransız Devrimi aslında başından itibaren şiddete dönük olmuştu.[17] Nefret edilen Bastille zindanına 14 Temmuz 1789'daki baskın Bastille'in yöneticisi Launay markisinin ve Paris tüccarlarının başkanı Jacques de Flesselles'nin kellelerinin uçurulmasıyla kutlandı. Bir hafta kadar sonra, kralın dışişleri bakanı Joseph-François Foullon de Doué ve damadı Berthier de Sauvigny öldürüldü. Ekim 1790'da bir devrimci kalabalık Versailles'da kraliyet ailesine saldırdığında, yüz dolayında insan katledildi. 1791 yılı Hançerler Günü'ne ve Champs de Mars'taki katliama sahne oldu. Eylül 1792'de Bretanya, Vendée ve Dauphiné'deki karşı-devrimci gösterilerin ardından yaklaşık 1.400 kralcı tutuklu idam edildi. Ancak Terör dönemine özgü kıyımın ortaya çıkması için bir şeye daha gerek vardı; bu da devrimlerin kendi çocuklarını yediğini gösteren modern çağa özgü acımasız gerçeğin ilk örneğiydi.

Karl Marx'ın fikirlerine (bkz. Bölüm 5) köle olmuş bir tarihçi kuşağı, Fransız Devrimi'ni kötü hasada, yükselen ekmek fiyatına ve *ancien régime*'de proletaryaya en yakın konumu taşıyan *sans-culottes* tabakasının yakınmalarına bağlayarak, meseleyi sınıf çatışması çerçevesinde açıklamaya çalıştı. Ama Marksist yorumlar burjuvazinin aristokrasiyle sınıf savaşına tutuşmadığını gösteren bolca bulgular karşısında tökezledi. Aksine, bazı burjuvalar ve bazı aristokratlar bir "seçkinler" tabakası olarak devrimi birlikte yapmışlardı. Geçmişte çok daha incelikli bir yorumu ortaya koyan aristokrat aydın Alexis de Tocqueville, *Amerika'da Demokrasi* (1835) ile *Eski Rejim ve Devrim* (1856) adlı iki önemli eserinde, Fransa'nın niçin Amerika gibi olmadığı sorusuna benzersiz bir cevap sunar. Ona göre, iki toplum ve dolayısıyla iki devrim arasında beş temel farklılık vardı. Birincisi, Fransa gittikçe merkezileşirken, Amerika taşradaki canlı kurumsal yaşamıyla ve sivil toplumuyla doğal olarak federal bir devletti. İkincisi, Fransızlar genel iradeyi yasa hükmünün üzerinde tutmaya yönelirken, Amerika'nın güçlü hukukçu erbabı bu eğilime direndi. Üçüncüsü, Fransız devrimciler dine ve onu ayakta tutan kiliseye saldırırken, Amerikan mezhepçiliği seküler makamların savlarına karşı bir siper işlevini gördü. (Tocqueville din konusunda kuşkucu biri olmakla birlikte, dinin sosyal değerini çoğu kimseden daha

17 En rahat okunan İngilizce anlatım için bkz. Schama, *Citizens*.

çabuk kavramıştı.) Dördüncüsü, Fransızlar sorumsuz aydınlara fazlasıyla yetki verirken, Amerika'da pratik insanlar ağır bastı. Tocqueville'e göre sonuncu ve en önemli etken, Fransızların eşitliği özgürlükten daha üstün tutmalarıydı. Kısacası, Fransızlar Locke yerine Rousseau'yu seçmişlerdi.

Tocqueville *Amerika'da Demokrasi* kitabında (Bölüm XIII) dosdoğru meselenin özüne iner:

> ABD yurttaşına daha kundaktan itibaren hayatın kötülüklerine ve güçlüklerine direnmek için kendi gayretine bel bağlaması gerektiği öğretilir; sosyal otoriteye güvensiz ve kaygılı bir gözle bakar, ancak onsuz pek ilerleyemeyeceğini gördüğünde yardımını ister. (...) Amerika'da siyasal amaçlara dönük örgütlenme özgürlüğü sınırsızdır. (...) Hizip despotizmini ya da bir hükümdarın keyfi iktidarını önleme açısından örgütlenmeye duyulan gerek, demokratik yoldan kurulmuş ülkelere oranla diğer ülkelerde daha fazladır.[18]

Dolayısıyla Fransız sivil toplumunun nispeten zayıf oluşu, Fransız cumhuriyetlerinin genelde bireysel özgürlükleri çiğnemelerinde ve yozlaşarak otokrasilere dönüşmelerinde büyük bir etkendi. Ama Tocqueville neredeyse sonradan aklına gelmiş gibi, bir altıncı noktayı ekler:

> Fransa'da savaş tutkusu öylesine yoğundur ki, hiçbir girişim çılgınca ya da devletin esenliği için zararlı sayılmaz; bir insanın hayatı pahasına devleti savunmaktan onur duymaması diye bir şey olamaz.[19]

Bu saptama hiç kuşkusuz iki devrim arasındaki en büyük farklılığı yansıtır. Her ikisi de varlığını sürdürmek için savaşmak zorundaydı. Ama Fransız devrimcilerinin giriştiği savaş hem daha büyük çaplı, hem de daha uzun süreliydi. Bütün farklılık da buradaydı.

Kutsal Roma-Germen imparatoru II. Leopold'un diğer hükümdarlara XVI. Louis'nin yardımına koşma çağrısında bulunduğu Temmuz 1791'den itibaren, Fransız Devrimi varlığı için dövüşmek zorunda kaldı. (Bu çağrıya ilk cevap veren kişi Büyük Friedrich'in vârisi II. Friedrich Wilhelm oldu.) Avusturya'ya (Nisan 1792) ve Britanya, Hollanda ve İspanya'ya (Şubat 1793) savaş ilanları, Amerikan Bağımsızlık Savaşı'ndan çok daha büyük çaplı ve daha uzun süreli bir yangını başlattı. ABD Savunma Bakanlığı verilerine göre, Yorktown

18 Tocqueville, *Democracy in America*, s. 148–51.
19 Ibid., s. 153.

Muharebesi'ni de kapsamak üzere ABD'yi savunmada 4.435 yurtsever yaşamını yitirmiş, 6.188 yurtsever de yaralanmıştı. İngiltere'yle 1812'deki savaşta rakamlar sırasıyla 2.260 ve 4.505'ti.[20] İngiliz kayıpları biraz daha azdı. Yaralıların büyük bir bölümünün can vermesine, azımsanmayacak sayıda asker ve sivilin savaştan kaynaklanan hastalıklara ya da sıkıntılara yenik düşmesine karşın, yaşanan süreç yine de küçük bir çatışmaydı. En ünlü muharebelerden bazıları – bizzat Brandywine ya da Yorktown– Avrupa standartlarına göre basbayağı müsademe sayılırdı; ikincisinde ABD'nin toplam ölü sayısı sadece 88'di. Fransız Devrimi ve Napolyon Savaşları'ndaki ölü sayısı çok daha yüksekti; bir tahmine göre, 1792-1815 arasında bütün taraflar muharebe alanlarında toplam 3,5 milyon ölü verdi. Ölçülü bir hesap, devrimi savunmada Fransızların verdiği kayıpların Amerikalılara oranla yirmi katı bulduğu yönündedir. Üstelik bu rakam ülke içindeki bastırma hareketlerinin kurbanlarını kapsamaz. Tahminen 17 bin Fransız erkeği ve kadını bir yargı sürecinden sonra idam edildi; 12 bin ila 40 bin kişi yargısız giyotine ya da darağacına gitti ve Vendée'deki kralcı ayaklanmanın bastırılması sırasında 80 bin ila 300 bin kişi yaşamını yitirdi.[21] Fransız Devrimi ekonomik bakımdan da çok daha yıkıcıydı. Amerikalılar enflasyondan sonra istikrara kavuşurken, Fransızların yaşadığı aşırı enflasyon, kâğıt para sisteminin tamamen çökmesini getirdi. Savaş için bütün erkek nüfus seferber edildi. Fiyatlarda ve ücretlerde kontrol uygulandı. Piyasa ekonomisi çöktü.

Fransız Devrimi'nin radikalleşmesini, yani Burke'un kehanetinin doğru çıkmasını işte böyle bir ortam içinde anlamak gerekir. İktidarın Kamu Güvenliği Komitesi'nin elinde toplandığı Nisan 1793'ten sonra Paris bir tımarhaneye dönüştü. Önce Jakoben Kulübü'nün Jirondenler olarak bilinen (ve daha aşırı Montanyarlarla iktidar çekişmesine giren) kesimi tutuklandı ve 31 Ekim'de idam edildi. Ardından Georges-Jacques Danton'un yandaşları onların peşi sıra darağacına gitti (6 Nisan 1794). Son olarak, Kamu Güvenliği Komitesi'nin başat siması ve Rousseau'nun cumhuriyetçi erdem kültünün yüksek rahibi Maximilien Robespierre'e sıra geldi ve o da yazgısına yaraşır biçimde giyotin bıçağı altına yattı. Kana susamış sözleri bugün bile insanı şaşırtan Marsilya Marşı'nın [Marseillaise]* müzikal eşliğindeki bu *danse macabre* [iskelet dansı] boyunca, bir

20 Carter et al., (ed.), *Historical Statistics of the United States*, Tablo Ed1-5.

21 http://users.erols.com/mwhite28/wars18c.htm.

* Claude-Joseph Rouget de Lisle'in Nisan 1792'de bestelediği marşın bazı sözleri şöyledir: "Karşımıza geçmiş tiranlık / Çekiyor kanlı sancağını göndere. ... Ödlek askerlerin ulumaları / Geliyor mu kulağına alanlarda? / Oğullarımızı ve canlarımızı boğazlamak için / Dayandılar ta saflarımızın ortasına! / Silaha sarılın yurttaşlar / Sıklaştırarak saflarınızı / Yürüyün düşmanın üstüne! / Akan kirli kanlarıyla / Toprağımız sulansın! ... Bağışlamayın o kanlı despotları / ... Analarımızın rahmini parçalayan / Bütün o acımasız kaplanları!"

"halk düşmanı"na yöneltilebilecek en ölümcül suçlama vatana ihanetti. Askerî yenilgiler paranoyayı getirdi. Burke'un klasik siyaset teorisi bilgisinden hareketle öngördüğü gibi, böyle bir demokrasinin yerini bir oligarşiye ve sonunda bir generalin tiranlığına bırakması kaçınılmazdı. On yıllık bir zaman diliminde, önce Ulusal Konvansiyon yerini Direktuvarlık yönetimine (Ekim 1795), Direktuvarlık ise yerini Birinci Konsül yönetimine (Kasım 1799) bıraktı ve sonunda birinci konsül unvanı imparator unvanına dönüştü (Aralık 1804). Rousseau'yla başlamış olan şey, Roma Cumhuriyeti çöküşünün bir tekrarıyla noktalandı.

Austerlitz Muharebesi'nde* (2 Aralık 1805) yaklaşık 73.200 kişilik Fransız birlikleri 85.700 Rus ve Avusturyalı askeri yendi. Bu rakamlar 1781'de Washington komutasındaki 17.600 adamın Cornwallis komutasındaki 8.300 kırmızı ceketliyi alt ettiği Yorktown'daki kuvvetlerle karşılaştırılamaz bile. İlkinin yol açtığı kayıplar, ikincisine katılan toplam asker sayısından 12 bin kişi fazlaydı. Austerlitz'te Rus ordusunun ölü, yaralı ve tutsak kaybı toplam mevcudun üçte birinden fazlaydı. Oysa kullanılan silahlar Büyük Friedrich'in ordusunun yarım yüzyıl kadar önce Leuthen'de kullandığından pek farklı değildi. Kayıpların çoğuna seyyar toplar yol açtı. Yeni olan şey teknoloji değil, Napolyon tarzı savaşın ölçeğiydi. Fransız ordusunun mevcudu 1812'de 700 bine ulaştı; 1800-12 arasında toplam 1,3 milyon Fransız askere alındı. Bonapart'ın giriştiği bütün savaşlarda yaklaşık iki milyon kişi yaşamını yitirdi; bunların yarıya yakını Fransız'dı ve beşte biri 1790-95 arasında doğmuş gençlerdi. Devrim başka bakımlardan da kendi çocuklarını yemişti.

Tocqueville'in ileri sürdüğü gibi, Amerikan sivil toplumunun demokrasiye Fransa'dakinden daha iyi bir fırsat tanıyan özgün bir yanı var mıydı? Önceden merkezileşmiş Fransız devletinin bir Napolyon yaratma olasılığı merkeziyetçilikten uzaklaşan ABD'ye oranla daha yüksek miydi? Tam emin olamayız. Ama ABD'nin 1791 tarihli Fransız anayasasını silip götüren aynı askerî ve ekonomik sıkıntılarla karşılaşması halinde, ABD anayasasının ne kadar dayanacağını sormak saçma değildir.

Savaşın Kör İnancı

Devrim sadece kendi çocuklarını yemedi. Onunla dövüşenlerin birçoğu basbayağı çocuk sayılırdı. Gerçek bir savaş uzmanı olan Carl von Clausewitz, Fransızlara

* Şimdi Slavkov adıyla Çek Cumhuriyeti içinde kalan Austerlitz, Napolyon'u Paris'teki Zafer Takı'nı yaptırmaya yönelten muharebeye sahne oldu.

karşı ilk çarpışmaya girdiğinde on iki yaşındaydı ve Prusya ordusunda bir erbaştı. 1806'da Jena'daki ezici Prusya yenilgisinden sağ çıktı, 1812'de Ruslara karşı Fransızların yanında çarpışmayı reddetti ve 1815'teki Ligny Muharebesi'ne de katıldı. Fransız Devrimi'nin karanlık savaş sanatını nasıl dönüştürdüğünü (bizzat Napolyon dahil) herkesten daha iyi anlamış kişiydi. Ölümünden sonra yayımlanan şaheseri *Savaş Üzerine* (1832) konusunda bir Batılı yazarın kaleminden çıkmış en önemli eser olma özelliğini korumaktadır. Birçok bakımdan zaman sınırlarını aşmakla birlikte, Napolyon dönemini yorumlamada vazgeçilmez bir kaynak özelliğini de taşır; çünkü savaşın ölçek bakımından *niçin* değişime uğradığını ve bunun savaşı yürütmede hangi sonuçları doğurduğunu açıklar.

"*Savaş ... düşmanımıza istediğimizi yaptırmaya yönelik bir zor eylemidir*" diye belirtir Clausewitz. "*Sırf bir politika eylemi değil, gerçek bir siyasal araçtır, siyasal ilişkilerin başka araçlarla yürütülen bir uzantısıdır.*" Bunlar belki en ünlü –ayrıca en çok yanlış çevrilen ve yanlış anlaşılan– sözleridir. Ama en önemli sözleri değildir. Clausewitz'in içgörüsü Fransız Devrimi'nin ardından muharebe alanına yeni bir tutkunun girdiğiydi. Açıkça Fransızları kastederek, "en uygar halkların bile birbirlerine karşı tutkulu nefretin hummasına kapılabildiği" gerçeğine işaret etti. Ona göre savaş 1793'ten sonra kralların hobisi olmaktan çıkarak "tekrar insanların uğraşı haline gelmiş", "bir ulusal mizacın" yön verdiği bir "kör inanç" niteliğine bürünmüştü. Clausewitz bu yeni askerî kör inancın itici gücü olarak Bonapart'ın dehasını teslim etti. Onun "cüreti ve talihi" sonuçta "kabul gören eski âdetleri rüzgârın önüne" katmıştı. Onun yönetiminde savaş "mutlak kusursuzluk hali"ne ulaşmıştı. Aslına bakılırsa, Korsikalı yeniyetme "üstünlüğüyle sürekli düşmana diz çöktüren Savaşı Tanrısı"nın ta kendisiydi. Ancak müstesna komutanlığı, ordusunu harekete geçiren yeni yaygın ruhtan daha az önemliydi.

Clausewitz'e göre, en ünlü formül sayılmayı hak eden bir ifadeyle, savaş artık "doğal birer kör kuvvet olarak kabul edilmesi gereken ilkel şiddet, nefret ve husumetin oluşturduğu bir paradoksal üçlemedir; talihin ve ihtimalin devreye girmesine açıktır ... ve bir politika aracı olarak içerdiği boyun eğdirme unsuru, onu sadece akla tabi kılar." Evet, "düşman kuvvetlerini imha etme isteği" çok güçlü bir dürtüdür – ulusların giriştiği bu yeni savaşın "ilk doğan oğlu"dur. Ama Clausewitz savunmanın her zaman "saldırıdan daha güçlü bir dövüşme biçimi" olduğu uyarısında bulunur; çünkü "bir saldırının gücü tedricen azalır." Savunmanın bile içkin bir güçlüğü vardır: "Savaşta her şey çok basittir, ama en basit şey zordur; ... genel performans düzeyini düşüren ... bir tür sürtünmedir." Bu sebeplerden dolayı, etkili bir komutan daima dört şeyi hatırlamalıdır. Birincisi, "ih-

timalleri değerlendir".* İkincisi, "en büyük yoğunlaşmayla harekete geç". Üçüncüsü, "en yüksek hızla harekete geç":

> Dolayısıyla bütün askerî faaliyet doğrudan ya da dolaylı olarak dövüşmeyle ilişkili olmalıdır. Askerin orduya alınmasının, giydirilmesinin, silahla donatılmasının ve eğitilmesinin amacı (...) *dosdoğru onun doğru yerde ve doğru zamanda dövüşmesini sağlamaktır.*

Ama hepsinden önemlisi, kör inanç denetim altında tutulmalıdır. Dolayısıyla Clausewitz'in "mutlak" savaş dediği şey "*siyasetin öncelik taşımasını gerektirir*", bir başka deyişle, savaş araçlarının dış politika amaçlarına tabi kılınmasını gerektirir. *Savaş Üzerine* kitabının gerçek mesajı budur.[22]

Peki, Napolyon'un dış politika amaçları neydi? Bazı bakımlardan, bu politikanın küflü bir gerici görünüme büründüğü doğrudur. Jacques-Louis David'in onu Notre Dame'da emperyal kakım kürküyle sarmalanmış olarak tasvir eden *I. Napolyon'un Taç Giyişi* (1804) tablosunu, onu (felsefeci Georg Wilhelm Friedrich Hegel'in ifadesiyle) at sırtında her zerresiyle devrimci *Zeitgeist* gibi dikilmiş romantik kahraman gibi gösteren yine aynı sanatçının *Napolyon San Bernardino Geçidi'nde* (1801) tablosuyla karşılaştırın. Dönemin müzik ruhunu temsil eden Ludwig van Beethoven bu başkalaşımdan öylesine tiksindi ki, Üçüncü Senfoni'sine ilk başta verdiği "Buonaparte" adının üstünü kızgınlıkla karalayarak, ithafını "isimsiz kahraman" olarak değiştirdi. Napolyon Aralık 1804'te imparatorluk tacını giydikten sonra, Avusturya imparatoru II. Franz'ı Kutsal Roma-Germen imparatoru unvanından vazgeçmek zorunda bıraktı ve daha sonra onun kızıyla evlendi. Bu arada 1801'deki Konkordato çerçevesinde Fransa'nın papalıkla barışmasını sağlayarak, Jakoben akıl kültünün kalıntılarını yok etti.

Ne var ki, Napolyon'un Avrupa'da kurmaya çalıştığı imparatorluğun geriye dönük başka çok az yönü vardı. Gerçek anlamda devrimci niteliğe sahipti. Napolyon sadece Fransa'yı "doğal sınırları"na kadar genişletmekle ve Prusya'yı küçültmekle kalmadı. Ayrıca yeni bir İsviçre konfederasyonu, Baltık Denizi'nden Alpler'e kadar uzanan kırk devletli yeni bir Batı Alman Ren Konfederasyonu, yeni bir (Kuzey) İtalya krallığı ve yeni bir Varşova düklüğü yarattı. Bu yeni devletleri sonradan Fransız uyduları haline getirdiği doğrudur; hatta müsrifliğiyle tanınan en küçük kardeşi Jerome'u göstermelik hükümdar olarak, yeni oluş-

22 Bütün alıntıların alındığı kaynak Clausewitz, *On War*, Kitap I, Bölüm 1, 2, 7; Kitap III, Bölüm 17; Kitap VII, Bölüm 4, 5, 6, 22; Kitap VIII, Bölüm 1–9.

* Paris'teki Askerî Lise'de Napolyon'u olasılık matematiğinin öncülerinden Pierre-Simon Laplace sınava çekmişti.

turulan Vestfalya Krallığı'nın ve çıtkırıldım kayınbiraderi Joachim Murat'yı denk bir konumla Napoli'nin başına geçirdi. Savaştan mağlup çıkanların Fransız galiplere ağır bir bedel ödediği de doğrudur. Hollanda 1795-1804 arasında Fransızlara yıllık ulusal gelirini aşan bir miktarla toplam 229 milyon gulden verdi. Napolyon'un 1806–07'de seferleri sırf yerel kaynaklarla yürütülmedi; olağan Fransız devlet harcamalarının en az üçte birine de mal oldu. İtalya'da 1805-12 arasında toplanan bütün vergilerin yarısı Fransız hazinesine girdi. Bununla birlikte, Napolyon'un yeniden çizdiği Avrupa haritası yamalı bohça görünümündeki kalıtsal toprakları yeni bir ulus-devletler şebekesine dönüştürdü. Dahası, Napolyon'un şahsen destek verdiği yeni medeni kanunun yürürlüğe girmesiyle, Fransız yönetimine hukuk düzeninde temel bir değişim eşlik etti – ilgili ülkelerin ekonomilerine kalıcı ve olumlu etkilerde bulunacak bir değişimdi bu. Fransız yönetimi soylulara, rahiplere, loncalara ve kent oligarşilerine koruma sağlayan çeşitli ayrıcalıkları ortadan kaldırdı ve yasa önünde eşitlik ilkesini kurumsallaştırdı.[23] Napolyon'un daha sonraları "Avrupa'da tek bir halk yaratacak" şekilde "bir Avrupa sistemi, bir Avrupa hukuk düzeni, bir Avrupa yargısı kurmak istediğini" belirtmesi tamamen uydurma bir sav değildi.[24] Kurduğu imparatorluğun ayakta kalamaması bir siyasal vizyondan yoksun olduğu anlamına gelmez. Napolyon için, savaş başlı başına bir amaç değildi. Clausewitz'in anladığı gibi, bir politikanın silahla sürdürülmesiydi.

Yanlışlık Bonapart'ın hedefinde değildi; başlarındaki komutanlar asla onun becerisiyle boy ölçüşemezse de, düşman kuvvetlerinin sayıca er ya da geç ağır basması kaçınılmazdı. Rus kışından ziyade iç kesimlere çekilip yıpratmaya dönük Rus stratejisiyle (ayrıca yaygın tifoyla) kırıma uğrayan Büyük Ordu, 1813'te Leipzig'de asker özellikle de at sayısındaki üstünlüğe yenik düştü.[25] 1815'te Prusyalıların dengeyi değiştirdiği Waterloo'da aşağı yukarı aynı durum yaşandı. Ne var ki, Fransa savaşı çok önce denizde kaybetmişti. Sir Horatio Nelson 1798'de Abukir Körfezi'nde (Nil Muharebesi) soyluluk payesine erişmesini sağlayan bir zaferle, Fransız filosuna her iki yandan ustaca saldırarak, Napolyon'un Mısır'ı ele geçirme düşüne ölümcül bir darbe indirdi. Yedi yıl sonra Trafalgar'da yine Nelson'un başında olduğu 27 gemi daha büyük bir Fransız-İspanyol filosunu manevra üstünlüğü sayesinde alt etti. "Nelson yaklaşımı" denen bu taktiğin esası yüksek hızla düşman hattının içine dalmak, rastlanan ilk geminin sancak tarafına, sonraki geminin arka tarafına ve üçüncü geminin iskele tarafına borda ateş açmaktı.

23 Acemoğlu et al., "Consequences of Radical Reform".
24 McLynn, *Napoleon*, s. 664.
25 Lieven, *Russia against Napoleon*.

Napolyon'un denizdeki yenilgisinin önemi iki yönlüydü. Birincisi, Fransa'nın denizaşırı sömürgeleriyle bağlantısı yavaş yavaş koptu. Daha 1791'de Paris'teki Yasama Meclisi'nin özgür siyahlara ve *mulatto*'lara oy hakkı tanırken, köleleri bundan yoksun bırakmasının ardından, son derece kazançlı şeker sömürgesi Saint-Domingue'de "Louverture" ("Açılım") lakabıyla tanınan azatlı köle François-Dominique Toussaint öncülüğünde bir devrim patlak verdi. Ulusal Konvansiyon'un 1794'te köleliği kaldırması, adayı ırk temelinde kanlı bir iç savaşa sürükledi. İspanyol yönetimindeki komşu Santo Domingo'ya da sıçrayan savaş, Toussaint'ın 1802'de tutuklanıp Fransa'ya gönderilmesine ve Napolyon'un köleliği geri getirmesine kadar sürdü. Haiti Devrimi'nde toplam 160 bin ila 350 bin kişi yaşamını yitirdi. Fransızlar bir yıl sonra Louisiana olarak bilinen (ve aynı adlı şimdiki eyaletten çok daha geniş bir alanı kaplayan) Kuzey Amerika topraklarını kelepir bir fiyatla ABD'ye satma yoluna gitti. Yaklaşık 2,12 milyon kilometrekarelik alan 15 milyon dolara, yani İngiliz dönümü başına üç sentten az bir parayla satıldı. İkinci ve belki daha da önemli nokta, Fransa'nın finansal savaşı kaybetmesiydi. Eski kilise topraklarının satılmasına devam edilmesine, yeni bir para birimine geçilmesine, Hollandalı ve İtalyan vergi mükelleflerinin sıkıştırılmasına rağmen, Napolyon borç yükünü bir türlü yüzde 6'nın aşağısına çekemedi. Trafalgar'dan Waterloo'ya kadar geçen dönemde, Fransız devlet tahvillerinin ortalama getirisi İngiliz devlet tahvillerine oranla tam iki puan yukarıda seyretti. Bu vahim bir ek faiz ödemesi demekti.

Bonapart merkantilist anlayışı doğrultusunda, Britanya'nın ekonomik durumunu Kara Avrupası ile Britanya arasındaki ticareti yasaklayarak zayıflatmaya çalıştı. Ama İngiliz tüccarlar Kraliyet Donanması'nın ana deniz yollarındaki egemenliğinin sağladığı güvenle, daha ötedeki dış pazarlara çarçabuk yönelmeyi başardı. Bazen yanlış bir değerlendirmeyle, Britanya'nın daha önce sanayileşmesinin Napolyon karşısında bir avantaj sağladığı varsayılır. Aslında üstünlüğün kaynağı demir ve buhar değil, ticaret ve maliyeydi. Sırf ticaret ayakta kalmadı; Britanya'nın gemicilik, sigortacılık ve dış yatırımlardan, ayrıca imparatorluk kârlarından (köle ticareti ve Doğu Hint Kumpanyası'nın Hintlileri vergiye bağlaması sayesinde elde edilen paralardan) kaynaklanan görünmez kazançlarla bir cari hesap fazlasına ulaşması hayati önemdeydi. 1808-15 arasında Birleşik Krallık'ın hizmetler fazlası yılda 14 milyon sterline vararak, aynı dönemdeki ticaret açığını bir hayli geride bıraktı. Bu durum Britanya'nın kendi ordularının masraflarını karşılamak ve müttefiklerine destek vermek üzere yurtdışına büyük çapta –doruk noktada yıllık ulusal gelirin yüzde 4,4'üne denk düşen miktarda– kaynak aktarmasını mümkün kıldı. Britanya'nın 1793-1815 arasında Fransa'nın Kara Avrupası'ndaki hasımlarına

verdiği paranın toplamı 65,8 milyon sterlindi. Çağın borsadaki bir sütuna yaslanan yeni ruhu, Frankfurt doğumlu bir Yahudi olan Nathan Rothschild'di; *Finanz-Bonapart* lakabı takılan bu kişi, Wellington düküne ve müttefiklerine gerekli savaş kaynaklarını sağlamada kilit bir rol oynadı.[26]

Napolyon yenilmişti. Fransa'nın sırtında artık devasa bir tazminat faturasının ve iktidara dönen Bourbon hanedanına mensup şişko XVIII. Louis'nin başa geçmesinin yükü vardı. Fakat Napolyon'un 1821'de ıssız Güney Atlantik adası St. Helena'da mide kanseri olduğu neredeyse kesin bir hastalıktan ölmesiyle birlikte, ne devrim düşü, ne de devrimci imparatorluk düşü kaldı. 1789 Devrimi Fransa'ya benzersiz dramatiklikte bir siyasal senaryo çizmişti. İzleyen yüzyılın büyük bir bölümünde aynı oyunu yeniden sahneleme dürtüsü karşı konulamaz biçimde sürdü; aynı olaylar 1830, 1848 ve 1871'de tekrar yaşandı. Asıl kritik nokta, Paris'in ortasındaki sokaklarda barikatların yükseldiği her seferde, gittikçe küçülen büyüklükte olsa bile, bir şok dalgasının bütün Avrupa'yı ve Avrupa imparatorluklarını sarmasıydı. İnsan Hakları Bildirgesi'nin kızıl devrimci vaadinin ruhban siyahıyla sarılıp unutulması düpedüz mümkün değildi; Stendhal'in *Kırmızı ve Siyah* (1830) romanı bu hususu etkili ifadeyle ortaya koyar. Ne de olsa, herkes devrimin hem terminolojisini hem de ikonografisini benimseyebilirdi. Apar topar silahlanan siviller, bağrı açık savaşçılar, yerde yatan şehitler – bu figürler önlerinde giden klişeler kadar uzun ömürlü oldu.*

1848 devrimleri daha da yaygındı. Berlin, Dresden, Hannover, Karlsruhe, Kassel, Münih, Stuttgart ve Viyana'nın yanı sıra Milano, Napoli, Torino ve Venedik'te insanlar sokaklara döküldü. Her şeyden önce 1815'te geri getirilmiş kraliyet rejimlerinin ifade özgürlüğüne koyduğu sınırlamalarla hayal kırıklığına uğrayan aydınların öncülük ettiği bir devrim süreciydi bu. Tipik bir örnek olarak, besteci Richard Wagner ve Rus anarşist Mihail Bakunin dinsel değerleri hedef alan bir operayı birlikte bestelemeyi tasarlayarak, "dünya yangını"nı körüklemede paylarına düşeni yaptılar.** Britanya bu dalgadan kurtulan az sayıdaki

26 Ferguson, *Ascent of Money*, s. 81 vd.

* Eugène Delacroix'nın *Halka Yol Gösteren Özgürlük* (1830) tablosu, Baron Wappers'ın *1830 Belçika Devrimi'nden Sahne* (1835) ve (20. yüzyıldaki çok sayıda örnekten biri olarak) Meksikalı ressam Diego Rivera'nın *Cephanelik* (1928) tablolarıyla karşılaştırılabilir.

** Wagner, otobiyografisinde şunu belirtir: "Geleceğin ideal sahnesi için Nasıralı İsa adıyla bir trajedi taslağı hazırladım. Bakunin benden biraz ayrıntı vermemi rica etti; birkaç sözlü ipucuyla projeme destek vermesini sağlamaya çalıştığımda, bana şans diledi, ama her ne pahasına olursa olsun İsa'yı zayıf bir karakter olarak göstermem gerektiğinde ısrar etti. Eserin müziği için de bütün varyasyonlar arasında melodi parçalarından oluşan tek bir dizi kullanmam tavsiyesinde bulundu, yani tenor için 'Kellesini Uçurun!', soprano için 'Onu Asın!' ve süslü bas için 'Ateş! Ateş!' ibarelerini önerdi." Anekdot 1848'in aşırı heyecanlı havasını gayet güzel yansıtır.

Batı Avrupa ülkesinden biriydi. Bunda ise 35 bin askerin, 85 bin geçici kolluk görevlisinin, 1.200 asker emeklisinin ve 4 bin polisin, genel oy hakkını savunan Chartist hareketin rahat durmasını sağlamak üzere hazır beklemesinin küçümsenmeyecek bir payı vardı. Böylece Londra'da 1848 sokaklarda dökülen kanlara değil, parklarda yapılan konuşmalara sahne oldu.

Ama o dönemde verilen adla "Halkların Baharı" sırf Avrupa'yla sınırlı kalmadı. 19. yüzyılın diğer birçok Batılı fikri gibi, Fransız tarzı devrim de çarçabuk küresel bir olgu haline geldi. Britanya İmparatorluğu'nun çeşitli kesimlerinde karışıklıklar çıktı – Seylan, Guyana, Jamaika, Yeni Güney Galler, Oranj Nehri Özerk Bölgesi, Pencab ve Van Diemen Toprakları.[27] Fransız Batı Afrikası'ndaki olaylar daha da dikkat çekiciydi. İngiliz sömürgelerinin aksine, bu bölgedeki radikal siyasal değişim metropoldeki devrimci bir hükümetten destek gördü.

Bütün bunlar Fransız emperyalizminin en ayırıcı özelliğini, yani dayanıklı devrimci karakterini gözler önüne serer. Britanya İmparatorluğu içgüdüyle sosyal bakımdan muhafazakârdı; her geçen yıl İngiliz idareciler yerel elitlere daha düşkünleşerek, kabile reisleri ve süslü mihraceler aracılığıyla dolaylı yönetimi daha rahat buldular. Oysa Fransızlar özgürlük, eşitlik ve kardeşlik ideallerinin –Napolyon Medeni Kanunu'yla ve başka bir Napolyon icadı olan konserve yiyeceklerle birlikte– evrensel ihraç malları olacağı umudunu hâlâ beslemekteydiler.[28]

Bütün Avrupa imparatorlukları gibi, Fransa da denizaşırı imparatorluğunu en azından kısmen köleliğe dayandırmıştı. Ama 1848'de Fransa'nın yeni cumhuriyetçi hükümeti Batı Afrika sömürgelerinden Senegal dahil bütün Fransız İmparatorluğu'nda köleliğin kaldırılacağını ilan etti. İngilizler bu işi kendi imparatorluklarında on beş yıl önce yapmışlardı. Ama köleliğin kaldırılması Fransız Afrikası'nda devrimin sadece ilk aşamasıydı. İngiliz sömürgelerindeki yerli halklardan farklı olarak, yeni azatlı kölelere oy hakkı da verileceği duyuruldu. Erkeklerle sınırlı genel oy hakkının Fransız İmparatorluğu'nda yürürlüğe girmesi üzerine, neredeyse tamamen Afrikalı ve melez seçmen kitlesi (beyazların toplam içindeki oranı ancak yüzde 1'di) Kasım 1848 seçimlerinde oy kullandı ve Fransız Ulusal Meclisi'nde yer alacak ilk koyu tenli adamı seçti.[29] Paris'e bir temsilci gönderme hakkının 1852'de İmparator III. Napolyon'un kararıyla Senegal'den geri alınmasına ve 1879'a kadar bir daha tanınmamasına karşın, *quatre communes* olarak anılan dört merkezde (Saint-Louis, Gorée, Rufisque ve Dakar) erkeklere

27 Taylor, "1848 Revolutions".
28 Blanton et al., "Colonial Style".
29 Crowder, *Senegal*, s. 6 vd., 14 vd.; Cruise O'Brien, *White Society*, s. 39.

genel oy hakkı temelinde konsey seçimleri uygulaması sürdürüldü.[30] Afrika tarihinde çok-ırklı ilk demokratik meclis sömürge başkenti Saint-Louis'de toplandı.

Dönemin insanları bunun ne kadar muazzam bir değişiklik olduğunun farkındaydı. Saint-Louis'yi gören bir İngiliz, "Konseye gidenler sıklıkla siyah bir başkanın şamatacı bir Avrupalı üyeyi sessizliğe davet ettiğine tanık olurlar" diye yazmıştı. "Siyah üyeler Senegal'deki yetkilileri acımasızca eleştirebiliyor. Hiçbir İngiliz sömürgesinde yerli ahalinin Senegal'de Avrupalı yetkililere yönelttiği türden sert eleştirilere tahammül gösterilmez."[31] İngilizler için, ülkedeki toplumun esası nasıl sınıfsa, imparatorluğun esası da hiyerarşiydi. En tepede kraliçe ve imparatoriçe sıfatıyla Victoria vardı. Toplam 400 milyon uyruğun hepsi onun altında ayrıntılı bir statü zincirine göre sıralanırdı; bu zincir Kalküta'daki en düşük mertebedeki yelpaze sallayıcısına kadar inerdi. Fransız İmparatorluğu farklıydı.

1848'in devrimcilerine göre, sömürgelerdeki uyrukları olabildiğince hızla Fransızlaştırmak gerektiği apaçıktı. Dönemin jargonuyla, Afrikalılar "asimile" edilmeliydi. Öte yandan Fransız memurlar ile Afrikalı kadınlar arasındaki evlilikler (*métissage*) olumlu bir yaklaşımla özendirildi.[32] Bu ilerici emperyalizmin timsaline dönüşen Louis Faidherbe, 1854'te Senegal'e vali olarak atanan tecrübeli bir askerdi. Saint-Louis'de kaldığı dönemde yeni köprülerin, döşenmiş yolların, okulların, iskelelerin, bir içme suyu tesisinin ve nehirde düzenli feribot seferlerinin yapılmasını sağladı. Azat edilen köleler için Senegal'in her yanında "özgürlük köyleri" kuruldu. 1857'de "Senegal Nişancıları" adıyla bir Senegal sömürge ordusunun oluşturulması, Afrikalı askerlerin sözleşmeli ordu hizmetlilerinden dört dörtlük nizami piyadelere dönüşmesini getirdi. Yerli kabile reislerinin oğulları için bir okul açıldı.[33] Faidherbe'in kendisi on beş yaşında bir Senegalli kızla evlendi.

"Niyetimiz saf ve asildir" diye ilan etti Faidherbe, valilik döneminin sonuna doğru. "Davamız adildir." Elbette misyonu uygarlık götürmenin ötesindeydi. Nitekim 1857'de "asıl amacın en büyük avantajları sağlamak üzere ülkede olabildiğince düşük bir maliyetle ve ticaret yoluyla egemenlik kurmak" olduğunu belirtmişti.[34] Ona verilen talimat Fransız nüfuz alanını iç kesimlere doğru genişletmek, akasya ağaçlarının özsuyundan elde edilen arap zamkı ve yerfıstığı ticaretinde yerli Afrikalıların denetimini kırarak Senegal'in ekonomik gelişmesini (*mise en valeur*) sağlamaktı. Faidherbe'in stratejisi Félou şelalesinin

30 Klein, *Islam and Imperialism*, s. 118.
31 R. L. Buell, *The Native Problem in Africa* (1928), aktaran Crowder, *Senegal*, s. 23.
32 Cruise O'Brien, *White Society*, s. 33.
33 Gifford ve Louis, *France and Britain*, s. 672.
34 Cohen, *Rulers of Empire*, Bölüm 1.

aşağısındaki Médine'den başlayarak Senegal Nehri boyunca bir Fransız kaleleri zinciri kurmaktı. Bu kaçınılmaz olarak iç kesimdeki güçlerle çatışmaya yol açtı: Waalo'daki Trarza Magribileri, güneydeki Sayor Krallığı ve Orta Nijer bölgesinin daha sonra komşu Mali'de Toucouleur İmparatorluğu'nu kuran Müslüman hükümdarı El Hac Ömer Tall.[35] Bu Afrikalı rakipler kademeli ve önüne geçilemez bir süreçle geri çekilmek zorunda bırakıldı. Fransız kuvvetleri 1857'de Lebu Cumhuriyeti'ni yıkarak, başkent Ndakarou'yu yeni sömürge kenti Dakar'a dönüştürdüler. Günümüzde kent merkezi beyaz Genel Valilik Sarayı'ndan geniş Faidherbe Bulvarı'na, mis kokulu taze bagetler satan fırınlardan sütlü kahve ikram eden pastanelere kadar Fransız sömürgecilik vizyonunun bir anıtı olarak durur. Fransızlaştırma sürecini resmileştirmek üzere, bütün ülke Fransız idari sistemine göre ilçelere, nahiyelere ve kantonlara ayrıldı. Faidherbe'in görevi bıraktığı 1865'te Saint-Louis içinde dolaşan bir Fransız kendi ülkesinin başardığı atılımlarla gerçekten gurur duyabilirdi. Eski köle pazarları Fransız kültürünün gurur verici ileri karakollarına dönüşmüştü. Emperyalizmin eski mağdurları oy hakkına sahip ve askerlik yapmakla yükümlü yurttaşlara dönüşmüştü. Gazeteci Gabriel Charmes durumu şöyle aktarmaktaydı:

> Günümüzde sadece bağnazlığın ve eşkıyalığın hüküm sürdüğü bu geniş bölgelere [Fransa'nın] barış, ticaret, hoşgörü... götürmesi halinde, kim bunun fena bir zor kullanımı olduğunu söyleyebilir? (...) Milyonlarca insana uygarlığı ve özgürlüğü öğretmek, Fransızların göğsünü büyük halklara özgü gururla kabartır.[36]

Hiç kuşkusuz, Fransız emperyalizmi gerçekte bu övgülü payeye ulaşamadı. En büyük güçlük Fransa'dan ehil memurlar getirtmede yaşandı. Batı Afrika'da görev yapmayı gönüllü olarak kabul edenler, Faidherbe'in ardıllarından birinin açıkça belirttiği gibi, genellikle "ülkede bir destek görmedikçe en azından geçimini sağlayamayacak kişiler", yani adi suçlular ya da ayyaşlar ve müflislerdi.[37] Bir göçmenin 1894'teki ifadesiyle, sömürgeler "bütün uygunsuz adamlar için *refugium peccatorum* [geçim kaynağı], siyasal ve sosyal organizmanın pislik deposu" konumundaydı. Sömürge Okulu'nun müdürünün anılarında aktardığı üzere, bir adam sömürgelere gittiğinde, arkadaşları şunu sorardı: "Acaba ne tür bir suç işledi? Bıraktığı hangi cesetten kaçıyor?"[38] Bir sürü sömürge memuru yerlilere karşı gaddarlığıyla nam saldı; Emile Toqué adında biri 1903'te Bastille Günü'nü

35 Brunschwig, "French Exploration and Conquest".
36 Conklin, *Mission*, s. 13.
37 Fonge, *Modernization without Development*, s. 66.
38 Ibid.

bir mahpusu barutla havaya uçurarak kutladı.[39] Çoğu sömürge memuru Sömürge Okulu'nun en az bir hocasınca dile getirilen ve bütün Afrikalı uyrukları geri zekâlı sayan görüşü muhtemelen paylaşmaktaydı. Yerli Yönetmeliği onlara uygun gördüklerinde dikbaşlı yerlileri kırk altı farklı kabahatten dolayı on beş güne kadar hapse atma yetkisini vermekteydi; kabahatlerin çoğu ise Fransa'da yasaya aykırı sayılmayan şeylerdi.[40] Bir temyiz mekanizması yoktu. Angarya (*corvée*) Batı Afrika'daki vergi sisteminin ayrılmaz bir parçasıydı; Dakar–Nijer demiryolu öyle inşa edilmişti. Fransız Kongosu'nda bir kauçuk plantasyonundaki işçi için kelle vergisi yılda yüz gün çalışmaya denkti. Köyler vergi yükümlerini yerine getiremeyince rehineler alınırdı. Bazı görevliler –Fransız Sudanı'nda çok sayıda cinayetle, en az bir tecavüzle, ağır yaralamalarla, adli hatalarla ve zimmetle suçlanan bir memur gibi–, sanki romancı Joseph Conrad'ın kahramanı Kurtz'a bir rol modeli oluşturmuş gibidir.[41] Brocard adında biri, hücresindeki berbat koşullar yüzünden gözleri kör olan bir mahkûmun kafasını güya "merhamet" gerekçesiyle uçurdu.[42] Böyle çılgınlıkların uç noktası, Paul Voulet ve Julien Chanoine'in Çad Gölü (1898–99) seferinde geçtikleri yerlerde iz olarak yakılmış köyler, asılmış yerliler ve hatta kızartılmış çocuklar bırakmalarıydı; komutaları altındaki Afrikalı askerler sonunda dayanamayıp isyan ettiler ve her ikisini öldürdüler.[43]

Bununla birlikte, özellikle Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sömürge Okulu'nun daha iyi öğrencilerin yanı sıra Maurice Delafosse ve Henri Labouret gibi seçkin etnologları çekmesiyle birlikte, Fransız sömürge idarecilerinin düzeyi belirgin biçimde yükseldi. Ermiş ruhlu Georges Hardy okul müdürü olarak uygarlaştırma misyonunun (*mission civilisatrice*) timsali haline geldi. Öte yandan, Fransızlar yetenekli yerlileri alıp yetiştirme yönünde gerçek bir çaba gösterdiler. Faidherbe'in Alioun Sall adlı bir askere teğmen rütbesi verirken yaptığı bir konuşma düşünme tarzını açık seçik ortaya koyar:

> Bu atama ... sosyal hiyerarşimizdeki yüksek makamlar için bile ten renginin artık bir dışlama gerekçesi olmadığını göstermektedir. (...) Sadece en yetenekliler başarılı olacaktır. İnatla cehaleti uygarlığa tercih edenler, bütün dünya ülkelerinde olduğu gibi, toplumun alt kesimlerinde kalacaktır.[44]

Porto Novo (daha sonraları Dahomey/Benin) kralının oğlu 1886'da bir düzine

39 Berenson, *Heroes of Empire*, s. 197 vd.
40 Joireman, "Inherited Legal Systems".
41 Cohen, *Rulers of Empire*, s. 79 vd.
42 Asiwaju, *West African Transformations*, s. 60.
43 Taithe, *Killer Trail*.
44 Echenberg, *Colonial Conscripts*, s. 18.

kadar Asyalı öğrenciyle birlikte Sömürge Okulu'na girdi. Okulun "yerli bölümü" 1889'dan 1914'e kadar her yıl Fransız olmayan yaklaşık yirmi öğrenci aldı.[45] Eski köle ticaret merkezi Gorée'nin mütevazı bir evinde 1872'de doğan Blaise Diagne gibi bir adamın sömürge gümrük idaresine girmesi ve çeşitli makamlara yükselmesi besbelli ki Fransız uygarlaştırma misyonu fikri sayesindeydi. İngiliz Afrikası'nda böyle bir yükseliş çok daha zordu – doğrusu neredeyse akla sığmaz bir şeydi. Diagne'in 1914'te Fransız Ulusal Meclisi'nin ilk saf siyah Afrikalı üyesi olması, bir Senegalli kölenin torunu için hiç de sıradan bir başarı değildi. Dönemin diğer Avrupa imparatorluklarının değer sistemleriyle karşılaştırıldığında, Fransız İmparatorluğu'nun en liberal düzene sahip olduğu tartışma götürmez. Dakar komünlerinde Diagne'in zaferini kutlamak üzere söylenen Volof şarkısı yeni siyasal durumu özetler gibiydi: "Kara koyun beyaz koyunu [alt etti]."[46] Fransız emperyalizmine en büyük kinayeli iltifat 1922'de dünyanın öbür ucundaki başka bir Fransız sömürgesi olan Çinhindi'nin genel valisine. "Nguyen Ai Quoc" imzasıyla gönderilen bir mektupla geldi. Gerçek adı Nguyen Sinh Cung olan ve akıcı Fransızcasını Hue Lisesi'nde okumaya borçlu olan bu kişinin "Ekselansları" diye başlayan mektubunda şunlar yazılıydı:

> Yerli halklara, genel olarak sömürgelere ve özel olarak Annam'a dönük muhabbetinizin büyük olduğunu gayet iyi biliyoruz. Genel valiliğiniz döneminde Annam halkı gerçek refahı ve gerçek mutluluğu tanıdı. Ülkenin her yanını gittikçe artan sayıda saran içki ve afyon dükkânlarının idam mangalarıyla, hapishanelerle, "demokrasi"yle ve modern uygarlığın bütün gelişkin aygıtlarıyla birlikte bizi en ileri Asya halkı ve fanilerin en mutlusu haline getirdiğini görmekten gelen bir mutluluk içindeyiz. Bu iyiliksever davranışlar zorla askere alma ve borçlandırma, kanlı sindirme hareketleri, kralların tahttan indirilip sürgüne gönderilmeleri, kutsal yerlere saygısızlık vb. gibi bütün diğer şeyleri hatırlama sıkıntısından kurtarıyor bizi.[47]

Valinin muhatabının okulda öğrendiği tek şey Fransızca değildi. Başka bir takma adı "Ho Şi Minh" olan bu kişi, daha sonraları bağımsız bir Vietnam'a dönük harekete öncülük edecekti – hem de Vietnam'ın bağımsızlık bildirgesinde anlamlı biçimde 1791 İnsan Hakları Bildirgesi'ne göndermede bulunarak. Dien Bien Phu'daki belirleyici muharebenin galibi (ve aynı lisenin bir mezunu) olan Vo Nguyen Giap da savaş sanatını Napolyon'un seferlerini inceleyerek öğrenmiş-

45 Cohen, *Rulers of Empire*, s. 38.
46 Lunn, *Memoirs of the Maelstrom*, s. 62.
47 Marr, *Vietnamese Anticolonialism*. Tam İngilizce metin için bkz. www.fsmitha.com/h2/y14viet.html.

ti. Meclislerle ve bagetlerle birlikte devrimci geleneği ihraç eden bir uygarlaştırma misyonunun kaçınılmaz sonucu buydu işte.[48] Senegal başbakanının yanı sıra bağımsız Fildişi Sahili, Nijer, Dahomey ve Mali'nin devlet başkanlarının William Ponty Okulu mezunu olmaları bir tesadüf değildi.[49]

Gelgelelim, bütün bunlar – Fransız *mission civilisatrice* – Sahra altı Afrika'nın geniş kesimlerini Avrupalılar için neredeyse barınılmaz hale getiren bir hasım, yani hastalık karşısında yenilgiye uğrama tehdidi altındaydı.[50] Bir buçuk yüzyıl önce yaşam süreleri Batı'da bile oldukça kısaydı. Britanya'da 1850'de ortalama ömür hâlâ kırk yıldı, yani bugünkü yetmiş beş yıllık düzeyin epey gerisindeydi. Ama Afrika'da bebek ölümü ve erken ölüm oranları dehşet verici ölçüde yüksekti. 19. yüzyıl ortalarının Senegal'inde ortalama ömür muhtemelen yirmi beş yıl dolayına varacak kadar düşüktü.[51] Dolayısıyla Afrika Batı uygarlığının dördüncü çekici uygulaması için nihai test alanı olacaktı: Modern tıbbın insan ömrünü uzatma gücü.

Médecins Sans Frontières

Batı Afrika'nın beyaz adamın mezarlığı olarak anılması boşuna değildi: Afrika'nın her yanında Avrupa sömürge projesi daha ilk adımlarda bitme riskiyle karşı karşıya kaldı. Avrupalıların Afrika'da karşılaştığı risklerin açık bir göstergesi, 1878'deki bir sarıhumma salgınında can veren yirmi bir Fransız doktorun anısına Gorée Adası'nda dikilmiş anıttır. Tropikal hastalıklar Fransız sömürge memurlarına ağır bir kayıp verdirdi; 1887-1912 arasında atanan toplam 984 memurun 135'i (yüzde 16) sömürgelerde öldü. Emekli sömürge memurları metropolde görev yapan denklerine oranla dünyadan ortalama on yedi yıl erken göçtü. 1929 gibi geç bir tarihte Fransız Batı Afrikası'nda yaşayan 16 bin Avrupalının yaklaşık üçte biri yılda ortalama on dört gün hastanede yattı.[52] İngiliz Afrikası'nda durum ancak biraz daha iyi sayılırdı. Sierra Leone'de İngiliz askerleri arasında ölüm oranı bütün Britanya İmparatorluğu'nda en kötü düzeydeydi; ülkede kalan askerlere oranla otuz kat yüksekti. Ölüm oranlarının bu şekilde sürmesi halinde, Avrupalılar Afrika'yı sömürgeleştirme girişiminden kesinlikle vazgeçmiş olurdu.

48 Gardiner, "French Impact on Education", s. 341.
49 Sabatier, " 'Elite' Education in French West Africa".
50 Genel bilgi için bkz. Acemoğlu et al., "Disease and Development".
51 Iliffe, *Africans*, s. 70.
52 Cohen, *Rulers of Empire*, s. 23.

Bütün sağlam sömürge idareleri gibi, Fransız idaresi de kusursuz kayıtlar tuttu. Dakar Ulusal Arşivleri'nde Fransız Batı Afrikası'nı vuran her hastalık salgınına ilişkin her ayrıntıyı hâlâ bulabilirsiniz: Senegal'de sarıhumma, Gine'de sıtma, Fildişi Sahili'nde cüzam. Sağlık bültenlerine, sağlık yasalarına ve sağlık heyetlerine bakılırsa, sağlık konusu Fransızlar için bir takıntı gibiydi. Nasıl olmasındı ki? Bu hastalıkları denetim altına almak için mutlaka bir yol bulunmalıydı. Sir Rubert William Boyce'un 1910'da ifade ettiği gibi, tropikal kuşakta bir Avrupa varlığının olup olmayacağı meselesinin özü "sivrisineğin mi, yoksa insanın mı" üstün çıkacağıydı. John L. Todd'a göre, "emperyalizmin geleceği mikroskoba bağlı"ydı.[53] Ama kilit ilerlemeler Batı üniversitelerinin ve ilaç şirketlerinin pırıl pırıl laboratuvarlarında sağlanmadı.

Eylül 1903'te mizah dergisi *Punch* tropikal hastalıkları inceleyenlere dönük bir uykusuz adam şiiri yayımladı:

> Basmak için o pis mikrobu ininde
> Cesaretle girip cengel gürlüğüne
> Afrika'nın uyku hastalığına karşı
> İz süren ey şanlı bilim adamları!
> Size veda çağrımı duyun lütfen,
> Gönderin bana *bir mikrop tez elden*![54]

Bilim adamlarının cengelde iz sürüşünü hayal etmek hiç de fantezi değildi. Tropikal hastalıklara savaş açan araştırmacılar en ücra Afrika sömürgelerinde laboratuvarlar kurdular; Saint-Louis'de 1896'da kurulan laboratuvar ilk örneklerden biriydi. Orada tutulan hayvanlara deneme aşıları yapıldı: Seksen iki kediye dizanteri, on bir köpeğe tetanos enjekte edildi. Başka bazı laboratuvarlar kolera, sıtma, kuduz ve çiçek hastalığı üzerinde çalıştı. Bu uğraşların temelinde Louis Pasteur'ün 1850'li ve 1860'lı yıllarda mikrop teorisi üzerine yürüttüğü çalışmalar yatmaktaydı.

İmparatorluk bir Avrupalı tıp buluşçuları kuşağına ilham kaynağı oldu. Daha önce şarbon ve tüberküloz basillerini ayırmayı başarmış olan Alman bakteriyolog Robert Koch 1884'te İskenderiye'de kolerayı bulaştıran *Vibrio cholerae* bakterisini saptadı; bu bakteri önceki yıl onun Fransız rakibi Louis Thuillier'i canından etmişti. Hong Kong'da 1894'te patlak veren bir salgından sonra, başka bir Fransız bilim adamı Alexandre Yersin hıyarcıklı vebaya yol açan basi-

53 MacLeod ve Lewis (ed.), *Disease, Medicine and Empire*, s. 7.
54 *Punch*, 16 Eylül 1903.

li saptadı.[55] Sıtmanın etiyolojisini ve bulaşmasında anofel sivrisineğinin oynadığı rolü tam anlamıyla ilk kez açıklayan kişi Hint Sağlık İdaresi'nde görevli Ronald Ross adında bir doktordu; kendisi de aynı hastalığa yakalanmaktan kurtulamadı. Cava'da çalışan üç Hollandalı bilimci Christiaan Eijkman, Adolphe Vorderman ve Gerrit Grijns, beriberiye soyulmuş pirinçten kaynaklanan bir besin açığının (B^1 vitamini eksikliğinin) yol açtığını ortaya çıkardı. İtalyan bilim adamı Aldo Castellani'nin Uganda'daki araştırmaları sonunda uyku hastalığına yol açan çeçe sineğindeki tripanozom protozoan belirlendi. Dakar'daki Pasteur Enstitüsü'nde Jean Laigret'nin araştırma ekibi sarıhumma virüsünü ayırmayı ilk kez başararak, sterilize iğneye ve şırıngaya gerek kalmaksızın basit bir yöntemle uygulanabilecek bir aşı hazırladı; daha sonraları bunun geliştirilmesiyle elde edilen Dakar sıyrık aşısı (ya da Peltier-Durieux aşısı) çiçek hastalığına karşı da koruma sağladı.[56] 1880'ler ve 1920'ler arasındaki döneme sığan bu ve diğer atılımlar, tropikal kuşakta Avrupalıları ve dolayısıyla sömürge projesini canlı tutmada hayati rol oynadı. Afrika ve Asya kıtaları Batı tıbbı için birer dev laboratuvara dönüştü.[57] Araştırmaların daha başarılı sonuçlar vermesiyle ve Peru'da sıtmaya karşı etkili özellikleri saptanan kinin gibi çarelerin bulunmasıyla birlikte, Batı imparatorlukları ve onlarla birlikte insan ömrünü uzatmanın yararı daha fazla yayıldı.

Afrika'da sömürgeleştirme ilk başta kıyı yerleşmeleriyle sınırlı kaldı. Ama başka bir Batı atılımının, ulaşımda makineleşmenin devreye girmesiyle birlikte iç kesimlere yayılma olanağını buldu. Dakar'dan Mali'deki Bamako'ya kadar uzanan hat gibi demiryolları, Batı emperyal projesi açısından hayati önemdeydi. Fransa'nın bayındırlık bakanı Charles de Freycinet 1880'de, "Uygarlık ulaşım yolları boyunca yayılır ve kök salar" saptamasında bulundu. "Önümüzde apaçık duran Afrika özellikle ilgimizi gerektiriyor."[58] Nijer'deki Timbuktu'nun ötesine uzanan ve 10 milyondan fazla Afrikalının Fransız egemenliği altına girmesini sağlayan Fransız Batı Afrika Federasyonu'nun 1895'te oluşturulmasının ardından, bu konu Fransız yönetiminin ana motiflerinden biri oldu. Federasyonun ilk valisi Ernest Roume şunu belirtti:

> Devlet adamlarımızın basiretinin, askerlerimizin ve kâşiflerimizin cesaretinin bize miras bıraktığı çok geniş bölgeleri uygarlığa açmayı gerçekten istiyoruz. (...) Bu he-

55 MacLeod ve Lewis (ed.), *Disease, Medicine and Empire.*
56 Echenberg, "Medical Science"; Marcovich, *French Colonial Medicine.*
57 Örneğin bkz. Beck, "Medicine and Society".
58 Conklin, *Mission*, s. 56 vd.

> defe ulaşmak için gerekli koşul ise sızma hatlarının oluşturulması, bu ülkeyi sefalet ve barbarlık içinde bırakan doğal ulaşım yollarının eksikliğini giderecek kusursuz bir taşımacılık sisteminin yaratılmasıdır. (...) Demiryolları olmadan gerçek ekonomik faaliyet tasavvur edilemez. Dolayısıyla (...) uygar bir ulus olarak bize düşen görev, bizzat doğanın dayattığı ve sonuca varmanın yegâne yolu olan ilk adımları atmaktır. (...) Demiryolları olmadan Afrika sömürgelerimizde maddi ya da manevi ilerleme sağlanamayacağı şimdi herkesçe kabul edilen bir kanaattir.[59]

Demiryolları Avrupa egemenliğinin Afrika hinterlandına kabul ettirilmesini sağladı. Ama başka şeylerin de, yerfıstığı ve zamk ticaretinin yanı sıra Batı'nın tıbbi bilgilerinin yayılmasını getirdi. Genel sağlıkta düzelme olmadığında, demiryolları hastalıkları yayarak, salgın tehlikesini artıracaktı. Bu 19. yüzyıl tarzında bir "sınır tanımayan hekimler" hareketiydi. Böyle yararlar Avrupa imparatorluklarının hiçbir olumlu yanının olmadığını savunan Gandi gibilerince çoğu kez gözardı edildi.

Yerli iktidar yapılarının yıkılışını, yerli hurafeleri yıkmaya dönük bir girişim izledi. Günümüzde Jajak köyü en az üç geleneksel şifacısıyla bu açıdan dikkat çekici bir örnektir. Şifacılardan biri olan Han Diop adlı yaşlıca bir kadına danışmak için, insanlar kilometrelerce öteden geliyorlar. 2010'da Jajak'ı görmeye gittiğimde, bana astımdan karasevdaya kadar her şeyi otlara dayalı ilaçlarla ve biraz kehanet gücüyle iyileştirebildiğini söyledi. Afrikalılar böyle bir hekimliği yüzlerce ve belki binlerce yıldan beri uyguluyor. Afrika'da ortalama ömrün hâlâ Batı'daki düzeyden çok düşük olmasının sebeplerinden biri budur. Otlar ve tılsımlar çoğu tropikal hastalığa karşı belirgin biçimde etkisiz kalıyor.

Fransız sömürge yetkilileri 1897'de büyücü hekimliği yasakladı. Yedi yıl sonra daha ileriye giderek, Assistance Médicale Indigène (AMI) adıyla ilk Afrika ulusal sağlık hizmetini oluşturmaya dönük planlar hazırladı. Fransızlar sadece kendi genel sağlık sistemlerini bütün Fransız Batı Afrikası'na götürmekle kalmadılar; Şubat 1905'te Genel Vali Roume henüz Fransa'da olmayan bir uygulamayla, yerli halka parasız sağlık hizmeti verilmesi yönünde bir emir çıkardı. Buna göre, kırsal yörelerdeki "sağlık ocakları" Fransız yönetimi altındaki bütün Afrikalılara modern tıptan yararlanma olanağını sunacaktı.[60] Başbakan Jules Ferry 1884'te Ulusal Meclis'te yaptığı konuşmada, yeni ruh halini şöyle özetledi:

> Beyler, daha yüksek sesle ve daha dürüstçe konuşmalıyız! Üstün ırkların daha düşük ırklara karşı bir hakkının bulunduğunu açıkça söylemeliyiz. ... Tekrarlıyorum,

59 Ibid., s. 51 vd.
60 Ibid., s. 48 vd.

> üstün ırklar bir ödevle yükümlü oldukları için bir hakka sahipler. Onların düşük ırkları uygarlaştırma gibi bir ödevi var. (...) Beyler, önceki yüzyıllarda bu ödevler çoğu kez yanlış anlaşıldı; İspanyol askerlerin ve kâşiflerin Orta Amerika'da köleliği uygularken, daha üstün bir ırka mensup olmaktan gelen ödevlerini yerine getirmedikleri kesindir. (...) Ama çağımızda Avrupa uluslarının bu yüce uygarlaştırma ödevi açısından cömertlikle, azametle ve samimiyetle aklandıkları görüşündeyim.[61]

Bu yaklaşım İngiliz Afrikası'nda gittikçe yeğ tutulan dolaylı yönetim tarzından çok farklıydı. Tecrübeli bir sömürge idarecisi ve Sömürge Okulu'nun* müdürü olan Robert Delavignette'in şu sözleri bunu yansıtır:

> Cumhuriyet hükümetine ait yetkilerin Dakar'daki temsilcisi bir Fransız masonu ve Radikal Sosyalist Parti üyesi olduğundan, Afrika'da hemen otoriter bir vali kesilecek ve yerlileri ilerlemeye yöneltmek için otokratik idare yöntemlerine başvuracaktır. (...) Birçok idareci feodal beylere [yani yerli kabile reislerine] Fransız Devrimi sırasındaki tavrımız gibi davranmaktan yanaydı. Ya onların gücünü kıracaktık ya da onları kendi amaçlarımız doğrultusunda kullanacaktık. İngiliz idarecilerin feodal beylere daha fazla sempatisi vardı; aristokrasinin aristokrasiye saygısının gereğiydi bu.[62]

Fransız Batı Afrikası'nın 1908-1915 arasındaki genel valisi William Ponty'nin gözünde, geleneksel Afrika kurumları bölge halkı ile yaymaya çalıştığı uygarlık arasındaki başlıca engeldi. Ona göre, kabile reisleri "asalaklardan başka bir şey" değildi. 1920'leri bir sömürge yetkilisi, "Biz feodal beyleri çok ciddiye almadık" diye aktarır anılarında. "Onları gayet saçma bulmaktaydık. Fransız Devrimi'nden sonra ortaçağa geri dönmemiz beklenemezdi."[63] Delavignette benzer bir görüşü benimsedi. Düşünü kurduğu devrimci imparatorlukta kahramanlar, 1931'de ödül kazanan romanına verdiği adla "siyahi köylüler" olmalıydı. Sömürgeler Bakanlığı'nın başına getirilen ilk sosyalist siyasetçi Marius Moutet'nin sözleriyle, Fransız politikasının amacı "İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nin yüce ilkelerini denizaşırı ülkelere uygulamayı gözetmekti."[64]

Günümüzde böyle özlemleri dayanılmaz Fransız küstahlığının sonucu sayıp bir tarafa itmek kolaydır. Ama başka alanlarda olduğu gibi, sağlıkta da Batı impa-

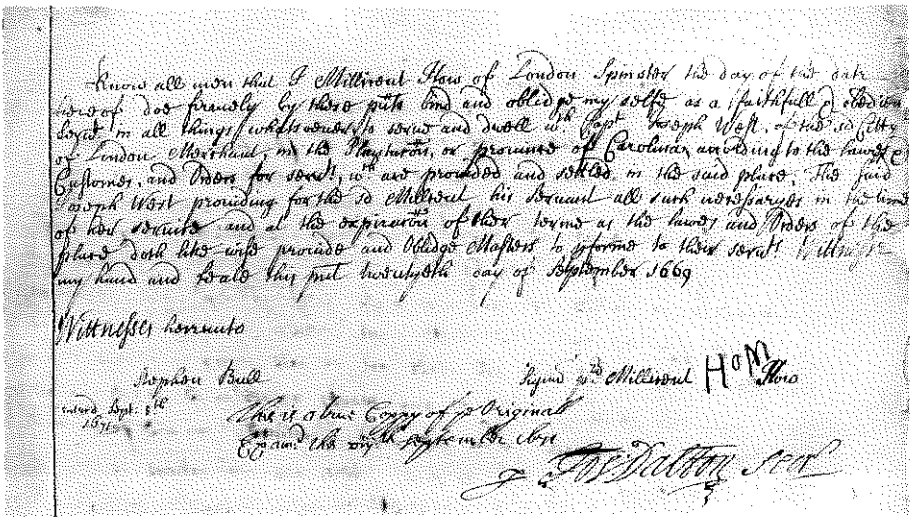
61 Robiquet (ed.), *Discours et opinions*, s. 199–201, 210–11.
62 Cohen, *Rulers of Empire*, s. 74.
63 Ibid., s. 77.
64 Van Beusekom, *Negotiating Development*, s. 6.
* Kuruma 1934'te Fransa Ulusal Denizaşırı Okulu gibi tumturaklı bir ad verildi.

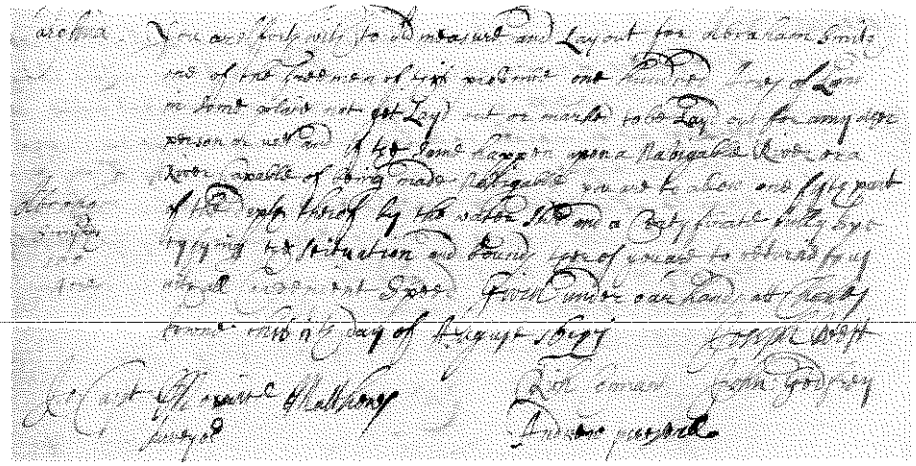
İspanyolların bulamadığı kent: Machu Picchu, Peru

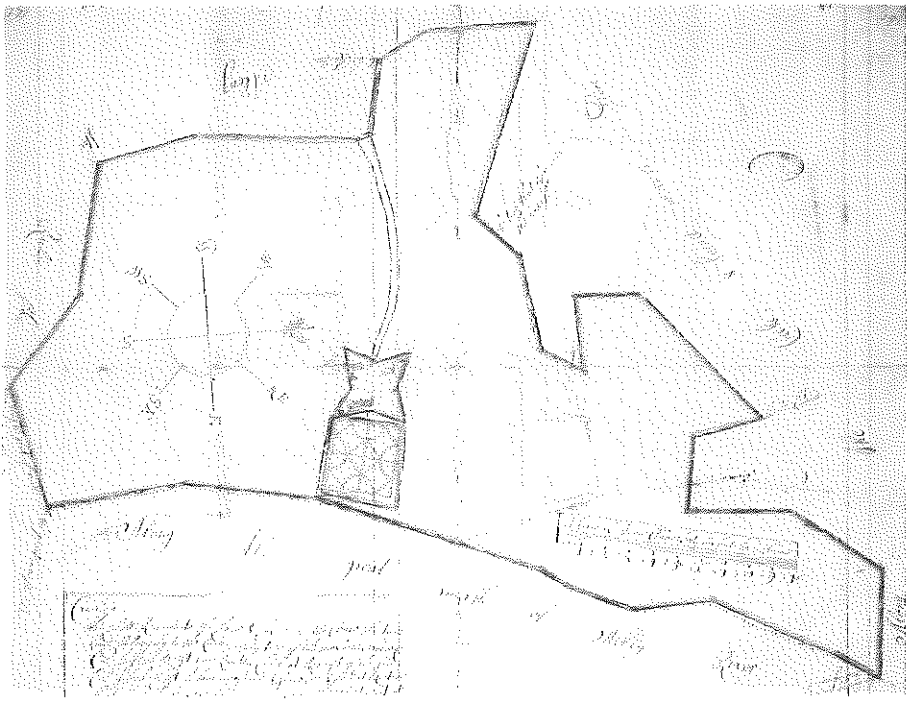
Tahtalıköy Kumsalı, Güney Carolina

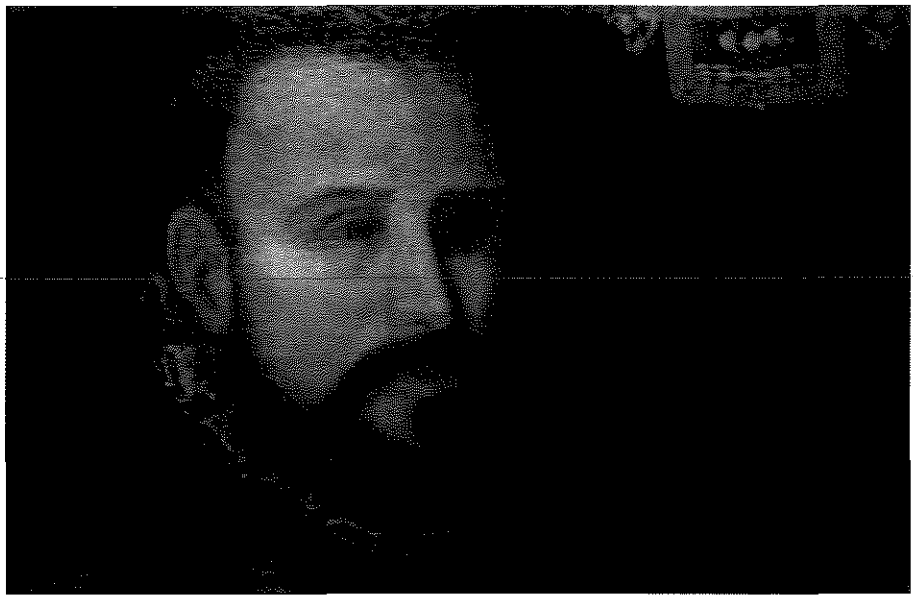
Önce çalışma: Millicent How'un sözleşmeli işçilik belgesi

Sonra karşılığı: Abraham Smith'in arazi bağış belgesi

Amerikan düşü: Charleston'da bir arazi kapmak

İspanyol fatih Jerónimo de Aliaga

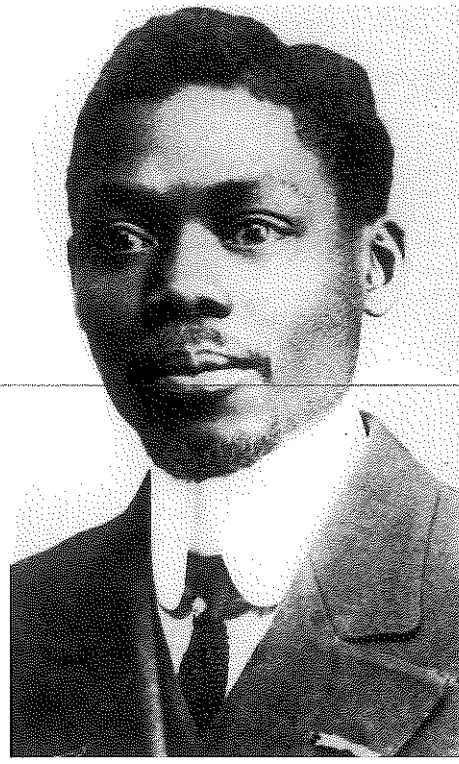
Washington olamayan kurtarıcı önder: Günümüz Caracas'ında Simón Bolívar'ın duvar resmi

ABD'de köleliği, yara izleri

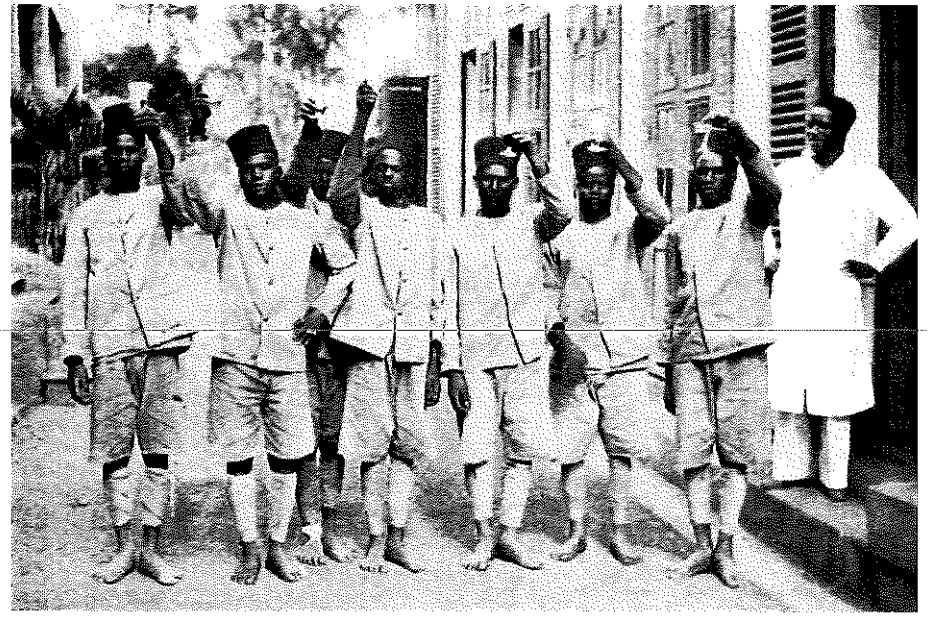
İmparatorluk yadigârı baget: Saint-Louis, Senegal

Beyaz koyunu alt eden kara koyun:
Fransız Ulusal Meclisi'nin
ilk siyah üyesi

Uygarlık misyonunu düşünmeye
dalmış Senegal valisi
Louis Faidherbe

Senegalli nişancılar tahlil örneklerini gururla gösteriyorlar

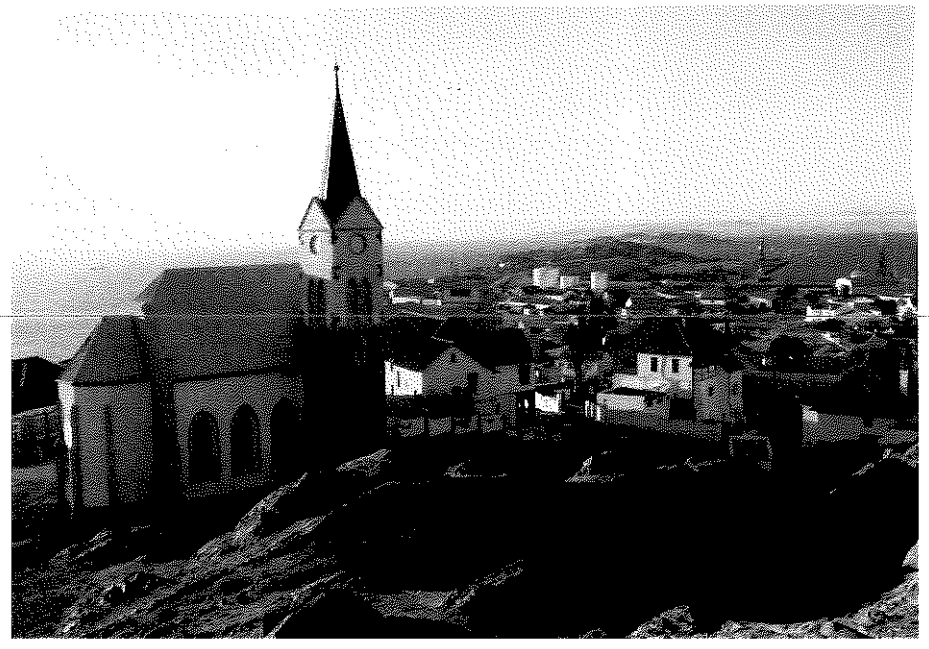
Emperyal tarzda sınır tanımayan hekimlik: Fransız doktorlar tropikal kuşakta

Alman ırk teorisyeni Eugen Fischer'in "Rehoboth Piçleri" üzerine incelemesinde kullandığı üç "melez" kadın fotoğrafı

"Savaşın gerçekte nasıl bir şey olduğunu bilmiyordum": Batı Cephesi'nde Senegalli bir nişancı

Lüderitz, Namibya

ratorluklarının ölçülebilir somut ilerlemeler sağladığı tartışma götürmez. Zorunlu aşılamanın 1904'te yürürlüğe konulmasından sonra, Senegal'de çiçek hastalığı önemli ölçüde azaldı. Yıllık vaka sayısı 1925-1958 arasında sadece dört yıl 400'ün üzerine çıktı.[65] Sivrisineklerin bataklık üreme alanlarının sistematik biçimde kurutulması, hastaların karantinaya alınması ve bedava kinin dağıtılması sonucunda sıtma da dizginlendi.[66] Senegal'de etkili bir aşı uygulamasının ardından sarıhumma salgınları da seyrekleşti.

"Afrika Kapışması" açgözlü Avrupalıların bütün bir kıtayı acımasızca paylaşmalarını ifade eden bir anlam kazanmıştır. Bu sürecin garip doruk noktası Faşoda olayı olarak bilinir. Rakip Fransız ve İngiliz keşif birlikleri Doğu Sudan'ın Bahrü'l-Gazel eyaletindeki Faşoda (bugün Kodok) kasabasında karşı karşıya geldiler. Binbaşı Jean-Baptiste Marchand komutasındaki Fransızların düşü, Dakar'dan Cibuti'ye (o zamanki adıyla Fransız Somalisi) kadar Nijer ve Nil nehirlerini birbirine bağlayacak bir hat oluşturmak ve böylece Senegal'den Kızıldeniz kıyısına kadar kesintisiz bir Fransız denetim zinciri yaratmaktı. Sir Herbert (daha sonra Lort) Kitchener komutasındaki İngilizler ise Sudan'ı denetim altına almayı, kuzeyden güneye doğru Kahire'den Ümit Burnu'na kadar uzanacak benzer bir İngiliz hattı açısından kilit halka olarak görmekteydi. Hesaplaşma 18 Eylül 1898'de iki hattın kesişme noktasında yaşandı. Asker sayılarının abes denecek kadar az olmasına – Marchand'ın yanında on iki Fransız subayı ve 150 nişancı vardı – ve anlaşmazlık sebebinin sazlardan, çamurdan ve ölü balıklardan ibaret ıssız bir bataklık olmasına karşın, Faşoda olayı Britanya ve Fransa'yı savaşın eşiğine kadar getirdi.[67]

Oysa Afrika Kapışması aynı zamanda bilimsel bilgiye dönük bir kapışmaydı; rekabet kadar işbirliğine de dayalıydı ve Avrupalılar kadar yerli halklara da kuşku götürmez yararlar sağladı. Öldürücü illetlere çare bulmak için çoğu kez hayatını riske atan bakteriyolog başka türden bir emperyal kahramandı ve kendi alanında asker-kâşif kadar cesur sayılırdı. Ciddi emperyal emeller taşıyan her Avrupa devleti artık bir tropikal tıp enstitüsü açmak zorundaydı: Paris'te 1887 kurulan Pasteur Enstitüsü'ne daha sonraları Londra ve Liverpool tropikal tıp okulları (1899) ve Hamburg merkezli Gemicilik ve Tropikal Hastalıklar Enstitüsü (1901) eşlik etti.

Gelgelelim, başarılabilecek şeylerin sınırları vardı. 1914'e varıldığında bile Senegal'in kırsal sağlık ocaklarında çalıştırılabilen doktor sayısı yüzün altında-

65 Schneider, "Smallpox in Africa".
66 Ngalamulume, "Keeping the City Totally Clean", s. 199.
67 Wright, *Conflict on the Nile*. Ayrıca bkz. Daly, "Omdurman and Fashoda"; Chipman, *French Power*, s. 53.

dı. Bütün Fransız Batı Afrikası'nda sağlık ocaklarının sayısı 1946 gibi geç bir tarihte ancak 152'yi buldu. Fransız Kongosu'nda Stanley Pool (sonradan Brazzaville) sağlık ocağı 200 frankla sınırlı bir yıllık bütçeyle 80 bin kişiye hizmet vermek durumundaydı. Orayı 1927'de ziyaret eden yazar André Gide'e anlatılan şey şuydu: "Sağlık idaresinden ilaç istediğimizde, genellikle uzun bir gecikmeden sonra sırf tentürdiyot, soda sülfatı ve de borik asit gönderiyorlar!" Bu "acınası yokluk" yüzünden "kolayca önüne geçilebilecek hastalıklar ... eski düzeyde kalmakta ve hatta artmaktaydı".[68] Bu kısmen bir ekonomik gerçeklik meselesiydi. Fransa'nın kendisi genel sağlık hizmeti sunmaktan hâlâ çok uzaktı. Kaynaklar Senegal ya da Kongo'nun iç kesimlerindeki ücra köylere doktor ve aşı göndermek için düpedüz yeterli değildi. Ama bir öncelikler meselesi de vardı. Batılı araştırma enstitüleri genellikle Afrikalılara en büyük zayiatı veren kolera ve uyku hastalığından ziyade, başta sıtma ve sarıhumma olmak üzere Avrupalıları en ağır etkileyen hastalıklarla uğraşmaktaydı.

İlk baştaki Fransız uygarlaştırma misyonu, evrensel yurttaşlığa ilişkin devrimci fikir üzerine kuruluydu. Ama Fransız İmparatorluğu'nun genişlemesiyle birlikte, bu fikir geriledi. Kâğıt üzerinde bir Batı Afrikalı *sujet* yine bir *citoyen* olabilirdi. Uygulamada ise çok azı buna uygun sayıldı; örneğin, çokeşlilik haktan yoksun bırakılmaya gerekçe gösterildi. 1936 gibi geç bir tarihte Fransız Batı Afrikası'nın toplam 15 milyonluk nüfusu dört kıyı kömünü dışında sadece 2.136 Fransız yurttaşını barındırmaktaydı.[69] Afrikalıların bulaşıcı hastalıkları taşıdığı gerekçesiyle ikamet ayrımcılığı norm haline geldi; örneğin, Dakar'da Avrupalıların oturduğu "Plato" ve Afrikalıların oturduğu "Medine" ayrıydı. Eğitim de "aracılar"dan oluşan küçük bir elit tabakayla sınırlı tutuldu.[70] Fransızlar bir zamanlar ırksal asimilasyon peşindeydi.[71] Yeni dönemde tıp bilimi ayrılığı öngörmekteydi. Bu da "bağlantı" kurmanın asimilasyondan daha gerçekçi bir hedef olduğu yolundaki geçerli görüşe uygundu; çünkü sömürgecilik teorisyeni Louis Vignon'un ifadesiyle "1789 ilkeleri ve Avrupalı olmayan toplumların muhafazakârlığı arasındaki karşıtlık" bir engel sayılmaktaydı.[72]

Tropikal hastalıklarla mücadele sadece bakteri üretme kaplarında yürütülmedi. Afrika kasabalarında ve köylerinde de savaşa girildi. Senegal'i hıyarcık-

68 Gide, *Travels in the Congo*, s. 35.
69 Crowder, *Senegal*, s. 4 vd.
70 Yansane, "Impact of France", s. 350; Gifford ve Louis, *France and Britain*, s. 697.
71 Betts, "Establishment of the Medina"; Cruise O'Brien, *White Society*, s. 54. Karş. Smith, *Vietnam*, s. 88 vd.
72 Cohen, *Rulers of Empire*, s. 49. Karş. Betts, *Assimilation and Association*, s. 64, 152.

lı veba salgını vurduğunda, Fransız yetkililer amansız bir mücadele başlattılar. Hastalığa yakalananların evleri yakıldı; sakinleri zorla başka yerlere götürüldü ve silahlı muhafızlar eşliğinde karantinaya alındı; ölüler Müslüman geleneklerine aykırı biçimde törensiz katran ya da kireç çukurlarına gömüldü. Afrikalılar bunu kendi yararlarına olmaktan çok mağdur olmalarına yol açan bir savaş gibi gördüler. Dakar'da kitlesel protestolar, karışıklıklar ve Senegal tarihinin ilk genel grevi yaşandı.[73]

Tıp biliminin gerekleri salgının önüne geçmek için sert önlemleri zorunlu kılmaktaydı. Ama dönemin bilim anlayışı Afrikalıları acımasız bir yaklaşımla tedavi etmeye uydurma bir gerekçe de sağlamaktaydı. Öjenik teorisine göre, Afrikalılar tıp biliminden bihaber olmanın ötesinde soyca düşük bir ırka mensuptu. Bakteriyolojinin mutasyona uğramış üvey kardeşi olan sözde öjenik biliminin en habis etkiyi yarattığı yer ise hızla büyüyen yeni Alman İmparatorluğu'ydu.

Köpekbalığı Adası'nın Kafatasları

20. yüzyıla girilirken, Almanya Batı uygarlığının ön safındaydı. Nobel bilim ödüllerinde aslan payını alan Alman profesörlerdi: 1901-10 arasında toplam ödüllerin yüzde 33'ü ve sonraki on yılda da yüzde 29'u. Kimya ve biyokimya alanlarında dünyaya öncülük eden Alman üniversiteleriydi. Avrupa'nın her yanından iddialı üniversite mezunları Alman *Wissenschaft* [bilim] devlerinin önünde titremek üzere Göttingen, Heidelberg ve Tübingen'e akın etmekteydi. Pasteur'den sonra Robert Koch bakteriyolojinin başat siması olarak öne çıkmıştı. Başka bir Alman bilim adamı Emil von Behring, tetanos ve difteri antitoksinlerini geliştirenlerden biriydi; bu çalışmalarından dolayı hem Nobel Ödülü, hem de Demir Haç Nişanı aldı. Diğer İki Alman bilim adamı Fritz Schaudinn ve Erich Hoffmann frengiye *spirocheta pallida* mikrobunun yol açtığını saptarken, üçüncü bir Alman bilim adamı Paul Ehrlich, bu hastalığın tedavisinde ilk etkili ilaç olan salvarsanın mucitleri arasında yer aldı.

Gelgelelim, bu olağanüstü bilimsel başarıların karanlık bir yanı vardı. Gerçek bilimin içinde pusuya yatmış halde duran bir sözde bilim, insan soyunun az çok homojen tek bir canlı türü olmadığı savını ortaya attı. Buna göre ırklara ayrılan insanlar güya bir Ari "üstün ırk"tan *Homo sapiens* sıfatına yaraşmayan bir siyah ırka kadar sıralanmaktaydı. Böyle teorileri test etmek için Almanya'nın yeni edindiği Afrika sömürgelerinden daha iyi bir yer neresi olabilirdi ki? Afri-

73 Echenberg, *Black Death*.

ka bu sefer ırk biyolojisine hizmet edecek başka türden bir laboratuvara dönüşme yolundaydı artık.

Her Avrupa devletinin Afrika için kapışmada izlediği kendine özgü bir yolu vardı. Daha önce gördüğümüz üzere, Fransızlar demiryollarını ve sağlık merkezlerini yeğ tuttular. İngilizler sırf altın için toprağı kazmakla ve neşeli vadiler aramakla yetinmediler; misyon okulları da açtılar. Belçikalılar Kongo'yu büyük bir köle devletine dönüştürdüler. Portekizliler olabildiğince az iş yaptılar. Almanlar sofraya geç oturan güçtü. Onlar için Afrika'yı sömürgeleştirmek başka şeylerin yanı sıra bir ırk teorisini test etmeyi sağlayacak devasa bir deneydi. Önceki sömürgeci devletler doğuştan gelme bir üstünlük duygusundan elbette güç almışlardı. "Sosyal Darwincilik" teorisine göre, Afrikalılar biyolojik bakımdan düşük bir ırka mensuptu ve bu da daha ileri beyaz "Ariler"in Afrika'yı geliştirmesinin önünde zorlu bir engeldi. Ama hiç kimse bu teoriyi sömürge pratiğine geçirirken, Almanların Güneybatı Afrika'da, yani bugünkü Namibya'da sergilediğinden daha acımasız bir tavra yönelmedi.

Almanlar Güneybatı Afrika'nın çıplak sahilleri üzerinde ilk kez 1884'te hak iddia ettiler. Bir yıl sonra Heinrich Ernst Göring –daha ünlü Hermann Göring'in babası– Alman temsilcisi olarak oraya atandı. Theodor Leutwein'in ilk sömürge valisi olarak atandığı 1893'te Almanların niyeti açığa çıkmaya başlamıştı: Yerli Herero ve Nama halklarını kovarak, arazilerine Alman çiftçileri yerleştirmek. Bu aslında Paul von Rohrbach'ın büyük etki yaratan *Alman Sömürge İktisadı* (1907) kitabında açıkça savunacağı politikaydı.[74] O sırada bilimsel bir bakışla, tropikal hastalıklara karşı sürdürülen Avrupa kampanyası kadar meşru görülen bir projeydi.

Charles Darwin'in üvey kuzeni Francis Galton 1851'de Kraliyet Coğrafya Derneği'nin desteğiyle bu kıraç ama şirin ülkeye gitmişti. Londra'ya dönüşünde "geri kalan ömrü boyunca üzerinde düşüneceği malzeme veren vahşi ırkları yeterince" gördüğünü bildirdi. Hererolara ve Namalara ilişkin gözlemleri daha sonraları insan evrimi konusundaki düşüncelerini şekillendirdi. İnsan soyaçekimi üzerine antropometrik çalışmaları, insan gen havuzunu yetkinleştirmek üzere seçici üremeye başvurma anlamında "öjenik" adını verdiği disiplinin temelini attı.* Ona göre, genel sağlık sorununun nihai çözümü, seçici üreme sayesinde patojenlerin saldırılarına dayanıklı insanlardan oluşacak bir üstün ırk yaratmaktı. Burada belirtilmesi gereken can alıcı nokta, yüz yıl kadar önce Galton'unkine

74 Rohrbach, *Deutsche Kolonialwirtschaft*, C. I, s. 330–33. Karş. Steer, *Judgment*, s. 61.

* Galton ömrünün son yıllarında *Adı Saklı Diyar* adlı bir roman yazdı. Roman kahramanı öjenik uzmanının hayal ettiği ütopyada, bireyin üreme hakkı sınav performansına bağlıdır ve "uygunsuzların çocuk sahibi olmaları ... devlete karşı işlenmiş bir suç olarak görülür."

benzer çalışmaların ileri bir bilimsel uğraş sanılmasıydı. İnsanların gözünde ırkçılık öyle köhne bir gerici ideoloji değildi; bilimsel eğitim görmemiş çevreler ırkçılığı, bugün insandan kaynaklanan küresel ısınma teorisinin gördüğü kabule yakın bir coşkuyla benimsemekteydi. Öjenik ve onunla bağlantılı "ırk hijyeni" kavramı ancak 20. yüzyılın ikinci yarısında ırklar arasındaki genetik farklılıkların nispeten küçük, ırklar içindeki varyasyonların ise oldukça büyük olduğunun anlaşılmasıyla nihayet gözden düştü.

Yüz yıl önce Batı'da beyaz adamın siyah adama üstünlüğünden kuşku duyan hemen hiç kimse yoktu. Daha doğrusu beyazların bakışı böyleydi. Irk teorisi daha sonraları ABD'nin Güney bölgesinde ayrımcılık ve Güney Afrika'da *apartheid* adıyla kurumlaşacak olan bariz eşitsizliği meşru saymanın gerekçesi oldu. Alman Güneybatı Afrikası'nda siyahların ata binmeleri yasaktı; beyazları görünce selam vermeleri gerekirdi; kaldırımlarda yürüyemez, bisiklet satın alamaz ve kütüphanelere giremezlerdi. Sömürgenin ilkel mahkemelerinde tek bir Alman'ın sözü yedi Afrikalı tanığın sözüne eşdeğerdi. Göçmen beyazlar Afrikalıların gelişigüzel bir yargılamayla asılmalarına yol açan cinayet ve tecavüz gibi suçları işlediklerinde sadece para cezası alırlardı. Bir misyonerin yorumu şöyleydi: "Vasat Alman yerlilere daha gelişkin primatlarla denk düzeydelermiş gibi tepeden bakar (yerliler için kullandığı gözde ibare şebektir) ve tıpkı hayvan yerine koyarak davranır."[75] İngilizler ve Fransızlar 19. yüzyılda kendi sömürgelerinde köleliği kaldırmaya özen gösterirken, Almanlar bu yola gitmediler.[76]

Sadece küçük bir sorun vardı. Hererolar ve Namalar ırk teorisinin öngördüğü gibi çocuksu yaratıklar değildi. Hererolar sığır sürülerini Namib ve Kalahari çölleri arasındaki seyrek otlaklarda gütmede ustalaşmış dayanıklı çobanlardı. Namalar binicilikte ve nişancılıkta doğudaki Boerler kadar becerikli olan akıncı kabilelerdi.[77] Hollandalıların ve İngilizlerin Güney Afrika'da yaptıklarını gördükleri için, Almanların aslında neyin peşinde olduğunu gayet iyi biliyorlardı. Hererolların ekonomik durumu yüzyılın dönümünde yıkıcı bir sığır vebası salgını yüzünden bozulmuştu. Bunun bir sonucu olarak, Alman göçmenlere arazi satma süreci başlamıştı. Ayrıca Hererolar ve olacak tahsili yöntemleri pek incelikli sayılmayacak Alman tüccarlar arasında gittikçe tırmanan gerginlik vardı.[78] Ama rezilce soygunculuğa Hererolların direnmesi kaçınılmazdı, özellikle de bir Alman göçmenin kabile reislerinden birinin gelinini tecavüz etmeye yeltenirken öldür-

75 Madley, "Patterns", s. 169.
76 Deutsch, *Emancipation without Abolition*.
77 Steer, *Judgment*, s. 55 vd.
78 Selner, *Bergtouren*, s. 267–78.

mesi gibi bir dizi korkunç şiddet eyleminden sonra.[79]

Barut fıçısını tutuşturan gelişme, Zurn adında genç bir vali yardımcısının yeni yerli yerleşim alanlarının sınırlarını belirleyen belgelerde Herero yaşlılarının yerine sahte imzalar atması oldu.[80] Hererolar 12 Ocak 1904'te Samuel Maharero'nun öncülüğünde ayaklanarak, Okahandja civarında bulabildikleri her sağlam Alman erkeğini öldürdüler; ancak kadınlara ve çocuklara kesinlikle dokunmadılar. Yüzden fazla göçmen yaşamını yitirdi.[81] Bunun üzerine Alman kayzeri II. Wilhelm'in "gereken her türlü yola başvurarak ... düzeni sağlama" talimatıyla bölgeye gönderdiği General Adrian Dietrich Lothar von Trotha kullanabileceği en pis yolları seçti.

Alman sömürgeleştirme teorisyenleri zaten "habis, kültürel beceriden yoksun ve vahşi [yerli] kabileleri" artık "fiilen yok etme" gereğinden söz etmekle, Fransız ya da İngiliz meslektaşlarından daha ileriye gitmişlerdi. Trotha da bu teoriyi pratiğe geçirmeye, "nehirler dolusu kan dökerek asi kabileleri ortadan kaldırmak" üzere "mutlak terörizm"e başvurmaya karar verdi.[82] Hererolara hitaben yazılmış ürpertici bir kararnamede, Alman ırk teorisinin pratikte ne anlama geldiğini basit Herero diliyle ifade etti:

> Ben Almanların büyük komutanıyım. Siz Hererolara bildiriyorum ki, siz Hererolar artık Almanlara bağlı değilsiniz [yani, artık Alman uyruğu değilsiniz]. (...) Siz Hererolar bu ülkeden hemen çıkmalısınız, çünkü bu ülke Almanlara ait. Eğer böyle yapmazsanız, sizleri *Groot Rohr*'la [büyük top] çıkaracağım. Alman toprağına giren bir kişi tüfekle öldürülecektir. Kadınları ya da hastaları tutsak almayacağım, ama reislerinin peşi sıra onları da kovacağım ya da tüfekle öldüreceğim.
>
> Herero halkına söyleyeceğim budur.
>
> Kudretli Alman kayzerinin büyük komutanı.
>
> Trotha.[83]

Waterberg Platosu yakınında 11 Ağustos 1904'te yaşanan Hamakari Muharebesi bir çarpışma değil, düpedüz bir katliamdı. Büyük bir kamp yerinde toplanmış olan Hererolar, daha önce gelen bir Alman kuvvetinin çekildiğini gördükleri için, barış müzakerelerini bekliyorlardı. Bunun yerine Trotha onları kuşatarak, ölümcül bir bombardıman başlattı; ardından erkekleri, kadınları ve çocukları Maxim

79 Olusoga ve Erichsen, *Kaiser's Holocaust*, s. 118.
80 Gewald, *Herero Heroes*, s. 146 vd.
81 Rust, *Krieg und Frieden*, s. 6–15; Anon., *Rheinische Mission*, s. 10–16; Leutwein, *Elf Jahre Gouverneur*, s. 466–7; Kuhlmann, *Auf Adlers Flügeln*, s. 42 vd.
82 Olusoga ve Erichsen, *Kaiser's Holocaust*, s. 139.
83 Tam metin için bkz. Gewald, "Great General", s. 68.

makineli tüfekleriyle biçmeye koyuldu. Herhalde önceden kestirdiği gibi, sağ kalanlar kurak Omaheke çölüne kaçtılar ve onun sözleriyle "korkunç son" tuzağına düştüler. Çöl kenarındaki su birikintileri sıkı koruma altına alındı. Güneybatı Afrika genelkurmayının bir resmî raporunda belirtildiği gibi, "Susuz Omaheke çölü Alman tüfeklerinin başlattığı işi tamamlayacaktı: Herero halkının kökünü kurutmak." Trotha'nın ifadesi aynı ölçüde açıktı: "Böyle bir halkın imha edilmesi gerektiği kanısındayım."[84]

Almanlar sırf çöle bel bağlamadılar. Ayaklanmaya katılmamış olan Hereroların peşine düşmek üzere "temizlik devriyeleri"ne çıkarılan göçmen koruma birlikleri (*Schutztruppen*) "hepsi ortadan kalkana kadar temizle, darağacına çek, vurup öldür" sloganını benimsedi.[85] Çoğunlukla kadın ve çocuk olmak üzere, yakalandıkları yerlerde öldürülmeyenler beş toplama kampına konuldu. Daha sonra onlara Alman karşıtı ayaklanmaya katılma hatasına ve canlarının bağışlanacağı teminatı üzerine silahlarını bırakma gibi daha büyük bir hataya düşen Nama klanları eklendi. Bu toplama kampları İngilizlerin Boer Savaşı sırasında Güney Afrika'da kurduklarından farklıydı. Orada bir gerilla savaşı hâlâ sürmekteydi ve amaç Boer ikmal hatlarını kesmekti; korkunç ölüm oranı berbat sağlık koşullarının istenmeyen bir sonucuydu. Alman Güneybatı Afrikası'nda ise savaş bitmişti ve toplama kamplarının öngörülen işlevi birer ölüm kampı olmaktı. Lüderitz yakınındaki Köpekbalığı Adası en feci örnek olarak nam saldı.

Bu kamp rüzgâra en açık kesim olarak adanın dış ucuna kurulmuştu. Yeterli barınak, giyecek ve yiyecekten yoksun bırakılan tutsaklar, buz gibi soğuk suya bel hizasına kadar girerek dalgakıran inşasında çalışmaya zorlandı. İş yaparken takatten düşenler *şambok* taşıyan muhafızlar tarafından acımasızca kırbaçlandı. Adayı Eylül 1905'te ziyaret eden August Kuhlman adlı bir misyoner, bitkin bir kadının sırf su bulmak için yerde emeklediği bahanesiyle uyluğundan ve kolundan vurularak ölüme bırakıldığını gördü. Eylül 1906 ve Mart 1907 arasında Köpekbalığı Adası'ndaki toplam 1.795 tutsağın 1.032'si öldü. Kamp kapatıldığında ölüm oranı yüzde 80'e yakındı. Ayaklanma öncesinde 80 bin olan Herero nüfusu 15 bine indi. Eskiden 20 bini bulan Namaların nüfusu 1911'de yürütülen bir sayımda 10 binin altındaydı. Her on Nama tutsağından sadece biri kamplardan sağ kurtuldu. Aralık 1905'te bir imparatorluk kararnamesiyle bütün Herero ve Nama arazilerine el konulduktan sonra, Alman göçmenlerin sayısı üç katlık bir artışla 1913'te yaklaşık 15 bine ulaştı. Sağ kalan Hereroların ve Namaların du-

84 Zimmerer, "First Genocide", s. 37.

85 Gewald, *Herero Heroes*, s. 173. Güncel bir Almanca kaynak için bkz. Bayer, *Mit dem Hauptquartier*, s. 161–7.

rumu köle işçilerden biraz daha iyiydi; en ufak itaatsizlikte sert bedensel cezalarla karşı karşıya kaldılar.[86]

Güneybatı Afrika'nın yerli halklarının acıları bununla da kalmadı. Almanlar Herero ve Nama halklarını büyük ölçüde yok etmeleri yetmezmiş gibi, "ırk hijyeni" adı altında onlara başka çileler çektirdiler. En az bir doktor Güneybatı Afrika'daki toplama kampı tutsakları üzerinde ölümcül deneyler yürüttü. Sözde ırksal-biyolojik araştırma amacıyla 1906'da tam 778 ölü tutsağa otopsi uygulandı. Ardından daha kapsamlı araştırmalar için örnek kafatasları Almanya'ya gönderildi. İnanılmaz bir uygulamayla, kadın tutsaklar cam kırıklarıyla kafataslarını kazıyıp temizlemeye zorlandı.[87]

Dr. Eugen Fischer yeni moda olan ırk konusuna yoğun ilgi duyan birçok Alman bilimciden biriydi. Güneybatı Afrika'da "Rehoboth Piçleri" olarak bilinen bir melez halk hakkında kulağına çalınan şeylerin uyandırdığı merakla, sahada iki ay geçirerek onları tepeden tırnağa ölçtü ve fizyonomilerini inceledi. Rus bilimci Gregor Mendel'in geliştirdiği genetik kalıtım ilkelerini insanlara uygulamaya dönük ilk girişim olarak lanse ettiği bulgularını 1913'te yayımladı. Ona göre, bu "piçler" ırksal bakımdan saf zencilerden üstün, ama saf beyazlardan düşük konumdaydı. Dolayısıyla melez insanlar sömürge polisi ya da alt kademede memur olarak işe yarayabilirdi. Ama daha ileri ırksal karışımdan kaçınmak gerekirdi:

> Şunu mutlak bir kesinlikle biliyoruz: Daha az değerli ırklardan – ki siyahların, Hotantoların ve başka birçok halkın [beyazlardan] daha az değerli olduğunu ancak bağnaz biri inkâr edebilir – kan alan ... her Avrupa halkı hiç istisnasız bunun bedelini manevi [ve] kültürel düşüşle ödemiştir.[88]

O sırada Alman Güneybatı Afrikası'nda melezleşmeye karşı bir dizi yasa yürürlükteydi zaten.

Almanya'da herkesin böyle görüşlere katıldığı söylenemezdi. Alman Sosyalistler ve Katolikler güya uygar olan ülkelerinin Afrika'daki haltlarını protesto etmek üzere seslerini yükselttiler.[89] Sömürge iktisadı teorisyeni Paul Rohrbach bile Trotha'nın soykırım politikasını kınayarak, Afrika işgücü olmadan Güneybatı Afrika'nın bir işe yaramayacağına dikkat çekti.[90] Ancak rahatsız edici

86 Drechsler, *Südwestafrika unter deutscher Kolonialherrschaft*, s. 251–79. Karş. Olusoga ve Erichsen, *Kaiser's Holocaust*, s. 235.
87 Ibid., s. 224.
88 Fischer, *Rehobother Bastards*, s. 302 vd.
89 Eiermann, "The Good, the Bad, and the Ugly".
90 Rohrbach, *Aus Südwest-Afrikas schweren Tagen*, s. 177 vd.

soru hâlâ açıklığa kavuşmuş değildir. Acaba Güneybatı Afrika sonradan girişilen daha büyük çaplı soykırımların test alanı mıydı?[91] Conrad'ın *Karanlığın Yüreği* romanında ileri sürdüğü gibi, Avrupalıların Afrika'yı uygarlaştırması yerine Afrika'nın Avrupalıları vahşileştirdiğinin bir örneği miydi? Gerçek karanlığın yüreği neredeydi? Afrika'da mı? Yoksa komünizm ideolojisiyle birlikte Batı uygarlığının en ölümcül ihraç ürünü olan sözde bir ırk bilimi için Afrika'yı bir laboratuvar gibi kullanan Avrupalıların içinde mi?[92]

Ne var ki, Afrikalılara çektirilen mezalimin öcü feci bir şekilde çıkacaktı. Zira ırk teorisi sömürge periferiyle sınırlı kalamayacak kadar zehirli bir fikirdi. Yeni bir yüzyıla girilirken, asıl beşiği Avrupa'ya döndü. Böylece Batı uygarlığı en tehlikeli düşmanıyla, yani kendisiyle karşı karşıya geldi.

1914'te başlayan savaş, birkaç kavgacı Avrupa devleti arasındaki bir savaş değildi. Dünya imparatorlukları arasındaki bir savaştı. Batı uygarlığı içindeki bir savaştı. Ve de Batı'nın kendi yıkımının tohumlarını içinde barındırdığının ilk belirtisiydi. Batı bu savaşta, önceki çatışmaların hepsini aşacak düzeyde, çekici uygulamalarını kendisine karşı harekete geçirdi. Sanayi ekonomisi mekanize yıkımını sağladı. Modern tıp da kanlı topyekûn savaşta kendisine düşen rolü oynadı.

Ulaşım sorunlarının en ağır olduğu savaş alanı Afrika'ydı; yaygın demiryollarının ve güvenilir çeki hayvanlarının yokluğunda başvurulabilecek tek çözüm insan kaynağıydı. Birinci Dünya Savaşı'nda hemen hepsi erzak, silah ve yaralı hamalı olmak üzere iki milyonu aşkın Afrikalı askerlik yaptı. Flandre savaş alanlarından çok uzak olmalarına karşın, bu unutulmuş yedek güçler Avrupa'da saldırıya en açık cephelere sürülen birlikler kadar cehennemi yaşadılar. Yetersiz beslenmenin ve aşırı çalışmanın ötesinde, alıştıkları ortamlardan çıktıklarında beyaz efendileri kadar hastalıklara hassastılar. Hamal olarak askere alınan bütün Afrikalıların yaklaşık beşte biri öldü; birçoğu savaş alanındaki bütün sömürge ordularını kasıp kavuran dizanteriye kurban düştü. Doğu Afrika'da İngiliz ordusundaki 3.156 beyaz görev başında yaşamını yitirdi; bunların ancak üçte bire yakını düşmanla çarpışırken can verdi. Ama siyah askerler ve hamallar katıldığında, toplam kayıp 100 binin üzerindeydi.[93]

Daha önce gördüğümüz üzere, Afrika'daki beyaz yönetimin bildik gerekçesi, uygarlığın yararlarını götürmekti. Almanya'nın bütün Afrika sömürgelerin-

91 Günümüzdeki epeyce geniş literatüre ilişkin iyi bir genel değerlendirme için bkz. Madley, "From Africa to Auschwitz".

92 Bu noktanın güzel saptandığı bir kaynak için bkz. Mazower, *Dark Continent*.

93 Strachan, *First World War in Africa*.

de (Güneybatı Afrika'nın yanı sıra Togoland, Kamerun ve Doğu Afrika) yürütülen savaş bu savı gülünçleştirdi. Alman Doğu Afrika Ordusu'nda bir doktor olan Ludwig Deppe, "Arkamızda yakıp yıkılmış tarlalar, yağmalanmış ambarlar ve yakın gelecekte yaşanacak açlık bırakmaktayız" diye yazmıştı. "Artık kültürün temsilcileri değiliz; bıraktığımız izler ölümle, yağmayla ve boşaltılmış köylerle belirleniyor, aynen Otuz Yıl Savaşı sırasında ordumuzun ve düşman ordularının ilerleyişinde olduğu gibi."[94]

Birinci Dünya Savaşı'nın büyük bölümü bir pata durumuyla geçti. Batı Cephesi'nde Fransızların ve İngilizlerin bir yolunu bulup sağlam mevzilerden söküp atmak zorunda olduğu Almanlar, savunma konumunda oldukları için tarihteki en büyük kuşatma niteliğine bürünen bu çarpışmada avantajlıydı. Benzer bir tıkanıklığın ortaya çıktığı Trentino ve Isonzo cephelerinde, İtalyanlar bir türlü Avusturya-Macaristan birliklerini mevzilerinden çıkaramadılar. Doğu Cephesi'nde savaş çok daha hareketliydi; ama orada da Habsburg müttefiklerinin gaflarına rağmen, Almanlar üstün konumdaydı. Çıkmazı yeni cepheler –Gelibolu, Selanik, Mezopotamya– açarak kırma girişimleri feci sonuçlar doğurdu. Sonraki savaşta atom bombasının oynadığı role benzer nitelikte müthiş silahlar da ortaya çıkmadı; korkunç sonuçları olan zehirli gaz yaygın biçimde kullanılmakla birlikte belirleyici olamadı; denizaltılar Britanya'nın dış ticaretini aksatmakla birlikte durduramadı. Yıpratma savaşının aynı minvalde sürdüğü 1917 ilkbaharında, Fransa açısından durum iç karartıcıydı. Rusya'da Şubat ayında patlak veren asker isyanları ve devrim yüzünden, Almanya'nın Doğu Cephesi'nde zafere ulaşma ihtimali belirmişti. ABD 6 Nisan'dan beri Almanya'yla resmen savaşta olmakla birlikte, Batı Cephesi'nde en az altı aya kadar önemli bir askerî rol oynayabilecek durumda değildi. Verdun Muharebesi'nde (1916) sarsıcı kayıpların verilmesinden sonra, Fransız hükümeti asker sayısının yetersizliği konusunda derin kaygı içindeydi. Aile planlaması –belki Fransız kadınların seksi daha iyi anlamaları ve doğum kontrol araçlarından daha kolay yararlanmaları nedeniyle– Fransa'da başka yerlerden daha erken başlamıştı; dolayısıyla Fransa'da genç nüfus Almanya'ya oranla önemli ölçüde azdı. Mart 1917 sonuna varıldığında, ölen ya da tutsak düşen Fransız askerlerinin sayısı 1,3 milyon civarına ulaşmıştı. Toplamda Fransızların savaş dönemi kayıpları İngilizlerinkinin neredeyse iki katıydı. On beş ila kırk dokuz yaş arasındaki her sekiz Fransız'dan aşağı yukarı biri yaşamını yitirdi. "Kan vergisi" (*l'impôt du sang*) gerçekten ağırdı.

Fransa'nın 1870-1940 arasında Almanya'ya karşı giriştiği üç savaştan iki-

94 Strachan, *To Arms*, s. 95.

sini kaybettiği kolayca unutulur. Aslında 1917'de Birinci Dünya Savaşı'nı da kaybetmenin eşiğindeydi. Fransa yardım için nereye başvurmalıydı? Cevap Afrika'ydı. Daha önce gördüğümüz üzere, çoğunun tam Fransız yurttaşlığı hakkından mahrum bırakılmasına karşın, Fransa'nın Afrika uyrukları vatan (*la patrie*) savunması için silah taşımaya uygun sayılmaktaydı. Ancak her yerde –Senegal, Fransız Kongosu, Fransız Sudanı, Dahomey ve Fildişi Sahili– Afrikalılar anavatanın çağrısına cevap vermekten kaçındı. Bir annenin ağlamaklı halde bir Fransız subayına söylediği şu sözler toplu ruh halini yansıtmaktaydı: "Elimdeki her şeyi zaten almıştın, şimdi de tek oğlumu alıyorsun benden." Çoğu kimse orduya katılmanın bir "kesin ölüm" cezası olduğu kanısındaydı. Bu açmazı çözebilecek gibi görünen tek adam, Fransız Ulusal Meclisi'ne seçilmiş ilk Afrikalı olan Blaise Diagne'dı. Peki, kendisi Senegal'e bir tür olağanüstü yetkili "askere alma çavuşu" gibi dönmeye istekli miydi?

Diagne durumu Başbakan Georges Clemenceau'yla pazarlığa oturmak için uygun bir fırsat olarak gördü. Savaşa katılacak her Afrikalıya Fransız yurttaşlığının verilmesi için ısrar etti. Batı Afrika'da daha fazla hastane ve okul kurulmalıydı. Savaş gazisi nişancılar vergiden muaf tutulmalı ve dolgun emekli aylığı almalıydı. Dakar'daki dava arkadaşlarına bir telgraf çeken Diagne, talep ettiği ödünlerin verilmemesi halinde insanları askere yazılmaktan caydırmalarını istedi.[95]

Fransız Ulusal Meclisi'ndeki ilk konuşmasında Diagne'ın söylediği şeylerden biri şuydu: "Yasama yetkisiyle buraya gelebildiğimize göre, Fransız yurttaşı sayılırız; eğer öyleyse, bütün Fransız yurttaşları gibi [orduda] hizmet verme hakkını talep etmekteyiz." Silahlı ulus idealiyle Fransız Devrimi geleneğine ustaca bir göndermeydi bu – herkesin bir yurttaş olarak özgürlük, eşitlik ve kardeşlik hakkının yanı sıra ulusu savunmak üzere silah taşıma gibi ciddi bir ödevle yükümlü olması. Clemenceau ikna oldu: "Düşman ateşiyle ölenler beyaz ve siyah olarak ayrılmaz" diye ilan etti. "Hepsi Fransız kimliğiyle ve aynı bayrak için ölür."[96]

Orduya katılımı sağlamaya dönük bir teşvik olarak, Fransız yurttaşlığı vaadi şaşırtıcı ölçüde başarılı oldu. En az 63 bin Batı Afrikalı Diagne'ın çağrısına uydu; Fransızların istediği asker sayısının iki katından fazlaydı bu. Savaş boyunca Fransız Batı Afrikası'ndan ve Ekvator Afrikası'ndan toplam 164 bin asker Avrupa'da çarpıştı ve Fransız İmparatorluğu'nun her yanından toplanan yarım milyon kişilik sömürge kuvvetinin önemli bir kısmını oluşturdu. Askere alınanlardan biri olan Ndematy Mbaye anılarında şunu belirtir: "O [Diagne] bize

95 Conklin, *Mission*, s. 146–59.
96 Lunn, *Memoirs of the Maelstrom*, s. 78.

Fransa'nın Almanlarla bir savaşa girdiğini söyledi. Ardından 'Sizler Fransızların dostusunuz. Dost olduğunuz birinin başı derde girdiğinde ona yardım etmelisiniz. Şimdi Fransızlar [sizden] savaşta onlara yardım etmenizi istiyor' dedi."[97] Gönüllülerin çoğunluğu coşkuluydu – askerlik yapmaktan ne kadar "memnun", çarpışmaktan ne kadar "mutlu" ve orduya katılmaktan ne kadar "gururlu" olduklarının kanıtıydı bu. Demba Mboup da Fransa için çarpışmaya can atanlar arasındaydı:

> Çok mutluydum, çünkü savaşın gerçekte nasıl bir şey olduğunu bilmiyordum. Yani, bir tür merak duygusu söz konusuydu – savaşın ve asker olmanın ne demek olduğunu öğrenme isteği. (...) Sonuçta, yeni deneyimleri keşfetme [düşüncesiyle] mutluydum. İşin aslını bilmiyordum.[98]

Bunu oldukça kısa sürede öğrenecekti.

Birliğine komuta eden General Charles Mangin, Afrikalıları biraz tanıdığı kanısındaydı. Daha önce Marchand'ın Faşoda seferine katılmıştı. 1910'da hırslı bir genç yarbayken, asker alımını arttırmak üzere bir grup bilim adamıyla birlikte Batı Afrika'yı dolaşmıştı. Irk bilimindeki son gelişmelerden haberdardı. İçinde yer aldığı araştırma ekibi, çeşitli sözde bilimsel yöntemlerle asker adaylarını inceledikten sonra, güya azgelişmiş sinir sistemlerinden dolayı Afrikalı askerlerin Avrupalı askerlere oranla daha az korku duyacağı ve daha az acı çekeceği sonucuna vardı. Dolayısıyla ateş altında olağanüstü kararlı olabilirdi. Mangin 1917'de teorisini sınama fırsatını buldu. Onun komutası altında, Mboup ve nişancı arkadaşları Batı'nın şimdiye kadar yetiştirmiş olduğu belki de en üstün eğitimli askerlerin karşısına dikildi: Tam bir savaş makinesi olan emperyal Alman ordusu.

Kara Utanç

Demba Mboup Nisan 1917'de General Charles Mangin'in Altıncı Ordusu'na ve General Denis Duchêne'in Onuncu Ordusu'na bağlı olan Fransız Sömürge Kolordusu'nda silah arkadaşlarıyla birlikte, General Hans von Boehn komutasındaki Yedinci Alman Ordusu'nun Chemin des Dames'daki ("Hanımlar Yolu") yoğun tahkimli mevzilerinin karşısına geçti. (Yola 18. yüzyılda XV. Louis'nin iki kızınca kullanıldıktan sonra bu ad verilmişti.) Napolyon'un ricat eden asker-

97 Ibid., s. 69.
98 Ibid., s. 71.

leri Mart 1814'te aynı yol boyunca istilacı Avusturya ve Rus ordularıyla çarpışmıştı. Burası Batı Cephesi'ndeki Alman savunma mevzileri için kilit önemdeydi.

Fransız komutan General Robert Nivelle Batı Cephesi'nde uzun süredir beklenen yarma girişimini başaran kişi olacağına emindi. Fransız saldırı harekâtına 872 tren dolusu mühimmat sevk etmek üzere 300 millik yeni demiryolu hatları döşediler. Saldırıya hazırlık sırasında 25 millik cephe hattı boyunca toplam bir milyondan fazla asker yığdılar. Günlerce süren topçu yaylım ateşinin Alman savunmasını zayıflatmış olacağı varsayıldı. Derken, 16 Nisan sabahı saat altıda sömürge birlikleri yağmurla ve sulusepken karla kaygan çamur deryasına dönüşmüş olan tepelerin yukarısına doğru ilerledi. Mangin emrindeki Senegalli askerleri saldırının ilk dalgasına yerleştirmişti. Kafasındaki gizli güdünün Fransız askerleri ateşe atmamak olduğu neredeyse kesindi. 58. Sömürge Piyade Alayı'nın komutanı Yarbay Debieuvre'a göre, Afrikalılar "sonuçta ve her şeyden önce müthiş saldırı birlikleriydi; onların önde olmasıyla canları korunacak olan beyaz askerler peşlerinden giderek başarılarından yararlanacak ve ele geçirdikleri mevzileri düzen altına alacaklardı".[99]

Alman siperlerinden Yüzbaşı Reinhold Eichacker gelişmeleri dehşetle izledi:

> Kara Senegal zencileri, Fransa'nın kurbanlık davarları. Sabit, tehdit edici ve ölümcül bakan yüzlerce göz. Ve üstümüze geldiler. Önce teker teker, geniş aralıklarla. Korkunç bir mürekkepbalığının kolları gibi etrafı yoklayıp yollarını bularak. Kocaman bir canavarın pençeleri gibi kıskıvrak yakalama hevesiyle dolu. Böylece siluetlerinin oluşturduğu bulut içinde oynaşarak ve bazen gözden kaybolarak daha yakına doğru atıldılar. Bu güçlü ve vahşi adamlar sırıtkan dişlerini birer panter gibi gösterdiler. Olağandışı iri, yakıcı ve kanlı gözleri dehşet saçıcıydı.
>
> Yuvarlanan yekpare bir siyah duvar halinde, zifiri ve sonu görünmez bir karanlık gibi kalkıp düşerek ve eğilip kabararak geldiler.
>
> "Kısa menzil! Tek tek atış! Dikkatli nişan alın!" Emirlerim tiz ve duru bir sesle çınladı.
>
> Yaklaşan ilk siyahlar tel engellerimize tam hızla bodoslama çarparak, bir sirkteki soytarılar gibi taklalar attılar. Gruplar bir bütün halinde dümdüz oldu. Parçalanmış vücutlar, yapışkan toprak, taş kırıkları savruk bir keşmekeşle birbirine karıştı. Kara bulut durakladı, sendeledi, saflarını sıkılaştırdı ve karşı konulmaz, ezici, yıkıcı bir ilerleyişle yuvarlanarak gittikçe yaklaştı!
>
> Bir kurşun ve demir duvarı birdenbire saldırı halindeki askerlere ve siperlerimizin hemen önündeki tel engellere doğru savruldu. Sağır edici bir şakırtı ve takırtı, cayırtı ve tapırtı, zangırtı ve çatırtı kulak zarını patlatıcı, sinir bozucu bir gürültüyle

99 Ibid., s. 139.

> her şeyi yere serdi. Makineli tüfeklerimiz siyahları yandan taramıştı! Görünmez bir el gibi ortalığı süpüren makineliler, onları biçip yere savururken silindir gibi ezdi ve paramparça etti! Siyahlar teker teker, öbekler halinde, sıralar halinde ve yığınlar halinde düştü. Yan yana, arka arkaya, üst üste.[100]

Almanlar aslında muharebeden bir gün önce tutsak alınan bir Fransız astsubayından saldırının ayrıntılı planlarını elde etmişlerdi. Fransız bombardımanından "ejderha mağarası" olarak bilinen ve bomba sığınakları olarak kullanılan bir dizi derin taş ocağı sayesinde iyi korunmuşlardı. Fransız piyadeleri ilerlediğinde, Almanlar son model seyyar makineli tüfeklerle onları karşılamaya hazırdı. Daha ilk günde saldırı kuvvetleri 40 bin kayıp verdi. 10 Mayıs'a varıldığında her beş Fransız askerinden biri öldürülmüş ya da yaralanmıştı. Bir şarapnelle sakat kalan Demba Mboup için, bu olay topyekûn savaş sırasında Avrupa yaşamının bariz vahşi gerçekliğini açığa çıkaran bir şeydi. Derin hayal kırıklığına uğrayan Afrikalı askerlerden bazıları, daha sonra Fransız saflarını saran ve hükümeti Nivelle'in yerine başka komutan atamak zorunda bırakan toplu isyana katıldı. Başlarındaki subaydan dolayı Malafosse Taburu olarak bilinen 61. Senegal Nişancıları Taburu'nun 200 askeri ağustos ayında Chemin des Dames mevzilerine girmeyi reddetti. İçlerinden biri durumu özlü biçimde ortaya koydu: "Malafosse Taburu'nda iş kalmadı. Dinlenme yok, hep savaştayız, hep siyahlar ölüyor."[101] İsyancıların birkaçı divanıharbe verildi ve dördü ölüm cezasına çarptırıldı; ama cezaların hiçbiri infaz edilmedi.

Blaise Diagne kendi vatandaşlarının müsrifçe kullanılmasını protesto etmekle birlikte, çok geçmeden yeni asker alımları için Senegal'e döndü; bu sefer savaşa katılanlara yurttaşlığın yanı sıra Savaş Haçı nişanı verileceği yönünde bir teminatla donatılmıştı. Clemenceau 18 Şubat 1918'de bir grup senatör önünde askere alma uygulamasının yeniden başlatılmasını savunurken, Fransızların Senegal halkını nasıl gördüğünü tam bir açıklıkla ifade etti:

> Bu cesur siyahlara sonsuz saygı duymama karşın, tek bir Fransız'ın can vermesi yerine on siyahın ölmesini çok daha fazla tercih ederim; çünkü yeterince Fransız'ın öldüğü ve onları olabildiğince az feda etmek gerektiği görüşündeyim.[102]

Savaşta toplam olarak 33 binden fazla Batı Afrikalı, yani orduya yazılan her beş kişiden biri öldü. Fransız askerlerinde oran yüzde 17'nin altındaydı. Buna kar-

100 Eichacker, "Blacks Attack!"
101 Smith et al., *France and the Great War*, s. 128.
102 Lunn, *Memoirs of the Maelstrom*, s. 140.

şılık, İngiliz Hint birliklerindeki ölüm oranı Birleşik Krallık askerlerindeki düzeyin yarısı kadardı.[103]

Savaş cehennemdir. İmparatorluk ozanı Rudyard Kipling 1915'te Batı Cephesi'nin bir Fransız kesimini ziyaret ettiğinde –oğlunun Loos Muharebesi'nde ölmesinden kısa bir süre önce– uygarlık için büyük savaşın gerçek haliyle karşılaştı:

> "Aynı iş. Hep aynı iş!" dedi [bir] subay. "Şuradan denize doğru ya da o hendeği izleyip İsviçre'ye doğru yürüyün, her yerde aynı işin olduğunu göreceksiniz. Bu savaş falan değil."
>
> "Savaş bundan daha iyi" dedi başka biri. "Basbayağı bir halkın kökü kurutuluyor. Gelip siperleri dolduruyorlar ve art arda ölüp gidiyorlar; daha fazla asker gönderiyorlar ve *onlar* da ölüyor. Biz de aynı şeyi yapıyoruz tabii ki, ama bak!'
>
> Sararmış kumsal boyunca sürekli yenilenen yoğun duman tepelerini işaret etti. "Orası uygarlığın sınırı. Bize karşı bütün uygarlığı seferber etmişler – şurada duran canavarlar [yani Almanlar]. Ulaşmaya çalıştığımız şey eski savaşların yerel zaferleri değil. Bu iş barbarca – tamamen barbarca. Şimdi her şeyi azıcık görmüş oldunuz."[104]

Fakat savaş insan ilerlemesinin bir itici gücü de olabilir. Daha önce gördüğümüz üzere, Avrupa devletlerinin aralıksız kavgaları bilim devriminin çarpıcı atılımlarına köstek olmak yerine katkıda bulundu. Aynı şey imparatorlukların 1914-18 arasındaki çatışması için de geçerliydi. Batı Cephesi denen mezbaha tıp bilimi için kocaman ve dehşet verici bir laboratuvar gibiydi; cerrahi ve ayrıca psikiyatri açısından önemli ilerlemeler getirdi. Deri nakli ve yaraları antiseptik sıvıyla yıkama icat edildi. Kan nakline dönük ilk denemelere girişildi. İlk kez bütün İngiliz askerleri tifoya karşı aşılandı ve yaralı askerlere rutin bir uygulamayla tetanos iğneleri yapıldı.[105]

Gelgelelim, bu ilerlemelerin Senegalli nişancılara bir yararı dokunmadı. Siperlerde can vermeyenlerin birçoğu zatürreeden öldü. Niçin? Fransız doktorlara bakılırsa, bu hastalığa ırksal bir yatkınlıkları vardı.

Avrupalılar Afrika'ya kıtayı uygarlaştırma savıyla gitmişlerdi. Ama Fransızlar bütün iyi niyetlerine rağmen, Batı uygarlığının çok sınırlı bir versiyonunu yerleş-

103 Winter, *Great War*, s. 75; Beckett ve Simpson (ed.), *Nation in Arms*, s. 11.
104 Kipling, "France at War", s. 341 vd.
105 Genel bilgi için bkz. McCullum, *Military Medicine*.

tirmenin ötesinde bir başarı sağlayamadılar. Başka yerlerde barınmaya elverişsiz arazi yapısı ve kabile direnişi, Avrupalıların en yıkıcı yanlarını açığa çıkardı; bu tavır en bariz örneğin görüldüğü Alman sömürgeleriyle sınırlı kalmadı. İlk kez Hererolar gibi halklara karşı denenen topyekûn savaş yöntemleri daha sonra Avrupa'ya taşındı; bunların yeni kuşak teknik silahlarla uygulanması yıkıcı sonuçlar doğurdu. Ve son bir acı yönelişle, Afrikalılar kandırılıp Avrupa'ya götürüldü ve savaşın en ahmakça saldırı harekâtlarının birinde heder edildi.

Afrika'daki savaşın mirası Afrika kadar Avrupa'da da derin oldu. Hererolara yönelik soykırımda görev almış olan General Paul Emil von Lettow-Vorbeck, Doğu Afrika'da İngiliz kuvvetlerine karşı harekâtın başında yer aldı. Savaş bitince Almanya'ya döndü, ama çok geçmeden o eski muharipleri tekrar çatışmaya girdi. Ülkenin devrime sürüklenmesi üzerine, onlar bir Alman Sovyet cumhuriyeti tehdidini bastırmak üzere Hamburg üzerine yürüdü. İç savaş sadece büyük Alman kentlerinde değil, Almanya'nın doğu sınırı boyunca da sürdü; Franz Xavier Ritter von Epp ve Hermann Ehrhardt gibi eski muharip subayların başında bulunduğu Gönüllü Kıtalar (*Freikorps*) Bolşeviklerle ve Slav milliyetçileriyle sanki ten rengi dışında Afrika kabileleriymişçesine savaşa tutuştular. Epp ve Ehrhardt için bu gayet doğaldı; her ikisi de Hererolara ve Namalara karşı yürütülen savaşlara katılmıştı.[106]

Irk teorisyeni Eugen Fischer'in sonuçta mağlup tarafta yer almasına karşın, Birinci Dünya Savaşı seçtiği alan için şaşırtıcı biçimde verimli oldu. Alman savaş esiri kamplarındaki sömürge askerleri, Otto Reche gibi ırk bilimi uzmanlarına uygun bir yeni numune kaynağı sağladı.[107] Fischer'in Erwin Baur ve Fritz Lens'le birlikte yazdığı *İnsan Soyaçekimi ve Irk Hijyeni* (1921) hızla genişleyen öjenik alanının standart bir eseri haline geldi. Adolf Hitler bu kitabı 1923'teki başarısız Münih darbesinden sonra hapisteyken okudu ve *Kavgam*'da ondan alıntılar yaptı. Ona göre, savaştan sonra Ren bölgesine konuşlandırılan Senegalli askerlerin Alman kadınları gebe bırakmış olmasından daha korkunç bir fikir pek olamazdı. Bu "Ren bölgesi piçleri"ni yaratan mahut "kara utanç"tı ve Ari ırkının kanını kirletmeye yönelik tertibin yeni bir kanıtı sayılırdı. Berlin'de 1927'de kurulan Kayzer Wilhelm Antropoloji, İnsan Soyaçekimi ve Öjenik Enstitüsü'nün müdürlüğüne getirilen Fischer zararlı olduğu kadar kapsamlı etkilerde bulundu. Daha sonraları "Ren bölgesi piçleri"nin zorla kısırlaştırılmasını planlayıp uygulayan Gestapo'ya bağlı Üç Numaralı Özel Komisyon'da görev yapan bilimciler arasında yer aldı. Öğrencilerinden biri olan

106 Olusoga ve Erichsen, *Kaiser's Holocaust*, s. 284 vd.
107 Evans, "Anthropology at War".

Josef Mengele, Auschwitz'teki tutsaklar üzerinde yürütülen insanlık dışı deneylerin sorumlusuydu.[108]

Nazi Partisi saflarına katılan –ve üniformaları SA'nın kullandığı ilk kahverengi gömleklere ilham kaynağı olan– birçok eski sömürge askeri için, Afrika toplama kamplarında doğan teorilerin Doğu Avrupa'nın Nazi "sömürgeleştirme" sürecine ve Yahudi soykırımını yaratacak canice ırk politikalarına aktarılması tamamen doğaldı. Luftwaffe'nin başındaki Göring'in Güneybatı Afrika'daki Alman temsilcisinin oğlu olması sırf bir tesadüf değildi. *Sıkışmış Halk* (1926) kitabının yazarı Hans Grimm'in on dört yılını Güney Afrika'da geçirmiş olması bir tesadüf değildi. Hitler'in 1939'da Poznan eyalet valiliğine atadığı Viktor Böttcher'in daha önce Alman Kamerunu'nda memurluk yapmış olması bir tesadüf değildi. "Geçmişte Afrika'da yürütmüş oldukları yapıcı işleri artık Alman devletinin doğu kesimini oluşturan yerlerde uygulamaya" çalışan birçok Nazi görevlisinden biri de oydu. Naziler Doğu Avrupa'da ilhak ettikleri toprakları her zaman "sömürgeci bir bakış açısı" çerçevesinde "ekonomik bakımdan sömürgeci yöntemlerle sömürülmesi gereken" yerler saydılar.[109]

O dönemde insanlara en çarpıcı gelen ana farklılık, Doğu Avrupa'da sömürgeleştirilenlerin sömürgecilerle aynı ten rengini taşımasıydı. Nazi emperyal egemenliğinin ilk yorumcularından biri olan Eugene Erdely, "Beyaz ırka mensup hiçbir ulusa daha önce böyle koşullar dayatılmış değildir" diye yazmıştı. Oysa Naziler geliştirdikleri ırk teorilerinin çarpık marifeti sayesinde bu konuda hiç güçlük çekmediler. SS şefi Heinrich Himmler'e göre, Slav halklarının hepsi Doğu'da yeni bir "sarışın bölge" yaratmak açısından yerlerine "Ariler"in geçirilmesi gereken "Moğol cinsi"ydi. Hitler'e göre, Ruslar kolayca "Kızılderililer"e denk sayılabilirdi. Auschwitz ırksal temelde tanımlanmış yabancı topluluklara karşı devlet şiddetinin doruk noktasıysa, Hererolara ve Namalara karşı girişilen savaş kesinlikle bu yöndeki ilk adımdı.

Bazı imparatorluklar diğerlerinden daha kötüdür. Emperyalizmi toptan eleştirenlerin hemen her zaman gözardı ettikleri basit bir hususdur bu. Fransız İmparatorluğu'nun iki dünya savaşı arası dönemdeki çalışma tarzına ilişkin bir fikir edinmek için, Citroën otomobil şirketinin 1920'lerde hazırladığı *La Croisière noire* ("Siyah Keşif Gezisi") adlı belgeseli izlemekte yarar vardır. Georges-Marie Haardt ve Louis Audoin-Dubreuil Ekim 1924'te tırtıl tekerlekli otomobilleriyle

108 Madley, "From Africa to Auschwitz", s. 453 vd. Genel bilgi için bkz. Weindling, *Health, Race and German Politics*.
109 Mazower, *Hitler's Empire*, s. 147, 584.

Citroën Orta Afrika Seferi'ne çıktıklarında, sadece daha fazla araba satma peşinde değillerdi. Bu daha çok Afrika'da Fransa'nın "ekvator ormanının meçhul iç kısımlarına" kadar bile uzanan sevecen yönetiminin tanıtımına dönük bir girişimdi. "Uygarlığın fetihleri"ni yücelten film, teknik becerileriyle Afrikalıları şaşkınlığa uğratan "beyaz büyücülerin" yer aldığı sahneleri ormandaki "garip küçük cücelerin" (pigmeler) göründüğü kısa kesitlerle yan yana getirir. Film, Cezayir'den Dakar'a, Brazzaville'den Madagaskar'a kadar bütün Afrika kıtası üzerinde *tricolore*'ün [üç renkli Fransız bayrağı] mağrur uçuşuyla son bulur. Fransız emperyal emellerinin bu klasik ifadesini alaya almak zor değildir.[110] Ancak bu emeller kendince bazı sonuçlar doğurdu. Daha önce gördüğümüz üzere, Senegal'de sömürgeci yönetim ortalama ömürde on yıllık farkla otuz yaştan kırk yaşa varan sürekli bir yükselişi getirdi. Cezayir ve Tunus da buna yakın ilerlemelere sahne oldu.[111] Fransız Afrikası'nda nüfusun 1945'ten sonra hızla artmaya başlamasının sebebi daha iyi sağlık hizmeti, özellikle de bebek ölümlerinin ve düşüklerin azalmasıydı.[112] Çinhindi'nde Fransızlar 32.000 kilometre karayolu ve 3.200 kilometre demiryolu inşa etti, kömür, kalay ve çinko madenleri açtı ve kauçuk plantasyonları kurdu.[113] 1922'de yaklaşık 20 bin Vietnamlıya Fransız yurttaşlığı verildi – toplam 3 milyonluk nüfusta ufak bir azınlığı oluştursa bile, küçümsenmeyecek bir sayıydı bu.[114] Fransız Batı Afrikası'nda oy hakkına sahip Afrikalıların sayısı 1946'da bir milyona çıktı ve beş yıl sonra buna üç milyon daha eklendi.[115] Alman yönetimi altındaki Kamerun'un baş belası olan uyku hastalığı, Fransız yönetimi altındaki yerlerde büyük ölçüde ortadan kaldırıldı.[116]

Buna karşılık, Belçikalılar Kongo'da en berbat imparatorluğu yönetirken,[117] Üçüncü Reich bütün Avrupa imparatorluklarının en kötüsü olma sanını hak eder – Alman örneği 19. yüzyılın uygarlaştırma misyonu anlayışının uç noktaya varmış iğrenç halidir; çünkü kısa bir süre denetim altında tuttuğu topraklardaki fiili etkisi kendisinin barbarlaşmasıdır. Himmler'in Eylül 1942'de tasarladığı amaç "Germen halkları"nın nüfusça 83 milyondan 120 milyona çıkması ve Almanya'nın Çekoslovakya, Polonya ve Sovyetler Birliği'nden aldığı bütün topraklara yeniden yerleştirilmesiydi. Germenler daha ileriye gidecek ve Ingermanland gibi adlar verilen yeni eyaletlerde müthiş çoğalacaktı. Otobanlar ve yük-

110 Levine, "Film and Colonial Memory".
111 Riley, "Health Transitions", Tablo 4.
112 Iliffe, *Africans*, s. 251–3.
113 Singer ve Langdon, *Cultured Force*, s. 20.
114 Tai, "Politics of Compromise".
115 Saxe, "Changing Economic Structure".
116 Centre d'Informations Documentaires, *Work of France*, s. 17.
117 Hochschild, *Leopold's Ghost*.

Fransız İmparatorluğu'nda Sağlık Dönüşümlerinin Zamanlaması ve Temposu

	Senegal	Tunus	Cezayir	Vietnam	Fransa
Dönüşümün başlangıcı	*c. 1945*	*c. 1935*	*c.1940*	*c. 1930*	*c. 1795*
Yıllık ömür artışı	*0.63*	*0.68*	*0.70*	*0.67*	*0.25*
Başlangıçtaki ortalama ömür	*30.2*	*28.8*	*31.2*	*22.5*	*28.1*
1960'taki ortalama ömür	*39.6*	*45.8*	*45.2*	*42.6*	*69.4*
2000'deki ortalama ömür	*52.3*	*72.1*	*71.0*	*69.4*	*78.6*
65 yaşın üstüne çıkış	-	*c. 1985*	*1987*	*1987*	*1948*

sek hızlı demiryolu hatları Don, Volga ve hatta zamanla Urallar'a kadar uzanan bir "inci dizisi"ni – tahkimli Alman ileri karakolları – birbirine bağlayacaktı. Himmler'in sözleriyle, "Doğu"ya yönelik Alman fethi "kolonileşmenin dünyada görülmüş en büyük örneği" olacaktı.[118]

Gerçekte ise Nazi İmparatorluğu'nunkinin gelmiş geçmiş en başarısız kolonileşme olduğu ortaya çıktı. Almanya'yı 1871 sınırlarının ötesine doğru genişletmek üzere 1938'de başlatılan harekât 1942 sonlarında doruğuna ulaştı; o sırada imparatorluk Avrupa anakarasının yaklaşık üçte birini kapsamakta ve Avrupa nüfusunun yarısını, yani 244 milyon kişiyi barındırmaktaydı. Ancak Kızıl Ordu'nun Doğu Prusya içlerine ilerlediği Ekim 1944'e varıldığında, bu yapı tarihteki en kısa ömürlü ve aynı zamanda en kötü imparatorluk olarak son bulmuştu. Böylesine kısa bir ömür haliyle esas olarak askerî çerçevede açıklanabilir bir şeydir. Üçüncü Reich Britanya İmparatorluğu'nun yanı sıra Sovyetler Birliği ve ABD'yle savaşa tutuşmaya yöneldikten sonra, kurduğu imparatorluğun çökmesi kaçınılmazdı. Bununla birlikte Üçüncü Reich'ın bir imparatorluk olarak başarısızlığa uğramasının ikincil ve içsel bir açıklaması da vardır.

Yalın demografik bir bakış açısıyla, 80 milyon Alman'ı Avrupa kıtasına egemen kılma projesinin aslında akla yakın hiçbir tarafı yoktu. Almanya'nın

118 Mazower, *Hitler's Empire*, s. 205.

Ukrayna'yı yönetmesi Britanya'nın Uttar Pradeş'i yönetmesine oranla kâğıt üzerinde daha kolay olmalıydı herhalde. Öncelikle, Kanpur'un Londra'ya uzaklığıyla karşılaştırıldığında, Kiev coğrafi bakımdan Berlin'e daha yakındı. İkincisi, Almanlar 1941'de Ukrayna'nın birçok kesiminde sahiden kurtarıcı gibi karşılandı. Üstelik sadece orada değil. Sovyetler Birliği'nin batı kesiminin her yanında Stalin'in 1930'larda kuşku ve şiddetle yaklaştığı etnik azınlıklar vardı. Bunların çoğu Alman yönetiminin Rus yönetimine kıyasla bir düzelme getireceğini sanmaktaydı. Oysa Almanlar bu avantajlardan hiçbir biçimde yararlanamadı.

Şık üniformalarıyla dolaşıp çalım satan "küstah ve zorba Reich Almanları" güya yabancı baskısından kurtaracakları etnik Almanların bile tepkisini çekti. Daha da kötüsü, Alman yöneticiler yeni uyruk halkları aç bırakmakla basbayağı iftihar ettiler. Erich Koch Alman komiseri olarak Ukrayna'nın başına geçirildiğinde, "Bu ülkeden son zerresine kadar her şeyi çekip alacağım" diye ilan etti. "Buraya neşe saçmak için gelmedim..." Göring Alman olmayan halkların "açlıktan gebermesi"ni "pek de umursamamış" olmakla övündü.[119] Böyle bir gaddarlığın nereye varacağının açık bir göstergesi, Barbarossa Harekâtı'nın ardından Kızıl Ordu'ya mensup savaş esirlerine reva görülen davranıştı. Başlangıçta esir alınan 3,9 milyon askerin sadece 1,1 milyonu Şubat 1942'de hâlâ sağdı. Dikenli tel çitlerinin içine sürü gibi kapatılan bu esirler, düpedüz kötü beslenmeyle ve hastalıkla yok olmaya terk edildi. Naziler boyunduruk altına aldıkları halkları aç bırakmakla yetinmediler. Hitler selamı vermekten kaçınma ya da düzgün biçimde vermeme gibi sudan bahanelerle gelişigüzel dayaktan teknik yöntemlerle soykırıma kadar varmak üzere şiddete başvurmaktan da haz aldılar. Bu aslında Hererolara dönük uygulamasının bariz biçimiydi.

Böyle bir çılgınlığı gören Almanlar çok azdı. Gauleiter Alfred Frauenfeld Şubat 1944'te bunu şöyle ifade etti:

> Acımasız vahşet ilkesi, ülkeye [Ukrayna] geçen yüzyıllarda koyu tenli köle halklara reva görülmüş bakış açılarıyla ve yöntemlerle yaklaşım, makul bir politikaya sığmayacak biçimde sadece kişilere karşı davranışlarla değil, olur olmaz her vesileyle kullanılan sözlerle o ülke halkının aşağılanışı; (...) bütün bunlar yabancı halklara yaklaşım konusunda sezgiden tam yoksunluğa işaret eder ve doğuracağı sonuçlar açısından ancak ... felaket olarak nitelendirilebilir.[120]

Doğu Bakanlığı'ndaki bir yetkilinin ifadesiyle, bu durum "kesinlikle Alman yanlısı olan ve bizi kurtarıcı olarak sevinçle karşılayan bir halkı bir yıl içinde orman-

119 Ibid., s. 152, 286.
120 Ibid., s. 137.

lara ve bataklıklara kaçarak partizan kesilmeye yöneltmiş olmak ... yanlış yaklaşımın bir şaheseri" sayılırdı.[121]

Küstahlığa, vurdumduymazlığa ve gaddarlığa basbayağı beceriksizlik de eklendi. Daha 1938'de bir Wehrmacht kurmay subayı yeni ele geçirilen Südet bölgesinde "devletin yönetim aczinin" vardığı "ahmakça düzeye" dikkat çekti. Alfred Rosenberg'in başında bulunduğu Doğu Bakanlığı'na (Ost-Ministerium) çok geçmeden "Kaos Bakanlığı" (Cha-Ost-Ministerium) adı takıldı. SS imparatorluk üzerinde bir tür merkezî denetim kurma peşinde koştu, ama Himmler ve dalkavukları 800 bin etnik Alman'ı yeni topraklara yerleştirme işini bile yüzlerine gözlerine bulaştırdılar. On binlerce Sovyet Yahudi'sinin topluca katledilişinden sorumlu sadık bir *Einsatzgruppe* komutanı olan Otto Ohlendorf'un hayıflandığı şeylerden biri Himmler'in "düzensizliği örgütleme" uzmanlığıydı.[122] Ancak Nazi İmparatorluğu'nun işleyişindeki bozukluğun nihai sorumluluğu Rosenberg veya Himmler'de değil, onların önderindeydi. Ne de olsa, Üçüncü Reich'ın başındaki asıl kişi Hitler'di. (Savaş döneminin 650 önemli yasal kararından sadece 72'si onun imzasıyla çıkmış kararname ya da emir değildi.) Sovyetler Birliği'nin istila edilmesinden kısa bir süre sonra şunu ileri süren bizzat oydu: "Doğuda ele geçirilen toprakların genişliği göz önünde tutulduğunda, direnişçileri mahkemede yargılayıp cezalandırmak yerine, işgal kuvvetlerinin halk arasındaki direnme iradesini ezecek şekilde terör saçması halinde, bu bölgelerde güvenliği sağlamaya uygun birlikleri bırakmak yeterli olacaktır." Hitler'in işgal altındaki topraklarda asayişi sağlamak için tercih ettiği yöntem "herhangi biçimde kuşkulu görünen herkesi vurmak"tı. Üçüncü Reich'ta kısmen aklı başında bir emperyal egemenlik anlayışına sahip nadir kişilerden biri olan Werner Best'e göre, Hitler bir modern Cengiz Han'dı – yani yıkımda uzmanlaşmış biri olarak kurduğu barbarlık imparatorluğunun ayakta kalma şansı yoktu.[123]

Birçok bakımdan Nazi İmparatorluğu 1945'te artık köhne görünen bir anlayışın son iğrenç örneğiydi. Yüzyıllar boyunca zenginliğe ulaşma yolunun yabancı halkları ve ülkelerini sömürmekten geçtiği savı insanlara akla yakın görünmüştü. Daha önce gördüğümüz üzere, *Lebensraum* ["yaşam alanı"] kavramının ortaya atılışından çok önce, Avrupa imparatorlukları yerleşilecek yeni alanlar, vergiye bağlanacak yeni halklar için çekişmişlerdi – onlardan önce Asya, Amerika ve Afrika imparatorlukları da aynı şeyi yapmışlardı. Fakat 20. yüzyılın gelişim sürecinde bir sanayi ekonomisinin sömürgeler olmadan kusursuzca ayakta durabileceği git-

121 Ibid., s. 149.
122 Ibid., s. 256.
123 Ibid., s. 248.

tikçe belirginleşti. Aslına bakılırsa, sömürgeler bir tür gereksiz külfet sayılabilirdi. İktisatçı Helmut Schubert daha 1942'de, Almanya'nın gerçek geleceğinin "kalıcı ve büyüyen bir yabancı işçi varlığı"na dayanan "geniş bir sanayi bölgesi"nde yattığını yazdı. Doğu'nun Almanlaşması olabilecek bir şey değildi; işgücünün tarımdan sanayiye kayışının sürmesiyle birlikte Almanya'nın Doğululaşması çok daha yüksek bir olasılıktı. Savaş ekonomisinin gerekleri bu görüşü doğruladı. 1944'ün sonuna varıldığında, yaklaşık 5 milyon yabancı eski Reich'ın fabrikalarında ve maden ocaklarında çalışmak üzere dışarıdan getirilmişti. Garip bir cilveyle, ırksal bakımdan saf bir egemenlik düşü bizzat Almanya'yı bir köleci devlet biçiminde bile olsa çok sayıda etnik unsur barındıran bir devlete dönüştürmüştü. Savaştan sonra Doğu Avrupalı köle işçilerin yerini Türk ve Yugoslav "konuk işçiler"in alması söz konusu ekonomik savı değiştirmedi. Modern Almanya'nın aslında "yaşam alanı"na değil, canlı göçmenlere ihtiyacı vardı.

Fransız İmparatorluğu asla Nazi İmparatorluğu gibi iflah olmaz ölçüde barbarca olmadı. Öyle olsaydı, İkinci Dünya Savaşı sonrasında büyük bir bölümünün yeniden dirilmesi ve hatta eski asimilasyoncu özlemin "Fransız Birliği" adı altında yeniden geçerlilik kazanması kesinlikle mümkün olmazdı. 1944 Brazzaville Konferansı ile 1954'te Dien Bien Phu'daki yenilginin ve Cezayir'deki ayaklanmanın getirdiği ikili darbe arasında geçen on yıl bile Hitler'in Almanya dışındaki egemenliğinin süresinden daha uzundu. Bununla birlikte, dünya savaşları uygarlaştırma misyonu kibrini izleyen korkunç intikamdı; çünkü bütün Avrupa imparatorlukları (değişen gaddarlık derecelerinde olsa bile) Afrikalılara karşı öncülük etmiş oldukları yöntemleri birbirlerine uyguladılar. Hastalıklarla mücadelede evrensel bir kurtarıcı gibi görünen tıp bilimi, ırksal önyargıyla ve sözde öjenik bilimiyle yolundan sapma, hatta bazı doktorları katillere dönüştürme noktasına vardı. Aynen Gandi'nin söylediği gibi, "Batı uygarlığı" 1945'te çelişkili bir terim görünümündeydi. Eski sömürgelerden çoğu özyönetime hazır olsun ya da olmasın, Avrupa imparatorluklarının savaş sonrası yıllarda hızla dağılması sanki yeterli bir cezaydı.[124]

Asıl büyük muamma bu acımasız yıkım çağından sömürgeleştirme yerine tüketimi esas alan yeni bir uygarlık modelinin bir şekilde çıkmış olmasıydı. 1945'e girilirken Batı'nın silahları bırakıp alışveriş çantalarına sarılmasının, üniformaları çıkarıp kotlar giymesinin zamanıydı.

124 Fieldhouse, *Black Africa*.

5

TÜKETİM

> Yapmamız gereken şey imparatorluğumuzu ve halkımızı dönüştürmektir, imparatorluğumuzu Avrupa ülkelerine ve halkımızı da Avrupa halklarına benzer duruma getirmektir.
>
> İnue Kaoru

> Kendi büyük keşfi demokrasiye Allah'ın sözünden daha çok inanır gözüken Batı, Kars'taki bu demokrasi karşıtı askerî darbeye karşı çıkacak mı? ... Yoksa önemli olan demokrasi, özgürlük ve insan hakları değil, dünyanın geri kalanının Batı'yı maymun gibi taklit etmesi midir? Kendisine hiç benzemeyen düşmanlarının kazandığı bir demokrasiye Batı'nın tahammülü var mıdır?
>
> Orhan Pamuk

Tüketim Toplumunun Doğuşu

Fransız-Yahudi banker ve hayırsever Albert Kahn* Japonya'ya bir ziyaretinden aldığı ilhamla 1909'da dünyanın her köşesinden insanların renkli fotoğraflarından oluşacak bir albüm yaratmaya koyuldu. Kendi ifadesiyle, amacı "insanoğlunun 20. yüzyıl başlarında barındığı ve şekil verdiği haliyle yeryüzünün bir tür fotoğraf envanterini çıkarmaktı." Kahn'ın "gezegen arşivi"nde yeni icat edilmiş otokrom işlemiyle çekilen 72 bin fotoğraf ve 100 saatlik film, elliden fazla ülkeye ait, baş döndürücü çeşitlilikte kostümleri ve modaları gözler önüne serer: Gaeltacht'ın çok fakir köylüleri, Bulgaristan'ın pejmürde acemi askerleri,

* Felsefeci Henri Bergson'un bir öğrencisi olan Kahn, Büyük Bunalım sırasında iflas edince, büyük fotoğraf projesi son buldu. Görüntülerden bir seçki http://www.albertkahn.co.uk/photos.html adresinden izlenebilir.

Arabistan'ın haşin aşiret reisleri, Dahomey'in çırılçıplak savaşçıları, Hindistan'ın süslü mihraceleri, Çinhindi'nin işveli rahibeleri ve Vahşi Batı'nın garip bir kayıt sızlıkla bakan kovboyları.[1] Bugün bize bir ölçüde şaşırtıcı gelse bile o dönemde insanın kimliğini giyimi belirlerdi.

Aradan yüz yılın geçtiği günümüzde Kahn'ın projesi az çok anlamsız görünür; çünkü dünyanın her yanında çoğu kimse artık büyük ölçüde aynı tarzda giyiniyor: Aynı kotlar, aynı spor ayakkabıları, aynı tişörtler. İnsanların giyimdeki bu devasa harmanlama makinesine karşı koyduğu çok az yer var. Bu yerlerden biri Peru'nun kırsal kesimidir. And Dağları'ndaki Keçva kadınları hâlâ parlak renkli elbiseler giyiyor, havalı görünüm verecek şekilde iğnelerle birbirine tutturulmuş ve kabile nişanlarıyla bezenmiş şallar ve fötr şapkalar takıyorlar. Tek sorun bunların hiç de geleneksel Keçva giysileri olmamasıdır. Elbiseler, şallar ve şapkalar aslında Endülüs kökenlidir ve 1572'de Tupac Amaru'nun uğradığı yenilginin ardından İspanyol genel valisi Francisco de Toledo tarafından zorla benimsetilmiştir. Otantik geleneksel And kadın giyimi, bele sarılmış bir kuşakla (*chumpi*) vücuda sıkıca oturtulan bir tunikten (*anacu*) ve bir *tupu* iğnesiyle tutturulmuş olarak bunun üstüne geçirilen bir pelerinden (*lliclla*) oluşurdu. Keçva kadınlarının şimdiki giyimi ise bu eski esvapların İspanyol efendilerince dayatılmış giysilerle bir bileşimine dayanır. Bolivyalı kadınlar arasında revaçta olan melon şapkalar, İngiliz işçilerin ilk demiryolu hatlarını inşa etmek üzere ülkeye gelişinden sonra benimsenmiştir.[2] And erkeklerinin günümüzde Amerikan günlük giyimine rağbet edişi, giyimdeki uzun süreli Batılılaşma tarihinin en son faslından ibarettir.

Batı giysilerini diğer halklar için karşı konulamayacak kadar çekici kılan nedir? Batılılar gibi giyinmek onlara *benzeme* isteğiyle ilgili midir? Açıkçası, burada giyimi aşan bir durum söz konusudur. Müziğe ve sinemaya, hatta meşrubata ve ayaküstü yiyeceğe kadar varmak üzere bütün bir popüler kültürü benimsemek söz konusudur. O popüler kültür beraberinde ince bir mesaj taşır. Özgürlüğü, yani kişinin istediği gibi giyinme, yeme ve içme hakkını öngörür, her ne kadar başka herkes gibi olma sonucunu getirse de. Demokrasiyi öngörür; çünkü insanların gerçekten hoşlandığı tüketim ürünleri ancak bu şekilde yapılır. Haliyle kapitalizmi öngörür; çünkü şirketlerin mal satarak bir kâr elde etmeleri gerekir. Ama Batılılaşma sürecinin özünde giyimin yatması çok basit bir sebebe dayanır. İktisat tarihçilerinin uzun süre önce sanayi devrimi adını verdiği büyük ekonomik dönüşümün –insanlığın gittikçe artan bir kesimi için maddi yaşam stan-

1 Okuefuna, *Wonderful World of Albert Kahn*.
2 Galeano, *Open Veins*, s. 47.

dartları bakımından kuantum sıçrayışının– temelinde tekstil imalatı vardı. Bu dönüşüm kısmen seri üretimin kökleri daha önce yaşanan bilim devrimine (bkz. Bölüm 2) dayalı bir teknolojik buluşçuluk dalgasıyla gerçekleştirdiği bir mucizeydi. Ama ucuz giysilere dönük neredeyse sonsuz esnek bir taleple belirlenen dinamik bir tüketim toplumunun eşzamanlı olarak gelişmemesi halinde, sanayi devrimi Britanya'da başlayamaz ve Batı dünyasının geri kalan kesimine yayılamazdı. O dönemin eleştirmenlerince genellikle gözden kaçırılmış bir şey olsa da, sanayileşmeyi yaratan büyü, işçinin aynı zamanda bir tüketici olmasıydı. "Ücretli köle" alışverişe de giden bir insandı; en düşük konumdaki proleter bile birden fazla gömleğe sahipti ve ikiden fazla gömlek edinme özlemi içindeydi.

Tüketim toplumu günümüzde her tarafa öylesine sinmiştir ki, her zaman var olduğunu sanmak kolaydır. Oysa gerçekte Batı'yı geri kalan dünyanın önüne geçiren daha yakın yeniliklerden biridir. En çarpıcı özelliği görünüşte karşı konulmaz çekiciliğidir. Önceki bölümde gördüğümüz üzere Batı'nın sömürgelerine çoğu kez zorla benimsetilen modern tıbbın aksine, tüketim toplumu dünyanın geri kalan kesiminin genellikle aktarma özlemini duyduğu çekici bir uygulamadır. Açıkça anti-kapitalist olmayı öngören sosyal düzenler –en bariz olarak Karl Marx doktrininin çeşitli türevleri– bile onu dışlamayı başaramamıştır. Sonuç modern tarihin en büyük paradokslarından biridir: Bireye sonsuz seçenek sunmak üzere tasarlanmış bir ekonomik sistemin insanları homojenleştirme noktasına varması.

Sanayi devrimi çoğu kez yanlış bir yorumla, çok çeşitli teknolojik buluşların eşzamanlı olarak çok sayıda ekonomik uğraşı dönüştürdüğü bir süreç gibi anlatılır. Durum hiç de öyle değildi. Sanayileşmenin ilk evresi sıkı sıkıya tekstile odaklıydı. Arketip fabrika pamuklu tekstil fabrikasıydı; Paisley kentinde İskoçya'nın parlak sanayi çağının bir anıtı olarak hâlâ ayakta duran Anchor Fabrikası bunun bir örneğidir.*

Tam olarak ne oldu? Basit bir cevap kişi başına düzey bakımından daha 17. yüzyılda ivme kazanmaya başlamış olan İngiliz ekonomik çıktısının 19. yüzyılın bir aşamasında bir roket gibi yükselişe geçmiş olmasıdır. Gayri safi yurtiçi hâsıla ya da ulusal gelir gibi anakronik ölçüleri geçmişe dönük olarak hesaplamanın son derece güç olmasından dolayı, uzmanlar kesin zamanlama konusunda görüş ayrılığı içindedir. Güvenilir bir tahmin, kişi başına ulusal gelir bakımın-

* Fabrikanın sahibi Kenneth Clark'a centilmen bir bilim adamı olmasını sağlayacak serveti kazandıran aile firması 1812'de kuruldu. Bugün bildiğimiz haliyle bina ise 1886'da Jeremy Bentham'ın hayranlık duymuş olacağı bir yararcı üslupla inşa edildi. İngiliz tekstil sanayisinin büyük bölümünün başına geldiği gibi, Japon rekabeti karşısında kârlı olmaktan çıkan fabrika 1968'de kapatıldı.

dan ortalama yıllık büyüme hızının 1760-1800 arasında yüzde 0,2'nin altındayken, 1800-30 arasında yüzde 0,52'ye ve 1830-70 arasında yüzde 1,98'e yükseldiği yönündedir.[3] Bütün bu rakamlar 21. yüzyıl standartlarına göre çok düşüktür. Bununla birlikte sonuç devrimciydi. Ekonomik büyümede böyle sürekli bir ivme daha önce yaşanmamıştı; daha sonra ivmede bir duraklama da olmadı. Aksine, daha hızlı büyüme 1960'ta ortalama Briton'un 1860'ta büyük dedesinin ulaşmış olduğu düzeye oranla yaklaşık altı kat zenginleşmesini getirdi.[4] Özellikle çarpıcı olan nokta, İngiliz işgücünün tarımdan diğer sektörlere (imalatın yanı sıra hizmet sektörüne) kayış hızıydı. Britanya'da tarımla uğraşanlar daha 1850'de faal nüfusun beşte birini azıcık aşan bir orana indi; o sırada Benelüks ülkelerinde bile aynı oran yüzde 45'e yakındı. Toprakta çalışan Britonların oranı 1880'de yedide bire, 1910'da on birde bire düştü.[5] Toplam büyüme rakamları bu değişimin çarpıcı niteliğini gizler. On yıllara varan bir süreye yayılmakla birlikte, sanayi devrimi son derece yereldi. Örneğin, Gloucestershire'da zar zor seçilebilir düzeydeydi. Lancashire'da ise dumanlı sise boğulmuş olmakla birlikte gözden kaçmayacak düzeydeydi. Sanayi devrimi İskoçya'nın dağlık kesimine uğramadı; Dr. Johnson'ın kuşağına düpedüz iç karartıcı bir çorak alan gibi görünen bu bölgeden Victoria dönemi insanlarının hoşlanmaya başlaması bu yüzdendi. Buna karşılık, Glasgow ticaret ve sanayi sayesinde Britanya İmparatorluğu'nun "ikinci kenti"ne dönüştü; fabrika bacaları rakip Edinburgh'un nam salmış pis kokusunu geride bıraktı.

Sanayi devrimi bir "marifetli aygıtlar dalgası" olarak nitelendirilmiştir.[6] Arazi, işgücü ve sermayenin, yani üretimin üç faktörünün üretkenliğindeki belirleyici artışın büyük ölçüde teknolojik buluşçulukla açıklanabileceği elbette doğrudur. Bu faktörlerden ikincisi ve üçüncüsü 19. yüzyılda nicel bakımdan arttı;* ama asıl önemli nokta nitel gelişmeydi, yani toplam çıktının işçi ve fabrika sayısındaki toplam artışı aşmasıydı. Yani, arz açısından sanayi devrimi bir verimlilik arayışıydı. James Hargreaves'in iplik eğirme makinesi [spinning jenny] (1766), Ric-

3 Crafts, "British Economic Growth", Tablo 6.1.

4 Clark, *Farewell to Alms*, Şekil 9.2.

5 Gildea, *Barricades and Borders*, s. 6, 145, 181.

6 Mokyr, *Industrial Revolution*, s. 109.

* İngiltere'nin nüfusu 1740'lar ve 1790'lar arasında üçte birin üzerinde bir artış gösterdi; 1860'lara varıldığında ise üç kata varan düzeydeydi. Ortalama evlilik yaşı yirmi altıdan yirmi üçe düştü, evde kalan kızların sayısı azaldı ve gayri meşru çocukların sayısı arttı. Gregory Clark'a göre, daha zengin aile çocuklarının yoksul aile çocuklarından genelde daha uzun ömürlü olması sanayi devrimini açıklayan bir durumdu; çünkü "orta sınıf değerleri ve ekonomik yönelimi, üreme üstünlüğü sayesinde yayılmaya son derece elverişliydi. ... Geçmişte savurgan, sert, fevri ve ehlikeyif olan topluluklara tutumluluk, sağgörü, uzlaşma ve çalışkanlık değerleri aşılanmaya başladı." (Clark, *Sadakaya Veda*, s. 132, 166). Ama muhtemelen zengin Fransız ve İtalyan çocukları da yoksul çocuklardan daha iyi durumdaydı.

hard Arkwright'ın su gücüyle çalışan iplik eğirme makinesi [water frame] (1769), Samuel Crompton'un eğirme makinesi [Mule] (1779), Edmund Cartwright'ın buhar enerjisiyle çalışan dokuma tezgâhı (1787) ve Richard Roberts'ın otomatik eğirme makinesi [selfacting mule] (1830): Bunların hepsi insan-saat başına daha fazla iplik ya da kumaş üretmeye yönelikti. Örneğin, iplik eğirme makinesi tek bir işçinin sekiz iğle aynı anda pamuk ipliği eğirmesine olanak verdi. Bu buluşlar sayesinde, pamuklu İngiliz mamul malların birim fiyatı 1790'ların ortaları ve 1830 arasında yaklaşık yüzde 90 geriledi.[7] Aynı şey demir üretimindeki ve buhar enerjisi üretimindeki diğer kilit atılımlar için de geçerliydi. James Neilson'ın 1828'de patentini aldığı yüksek fırın, Abraham Darby'nin 1709'da bulduğu kok ergitme işlemini büyük çapta geliştirdi. Darby'nin Coalbrookdale fırınında yıllık demir üretimi 1709'da 81 tonken, 1850'de 4.632 tona çıktı. Aynı şekilde, Thomas Newcomen'ın 1705'te icat ettiği buhar makinesinin pratik yararı çok azdı; ama James Watt'ın ayrı bir kondansatör eklemesiyle verimliliği büyük ölçüde yükseldi ve Richard Trevithick'in yüksek basınçlı versiyonu daha da iyi sonuç alınmasını sağladı. Newcomen'ın makinesinin tek bir beygirgücü-saat üretmesi için yakılması gereken kömür miktarı 45 libreydi. 19. yüzyıl sonlarının bir buhar makinesi ise aynı işi bir libreden az kömürle yapabilecek düzeydeydi.[8] Britanya'nın buhar makineleri 1870'te 4 milyon beygirgücü enerji üretmekteydi; bu 40 milyon insanın çalışmasına denkti. Böylesine büyük bir insan işgücünü beslemek için Britanya'nın bütün buğday üretiminin üç katı gerekecekti.[9] Bunların hiçbiri düşünsel bakımdan 17. yüzyılın önemli bilimsel atılımları kadar köklü değildi – her ne kadar öncü kimyager Joseph Priestley'nin de aydınlatıcı bilgeleri arasında yer aldığı Birmingham Ay Derneği'ne Boulton'un ve Watt'ın üye olarak alınması iki devrim arasındaki sıkı bağlantıları gösterse de.[10] Daha ziyade, bazen çok az bilimsel eğitim görmüş kişilerce gerçekleştirilen ufak tefek düzeltmelerin belirlediği birikimli bir evrim süreci söz konusuydu. Çağın ruhu süvari atından inmiş ve artık Boulton & Watt's Soho Manufactory adlı atölyede çalışmaya koyulmuştu. Buluşçuluğun timsali asık suratlı Watt, girişimciliğin timsali ise kabına sığmayan Boulton'du. Sanayi devriminin özünde yatan tipik ortaklık buydu.

Boulton 1776'da James Boswell'e şunu söylemişti: "Beyefendi, ben burada bütün dünyanın elde etmek istediği şeyi satıyorum – Enerji."[11] Peki, niçin? Sanayi devrimi sadece bir yılda üretilebilecek kumaş, demir ve mekanik enerji mik-

7 Esteban, "Factory Costs", Şekil 1.
8 Allen, *British Industrial Revolution*, s. 156.
9 Morris, *Why the West Rules*, s. 497.
10 Jones, "Living the Enlightenment".
11 Morris, *Why the West Rules*, s. 491.

tarında büyük çaplı bir artıştan ibaret olsaydı, anlamsız bir uğraş olurdu. Aynı ölçüde önemli olan etken, bu şeylerin daha fazlasını isteyen bir tüketim toplumunun ortaya çıkıp hızla gelişmesiydi.[12] Teknolojik buluşçuluk sanayi devriminin arz tarafını dürterken, talep tarafının itici gücü insanların giysi konusunda doymak bilmez gibi görünen iştahıydı. Bu iştahı en fazla kabartan şey ise Doğu Hint Kumpanyası'nın 17. yüzyıldan itibaren Hint kumaşlarını büyük çapta ithal etmesiydi. (Çin porseleni ithalatı da tabak takımı talebine benzer bir etkide bulundu.)[13] Ev kadınları bu tür şeylere rağbet ederek, davranışlarını ve bütçelerini ona göre ayarladılar.[14] Girişimciler ithal malları taklit ve daha sonra ikame etmek üzere yeni teknolojiler kullanmaya yöneldiler.[15]

Pamuklu kumaş hiç kuşkusuz İngiliz ekonomik mucizesinin kralıydı. Tekstil sektörü İngiliz ulusal gelirinin onda birini sağlamaktaydı ve pamuklu imalatının verimlilikteki hızla yükselişe büyük katkısı vardı. Manchester fabrikaları ve Oldham atölyeleri dönüşümün odak noktası haline geldi. Asıl çarpıcı nokta, İngiliz pamuklu kumaş üretiminin çok büyük bir kısmının iç tüketime dönük olmamasıydı. Pamuklu kumaş ihracatı 1780'ler ortalarında toplam İngiliz ihracatının ancak yüzde 6'sı dolayındaydı. 1830'ların ortalarına doğru, büyük bölümü Kara Avrupası'na yönelik olmak üzere bu oran yüzde 48'e çıktı.[16] Tarihçiler öteden beri Britanya'da teknolojik dalganın mı, yoksa tüketim toplumunun mu önce ortaya çıktığını tartışırlar. Kara Avrupası açısından bu konuda hiç kuşku yoktur. Avrupalılar fabrika yapımı ucuz kumaşa dönük bir zevki, kumaş üretmeyi öğrenmeden epey önce edindiler.

Britanya niçin sanayileşmede başı çekti? Tüketim toplumu diğer Kuzeybatı Avrupa ülkelerine oranla çok daha gelişkin değildi. Bilimsel bilgilerin düzeyi ve yaygınlığı bakımından belirgin bir üstünlük yoktu. İngiliz ekonomisinin tarım, bankacılık ve ticaret gibi diğer sektörlerinde 18. yüzyıl boyunca çarpıcı ilerlemeler olduğu doğrudur; ama bunun niçin pamuklu kumaş, demir ve buhar enerjisi üretiminde verimliliği yükseltmeye dönük yatırımlarda bir artışı tetiklemiş olabileceği pek açık değildir. Britanya'nın daha önce sanayileşmesine getirilen bir açıklama, bunun siyaset ya da hukuk düzenine dayandığıdır. Örneğin, görenek hukukunun korporasyonlar kurmayı teşvik ettiği ve Napolyon'un medeni hukukundan türetilmiş Kara Avrupası sistemlerine oranla, alacaklılara daha iyi ko-

12 Özellikle bkz. McKendrick et al., *Birth of a Consumer Society*.
13 Berg, "Pursuit of Luxury".
14 Vries, "Purchasing Power".
15 Berg, "Imitation to Invention".
16 Findlay ve O'Rourke, *Power and Plenty*, Tablo 6.2 ve 6.4.

ruma sağladığı söylenir.[17] Daha önce gördüğümüz üzere, kurumsal avantajlar Britanya'nın 17. yüzyılda ve özellikle 18. yüzyılda diğer imparatorluk heveslilerinin önüne geçmesine elbette katkıda bulundu. Ama parlamentonun egemenliği doktrininin ya da görenek hukukundaki evrimin niçin Boulton ve Watt'a Kara Avrupası'ndaki tanınmamış meslektaşlarına oranla daha güçlü teşvikler sağlamış olabileceği tam açık değildir.

Hint patiskalarına karşı 18. yüzyılda konulan gümrük vergilerinin İngiliz imalatçılarına bir üstünlük sağlamış olması mümkündür – aynen daha sonraları benzer korumacı politikaların İngiliz rekabetine karşı ABD'nin genç sanayilerini geliştirmesinde olduğu gibi.[18] David Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlük doktrini,* Britanya'dan pamuklu ihracatının 19. yüzyılın birinci yarısında hızla yükselmesinin yegâne sebebi değildi. Bunun dışında, İngiliz (ya da Amerikan) siyasal ya da hukuksal kurumlarının Hollanda, Fransa ya da Almanya'ya oranla sanayinin gelişmesine daha elverişli olduğu savı pek inandırıcı değildir.[19] Dönemin yorumcularına göre, sanayide sıçramanın kilit evresinde İngiliz siyasal ve hukuksal sistemlerinin durumu henüz toy sanayi için tam aksine elverişsizdi. Radikal polemikçi William Cobbett yazılarında parlamento, taht ve Londra kent yönetimi arasındaki ilişkileri "pişkin yolsuzluk" diye nitelendirir. Charles Dickens *Kasvetli Ev* (1852-53) romanında temyiz mahkemesini mülkiyet uyuşmazlıklarını gidermenin önünde gülünçlüğe varacak ölçüde ehliyetsiz bir engel gibi sunar. *Küçük Dorrit* (1855-57) romanında ise yerginin hedefi, ekonomik ilerlemenin önünü tıkmayı iş edinmiş "Geçiştirme Dairesi" adlı bir devlet kuruluşudur. Hisseli kumpanyalar 1720 tarihli Vurgunculuk Yasası'nın 1824'te yürürlükten kaldırılmasına kadar yasadışı sayılırken, *Küçük Dorrit*'te canlı bir tasvirle anlatılan Marshalsea gibi borçlu hapishaneleri 1869 tarihli İflas Yasası'nın çıkarılmasına kadar kullanıldı. Ay-

17 La Porta et al., "Law and Finance", "Investor Protection" ve "Economic Consequences".

18 O'Brien et al., "Political Components". Ayrıca bkz. Leunig, "British Industrial Success", s. 93.

19 Guinnane et al., "Putting the Corporation in its Place"; Lamoreaux, "Scylla or Charybdis?"

* Karşılaştırmalı üstünlük bir ülkenin bir mal ya da hizmeti başka bir ülkeye oranla daha düşük bir fırsat maliyetiyle/daha yüksek bir nispi verimlilikle üretebilme gücü anlamına gelir. Ricardo'nun ünlü örneği İngiltere ve Portekiz arasındaki ticarete dayanır. Portekiz'de hem şarabı hem de kumaşı İngiltere'ye oranla daha kolay ve daha ucuz üretmek mümkündür; İngiltere'de ise şarap üretmek kumaş üretmekten daha zor ve dolayısıyla daha pahalıdır. Böylece Portekiz'in karşılaştırmalı üstünlüğünün en yüksek düzeyde olduğu şarap üretimine odaklanarak, kumaş üretmeyi İngilizlere bırakması halinde, bundan her iki taraf da kazançlı çıkar. Portekiz şarap fazlasını İngiliz kumaşı fazlasıyla takas eder. Ülkelerden ilki kendi başına üretebileceğinden daha fazla kumaş, ikincisi ise daha ucuz şarap elde eder. Bu teori İrlanda'ya uygulandığında feci sonuçlar doğurdu. İngiliz pazarına dönük et üretiminde uzmanlaşma, kırsal işgücünü beslemek üzere patatese aşırı bir bağımlılığa yol açtı. Böylece etki gücü artan *Phytophthora infestans* mantarının yol açtığı afet 1840'ların ortalarında patlak verdi. İngiliz hükümeti Ricardo ilkelerine bağlı kalarak, kıtlığı hafifletecek acil gıda göndermekten kaçındı; bir milyon insanın ölmesi Ricardo'yu değil, böyle felaketleri öngören *Nüfus İlkesi Üzerine* (1798) kitabının yazarı Thomas Malthus'u doğruladı. Sağ kalan İrlandalılar başta Amerika olmak üzere başka ülkelere göç etmek zorunda kaldı.

rıca Victoria dönemi parlamentolarının tekstil sanayisiyle bağlantılı yasalarından birçoğunun başta çocuk işgücü konusunda olmak üzere fabrika sahiplerinin ekonomik özgürlüğünü kısıtlamaya yönelik olduğunu hatırlamakta da yarar vardır.

Britanya diğer Kuzeybatı Avrupa ülkelerinden sanayi devrimini anlaşılır kılan iki açıdan önemli bir farklılığa sahipti. Birinci farklılık, işgücünün Kara Avrupası'na, daha doğrusu bu konuda kayıtların bulunduğu her ülkeye oranla daha pahalı olmasıydı. 18. yüzyılın İkinci yarısında Parisli bir işçinin reel ücreti (tüketici fiyatlarına ayarlanmış gümüş cinsinde) Londralı bir işçiye oranla yarıdan biraz fazlaydı. Milano'daki reel ücretler Londra'daki düzeyin yüzde 26'sı kadardı.[20] Çin ve Güney Hindistan'da ücretler daha da düşüktü. Üstelik bunun sebebi sadece Asya pirinç ekiminin Avrupa buğday üretimine oranla daha verimli olması değildi.[21] İkinci farklılık Britanya'da kömürün Manş Denizi'nin öbür yakasına oranla bol, kolay çıkarılabilir ve dolayısıyla epeyce ucuz olmasıydı. İngiliz kömür madenlerinin yıllık üretimi 1820'ler ve 1860'lar arasında dörde katlanırken, ton başına fiyat dörtte bir oranında düştü. Birlikte ele alındığında, bu iki farklılık İngiliz girişimcilerin Kara Avrupası'ndaki denklerine oranla teknolojik buluşçuluk peşinde koşmaya çok daha motive olmalarını açıklar. Britanya'da pahalı insan işgücünün yerine ucuz kömürle çalışan makineleri geçirmek her yerden daha çok akla uygundu.

Kendisinden önceki Fransız Devrimi gibi, İngiliz sanayi devrimi de bütün Avrupa'ya yayıldı. Ama bu barışçıl bir fetihdi.[22] Dönemin büyük buluşçuları bugünkü ifadeyle fikri mülkiyet haklarını koruma olanağından büyük ölçüde yoksundu. Dolayısıyla yeni teknoloji Kara Avrupası'nda ve Atlantik'in öbür yakasında olağanüstü bir hızla kopya ve taklit edildi. Richard Arkwright ilk gerçek pamuklu kumaş fabrikasını Derbyshire ilinin Cromford kasabasında 1771'de kurdu. Yedi yıl içinde Fransa'da bunun bir taklidi ortaya çıktı. Watt'ın 1775'teki buhar makinesini taklit etmek Fransızların sadece üç yılını aldı. Büyük ölçüde sanayi casusluğu sayesinde, 1784'e doğru her ikisinin Alman versiyonları oluşturuldu. Ülkelerinde hem pamuk üretme hem de kömür çıkarma avantajına sahip olan Amerikalılar biraz daha yavaş davrandı: İlk pamuklu kumaş fabrikası Massachusetts'in Bass River köyünde 1788'de kuruldu, ilk buhar makinesi ise 1803'te yapıldı.[23] Belçikalılar, Hollandalılar ve İsviçreliler de çok geride kalma-

20 Allen, *British Industrial Revolution*.
21 Parthasarathi, "Rethinking Wages".
22 Pollard, *Peaceful Conquest*.
23 Bkz. Fowler Mohanty, *Labor and Laborers of the Loom*, özellikle s. 76. Pamuk ekiminin daha geniş çaplı sonuçları için bkz. Dattel, *Cotton and Race*.

dı. Stockton-Darlington Demiryolu'nda 1825'te ilk buharlı lokomotiflerin vagonları çekmeye başlamasından sonra benzer bir kalıp görüldü; ancak bu yeniliği Atlantik'in öbür yakasına taşımak sadece beş yılı alırken, süre Almanya açısından on iki yıl, İsviçre açısından yirmi iki yılı buldu.[24] Verimliliğini yükselen teknoloji, işgücünün daha ucuz ve kömürün daha kıt olduğu yerlerde bile ekonomik bakımdan çekici hale geldi. Dünyadaki iğ sayısı 1820-1913 arasında dünya nüfusundan dört kat hızlı bir artış gösterdi; ama başka ülkelerdeki artış hızı Birleşik Krallık'taki düzeyin iki katıydı. Üretkenlik kazanımları – ve talep artışları – öylesine yüksekti ki, dünya pamuk sanayisinin gayri safi hâsılası toplam iğ sayısından üç kat hızlı arttı.[25] Bunun bir sonucu olarak, 1820-70 arasında birkaç Kuzeybatı Avrupa ve Kuzey Amerika ülkesi İngiliz büyüme hızlarına ulaştı; aslına bakılırsa, Belçika ve ABD daha hızlı büyüdü.

Böylece 19. yüzyıl sonlarına doğru, sanayileşme iki geniş kuşakta yoğun düzeye çıktı. Bunlardan biri Massachusetts'in Lowell kenti gibi merkezlerle Amerika'nın kuzeydoğu kesimi boyunca, diğeri Glasgow'dan başlayıp Varşova'ya ve hatta Moskova'ya kadar uzanmaktaydı. 1800'de dünyanın on büyük kentinden yedisi hâlâ Asya'daydı ve Pekin nüfusça hâlâ Londra'dan büyüktü. 1900'e varıldığında ise, büyük ölçüde sanayi devriminin bir sonucu olarak, on büyük kentten yalnız biri Asya'daydı; geri kalanlar Avrupa ya da Amerika'daydı.

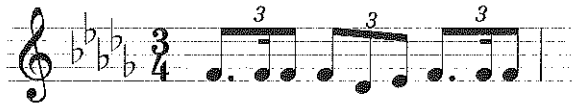
İngiliz tarzı sanayi kentinin dünya genelinde yayılması gözlemcilerden bazılarını heyecanlandırırken, diğerlerini dehşete düşürdü. Heyecan duyanlar arasında bulunan Charles Darwin *Türlerin Kökeni* (1859) kitabında, sanayi devrimini yaşamanın sağladığı tecrübeyle, "varoluş mücadelesini kavramaya oldukça hazır" olduğunu belirtti. Onun doğal seçilim savının birçok unsuru 19. yüzyıl ortalarındaki tekstil sektörünün ekonomik dünyası için aynı ölçüde geçerli sayılabilirdi:

> Bütün canlı varlıklar sert rekabetle karşı karşıya kalır. (...) Varlığını sürdürebilecek sayıdan daha fazla birey üreyince, her durumda bireyin aynı türe mensup başka bir bireye, ayrı türlerin bireylerine ya da yaşamın maddi koşullarına karşı bir varoluş mücadelesine girmesi kaçınılmazdır. Her canlı varlık ... yaşam için mücadele etmek zorundadır. (...) Doğal seçilim ancak küçük çapta, ardışık ve uygun varyasyonları biriktirme yoluyla işlediği için, büyük çapta ya da ani değişim getiremez...[26]

24 Clark, *Farewell to Alms*, s. 267.
25 Farnie, "Role of Merchants", s. 20 vd.
26 Darwin, *Origin*, Bölüm 3, 4 ve 14.

Bu bakımdan tarihçilerin Darwin tarafından kelimeye yüklenen anlamla bir sanayi *evriminden* söz etmeleri daha akla yakın olabilir. İktisatçı Thorstein Veblen ve Joseph Schumpeter'in daha sonraları işaret ettiği gibi, görünüşte tesadüfi mutasyonla, arızi türleşmeyle ve ayrımcı varoluşla ya da Schumpeter'in unutulmaz ibaresiyle "yaratıcı yıkım"la belirlenen 19. yüzyıl kapitalizmi sahiden Darwinci bir sistemdi.[27]

Ne var ki, tam da sanayi devriminin ürünü olan az çok düzensiz piyasaların oynaklığı dönemin birçok gözlemcisinde hayret uyandırdı. Önceki bölümde anlatılan genel sağlık alanındaki büyük atılımlara kadar, sanayi kentlerindeki ölüm oranı kırsal kesimdekinden belirgin biçimde yüksekti. Dahası, sanayide aşırı üretime ve finansal paniğe bağlı periyodik krizlerle belirlenen yeni ve düzensiz "konjonktür dalgalanmaları"nın devreye girmesi genellikle insanlar üzerinde ekonominin ortalama büyüme hızının tedrici ivmesinden daha güçlü bir etki bıraktı. Sanayi devrimi uzun vadede yaşam düzeyini bariz olarak yükseltmekle birlikte, kısa vadede durumu daha da kötüleştiriyormuş gibi bir izlenim uyandırdı. William Blake'in *Milton* kitabının önsözü için çizdiği resimlerin birinde, başka iç karartıcı görüntülerin yanı sıra, elinde kana bulanmış bir parça pamuk ipliği tutan koyu tenli bir figür yer alır.* Besteci Richard Wagner'in gözünde, Londra "büyücü Alberich'in düşünün gerçekleşmiş hali – Nibelheim, dünya egemenliği, hareketlilik, çalışma, her yerde buharın ve dumanlı sisin yarattığı boğucu duygu" demekti. İngiliz fabrikasına özgü berbat görüntüler *Das Rheingol* operasında cücenin yeraltı ülkesinin tasvirine, ayrıca *Der Ring* dizisindeki bütün operaların nakaratlarından birine, çok sayıda çekicin ısrarcı, kesik ve kuvvetli ritmine ilham kaynağı oldu:

Alman edebiyatını ve felsefesini çok iyi bilen İskoç felsefeci Thomas Carlyle, sanayi ekonomisinin kaçınılmaz kusuru gibi görünen noktayı ilk saptayanlardan biriydi. Ona göre, bu ekonomi bütün sosyal ilişkileri *Geçmiş ve Bugün* adlı deneme kitabında kullandığı ibareyle "para bağlantısı"na indirgemişti:

> Dünya ha bire daha fazla iş yaptırmaya öylesine hararetli bir şevkle kapılmış durumda ki, kazançları bölüştürme üzerine düşünmeye zaman bulamıyor; kazanç-

27 Ferguson, "Evolutionary Approach".

* Metinde geçen "karanlık şeytani fabrikalar" Londra'da 1769'da Boulton & Watt tarafından kurulan ve 1791'deki yangında yıkılan Albion Un Fabrikaları'nı kastediyor olabilir.

> lar düpedüz güçlünün sözü geçer kanununa, arz ve talep kanununa, *laissez-faire* kanununa, diğer başıboş kanunlara ve kanunsuzluklara göre kapışılır hale getirilmiş bulunuyor. Buna bir toplum diyoruz; üstelik en bütünsel ayrılığı, kopukluğu açıkça itiraf etmeyi beceriyoruz. Hayatımız karşılıklı yararlılık üzerine kurulu değil; aksine, "eşit rekabet" ve buna benzer adlar verilen uygun savaş yasalarıyla örtülmüş halde, karşılıklı bir düşmanlık üzerine kurulu. *Para ödemenin* insanlar arasındaki yegâne ilişki olmadığını her alanda hepten unutmuş durumdayız. (...) İnsanın insanla yegâne bağlantısı yok ortada – bundan ne kadar uzağız! Derinde, arz ve talepten çok daha derinde bizzat insan hayatı kadar kutsal olan yasalar, yükümlülükler var.[28]

Ren bölgesinde din değiştirmiş bir Yahudi avukatın oğlu ve onun bir Wuppertal pamuklu kumaş fabrikası sahibinin vârisi olan yazar arkadaşı bu "para bağlantısı" ibaresinden o kadar hoşlandılar ki, 1848 devrimleri öncesinde yayımladıkları öfkeli "manifesto" için aşırma yoluna gittiler.

Komünizmin kurucuları Karl Marx ve Friedrich Engels, sanayi toplumunu eleştiren birçok radikal kişiden sadece ikisiydi; ama alternatif bir sosyal düzen için ilk kez içsel tutarlılığa sahip tasarıyı geliştirme başarısı onlarındı. Batı uygarlığı içinde yaklaşık bir buçuk yüzyıl sürecek bir bölünmenin başlangıcını oluşturması itibariyle, bu teorinin kökleri üzerinde durmakta yarar vardır. Tarihsel süreci diyalektik yaklaşımla sunan Hegel felsefesinin ve sermaye için azalan getiriler yasasını, düşük ücretler için ise bir "demir" yasasını ortaya atan Ricardo siyasal iktisadının bir karışımı olan Marksizm, Carlyle'in sanayi ekonomisine duyduğu tiksintiyi aldı ve nostaljinin yerine bir ütopyayı geçirdi.

Marx şahsen iğrenilecek biriydi. Hırpani bir beleşçi ve yabani bir polemikçi olarak, karısının bir "Vestfalya baronesi" olmasıyla övünmekten hoşlanırdı; ama evdeki hizmetçiden gayri meşru bir oğul peyda etmekten de geri kalmadı. Bir demiryolu memurluğu için hayatında ilk ve son kez yaptığı iş başvurusunda, el yazısının berbat olması nedeniyle geri çevrildi. Borsada oynamaya kalkıştıysa da, umduğunu bulamadı. Dolayısıyla ömrü boyunca dostu Engels'in verdiği harçlıklara muhtaç kaldı. Engels sosyalizmi tilki avcılığının ve hovardalığın yanı sıra bir akşam hobisi olarak gören biriydi; gündüz yaptığı iş ise babasının Manchester'daki pamuk fabrikalarından birini yönetmekti. (Fabrikanın patentli ürünü "Elmas İplik" olarak bilinirdi.) Tarihte hiç kimse kendisini besleyen eli, Marx'ın velinimeti Kral Pamuk'un elini ısırırken aldığından daha büyük zevkle ısırmamıştır.

28 Carlyle, *Past and Present*, Kitap I, Bölüm 1–4, Kitap IV, Bölüm 4, 8.

Marksizm'in özü sanayi ekonomisinin sermaye sahibi burjuvazi ve mülksüz proletarya olarak bölünmüş ve katlanılamayacak kadar eşitsiz bir toplum yaratmaya mahkûm olduğu inancıydı. Yani, kapitalizm amansız bir biçiminde sermayenin gittikçe daha az elde toplanmasını ve geri kalan herkesin ücretli kölelik durumuna düşmesini getiren bir sistemdi; bu da sadece "emekçinin ancak bir emekçi olarak varlığını sürdürmesi için mutlaka gerekli geçim düzeyinde" bir ücret demekti. Marx zor okunabilen *Kapital* (1867) adlı eserinin birinci cildinde (Bölüm 32) şu kaçınılmaz akıbet kehanetinde bulunur:

> Bu dönüşüm sürecinin bütün kazanımlarını gasp edip tekel altına alan kapitalist kodamanların sayısı sürekli azalırken, yoksulluk, baskı, kölelik, alçalma ve sömürü büyür; ama işçi sınıfının isyanı da aynı şekilde büyür. (...) Üretim araçlarının merkezileşmesi ve emeğin sosyalleşmesi, onları saran kapitalist kabukla bağdaşmaz hale gelecek bir noktaya ulaşır. Bu kabuk yarılıp parçalanır. Kapitalist özel mülkiyet için ölüm çanı çalar. Mülksüzleştirmiş olanlar mülksüzleştirilirler.

Bu pasajın kısmen *Götterdämmerung*, kısmen *Parsifal* olmak üzere bir Wagner operası niteliğini taşıması bir tesadüf eseri değildir. Ama bu kitabın yayımlandığı sırada, büyük besteci 1848 ruhunu çok geride bırakmıştı. Bunun yerine Eugène Pottier'nin "Enternasyonal" şarkısı Marksizm'in marşı oldu. Pierre De Geyter'in bestelediği bu marş, "köleleştirilmiş kitleler"e dinsel "hurafeler"i ve ulusal bağlılıkları bir yana bırakarak, "hırsızlar"la ve onların yardakçısı tiranlar, generaller, hükümdarlar ve soylularla savaşma çağrısında bulunmaktaydı.

Marx ve çömezlerinin niçin yanıldıklarını ortaya koymadan önce, hangi noktalarda haklı olduklarını teslim etmemiz gerekir. Sanayi devriminin bir sonucu olarak eşitsizlikler arttı. Birleşik Krallık'ta 1780-1830 arasında işçi başına üretim yüzde 25'i aşan bir oranda yükselirken, ücretler ancak yüzde 5 kadar yükseldi. Nüfusun en tepedeki yüzde 1'lik kesiminin ulusal gelirden aldığı pay 1801'de yüzde 25 iken, 1848'de yüzde 35'e çıktı. Paris'te 1820'de nüfusun "mülk sahibi ve *rantiye*" olarak sınıflandırılan (yani yatırımlarının kazancıyla geçinen) yüzde 9'luk kesimi, kayıtlı zenginliğin yüzde 41'ine sahipti. Bu oran 1911'de yüzde 52'ye ulaştı. Prusya'da tepedeki yüzde 5'lik kesimin gelirden aldığı pay 1854'te yüzde 21, 1896'da yüzde 27 iken, 1913'te yüzde 43'e çıktı.[29] Sanayi toplumlarının 19. yüzyıl içinde gittikçe daha eşitsiz bir yapıya büründüğü açıktı. Bu durum öngörülebilir sonuçlar doğurdu. Örneğin, Hamburg'daki 1892 kolera salgınında 800 markın altında yıllık gelire sahip olanlar arasında ölüm

29 Kaelble, *Industrialization and Social Inequality*.

oranı, 50 bin markın üzerinde gelire sahip olanlara göre on üç kat yüksekti.[30] Sanayi toplumunun getirdiği eşitsizlik karşısında dehşete düşmek için bir Marksist olmaya gerek yoktu. "Sosyalizm" terimini 1817'de ortaya atan Galler doğumlu fabrikatör Robert Owen, kooperatif üretime ve İskoçya'nın Orbiston yöresinde, ayrıca "Yeni Uyum" adıyla Indiana'da kurduklarına benzer ütopyacı köylere dayanan alternatif bir ekonomik model öngördü.[31] İrlandalı estetikçi ve nükteden Oscar Wilde bile rafine edebiyat dünyasının üstünde durduğu sosyal sefalet temelini kavradı:

> Onlar yoksuldur; görgü inceliğinden, konuşma çekiciliğinden veya kibarlıktan hiç nasip almamışlardır. (...) İnsanlık onların kolektif gücünden maddi refah anlamında epeyce şey elde eder. Ama elde ettiği şey sadece maddi sonuçtur. Yoksul olan insan kendi başına kesinlikle hiç önem taşımaz. Son derece küçük bir atomunu oluşturduğu kuvvet, onu adam yerine koymak şöyle dursun, basbayağı ezer; aslına bakılırsa, çok daha uysal hale geleceği için onu ezmeyi yeğ tutar. (...) Ajitatörler birtakım aykırı, ortalığı karıştırıcı insanlardır; toplumun son derece halinden memnun bir sınıfına sızarak, onlar arasında hoşnutsuzluk tohumları ekerler. Ajitatörlerin kesinlikle gerekli olmasının sebebi budur. Bizler böyle eksiklikler içindeyken, onlar olmadan uygarlık yönünde hiçbir ilerleme olmaz. ... [Ama] işin gerçeği şu ki, uygarlık kölelere gerek duyar. Yunanlılar bu konuda gayet haklıydı. Pis, berbat, yavan işleri yapacak köleler olmazsa, kültür ve derin düşünce neredeyse olanaksız hale gelir. İnsan köleliği yanlıştır, tehlikelidir ve ahlak bozucudur. Dünyanın geleceği mekanik köleliğe, yani makinelerin köleliğine bağlıdır.[32]

Gelgelelim, Wilde'ın korktuğu ve Marx'ın şevkle beklediği devrim hiç gerçekleşmedi – en azından öngörüldüğü yerde değil. 1830 ve 1848 kargaşaları (*bouleversements*) sosyal kutuplaşmadan ziyade gıda fiyatlarındaki kısa süreli yükselişlerin ve finansal krizlerin sonucuydu.[33] Avrupa'da tarımsal üretkenliğin yükselmesiyle, sanayideki istihdamın artmasıyla ve konjonktür dalgalanmalarının çap bakımından küçülmesiyle birlikte, devrim riski geriledi. Proletarya yoksullaşan tek bir kitle halinde bütünleşmek yerine, kalifiye vasıflara sahip "işçi aristokrasisi" ve kötü alışkanlıklara sahip lümpen proletarya biçiminde bölündü. İlk kesim devrim yerine grevleri ve toplu pazarlığı yeğ tuttu ve böylece daha yüksek reel ücretler elde etti. İkinci kesim ise cin içmeyi yeğ tuttu. Muteber işçi sını-

30 Evans, *Death in Hamburg*.
31 Grayling, *Light of Liberty*, s. 189–93.
32 Wilde, *De Profundis*, s. 21, 23, 33.
33 Berger ve Spoerer, "Economic Crises".

fının sendikaları ve emekçi kulüpleri vardı.[34] Glasgow külhanbeylerinin ise müzikholleri ve sokak kavgaları vardı.

Komünist Manifesto'nun reçeteleri, hedef alınan sanayi işçileri için her bakımdan özellikle iticiydi. Marx ve Engels özel mülkiyetin kaldırılması, mirasın kaldırılması, finans ve ulaşımın merkezileştirilmesi, bütün fabrikaların ve üretim araçlarının devletleştirilmesi, "tarım için sanayi orduları" oluşturulması, kırkent ayrımının kaldırılması, ailenin kaldırılması, "kadınların ortaklığı" (eş değiş tokuşu) ve bütün milliyetlerin kaldırılması çağrısında bulunmaktaydı. Buna karşılık, 19. yüzyıl ortalarında liberallerin istedikleri şeyler anayasal yönetim, ifade, basın ve toplantı özgürlükleri, seçim reformuyla daha geniş siyasal temsil, serbest ticaret ve olmayan yerlerde ulusal özgür iradeydi ("özerklik"). 1848'deki altüst oluşu izleyen yarım yüzyılın sonunda bunların epeyce bir bölümü elde edildi – her halükârda kazanımlar Marx ve Engels'in aşırı çözümlerinin fazlalık (*de trop*) gibi görünmesine yetecek düzeydeydi. 1850'de nüfusun beşte birinden fazlasının oy kullanmasına fırsat veren bir seçim sistemine sadece Fransa, Yunanistan ve İsviçre sahipti. 1900'e varıldığında, on Avrupa ülkesi daha bu düzeye ulaştı; Britanya ve İsveç de bu eşiğe yaklaştı. Daha geniş temsil, düşük gelirli grupların yararına yasalar çıkarılmasını sağladı; Britanya'da serbest ticaret ucuz ekmeği getirdi ve ucuz ekmeğe ek olarak sendika baskısı sayesinde nominal ücretlerin yükselmesi işçilere somut bir gelir artışı getirdi. Londra'da inşaat işçilerinin yevmiyeleri 1848-1913 arasında reel bakımdan ikiye katlandı. Daha geniş temsil ayrıca artan oranlı vergilendirme yolunu açtı. Britanya 1842'de Sir Robert Peel'in bir barış dönemi gelir vergisi koymasıyla bu sürece öncülük etti; 1913'te standart oran sterlin başına 14 peni, yani yüzde 6 düzeyine çıktı. 1842'den önce İngiliz devlet gelirlerinin neredeyse tamamı gümrük ve satış vergileri aracılığıyla tüketimin dolaylı olarak vergilendirilmesine dayalıydı; böyle bir sistemin getirdiği sonuç ise daha zengin olanların orantılı olarak gelirlerinin daha küçük bir kısmını vergiye ödemeleriydi. 1913'te ise devlet gelirlerinin üçte birinin kaynağı, görece zengin kesimden alınan doğrudan vergilerdi. Merkezî hükümetin 1842'de eğitim, sanat ve bilim alanlarına yaptığı hemen hiçbir harcama yoktu. Bu kalemler 1913'te harcamalar içinde yüzde 10'luk paya ulaştı. O sırada Almanya'nın ardından Britanya da yaşlılar için bir devlet emekli aylığı sistemine geçmişti.

Marx ve Engels'in yanıldığı iki nokta vardı. Birincisi, ücretler konusunda ortaya attıkları demir yasa saçmalığın dik alasıydı. Kapitalizm altında zenginlik sahiden de gittikçe küçülen bir kesimin elinde toplandı ve 20. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar öyle kaldı. Ama reel ücretlerin yükselmesiyle ve vergilendirme-

34 Örneğin bkz. Fowler, *Lancashire Cotton Operatives*.

nin azalan oranlı sistemden uzaklaşmasıyla birlikte, gelir uçurumları daralmaya başladı. Kapitalistler Marx'ın gözden kaçırdığı şeyi anladı: İşçiler aynı zamanda birer tüketiciydi. Dolayısıyla ücretlerini geçimlik düzeye indirmek için uğraşmak akla uygun değildi. Aksine, ABD örneğinin gittikçe açık seçik gösterdiği üzere, çoğu kapitalist işletme için kendi çalışanlarından daha büyük bir potansiyel pazar yoktu. Tekstil üretiminin makineleşmesi kitleleri "yoksullaşma"ya mahkûm etmek yerine, Batılı işçiler için gittikçe artan istihdam fırsatları yarattı – tabii Hintli iplik eğirme ve dokuma işçilerine zarar verme pahasına. Pamuk ve diğer malların fiyatlarındaki gerileme, Batılı işçilerin haftalık ücretleriyle daha fazla şey satın almalarını mümkün kıldı. Bunun etkisini en iyi yansıtan örnek, söz konusu dönemde Batı dünyası ve Batı dışı ülkeler arasında ücret ve yaşam standardı bakımından ayrılığın hızla derinleşmesiydi. Batı dünyası içinde bile önde giden sanayi bölgeleri ve geride kalan kırsal alanlar arasındaki uçurum çarpıcı biçimde açıldı. 17. yüzyıl başlarında Londra'daki bir vasıfsız işçinin reel (yani hayat pahalılığına göre ayarlanmış) ücreti Milano'daki denginin kazandığından pek farklı değildi. Ama 1750'lerden başlayarak 1850'lere kadar Londralılar çok öne geçtiler. Avrupa içindeki büyük ayrılığın doruğa çıktığı sırada, Londra'daki reel ücretler Milano'daki düzeyin altı katıydı. Kuzey İtalya'nın 19. yüzyılın ikinci yarısında sanayileşmesiyle birlikte, uçurum kapanmaya başladı; öyle ki Birinci Dünya Savaşı öncesinde oran artık bire üçtü. Her ne kadar 1913'te hâlâ İngiliz işçilerin gerisinde olsalar da, Alman ve Hollandalı işçiler de sanayileşmeden yarar gördüler.[35] Buna karşılık, Çinli işçiler aradaki mesafeyi kapatamadılar. Ücretlerin en yüksek düzeye çıktığı Pekin ve Kanton gibi büyük kentlerde inşaat işçileri yaklaşık 3 gram gümüşe denk yevmiye almaktaydı; 18. yüzyıl boyunca aynı seviyede kalan ücret düzeyi 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında hafif bir yükselişle 5-6 gram civarına çıktı. Kanton'da 1900'den sonra işçiler açısından çok az bir düzelme oldu, ama Siçuan'daki işçilerin yoksulluğu aynen sürdü. Bu arada Londralı işçilerin ücretleri gümüş ölçüsüyle 1800-70 arasında 18 gramken, 1900-13 arasında 70 grama ulaştı. Bir aileyi geçindirmenin maliyeti göz önünde tutulduğunda, ortalama Çinli işçinin yaşam standardı 19. yüzyıl boyunca düştü ve en hızlı düşüş Taiping Ayaklanması (bkz. Bölüm 6) sırasında yaşandı. O sırada Çin'de geçimin Kuzeybatı Avrupa'ya oranla daha ucuz olduğu doğrudur. Londralıların ve Berlinlilerin ekmek, süt ürünleri ve et bakımından çok daha zengin bir beslenmeden yararlandığını ve bol miktarda alkol aldığını, buna karşılık çoğu Doğu Asyalının pirinçle ve düşük değerli tahıllarla bes-

35 Allen, "Great Divergence in European Wages". Ücret verilerini benimle paylaşan Robert Allen'e minnettarım.

lendiğini de unutmamak gerekir. Bununla birlikte, Pekin ve Londra arasında 18. yüzyılda bire iki olan yaşam standardı farkının 20. yüzyılın ikinci çeyreğine girilirken yaklaşık bire altıya çıktığı açık gibidir.[36]

Marx ve Engels'in ikinci yanılgısı, 19. yüzyıl devletinin özellikle bir *ulus-devlet* kimliğiyle kendisini meşrulaştırdıktan sonraki uyum sağlama yeteneğini küçümsemeleriydi.

Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı kitabında, Marx meşhur saptamasıyla dini "kitlelerin afyonu" olarak nitelendirmişti. Eğer bu doğruysa, milliyetçilik orta sınıfların kokaini olsa gerek. Venedik'teki Teatro La Fenice 17 Mart 1846'da çoktan üne kavuşmuş İtalyan besteci Giuseppe Verdi'nin yeni bir operasının prömiyerine sahne oldu. Teknik bakımdan, Verdi aslında bir Fransız yurttaşı sayılırdı. Doğduğunda nüfus kütüğüne "Joseph Fortunin François Verdi" adıyla kaydedildi; çünkü doğduğu köy Parma ve Piacenza düklüğünün geri kalan kesimiyle birlikte Fransa'ya ilhak edildiğinden, o sırada Napolyon yönetimi altındaydı. Venedik de Fransızlarca ele geçirilmiş, ama 1814'te Avusturya'ya bırakılmıştı. Habsburg ordusunun ve bürokrasisinin sevilmeyişi, ağırlıklı İtalyan seyirci kitlesinin şu dizeler karşısında sergilediği şamatacı coşkuyu açıklar:

> Tardo per gli anni, e tremulo,
> È il regnator d'Oriente;
> Siede un imbelle giovine
> Sul trono d'Occidente;
> Tutto sarà disperso
> Quand'io mi unisca a te ...
> *Avrai tu l'universo,*
> *Resti l'Italia a me.*
>
> (Doğu İmparatorluğu'nun başında / Yaşlı ve güçsüz biri var; / Batı İmparatorluğu tahtında / Genç bir ahmak oturuyor; / Sen ve ben birleşirsek / Hepsi darmadağın olacak ... / *Bütün evren senin olsun / Yeter ki İtalya'yı bırak bana.*)

Roma'nın yağmalanmasından sonra Roma elçisi Ezio'nun Attila'ya söylediği bu sözler, milliyetçi duygulara hafif örtük bir hitaptı. Milliyetçiliğin sosyalizme karşı daima sahip olduğu üslup üstünlüğünü kusursuzca yansıtan bir örnekti.

36 Allen et al., "Wages, Prices, and Living Standards".

Milliyetçilik de haliyle kendine özgü manifestolarla ortaya çıktı. Mazzini soyadlı başka bir Giuseppe, milliyetçiliğin yetiştirdiği bir teorisyen sayılmaya belki de en yakın kişiydi. 1852'deki zekice saptamasına göre, devrim "iki biçme bürünür; bunlar herkesin mutabık olduğu nitelendirmeyle sosyal sorun ve milliyetler sorunudur." Bu çerçevede Risorgimento ("Diriliş") akımına bağlı İtalyan milliyetçilerine düşen görev şuydu:

> Polonya, Almanya ve Macaristan'da olduğu gibi, ülke ve özgürlük için ... mücadele etmek, bir bayrağın üstüne yazılacak bir sözle dünyaya kendilerinin de yaşadıklarını, düşündüklerini, sevdiklerini ve bütünün yararı için uğraştıklarını duyurmak. Onlar aynı dili konuşuyor, kan bağının damgasını taşıyor, aynı mezarların yanı başında diz çöküyor, aynı geleneğin verdiği sevinci duyuyorlar; engeller olmadan, yabancı egemenliği olmadan özgürce bir araya gelmeyi talep ediyorlar. ... [37]

Mazzini açısından mesele basitti: "Avrupa'nın haritası yeniden çizilmelidir." Ona göre, gelecekte kıta ulus-devletler temelinde açık seçik bir düzene kavuşacaktı. Ancak bu iş söylendiği kadar kolay olmadığı için, tercih edilen milliyetçilik tarzları programatik olmaktan ziyade artistik ya da jimnastikti. Milliyetçiliği işlemenin en iyi yolları Yunanlı Rigas Feraios gibi yazarların halk şiirleri (Καλλιόναι μίας ώρας ελεύθερη ζωή παρά σαράντα χρόνια σκλαβιά και φυλακή – "Kırk yıl köle olmaktan ve zindanda kalmaktansa bir saat özgür bir adam gibi yaşamak daha iyidir"), Alman öğrenci birliklerinin coşkulu şarkıları (*Fest steht und treu die Wacht am Rhein* – "Ren kıyısındaki muhafız cansiperane duruyor") ve hatta 1872 Aziz Andrew Yortusu'nda İskoçya ile İngiltere'yi karşı karşıya getiren dünyanın ilk uluslararası futbol maçında (sonuç: 0–0) olduğu gibi spor sahalarıydı. Baltık, Balkanlar ve Karadeniz arasındaki tehlikeli üçgende açıkça görüldüğü üzere, siyasal, dilsel ve dinsel sınırların çakışmadığı durumlar daha sorunluydu. 1830-1905 arasında sekiz yeni devlet bağımsızlığa ya da birliğe kavuştu: Yunanistan (1830), Belçika (1830–39), Romanya (1856), İtalya (1859-71), Almanya (1864-71), Bulgaristan (1878), Sırbistan (1867-78) ve Norveç (1905). Ama tıpkı Amerika'nın Güney eyaletleri gibi, Ermeniler, Hırvatlar, Çekler, İrlandalılar, Polonyalılar, Slovaklar, Slovenler ve Ukraynalılar devletleşme girişimlerinde başarısızlığa uğradılar. Daha önce İskoçların yaptığı gibi, Macarlar da ayakta kalmasına katkıda bulundukları imparatorluk için ikili monarşide küçük ortak rolünü üstlenmekle yetindiler. Romanlar, Sintiler, Kaşubiler, Sorblar, Ventler, Ulahlar, Sekeliler, Karpat Rusinleri ve Ladino-

37 Mazzini, "To the Italians".

lar gibi etnik-dilsel bakımdan ayrı halklara gelince, siyasal özerkliği kaldırabileceklerini hiç kimse ciddi olarak düşünmedi.

Ulus inşası oyununda başarı ya da başarısızlık sonuçta reel politikaya bağlıydı. Cavour kontu Camillo Benso'nun diğer İtalyan bölgelerini Piemonte-Sardinya'nın bağlı bir eklentisine dönüştürmesi ve aynı şekilde Bismarck-Schonhausen kontu Otto Eduard Leopold von Bismarck'ın Prusya monarşisini federal bir Alman *Reich*'ı içinde en güçlü kurum haline getirerek ayrıcalıklarını koruması için reel politika uygundu. Bismarck *Anılar* kitabında şu konuda "hiç kuşkusu" olmadığını yazar:

> Alman siyasetinin anahtarı parlamento ve basındaki siyaset yazarlarında veya barikatlarda değil, prenslerin ve hanedanların elindeydi. (...) Alman koşullarının Gordion düğümü ... ancak kılıçla kesilebilirdi. Sonuçta anlaşıldı ki, bilinçli olsun ya da olmasın Prusya kralını ve onunla birlikte Prusya ordusunu ulusal dava için kazanmak gerekirdi. Bunun Prusya hegemonyasını gözeten "Borussia" bakış açısıyla ya da Almanya'nın birleşmesini ana gaye olarak gören ulusal bakış açısıyla olmasının önemi yoktu; her iki hedef bir aradaydı. (...) Hanedanlar her zaman basından ve parlamentodan daha güçlü olmuştur. (...) Alman yurtseverliğinin canlı ve etkili olması için, kural olarak bir hanedana bağımlılık kazığına sıkıca sarılmak gerekir. ... [Alman] adamı yurtseverliğin kesin kanıtını sunmaya istekli kılmayı bir Alman kimliğinden ziyade bir Prusyalı, bir Hannoverli, bir Württemberg'li, bir Bavyeralı ya da bir Hessen'li kimliği sağlar.[38]

Bismarck'ın ustaca hamlesi Avusturya'nın egemen olduğu otuz dokuz devletli Alman *Bund*'unu, Prusya'nın egemen olduğu yirmi beş devletli Alman *Reich*'ına dönüştürmesiydi. Prusya'nın Avusturya'yı ve Alman Konfederasyonu'nun diğer üyelerini 1866'da yenmesiyle ortaya çıkan durum bir birleşme savaşından çok bir Alman İç Savaşı'nda Kuzey'in Güney karşısında zaferi sayılabilir; bunun basit sebebi Almanca konuşan büyük bir topluluğun yeni Almanya dışında tutulmuş olmasıdır. Bismarck'ın zaferi ancak ülke içinde Liberal muhaliflerini alt etmesiyle tamamlandı. Bu işi önce yeni imparatorluk meclisinde (Reichstag) sandalyelerinin azalmasını sağlayacak şekilde genel oy hakkını getirerek, ardından 1878'de onları serbest ticaret konusunda bölerek başardı. Ödediği bedel ise Güney Almanlarına iki güçlü engelleyici mevzi vermek oldu: Katolik Merkez Partisi'nin alt meclisteki (Reichstag) ağırlıklı konumu ve Güney Alman eyaletlerinin üst mecliste (Bundesrat) birlikte kullandıkları veto yetkisi.

38 Bismarck, *Reminiscences*, C. I, Bölüm 13.

Se vogliamo che tutto rimanga come è, bisogna che tutto cambi – "Her şeyin olduğu gibi kalmasını istiyorsak, her şeyin değişmesi gerekir." Giuseppe Tomasi di Lampedusa'nın tarihsel romanı *Leopar*'daki (1958) bu en ünlü cümle, İtalyan birleşmesinin örtük tutucu karakterini özetlemek için sıklıkla alıntılanır. Ama yeni ulus-devletler Avrupa'nın kuşatılmış toprak sahibi elitlerinin çok değer verdikleri ayrıcalıklarını korumanın ötesinde bir anlama sahipti. Çok sayıdaki devletçiğin bileşimi niteliğindeki İtalya ya da Almanya gibi yapılar, bütün yurttaşlarına bir sürü kazanım sundular: Ölçek ekonomileri, şebeke dışsallıkları, işlem maliyetlerinde düşüş, hukuk ve asayiş, altyapı ve sağlık gibi kilit kamu hizmetlerinin daha verimli sağlanışı. Yeni devletler Avrupa'nın hem kolera hem de devrim için üreme alanları olan büyük sanayi kentlerini nihayet güvenli hale getirebildiler. Kenar mahallelerin ortadan kaldırılışı, barikat kurulamayacak kadar geniş bulvarlar, daha büyük kiliseler, yeşil parklar, spor stadyumları ve her şeyden önce daha büyük kolluk kuvvetleri Avrupa başkentlerini, özellikle de Baron Georges Haussmann'ın III. Napolyon için tamamen yeni bir kalıba döktüğü Paris'i dönüştürdü. Bütün yeni devletler artık heybetli çehrelere sahipti; yenilgiye uğrayan Avusturya bile çok geçmeden "emperyal-saltanatlı" Avusturya-Macaristan olarak yeni bir oluşuma girdi ve bunun mimari kimliğini Viyana'daki Ringstrasse çevresinde taşa işledi.[39] Ama bu çehrelerin ardında somut içerik vardı. Standartlaştırılan ulusal dilleri genç dimağlara daha iyi yerleştirmek için okullar açıldı. Lise mezunlarının anavatanlarını savunmak üzere daha iyi talim görmeleri için kışlalar yapıldı. Gerek duyulduğunda birlikleri sınıra daha iyi ulaştırmak üzere, kârlılığın kuşkulu göründüğü yerlere demiryolu hatları döşendi. Köylüler doğdukları yere bağlı olarak Fransız, Alman, İtalyan ya da Sırp kimliği kazandılar.

Karşımıza çıkan paradoks bu milliyetçilik çağının giyim tarzlarında sürekli bir standartlaşmayla çakışmasıdır. Muharebenin sıcaklığında siluet halinde bile olsa bir *poilu*'nun [Fransız] bir *boche*'den [Alman] veya bir *roshif*'ten [İngiliz] ayırt edilebilmesi açısından, askerî üniformalarda ulusal ayrımlar elbette sürdü. Ancak 19. yüzyılda topların isabetini ve gücünü büyük çapta artırmanın yanı sıra dumansız barutu getiren askerî yenilikler, 18. ve 19. yüzyılların parlak renkli kaputlarından tamamen donuk renkli üniformalara bir geçişi gerekli kıldı. İngilizler 1879 İngiliz-Zulu Savaşı'ndan sonra kaba haki pamuklu kumaşı benimsedi; bu örneği daha sonra Amerikalılar ve Japonlar izledi. Ruslar da 1908'de daha grimsi bir tondaki hakiyi seçti. İtalyanlar gri-yeşil, Almanlar koyu gri, Avusturyalılar ise turna grisi tonda karar kıldı. Orduların büyümesiyle birlikte, ekono-

39 Schorske, *Fin-de-Siècle Vienna*.

mi de sadeleşmeyi zorunlu kıldı. Muharebe alanı gittikçe tekdüze bir görünüme büründü.

Erkek siviller de önceki kuşakların züppeliğinden kaçındı. İngiltere'de IV. George'un naiplik döneminde Beau Brummell tarafından tasarlanan takım elbise, 18. yüzyıl modalarına göre bir sadeleşme sayılırdı. Bu yönelim daha sonra önlenemez biçimde burjuva ağırbaşlılığına doğru ilerledi. Şimdi ancak gösterişli nikâhlarda görülebilen tek düğmeli ve giyene penguen görünümü veren "Newmarket" redingotu, Brummell'in kuyruklu frakının ve Prens Albert'in tercih ettiği kruvaze, yüksek yakalı frakın yerini aldı. Yelekler renkli Çin ipeği yerine siyah ya da gri yünlü kumaştan yapılmaya başladı. Golf pantolonlar yerini uzun pantolonlara, sahneden çekilen konçlar da yerini düz siyah çoraplara bıraktı. Gömlekler tekörnek bir beyazlığa büründü. Yakaların iyice küçülmesiyle birlikte geriye şaşmaz biçimde siyah bir kravatla bağlanan bir çift selüloit tavuk kanadı kaldı. Şapkalar da ufalarak, sonunda melon tipte tekleşti. Şapkaların rengi de siyahtı. Sanki bütün bir toplum matem tutma yolundaydı.

Victoria döneminin kadın giyiminde hiç kuşkusuz daha büyük bir çeşitlilik ve karmaşıklık vardı. Tulumlu proletarya ve yırtık pırtık pantolonlu yoksullar arasında ise farklı türden bir tekörneklik söz konusuydu. Bununla birlikte, Victoria döneminde milliyetçilik yükselirken, Avrupa'nın her yanında ve ABD'nin doğu kıyı şeridinde görülen kıyafet standartlaşması hâlâ bir gerçeklik ve bilmece olarak duruyor. Görünüşe bakılırsa, "Enternasyonal" sadece burjuva giyim tarzı düzeyinde geçerliydi. Sanayi çağında bekleneceği üzere, bu durum makineleşmeyle açıklanabilirdi.

Singer dikiş makinesi 1850'de Massachusetts'in Boston kentine taşınan Isaac Merritt Singer'ın orada Orson C. Phelps'in atölyesinde yapılan makinelerdeki aksaklığın ne olduğunu görmesiyle ortaya çıktı. Dikiş iğnesi düz değil, kıvrık olmalıydı. Mekik çapraz olmalıydı. Ayrıca bütün işleyiş elle değil, ayakla yürütülmeliydi. Tıpkı Marx gibi, Singer da hoş bir adam değildi. Beş farklı kadından toplam yirmi dört çocuğu vardı; bu kadınlardan birinin aleyhinde iki eşlilik davası açması, onu ABD'den kaçmak zorunda bıraktı. Yine Marx – ve özellikle giyim/kozmetik sektörlerinde* 19. ve 20. yüzyılın nüfusa göre yüksek bir oranı oluşturan birçok girişimcisi – gibi, Singer da Yahudi kökenliydi. Marx'la bir başka benzerliği dünyayı değiştirmesiydi; ama Marx'ın aksine, bu daha iyiye doğruydu.

* Şu liste söze hacet bırakmaz: Donna Karan, Calvin Klein, Estee Lauder, Ralph Lauren, Helena Rubenstein, Levi Strauss. Aynı şey büyük mağazalar listesi için de geçerlidir: Abraham & Straus, Bergdorf Goodman, Bloomingdale's, Macy's, Neiman Marcus, Saks and Sears. İngiliz giyim perakendecisi Marks & Spencer'i de unutmamak gerekir.

Sonradan adı Singer Manufacturing Company olarak değiştirilen I. M. Singer & Company, yüz yılı aşkın bir süre önce giysi üretiminde James Hargreaves'in başlatmış olduğu makineleşme sürecini tamamladı. Artık kumaş parçalarının birbirine dikilmesi bile makineyle yapılır hale geldi. Bir çift düğmeden fazlasını dikmemiş olan bir kuşak, bu atılımın devrimci niteliğini kolayca gözardı edebilir. Singer besbelli ki kadınları seven bir adamdı. Kadın soyuna karşılık olarak daha fazla iyilik etmiş başka bir adam var mıdır acaba? Daha önce bir eteğin kenarını dikmek için saatleri bulan zahmetli uğraşın süresi, Singer sayesinde dakikalara ve daha sonraları saniyelere indi. Singer dikiş makinesinin tarihi sanayi devriminin, her verimlilik kazanımının başka bir kazanıma yol açması anlamındaki evrimci mahiyetini tam anlamıyla yansıtır. İlk atılımdan sonra kesintisiz bir mutasyon yaşandı: Kaplumbağa Sırtı modelini (1856) Pırpır (1858), Yeni Aile (1865) ve elektrikle çalışan 99K (1880) modelleri izledi. 1900'e varıldığında üretilen kırk farklı model vardı ve bu sayı 1929'da üç bine çıktı.

Çok az 19. yüzyıl icadının daha hızlı yayıldığı söylenebilir. Singer makinesi Broadway 458 (daha sonra 149) numaradaki New York merkezinden şaşırtıcı hızla yayılarak, Brezilya, Kanada, Almanya, Rusya ve İskoçya'daki imalat tesisleriyle dünyanın gerçek anlamda küresel ilk markalarından biri oldu; Clydebank'teki Kilbowie fabrikası doruk noktasındayken bir milyon metrekarelik alanı kaplamakta ve 12 bin kişiyi istihdam etmekteydi. Şirketin 1904'teki küresel satışları yılda 1,3 milyon makineyi aştı. Bu rakam 1914'te iki katın üzerine çıktı. Marka logosu (dikiş yapan bir kadını saran "S" harfi) her yere girdi; hatta şirketin reklam yazarlarına göre Everest Dağı'nın zirvesinde bile görüldü. Mahatma Gandi modernliğe verdiği tek tük ödünlerden biri olarak, bu makinenin "şimdiye kadar icat edilmiş az sayıdaki yararlı şeylerden biri" olduğunu teslim etti – modern tıptan bile nefret eden bir adamın ağzından çıkan bu sözler elbette övgüydü.[40]

Singer Amerikan avantajının timsaliydi. ABD her zaman olduğu gibi, dünyanın yaradılış itibariyle tehlikeyi göze alan insanlarını çeken bir ülke olma özelliğini sürdürmekle kalmadı. Amerikan nüfusu artık gerçek anlamda benzersiz bir iç pazar oluşturmaya yetecek düzeydeydi. ABD 1870-1913 arasında Britanya'yı yakalayıp geçti. Britanya nüfusu 1820'de ABD nüfusunun iki katıydı. Bu durum 1913'te tersine döndü. Amerika'nın 1870-1913 arasındaki büyüme hızı yüzde 80 oranında daha yüksekti.[41] Daha 1900'de ABD dünya imalat çıktısında yüz-

40 H. C. Martin, "Singer Memories": http://www.singermemories.com/index.html.
41 Maddison, *World Economy*, Tablo B-10, B-21.

de 24'ü bulan payıyla, Britanya'nın yüzde 18'lik payını geride bıraktı.[42] 1913'te kişi başına üretim bakımından bile ABD artık dünyanın bir numaralı sanayi ekonomisiydi.[43] Belki daha da önemlisi, Amerikan üretkenliği (her ne kadar dönüşüm fiilen ancak 1920'lerde tamamlansa da) İngiliz üretkenliğine yetişme yoluna girdi.[44] Aynen İngiliz sanayileşmesinde olduğu gibi, pamuk ve tekstiller Amerika'nın "yaldızlı çağ"ının öncüsü ve merkezi oldu. Birinci Dünya Savaşı öncesindeki yıllarda, Güney bölgesinin ürettiği ham pamuk ABD ihracatında hâlâ yüzde 25'lik paya sahipti.[45] Ancak Amerikan kumaşları çoğunlukla iç tüketim için üretilmekteydi. Pamuklu mallarda Britanya'nın net ihracatı 1910'da 453 milyon dolar, ABD'nin net ihracatı ise ancak 8,5 milyon dolar değerindeydi. Ama belki de en şaşırtıcı istatistik, o sırada pamuklu mallarda ikinci büyük ihracatçının Batılı olmayan bir ülke, geri kalan dünyanın Batı'yla başarılı bir rekabete girme yolunu bulan ilk üyesi olmasıydı. O ülke Japonya'ydı.[46]

Batı'ya Yöneliş

1910'a varıldığında dünya ekonomik bakımdan daha önce emsali görülmeyen düzeyde bütünleşmişti. Dünyayı kenetleyen farklı bağlar –demiryolu, buharlı gemi ve telgraf hatları– neredeyse tamamen Batı icadı ve Batı malıydı. Batı dünyayı küçülttü. ABD'nin bütün demiryolları uç uca eklenebilseydi, dünyanın çevresini üç kez dolanacak uzunluğa ulaşırdı. Bir insanın Versailles'dan Vladivostok'a kadar trenle yolculuk etmesi mümkündü. Buharlı gemilerdeki sürekli ilerlemeler –pervane, demir gövde, bileşenli motorlar ve yüzey kondansatörleri– okyanusları aşmayı kara ulaşımına oranla daha hızlı ve daha ucuz hale getirdi. *Mauretania*'nın (1907) brüt tonajı *Sirius*'unkinin (1838) 46 katıydı, ama motorlarının beygirgücü 219 kat yüksekti; bu nedenle üç misli hıza sahipti ve Atlantik'i çok daha büyük bir kargoyla on altı gün yerine dokuz buçuk günde aşmaktaydı.[47] Okyanusta yük taşımacılığının maliyeti 1870'ten 1910'a kadar üçte biri aşkın bir oranda düştü. Bir ton pamuklu malı demiryoluyla Manchester'dan sadece 50 kilometre ötedeki Liverpool'a göndermenin maliyeti 8 şilin, aynı malları gemiyle 11.600 kilometre ötedeki Bombay'a göndermenin maliyeti ise sade-

42 Kennedy, *Rise and Fall*, s. 190.
43 Bairoch, "International Industrialization Levels".
44 Broadberry, "Total Factor Productivity".
45 Fordham, "'Revisionism' Reconsidered".
46 Clark ve Feenstra, "Technology in the Great Divergence", Tablo 8.
47 Dyos ve Aldcroft, *British Transport*, Tablo 4.

ce 30 şilindi. Gemiyle kumaş göndermenin maliyeti, malların üretim maliyetinin yüzde 1'inden azdı. Süveyş Kanalı'nın (1869) ve Panama Kanalı'nın (1914) açılması dünyayı daha da küçülttü; birincisi Londra-Bombay güzergâhını beşte ikiyi aşkın oranda kısaltırken, ikincisi ABD'nin doğu kıyısından batı kıyısına gemi taşımacılığının maliyetini üçte bir oranında düşürdü.[48] 1860'ların sonuna doğru gütaperka kaplamanın devreye girmesi sayesinde, denizaltı kablolar döşemek ve Londra'dan Bombay'a ya da Halifax'a telgraf göndermek mümkün hale geldi.[49] 1857'de Hint İsyanı'nın Londra'ya bildirilmesi saatte 3,8 millik fiili bir hızla kırk-altı günü bulmuştu. Japonya'da 1891'deki büyük Nobi depremine ilişkin haber ise saatte 246 millik, yani altmış beş kata varan bir hızla bir günde Londra'ya ulaştı.[50]

İnsan işgücü daha önce görülmemiş düzeyde sınırları aştı. 1840-1940 arasında 58 milyon Avrupalı Amerika'ya, 51 milyon Rus Sibirya, Orta Asya ve Mançurya'ya, 52 milyon Hintli ve Çinli Güneydoğu Asya, Avustralezya ya da Hint Okyanusu çevresine göç etti.[51] Güney ve Doğu Asya'dan 2,5 milyona yakın göçmen Amerika'nın yolunu tuttu. 1910'da ABD nüfusunun yedide biri başka ülke doğumluydu; bu henüz kırılamamış bir rekordur.[52] Sermaye de yerküre-nin her tarafına aktı. Britanya geri kalan ülkelere çok büyük miktarda sermaye ihracıyla dünyanın bankeri konumundaydı; dönemin yorumcuları emperyalizmden yakınmak yerine bu İngiliz "tasarruf bolluğu"na övgüler yağdırmalıydı belki de. Dış yatırım patlamasının doruk yıllarında (1872, 1887 ve 1913) İngiliz cari hesap fazlası GSYİH'nin yüzde 7'sini aştı.[53] İngiliz firmaları sadece pamuk değil, pamuk imalatında kullanılan makineleri ve bunları satın almak için gerekli sermayeyi ihraç etmeye hazırdı. Bu ilk küreselleşmenin belki de en ilginç dışavurumu giyimde görüldü. Batı'ya özgü giyim tarzı olağanüstü bir hızla dünyanın geri kalan kesimine yayılarak, geleneksel elbiseleri tarihin giyim kuşam çöplüğüne attı. Bu besbelli ki Singer Manufacturing Company'nin açıkça güttüğü bir niyet değildi. Yenidünya'nın keşfedilişinin 400. yıldönümü vesilesiyle 1892'de düzenlenen Chicago Büyük Kolomb Dünya Fuarı için, Singer "Dünya Kostümleri" adı altında otuz altı kartvizit bastırmıştı. Bu kartvizitlerde her ten renginden insanlar geleneksel kıyafetleri içinde mutlu bir yüz ifadesiyle Singer makineleri kullanırken görülmekteydi. Bu tanıtıma göre, Macar büzgülü gömleğinden Japon ki-

48 Maurer ve Yu, *Big Ditch*, s. 145.
49 Clark ve Feenstra, "Technology in the Great Divergence".
50 Clark, *Farewell to Alms*, Tablo 15.3.
51 McKeown, "Global Migration", s. 156.
52 Carter et al. (ed.), *Historical Statistics of the United States*, Tablo Ad354–443.
53 Mitchell, *Abstract of British Historical Statistics*, s. 333 vd.

monosuna kadar,* her türden kıyafeti bir Singer makinesinin kendisine özgü metal koluyla bir çırpıda dikmek mümkündü. Bosnalılar ve Burmalılar aynı şekilde Isaac Merritt'in dahice buluşundan yarar görecekti; aslına bakılırsa, Cezayir'den Zulu ülkesine kadar herkes için geçerliydi bu. Siyam kralı, Brezilya imparatoru II. Dom Pedro ve Japon imparator Hirohito gibi yabancı hükümdarlar için Singer dikiş makinesinin seçme hediye haline gelişine pek şaşmamak gerekir. Ancak işin cilveli yanı bu noktada başlar. Minnettar alıcılar Singer makinelerini geleneksel elbiselerinin onarımında kullanmak yerine, tamamen farklı bir amaçla kullanmaya, yani Batı tarzı giyimi taklit etmeye yöneldiler. Öne çıkan yeni giysiler erkekler için redingot, dik yakalı beyaz gömlek, fötr şapka ve deri çizme, kadınlar için korse, iç etek ve diz boyunda elbiseydi.

İki kraliyet ve imparatorluk vârisi – Şowa adıyla tahta çıkacak Japon veliaht prensi Hirohito ve VIII. Edward adıyla tahta çıkacak Galler prensi Edward – 1921'de yan yana bir fotoğrafçıya poz verdi. Başına geçecekleri ülkeler coğrafi bakımdan ancak bu kadar uzak olabilirdi. Gelgelelim, ikisi de Henry Poole & Co. adlı meşhur Savile Row terzihanesinin** merdiveninde dururken az çok aynı giysiler içindeydi. Japon prensi bir düğün öncesi alışverişi için Londra'daydı. Daha Cebelitarık'a vardığında, bir Henry Poole temsilcisi oraya kadar gidip ölçüsünü almış ve verileri telgrafla önceden Londra'ya bildirmişti. Henry Poole'un o yıla ilişkin muhasebe defteri, söz konusu Hirohito adına verilen muazzam siparişi gösterir: Askerî üniformalar, nakışlı yelekler, akşam yemeği ceketleri, jaketataylar. Listedeki tipik bir satırda şunlar yazılıdır: "Şık bir kaşmir takım, mavi kumaşlı bir takım ve fitilli flanel bir takım".[54] Hirohito özenle dikilmiş bir İngiliz takım elbisesine rağbet eden tek yabancı ekâbir olmaktan uzaktı. Henry Poole'un bodrum katında, Etiyopya'nın son imparatoru Haile Selasiye'den Rusya'nın son çarı II. Nikolay'a kadar uzanan müşteriler için hazırlanmış binlerce takım elbise kalıbı vardır. Poole'un en sadık müşterisi Kuçbihar mihracesi Jitendra Narayan'ın ömrü boyunca satın aldığı ısmarlama takımların sayısı binin üzerindeydi. Her durumda amaç aynıydı: Kusursuz İngiliz centilmeni kadar iyi giyinmek. Böylece "dünya kostümleri" lanetli hale geldi. Takım elbisenin karşılığı olan Japonca *sebiro* kelimesinin "Savile Row"dan türetilmiş olması anlamlıdır. Bugün bile Tokyo'da satılan en şık takımlar İngiliz tasarımıdır; "İngiltere Mağazası" anla-

54 Firmanın eski sipariş defterlerini ve başka yararlı belgeleri sağlayan Henry Poole'un sahibi Simon Cundey'ye minnettarım.

* Aslında kimono bir makineyle sıkıca dikilmeyi gerektirmeyen bir giysidir.

** Henry Poole'un babası James Poole 1800'lerin başlarında Londra'da "terzi" olarak iş hayatına atılmış ve 1828'de Savile Row 32 numarada bir ek girişi olmak üzere Old Burlington Sokağı 4 numarada dükkânını açmıştı. Zamanla askerî üniformalar yapmaya başladı. Oğlunun başarılı hamlesi ise işletmeyi siviller için makbul saray kıyafetlerinin yapıldığı bir yer olarak düzenlemesi oldu.

mına gelen Eikokuya markasının gördüğü rağbet bu yüzdendir. Tokyo'nun gözde alışveriş ve eğlence merkezi Ginza'da zevk sahibi İngiliz hayranları, mesleğini Savile Row'da öğrenmiş bir terzinin kurduğu İçibankan'ın yolunu tutar hâlâ.

Japon giyim devriminin geçmişi 1870'lere kadar iner. Meici döneminin emperyal elit tabakası *bunmei kaika* ("uygarlık ve aydınlanma") ve *fukoku-kyohei* ("zengin ülke, güçlü ordu") uğruna samuray esvaplarını ve kimonoları bir tarafa atarak, Avrupa taklidi elbiseleri benimsemişti. Bu yenilenme girişiminin ilham kaynağı ABD ve Avrupa'yı kapsayan iki yıllık bir geziydi. Görevli heyetin başındaki Meici bakanı Iwakura Tomomi, Japonların kendi kararıyla yüzyıllarca sürdürülen dışa kapanma politikasının sonucunu, "Uygarlığımız birçok bakımdan onlarınkinden geridir" saptamasıyla kabullenmek zorunda kaldı.[55] Amerikalı Amiral Matthew C. Perry'nin "siyah gemileri"nin tehdidi üzerine 1853-54'te ekonomilerini zorla dış ticarete yeniden açmalarından beri, Japonlar Batı'yı geri kalan dünyadan çok daha zengin ve güçlü hale getiren şeyin ne olduğunu çözme uğraşı içindeydi. *Sugoroku* adlı bir tahta oyununa esin verecek kadar yaygın bir âdete dönüşen Batı gezileri sadece yeni soruları gündeme getirdi. Asıl sebep siyasal sistemleri miydi? Eğitim kurumları mıydı? Kültürleri miydi? Yoksa giyim tarzları mıydı? Emin olamayan Japonlar işi şansa bırakmamaya karar verdiler. Her şeyi taklit ettiler. 1889 tarihli Prusya tarzı anayasadan 1897'de benimsenen İngiliz altın standardına kadar, Japon kurumları Batı modelleri temelinde yeniden düzenlendi. Ordu Almanlar gibi talim yaptı; donanma Britonlar gibi denizlere açıldı. Amerikan tarzı bir resmî ilkokul ve ortaokul sistemi uygulamaya geçirildi. Japonlar o zamana kadar tabu olan sığır etini bile yemeye başladılar ve bazı reformcular Japonca yerine İngilizce konuşmayı önerecek kadar ileri gittiler.

Fakat en belirgin değişim Japonların görünümündeydi. Bu süreç 1870'te sarayda dişleri karartmanın ve kaşları tıraş etmenin resmen yasaklanmasıyla başladı. Aşağı yukarı aynı sıralarda, bakanlar saçlarını Batı tarzında kestirmeye yöneldiler. 1871'de bir imparatorluk fermanıyla üst düzey yetkililere *yofuku*, yani yüksek yakalı beyaz gömlek üzerine Avrupa redingotu giyme talimatı verildi; 1887'ye varıldığında bu giyim bütün memurlar için standartlaştı.[56] Bir yıl sonra reformcu danışmanların tavsiyesi üzerine, o zamana kadar hep gözden uzak kalmış İmparator Meici (Avusturya büyükelçisinin ifadesine göre) "yarı bahriyeli, yarı büyükelçi izlenimini veren garip bir Avrupa üniforması" içinde ilk kez halkın önüne çıktı – epeyce sırma kordonla bezenmiş bir fraktı bu.[57] Silahlı kuv-

55 Beasley, *Japan Encounters the Barbarian*.

56 Bkz. Hirano, *State and Cultural Transformation*, s. 124.

57 Keene, *Emperor of Japan*, s. 12. İmparatorun 1873'te Uçida Kyuiçi tarafından çekilen fotoğrafı için bkz. http://ocw.mit.edu/ans7870/21f/21f.027j/throwing_off_asia_01/emperor_02.html.

vetlerin de Avrupa üniformalarını benimsemeleri istendi. Yeni bahriyeli kıyafetinde İngiliz Kraliyet Donanması esas alınırken, ilk başta Fransız esinli olan karacı kıyafeti daha sonra Prusya üniforması görünümünü aldı.[58] Elit Japon kadınlar da yeni inşa edilen Rokumeikan'da* 1884'te yabancı konukları ağırlamaya başlayınca, Batılı elbiseler giymeye yöneldiler; ancak kimono ev giysisi olarak kaldı. Çocukların giyimi bile Batılılaşmadan nasibini aldı. Seçkin özel okullarda erkek çocuklar için Prusya tarzı üniformalar benimsendi; bunu 1920'lerde (günümüze kadar çok az değişim geçiren) kız üniformaları izledi. Yeni Batılı görünümü en coşkuyla benimseyen kişi, Meici yenilenmesinin başlıca mimarlarından biri olan Okubo Toşimiçi'ydi. Bir zamanlar bol giysiler içinde gururla bağdaş kurmuş kılıçlı bir samuray olarak fotoğraf çektirirken, şık kesimli siyah frakıyla ve elinde silindir şapkasıyla bir koltuğa kaskatı oturmuş olarak poz vermeye başladı. Başında bulunduğu heyet 1872'de İngiltere'ye vardığında, *Newcastle Daily Chronicle* bununla ilgili haberinde şunu belirtti: "Beyefendiler alışılmış sabah kıyafeti içindeydi; tenleri ve doğulu yüz hatları bir yana bırakılırsa, İngiliz refakatçilerinden ayırt edilmeleri zordu." On yedi yıl sonra yeni Japon anayasasının resmen kabul edildiği günde, imparator bir Avrupa mareşali üniforması, eşi mavi ve pembe renkte bir gece elbisesi, hükümet bakanları da sırma apoletli siyah askerî ceketler giydiler.[59]

Batı tarzlarının bu şekilde taklit edilmesini itici bulanlar da vardı; nitekim bazı Batılı karikatüristler Batılılaşmış Japonları tam da maymun gibi tasvir ettiler.[60] Sürecin alçaltıcı yönü Japon gelenekçilerin de hoşuna gitmedi. Okubo 14 Mayıs 1878'de Tokyo'da Devlet Konseyi'nin Akasaka Sarayı'ndaki bir toplantısına giderken, yedi samurayın saldırısına uğrayarak acımasızca öldürüldü. Öldürücü darbe boğazına öylesine şiddetle indirildi ki, kılıç yere çakılıp kaldı.[61] Japon ordusunu Batılılaştırma reformlarını yürüten Omura Masujiro, gelenekçilerin suikastlarına hedef olan başka bir Meici dönemi kurbanıydı; bu kesimin saldırıları Batı yanlısı bakanlar için 1930'lara kadar sürekli bir tehdit oluşturdu. Ancak bir geriye dönüş olmadı. Japonların *buşido* denen samuray düsturuna bağlı kalmasına karşın, Japonya'nın ticaret antlaşmalarında ve genel olarak uluslarara-

58 Malony, "Modernity, Gender and Empire".

59 Bkz. *Illustration of the Ceremony Promulgating the Constitution*, ressamı bilinmiyor (1890).

60 Pennsylvania Eyalet Üniversitesi, *Making Japanese* internet kaynağı http://www.east-asian-history.net/textbooks/MJ/ch3.htm.

61 Keene, *Emperor of Japan*, s. 295.

* Adı "Geyik Uluması Köşkü" anlamına gelen ve tasarımı İngiliz mimar Josiah Conder tarafından yapılan bu binada, balo elbiseleri ve redingotlar giymiş Japon elitleri en son Avrupa ezgileri eşliğinde kadril, vals, polka ve mazurka dansları yaparak eğlenirdi. Garip bir biçimde, Batı kültürünün böyle toptan benimsenmesi Batı dünyasında Japon sanatına dönük bir modayla çakıştı; ancak Vincent van Gogh'un bile kısa bir süre kapıldığı bu moda daha geçiciydi.

sı hukukta eşit muameleyle başlamak üzere, Avrupa ve Amerika imparatorluklarıyla denk konuma ulaşması için Batılılaşmanın kaçınılmaz olduğunu belirten Okubo'nun savı çoğu kimse tarafından benimsendi.[62] Ülkeyi iyi tanıyan bir Batılı gözlemciye göre, Japonları harekete geçiren saik tamamen rasyoneldi:

> Onların büyük tutkusu adam yerine konulmak, beyefendi ve Batılılarla eşit sayılmaktır. Antika libasları içindeyken, kendilerinin ya da ülkelerinin asla ciddiye alınmayacağını biliyorlar. Çok kısa sürede sadece askerler ve samuraylar değil, bütün devlet yetkilileri arasında ve hatta Mikado'nun kendisinde bir kıyafet değişimi gördük. (...) Giysilerdeki bu devrim bütün dünyanın Japonya'yı milletler camiasının eşit bir üyesi olarak tanımasında etkili bir rol oynadı.[63]

Japonlar Batılı giysilerin gelişme bakımından ne kadar güçlü bir etken olduğunu anlamışlardı. Zira bu iş dışa dönük bir makyajın çok ötesindeydi. Japonya'nın Batı dünyası dışında sanayi devriminin dönüştürücü gücüyle tanışan ilk toplum olması açısından, dünya tarihinde önemli bir atılımın parçasıydı.

Yeni giyim tarzının yayılması Japon tekstil sanayisinin hızlı büyümesiyle çakıştı. Japonya'daki pamuklu bez fabrikalarının sayısı 1907-24 arasında katlanarak 118'den 232'ye çıktı, iğlerin sayısı üç katın üzerine ve dokuma tezgâhlarının sayısı yedi kata ulaştı.[64] Daha 1900'de tekstil fabrikaları bütün Japon fabrika işçilerinin yüzde 63'ünü istihdam etmekteydi.[65] On yıl sonra Japonya iplik ve kumaşta Asya'nın yegâne net ihracatçısıydı; hatta ihracatı Almanya, Fransa ve İtalya'yı aştı. Japon tekstil işçileri Asya'da büyük bir arayla en yüksek üretkenliğe sahipti. Japon pamuk sanayisinde işçi başına üretim 1907-24 arasında yüzde 80 arttı – üstelik Adaçi Ginko'nun 1887 tarihli *Dikiş Yapan Hanımlar* tablosunda açıkça görüldüğü gibi, işgücünün büyük çoğunlukla ortalama on yedi yaşındaki genç kadınlardan oluşmasına karşın.[66] Kanegafuçi gibi firmalar açısından, Büyük Bunalım öncesi yıllar sermayenin yüzde 44'ünü aşan kâr düzeyleriyle hızlı büyüme dönemiydi.[67] Japonya Batılı elbiseler giymenin yanı sıra onları üretmeye de yönelerek, Batı'nın modern imalat sektöründeki tekeline son vermişti.

Batı dünyasında olduğu gibi, sanayi atılımları birbirini izledi. İngiliz tasarımlı ilk Japon demiryolu hattı Tokyo ve Yokohama arasında 1870'lerin başların-

62 Gong, *Standard of "Civilization"*.
63 Keene, *Emperor of Japan*, s. 194.
64 Japan Cotton Spinners' Association, *Cotton Statistics of Japan: 1903–1924*, Tablo 1.
65 Wall, *Japan's Century*, s. 17.
66 Kamisaka, *Cotton Mills and Workers*.
67 Moser, *Cotton Textile Industry*, s. 30.

da inşa edildi. Çok geçmeden Tokyo'nun Ginza semtinden başlamak üzere, ülkenin önde gelen kentleri telgraf hatlarına, sokak lambalarına, demir köprülere ve kâğıt duvarlar yerine tuğla duvarlara kavuşmaya başladı. Dört büyük şirket topluluğu (*zaibatsu*) ekonomideki başat aktörler olarak öne çıktı: Mitsui, Mitsubishi, Sumitomo ve Yasuda. İngilizlerin yol göstericiliğiyle, Japonlar buharlı lokomotif satın almaktan bunları üretme aşamasına çarçabuk geçtiler.* Önceki yüz yılın büyük bölümünde tekstil makineleri imalatında başı çekmiş olan Platt Brothers of Oldham adlı İngiliz şirketi 1929'da otomatik Toyoda dokuma tezgâhının Japon mucitlerine ruhsat ücreti öder hale geldi.[68]

Başka hiçbir Asya ülkesi Batılı yaşam tarzını Japonlar kadar coşkuyla benimsemedi. Hindistan'ın İngiliz yönetiminden çıkmasıyla birlikte, Hintli milliyetçiler Gandi'nin peştamalından Nehru'nun yakasız ceketine ve daha sonraları İndira Gandi'nin sarisine kadar varmak üzere Hint giyim tarzlarını geri getirme yönünde bilinçli bir çaba içine girdiler. Batı normlarına bu sembolik karşı çıkış anlaşılır bir şeydi. İngilizlerin korumacı politikaları ve üretkenlik düzeyi Hindistan'ın geleneksel el yapımı dokuma sanayisini çökertmişti. Japonlardan farklı bir tutum takınan Hintliler sanayi devriminin teknolojisini benimsemede ve ondan yararlanmada ağır davrandılar. Bu husus 19. yüzyıl tarihinin birçok bilmecesinden biridir. İngilizler sahip oldukları yeni teknolojiyi tekelleştirmeye yönelmediler; aksine kendi imparatorluklarının her yanına yaydılar. Hintlilere mekanik dokuma tezgâhı, buhar makinesi ve demiryolu Japonlardan çok önce sunuldu. 1900'lerin başlarında Asya'da tekstil donanımı Kara Avrupası'ndakinden daha pahalı değildi. Kömürde de durum aynıydı. Ücret maliyetleri İngiltere'dekinin yüzde 16'sı düzeyindeydi. Asya fabrikalarında mesai süresi bakımından İngiliz fabrikalarındaki gibi yasal sınırlama yoktu. Ham pamuk kaynakları İngiltere'ye oranla çok daha yakındı. Ancak gerek Hindistan'da gerekse (işgücü maliyetinin daha da düşük olduğu) Çin'de bir sanayileşme atılımı ortaya çıkmadı.[69] Bunun açıklaması Hindistan ve Çin'deki ucuz işgücü avantajının son derece düşük üretkenlikle bertaraf olmasıydı. Bir Amerikalı işçi tam olarak aynı donanımı kullanan bir Hintli işçiden ortalama olarak altı ila on kat daha üretkendi.[70] İngiliz ve Amerikalı uzmanlar bu konuda ırka bağlı bünyesel düşüklükten kronik kaytarma alışkanlığına ve aylaklığa kadar çeşitli açıklama-

68 Ibid.

69 Farnie, "Role of Cotton Textiles".

70 Clark ve Feenstra, "Technology in the Great Divergence". Amerikan üretkenliği için bkz. Copeland, "Technical Development".

* Japonların 1893'te Kobe'de ilk lokomotifi yapmalarına Richard Trevithick'in torunları Richard ve Francis Trevithick yardımcı oldu. Japonlar *yatoi* ("canlı makine") adını taktıkları bu tür kişilerin uzmanlığını Meici döneminde büyük bir şevkle özümsediler.

lar ortaya attılar. Bir Bombay fabrikasını gezen Amerikalı bir ziyaretçi, "Gözetimin çok az ya da yetersiz olduğu ve tam bir disiplinsizliğin hüküm sürdüğü her yerde apaçıktı" diye hayıflanmıştı. "Boş iğler ve çözülmüş makaralar ya da bobinler ayaklar altında yuvarlanırken, çöp ve sargı kutuları istifler halinde yığılmış dururken, sepetçi çocuklar ve hatta yaşça daha büyük bazı işçiler gruplar halinde toplanmış olarak *bhang* ve *çunam* çiğnemekle meşguldü. Mahratta denen ustabaşılar çoğunlukla ortalıkta tembelce geziniyorlardı."[71] Modern bir açıklama berbat çalışma koşulları, yani genelde yetersiz havalandırmanın ve aşırı mesainin Lancashire ya da Lowell'da görülmeyen sıcaklıklarla ve hastalıklarla bir araya gelmesi olabilir.[72] Açıklanması daha zor olan şey, 1930'ların sonlarında Bombay tekstil fabrikalarının yüzde 15'ini kapanmak zorunda bırakacak ölçüde, tek bir Asya ülkesinin (Japonya) üretkenlik bakımından hızlı atılımları nasıl yapabildiğiydi.

İngiliz giysilerinin elbette ekonomik modernliğin ötesinde yanları vardı. İngiliz sınıf sistemine özgü incelikli ayrımların en açık ifadesi özenle dikilmiş kumaştı. O dünyada bir insanın sosyal statüsünü takım elbisesinin kesimine göre değerlendirmek doğaldı. Ne yazık ki, Hirohito ve genel olarak Japonlar açısından, bir kişinin değerini ten rengine ve yüz hatlarına göre belirlemenin aynı ölçüde doğal sayıldığı bir dünyaydı bu.

Hirohito ısmarlama Batılı takım elbiseleriyle Japonya'ya dönerken, müstakbel İngiltere kralı VIII. Edward "Kaçık" lakaplı canciğer dostu Binbaşı Edward Dudley Metcalfe'la birlikte bir maskeli baloya gitti. Her ikisi de "Japon kulileri" gibi giyinmişti. Onlar açısından, böyle kostümler Japonların Batılı giysilere bürünmesi kadar absürttü. Nitekim Edward metresine yazdığı bir mektupta Hirohito'dan "hediyelik maymun" diye söz etmiş ve Japon halkının "tavşanlar gibi ürediği" saptamasında bulunmuştu. Hirohito'nun ancak ergenlik çağını geçtikten sonra dışına çıktığı Japonya, Batı'ya modernliğinden dolayı hayranlık duyan ama küstahlığından dolayı kızan bir ülkeydi. Görünüşe bakılırsa, eşit muamele görmesi için, Japonya'nın en gelişkin Batı aksesuarına, yani bir imparatorluğa sahip olmasına gerek vardı. Bu iş pek uzun sürmedi. Japonya'nın Avrupa tarzı donanması 1895'te Çin'in beceriksizce yönetilen Beiyang Filosu'nu Weihaiwei'de tam bir bozguna uğrattı. Dönemin Japon çizimlerinde galipler neredeyse baştan aşağı (simalarıyla bile) Avrupalı gibi görünür; mağlup Çinliler ise aşırı büyük giysi kollarıyla ve örgülü saçlarıyla sanki yenilgiye boyun eğmiş

71 Örneğin bkz. Moser, *Cotton Textile Industry*, s. 102. Ayrıca bkz. Wolcott ve Clark, "Why Nations Fail".

72 Upadhyay, *Existence, Identity and Mobilization*.

gibidir.[73] Ama bu daha başlangıçtı. Savaş ganimeti olarak toprak yerine nakdi tazminata razı olmak zorunda bırakılmanın uyandırdığı hayal kırıklığıyla, Japonlar Avrupalı rol modellerinin kendilerine eşit emperyal statü vermede isteksiz olabileceğini kavramaya başladılar. Japon dışişleri bakanı İnue Kaoru bunu açık yüreklilikle ortaya koydu:

> Doğu Denizi'nde Avrupa tarzı yeni bir imparatorluk kurmalıyız. (...) Otuz sekiz milyonluk halkımızın zihnine bağımsızlığa ve özyönetime dönük bu cesur ruhu ve tutumu nasıl aşılayabiliriz? Kanaatimce, tek yol onların Avrupalılarla çatışmasını ve böylece şahsen rahatsızlık duyarak, dezavantajlı konumlarını kavramalarını ve Batı zindeliğine ilişkin bir duyarlılığa varmalarını sağlamaktır. (...) Bunun da Japonlar ve yabancılar arasında gerçek anlamda serbest münasebetlere fırsat tanımaktan geçtiği görüşündeyim. (...) İmparatorluğumuz ancak bu şekilde antlaşmalar bakımından Batı ülkeleriyle eşit bir konuma ulaşabilir. İmparatorluğumuz ancak bu şekilde bağımsız, müreffeh ve güçlü olabilir.[74]

Batılılarla ilk çatışma 1904'te Mançurya üzerine kopan Rus-Japon Savaşı'yla ortaya çıktı. Japonya'nın deniz ve karadaki kesin zaferi dünyaya bir sinyal verdi: Batı üstünlüğünün ilahi takdire bağlı hiçbir yanı yoktu. Doğru giysilerin yanı sıra doğru kurumlarla ve teknolojiyle, bir Asya imparatorluğu bir Avrupa imparatorluğunu alt edebilirdi. Bir ekonomik tahmin uzmanı daha 1910'da Japonya'nın bizzat Britanya'yı bile yüzyılın sonuna varmadan geçebileceğini öngörebilirdi ve nitekim sonuç öyle oldu; Japonlar 1980'de kişi başına GSYİH bakımından İngilizleri ilk kez geride bıraktı. Ne yazık ki, 1910'dan 1980'e uzanan çizgi hiç de düz değildi.

Zenginlere Kesik Tempolu Caz

Birinci Dünya Savaşı, daha önce gördüğümüz üzere, güdüleri ve yöntemleri denizaşırı ülkelerde bilenmiş imparatorluklar arasındaki bir mücadeleydi. Savaşın sonunda dört hanedanı yıkıldı ve imparatorlukları parçalandı. Amerikan başkanı Woodrow Wilson –ülkesini büyük çaplı bir denizaşırı savaşa bulaştıran dört Demokrat başkanın ilki– çatışmayı ulusların kaderlerini tayin etmelerine dönük bir savaş çerçevesine oturtmaya çalıştı. Ama savaşı yürütmedeki zayıf iradele-

73 Güzel bir örnek Mizono Toşikata'nın Boston'daki Güzel Sanatlar Müzesi'nde bulunan tahta kalıp baskısıdır.

74 Meech-Pekarik, *World of the Meiji Print*, s. 145.

ri Amerikan parası ve askeri sayesinde çıkmazdan kurtulan İngiliz ve Fransız imparatorluklarının onaylamaya pek yanaşmayacakları bir görüştü bu. Özgürlük kokusunu alan sadece Çekler, Estonyalılar, Gürcüler, Macarlar, Litvanyalılar, Letonyalılar, Polonyalılar, Slovaklar ve Ukraynalılar değildi; Araplar, Bengalliler ve dahası Katolik İrlandalılar da aynı kokuyu aldı. İrlanda bir yana bırakılırsa, savaşın ardından ortaya çıkan ulus-devletlerin hiçbiri 1939 sonu itibariyle (belki Macaristan hariç) anlamlı bağımsızlığa sahip değildi. Mazzini'nin kafasındaki Avrupa haritası saman alevi gibi göründükten hemen sonra kaybolmuştu.

Vladimir İliç Lenin'in savaş sonrasına ilişkin alternatif vizyonu, potansiyel olarak bütün Avrasya'ya yayılabilecek bir Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ydi. Bunun rağbet görmesi savaşın istisnai ekonomik koşullarının sonucuydu. Bütün devletlerin savaş giderlerini bir ölçüde kısa vadeli borç tahvilleri çıkararak ve bunları kendi merkez bankalarında nakde çevirerek –kısacası karşılıksız para basarak– finanse etmeleri nedeniyle, savaş boyunca enflasyon ivme kazandı. Birçok erkeğin silah altına alınması yüzünden, işgücü sıkıntıları iç cephedeki işçilere daha yüksek ücretler için bastırma gücünü verdi. 1917'de Fransa, Almanya ve Rusya'da yüz binlerce işçi grevdeydi. Dünyayı önce İspanyol gribi, ardından Rus Bolşevikliği sarstı. 1848'de olduğu gibi, kentlerde asayiş bozuldu; ama bu sefer bulaşıcı hastalık ta Buenos Aires ve Bengal'e, Seattle ve Şanghay'a kadar yayıldı. Ancak proleter devrim tek bir yerde, Bolşeviklerin vahşi bir iç savaşın ardından tekrar toparladığı Rusya İmparatorluğu'nda başarıya ulaştı. Diğer sosyalist önderlerin hiçbiri "demokratik merkeziyetçiliği" (demokrasinin zıddı bir uygulamayı) benimsemede, parlamentarizmi reddetmede ve muhaliflere karşı terörizme başvurmada Lenin kadar acımasız davranmadı. Bolşeviklerin yaptığı şeylerden bazıları (bankaları devletleştirme, topraklara el koyma) dosdoğru Marx ve Engels'in *Manifesto*'sundan alınmaydı. Bazıları ("sindirmeye dönük en büyük gaddarlık ve vahşet ... kan denizleri")[75] daha çok Robespierre kaynaklıydı. Aslında Bolşevik önderliğin diktatörlüğü anlamına gelen "proletarya diktatörlüğü" ise Lenin'in özgün katkısıydı. İvan Turgenyev'in *Babalar ve Oğullar* (1856) romanındaki nihilist karakter Bazarov'un dirilmesinden bile daha beterdi. Sonradan arası açılan dostu Fyodor Dostoyevski'nin *Suç ve Ceza* (1866) romanının sonunda Rusya'yı kaçınması için uyardığı şey, yani katil Raskolnikov'un Asya'dan gelecek "emsali ve benzeri olmayan korkunç salgın" kâbusuydu:

> Salgının bulaştığı kişiler hemen nöbet geçirip çıldırdılar. Fakat insanlar hastalığa yakalananlarda ortaya çıkan tutumla kendilerini çok akıllı ve tereddütsüz doğ-

75 Lenin, *The State and Revolution* (1918).

> ru görmediler. Zaten kendi kararlarını, bilimsel vargılarını, ahlaki kanaatlerini ve inançlarını daha sağlam esaslı görmemişlerdi hiç. Köyler, şehirler ve ülkeler toptan hastalığa yakalanıp çıldırdılar. (...) İnsanlar anlamsız bir öfkeyle birbirlerini öldürdüler; (...) askerler kapışarak birbirlerini kesip biçtiler ve yiyip yuttular.

Bolşevik salgın doğuya doğru neredeyse durmaksızın yayıldı. Batıya doğru ise ne Vistül'ü ne de Kafkasya'nın güneyini aşabildi. Bu duraklama siyasal atılımlarıyla *Zeitgeist*'ın [zamanın ruhu] gerçek tezahürü nasyonalizm ve sosyalizmin sentezini geliştiren becerikli bir üçlü sayesindeydi: Polonya'da Jozef Piłsudski, Türkiye'de Mustafa Kemal Atatürk ve İtalya'da Benito Mussolini. Kızıl Ordu'nun Varşova önünde yenilgiye uğraması (Ağustos 1920), Yunanlıların Anadolu'dan çıkarılması (Eylül 1922) ve faşistlerin Roma üzerine yürüyüşü (Ekim 1922) yeni bir çağın ve yeni bir bakışın başladığının işaretiydi.

"Roma'ya Yürüyüş" olarak anılan gövde gösterisine katılanların çoğu, kanat yakalı ve tozluklu bir takım elbise giyen Mussolini dışında, kara gömleklerden, golf pantolonlardan ve dize kadar çıkan süvari çizmelerinden oluşan derme çatma üniformalar içindeydi. Tasarı ise sokaklarda ve meydanlarda sola karşı daha küçük bir savaşla başlamak üzere, Büyük Savaş'ın erkeksi ve dövüşken erdemlerini barış dönemine taşımaktı. Tekörneklik dönemin düzeniydi; ama gerçek bir ordunun titiz disiplinine dayanmayan bir giyim tekörnekliğiydi bu. Basında çıkan birçok fotoğrafın açıkça gösterdiği üzere, ünlü yürüyüş bile daha çok bir gezinti havasındaydı. Bir siyasal akımın temeli olarak kırmızı renkli gömleği ilk kez İtalyan milliyetçisi Giuseppe Garibaldi kullanmıştı. 1920'lere gelindiğinde sağcılar için renkli gömlek zorunlu hale geldi; İtalyan faşistler kara gömleği yeğ tutarken, Alman Nasyonal Sosyalist SA (Sturmabteilung) birlikleri, daha önce gördüğümüz üzere, sömürge ordusunun kahverengi gömleğini seçti.

Büyük Bunalım yaşanmasaydı, böyle akımlar kötü dikilmiş gömlekleriyle dağılıp meçhule karışmış olacaklardı. 1920'lerin başındaki enflasyondan sonra, 1930'ların başındaki deflasyon Wilson'un ulusal kimlik ve demokrasi esaslı bir Avrupa hayaline öldürücü bir darbe indirdi. Amerikan kapitalizminin krizi borsa hisselerinin yüzde 89 oranında değer kaybetmesini, üretimin üçte bir oranında azalmasını, tüketici fiyatlarının dörtte bir oranında düşmesini ve işsizlik oranının dörtte biri aşmasını getirdi. Avrupa ülkelerinin hepsi krizden bu kadar ağır etkilenmezse de, hiçbiri süreci hasarsız atlatamadı.[76] Devletlerin daha yüksek gümrük vergileriyle kendi sanayilerini koruma yarışına girmeleriyle birlikte küreselleşme düpedüz çöktü. (ABD'de Smoot-Hawley gümrük vergisi yasası ithal pamuklu ma-

76 Cole et al., "Deflation and the International Great Depression".

mul mallar üzerindeki fiili *ad valorem* oranını yüzde 46'ya çıkardı.) Dünya ticareti 1929-32 arasında üçte iki oranında daraldı. Çoğu ülke borç ödememe, paranın değerini düşürme, korumacı gümrük vergileri, ithalat kotaları ve yasakları, ithalat tekelleri ve ihracat primleri gibi önlemlerin bir bileşimini benimsedi. Görünüşe bakılırsa, nasyonal sosyalist devlet anlayışına gün doğmuştu artık.

Bu bir yanılsamaydı. ABD ekonomisinin çöküş izlenimi vermesine karşın, başlıca sebep Federal Rezerv Kurulu'nun bankacılık sistemini yarı yarıya yıkan feci para politikasıydı.[77] Sanayideki ilerlemenin ana kaynağı olan buluşçuluk 1930'larda hız kesmedi. Yeni otomobiller, radyolar ve diğer dayanıklı tüketim malları çoğaldı. Üstelik bu ürünleri DuPont (naylon), Revlon (kozmetik), Proctor & Gamble (Dreft sabun tozu), RCA (radyo ve televizyon) ve IBM (hesap makineleri) gibi yeni şirketler geliştirdi; aynı şirketlerin geliştirip yaydığı bir dizi yeni işletme yönetimi tarzı da vardı. Kapitalizmin yaratıcılığı sinema sektörünün beşiği Hollywood'da en harika biçimiyle ortaya çıktı. ABD ekonomisinin kör paniğin pençesinde olduğu 1931'de büyük stüdyolar Charlie Chaplin'in *Kent Işıkları*, Howard Hughes'un *Birinci Sayfa* ve Marx kardeşlerin *Maymun İşi* filmlerini gösterime sundu. Önceki on yılda alkol yasağı girişimi feci bir başarısızlığa uğrayarak, organize suç örgütlerine dayalı tamamen yeni bir ekonomi doğurmuştu. Ama bu gelişme sinema için bir konu malzemesi yarattı. Yine 1931'de seyirciler James Cagney ve Edward G. Robinson'ı dönemin en müthiş iki gangster filmi *Halk Düşmanı* ve *Küçük Sezar*'da seyretmek için sinemalara akın etti. Amerikalı siyahların en güzel ezgilerinin hemen hepsinin Amerikalı beyazlarca keşfedilmesiyle birlikte, müzik sektörü canlı, plak ve yayın mecralarıyla aynı ölçüde yaratıcı bir gelişme içine girdi. Caz Duke Ellington'un büyük orkestrasının ritmik parçalarıyla doruğuna ulaştı. Otomobil montaj hatlarının durma noktasına vardığı bir dönemde, bu orkestranın çıkardığı plaklar art arda satış rekorları kırdı: "Mood Indigo" (1930), "Creole Rhapsody" (1931), "It Don't Mean a Thing (If It Ain't Got That Swing)" (1932), "Sophisticated Lady" (1933) ve "Solitude" (1934). Bir kölenin torunu olan Ellington ilahilerden New York metrosuna kadar her şeyin taklidini yaparak, dilli ve üflemeli çalgıları daha önce bulunmadıkları bir noktaya taşıdı. Orkestrasının uzun süre çaldığı Cotton Club tam da Harlem Rönesans'ının can damarındaydı. Ellington kendisine yakıştırılan "Dük" takma adına uygun olarak her zaman tiril tiril giyinen biriydi – Savile Row terzihanelerinden Anderson & Sheppard sayesinde.

Kısacası, kapitalizm ölüm döşeğinde olmak şöyle dursun, vahim hasara da uğramış değildi. Sadece kötü yönetimin ve onu izleyen belirsizliğin kurbanı ol-

77 Friedman ve Schwartz, *Monetary History of the United States*.

muştu. Dönemin en akıllı iktisatçısı John Maynard Keynes, bir "kumarhane" olarak nitelendirdiği borsayı alarak, yatırımcıların kararlarını bir gazetenin güzellik yarışmasına benzetti. Büyük Bunalım sona ererken başkanlığa seçilen Franklin D. Roosevelt "vicdansız tefeciler"e çıkıştı. Asıl suçlular önce aşırı gevşek para politikasıyla bir borsa balonunu şişiren ve ardından balonun patlaması üzerine bu politikayı sıkılaştırmaya yönelen (daha doğrusu gevşekliği yeterli düzeyde tutmayı beceremeyen) merkez bankası yetkilileriydi. 1929-33 arasında yaklaşık 15 bin ABD bankası, yani bütün bankaların beşte ikisi battı. Bunun bir sonucu olarak, para arzı sertçe daraltıldı. Fiyatların üçte bir oranında baş aşağı düşüşe geçişiyle birlikte reel faiz oranlarının yüzde 10'un üzerine çıkması, her borçlu kurumu ya da aileyi ezip geçti. Keynes deflasyonun olumsuz etkilerini şöyle özetledi:

> Günümüzün büyük ölçüde borç parayla düşe kalka sürdürülen iş hayatının böyle bir süreçle sekteye uğraması kaçınılmazdır. Şimdilik kepenkleri indirmek iş hayatındaki herkesin çıkarına olacaktır; harcama yapmayı tasarlayan herkesin de siparişlerini elden geldiğince ertelemesi gerekir. Aklı olan adam varlıklarını nakde çevirir, risklerden ve faaliyet girişimlerinden kaçınır, kırsal inzivada nakdi için kendisine söz verilen düzenli değer artışını bekler. Olası bir deflasyon beklentisi kötüdür.[78]

Peki, deflasyon tuzağından nasıl kurtulmak gerekirdi? Ticaretin pineklediği ve sermaye ithalinin donduğu bir ortamda, Keynes'in tavsiyesi –borçlanmayla finanse edilmek üzere bayındırlık işlerine dönük kamu harcamaları– akla uygundu. Ayrıca para birimlerinin sabit dolar kurlarına bağlı olduğu altın standardından vazgeçilmesine, (ticaretin gittikçe bölgesel bloklar içinde yürütülmesine karşın) para değerindeki düşüşle ihracatın canlanmasına ve faiz oranlarının düşmesine katkıda bulundu. Ne var ki, sadece bu tedbirleri benimseyen parlamenter devletler en fazla cılız bir toparlanma sağlayabildi. İşsizlik ancak otoriter rejimlerin sanayiyi geliştirmeye ve silahlanmaya dönük planlar benimsemeleriyle hızlı bir düşüşe geçti. "Tek ülkede sosyalizm" (Rusya) ve "nasyonal sosyalizm" (Almanya) tasarılarının, İngilizce konuşulan iki büyük ekonomide başvurulabilen yöntemlerden üstün çözümler sunar gibi göründüğü alan buydu. Sovyetler Birliği dünyada benzeri olmayan bir hamleyle 1929-32 arasında sanayi üretiminde bir artış sağladı; Stalin yönetimi altında üretilen her bir ton çelik için kaç insanın öldüğünü çok az kimse sordu. (Cevap on dokuzdu.) Almanya'nın iktisat bakanı Hjalmar Schacht'ın ileri sürdüğü gerçeklikler karşısında Hitler'in sabrı-

78 Keynes, *Tract on Monetary Reform* (1924).

nın tükenmesi çok uzun sürmedi; Hitler ödemeler dengesi kısıtlamalarını (kısacası, Reichsbank'ın ihracatı aşan ithalat için ödenecek altından yoksun oluşunu) hesaba katarak silahlanma temposunu yavaşlatmak yerine, Stalin'in Beş Yıllık Planları'nı taklit eden bir Dört Yıllık Plan hazırlattı. Artık açık rekabete giren iki rejim, İspanya İç Savaşı'na müdahalede bulunarak karşıt taraflara yardım etti ve 1937 Paris Dünya Fuarı'nda rakip pavyonlar kurdu. İki totaliter kulenin tepesine kondurulan adaleli devler yakından incelendiğinde ortaya çıkan sadece iki anlamlı farklılık vardı: Komünizmin üstün insanları bir çiftti ve mütevazı giysileri tulum ve iş önlüğünden ibaretti; Ari üstün insanlar ise iki çıplak erkekti. Sosyalist gerçekçiliğin erdemliliğinden daha garip olan tek şey Ari çıplakların cinsiyetsiz oluşuydu. Giymediğimiz şeylerin çoğu kez giydiğimiz şeyler kadar önemli olduğunu hatırlatıcı bir unsur olarak, çıplak beden Eski Yunanlılardan beri Batı sanatının ayrılmaz bir parçası olmuştur. Rönesans'tan sonra Batılı sanatçıların kadınları çeşitli soyunuk hallerde hayranlıkla tasvir etmeleri sonucundan ortaya çıkan erotizm şaheserleri arasında Edouard Manet'nin *Kırda Öğle Yemeği* ve *Olympia* tabloları sayılabilir. Her ikisi de 1863'te yapılmış bu eserler, sırasıyla Giorgione'nin *Fırtına* (yak. 1506) ve Tiziano'nun *Urbino Venüs'ü* (1538) tablolarına saygı nişanesiydi. Ama Nazi çıplakları şaşmaz biçimde şehvet körelticiydi; çünkü erkekler inanılmaz ölçüde kaslı, kadınlar ise tahta göğüslü ve kalçasızdı.

Gerek Stalin gerekse Hitler bir milliyetçilik ve sosyalizm bileşimiyle büyüme ve istihdam vaat ettiler. Her ikisini de sağladılar. 1938'de Amerikan ekonomisinin hâsılası kriz öncesinin 1929'da varılan doruk düzeyinden hâlâ yüzde 6'yı aşkın bir oranda düşüktü; Alman hâsılası yüzde 23 yüksek ve "net maddi hâsıla"ya ilişkin istatistiğe inanmak gerekirse, Sovyet hâsılası daha da yüksekti. Almanya'daki işsizlik daha Nisan 1937'de bir milyon sınırının altına indi; oysa dört yıldan biraz uzun bir süre önce bu rakam altı milyondu. Nisan 1939'da 100 binden az Alman'ın işsiz oluşu tam istihdam kadar iyi sayılırdı. Resmî işsizlik rakamları federal acil işlerde çalışanları kapsayacak şekilde düzeltildiğinde bile, ABD bu konuda çok gerideydi. Modern bir tanıma göre işsizlik oranı 1938'de hâlâ yüzde 12,5'ti. Asıl sorun totaliter büyümenin yaşam standartlarında önemli ölçüde bir yükselmeyi getirmemesiydi. Ekonomik model gerçek anlamda Keynesçi değildi; tüketici harcamaları üzerinde bir çarpan etkisiyle toplam talebi teşvik edecek bir kamu harcamaları artışına başvurması söz konusu değildi. Aksine, planlı ekonomi insan gücünü ağır sanayi, altyapı ve silah yatırımlarında çalışmak üzere seferber etti ve gerekli kaynağı zorunlu tasarrufla sağladı. Bunun bir sonucu olarak tüketim durgunlaştı. Çalışan insanlar ücret aldılar; ama dükkânlarda satın alınabilecek şeylerin sürekli azalması nedeniyle paralarını ta-

sarruf hesaplarına koyma dışında pek seçenekleri kalmadı ve böylece bu para tekrar devlete fon olarak döndü. Nazi propagandası iyi beslenen, şık giyinen ve otobanlarda yeni Volkswagen kaplumbağalarını hızla süren varlıklı çekirdek ailelere ilişkin görüntülerle doluydu. Oysa istatistikler başka bir hikâye anlatıyordu. Silahlanmanın 1934'ten itibaren hızlanmasıyla birlikte, tekstil üretimi durgunlaştı ve ithalat geriledi. Araba sahibi sivillerin sayısı çok azdı.[79] Üçüncü Reich döneminde her geçen yılla birlikte, kahve gibi ithal malları bulmak zorlaştı. Alman erkekleri 1938'de şık görünmek için artık üniformaya bürünmek zorundaydı. Sovyetler Birliği'ndeki durumun aksine, askerî kıyafetin şıklığına hatırı sayılır bir özen gösterildi; siyahlara bürünmüş Schutzstaffel (SS) mensupları, Karl Diebitsch ve Walter Heck'in tasarladığı ve Hugo Boss'un ürettiği son derece meşum şıklıkta giysilere kavuştu.* Bu, faşist modanın doruğuydu.

SS'in ve bir bütün olarak nasyonal sosyalizmin varlık nedeni tüketim değil, yıkımdı. Günümüzde Hossbach Memorandumu olarak bilinen belgeden açıkça anlaşıldığı üzere, Hitler'in ekonomik modeli Almanya'nın maddi gücünün artık ithal etmeye yetmediği hammaddeleri edinmenin bir yolu olarak, kaçınılmaz biçimde "yaşam alanı" kazanmayı, yani komşu toprakları ilhak etmeyi gerektirdi. Böylece silahlanma yoluyla tam istihdama zorla yöneliş savaş ihtimalini gittikçe arttırdı. Askerî teknolojinin düzeyi göz önünde tutulduğunda, 1930'ların sonlarında girişilecek bir savaşın son derece yıkıcı olması kaçınılmazdı. Hava bombardımanının yaratabileceği yıkımın boyutu daha 1937'de Alman ve İtalyan uçaklarının İspanyol Cumhuriyetçilerinin mevzilerine dalıp bombalar bıraktığı Guernica'nın yanı sıra, Japon hava akınlarının ağır hasara uğrattığı Şanghay'da ortaya çıktı. Hava gücü askerler ve siviller arasında panik tohumları ekmeye yönelik bir terör silahıydı. Karada ise tanklar ve diğer mekanize toplar geçmişte Batı Cephesi'nde Birinci Dünya Savaşı'na damgasını vurmuş olan siperlere çakılma sorununu çözdü; bir yandan da siper savaşının avantajlarını gözler önüne serdi. Çünkü "yıldırım savaşı" insan yaşamı açısından çok daha maliyetliydi; açıkta duran muhariplerden belki daha fazla hedef haline gelen siviller İkinci Dünya Savaşı kayıplarının büyük çoğunluğunu oluşturdu.

Yüzeyden bakılınca, İkinci Dünya Savaşı Batı uygarlığının dört ayrı versiyonu arasındaydı: Nasyonal sosyalizm, Sovyet komünizmi, (Japonya'nın da benimsediği) Avrupa emperyalizmi ve Amerikan kapitalizmi. İlk aşamada birincisi ve ikincisi üçüncüye karşı güç birliğine girerken, dördüncüsü tarafsız kaldı. Na-

79 Tooze, *Wages of Destruction*.

* Boss'un Metzingen merkezli şirketi Büyük Bunalım yüzünden 1930'da iflas etmişti. Ertesi yıl Nazi Partisi'ne katılınca, kısa sürede "Hitler Hareketi"nin başlıca üniforma tedarikçileri arasına girdi.

zilerin Sovyetlere ve Japonların Amerikalılara saldırdığı 1941'deki dönüm noktasından sonra, Mihver devletleri Almanya, İtalya ve Japonya'yla birlikte apar topar ele geçirdikleri imparatorluklar ve peşlerine takılan birkaç asalak devlet, Üç Büyük olarak anılan Sovyetler Birliği, Britanya İmparatorluğu ve ABD'nin yanı sıra herkesle karşı karşıya geldi. (Müttefik devletlerin kendileri için kullanmaktan hoşlandıkları "Birleşmiş Milletler" ibaresinin kaynağı buydu.) Oysa gerçekte yıkım tekniğinin korkunç doruğuna ulaşmasıyla birlikte ilginç bir benzeşme ortaya çıktı. Savaşın önde gelen bütün tarafları önceden tasarlanmış son derece karmaşık planlar doğrultusunda piyasa dışı mekanizmalarla kaynakları, yani insan gücünü ve malzemeleri tahsis etmeye yönelik son derece merkezî devlet aygıtları geliştirdi. Hepsi bireysel özgürlüğü topyekûn askerî zafer ve düşmanın koşulsuz teslimi hedefine tabi kıldı. Hepsi sağlam erkekleri emsali görülmemiş bir oranda silah altına aldı. Hepsi sivil yerleşim alanlarını meşru askerî hedefler olarak gördü. Hepsi denetim altında tuttuğu topraklarda seçilmiş sivil topluluklara karşı ayrımcı politika izledi, her ne kadar Almanların ve Rusların güvenilmeyen etnik azınlıklara karşı vahşetine İngilizlerin, Amerikalıların ve İtalyanların pek yaklaştıkları söylenemezse de. Japonların Çinli siviller ve Müttefik savaş esirlerine karşı işledikleri suçlar bile Hitler'in "Yahudi Sorununa Kesin Çözüm" ve Stalin'in daha önceki "Kulakları Bir Sınıf Olarak Tasfiye" politikaları yanında oldukça hafif kalırdı – her iki ibare de soykırımı gizleyen bir örtmeceydi.[80]

Görünüşe bakılırsa, herkes üniformalıydı. 1944'e varıldığında savaşan altı büyük devletin, hemen hepsi erkek olmak üzere, silah altına aldığı insanların sayısı 43 milyondan fazlaydı. Savaşın bütün tarafları hesaba katıldığında, toplam asker mevcudu kesinlikle 100 milyonun üzerindeydi. Bu rakam dünya nüfusunun olsa olsa beşte biri ila dörtte biri kadar olmakla birlikte, öncesiyle ve sonrasıyla modern tarihte büyük bir arayla en yüksek oran demekti.[81] 34 milyonu aşkın Sovyet yurttaşı, 17 milyon Alman, 13 milyon Amerikalı, Britanya İmparatorluğu'nun her yanından yaklaşık 9 milyon sadık uyruk ve 7,5 milyon Japon askerlik yaptı. Bu ülkelerde giyimi devlet iaşesiyle sağlanmayan genç erkekler bir azınlık konumundaydı. Dolayısıyla dünya tekstil sanayisinin büyük bir bölümü askerî üniforma imalatına koşuldu. İnsanların bu üniformalar içinde yaptıkları bir hayli değişkendi. Almanların, Japonların ve Rusların çoğunluğu ölümcül organize şiddetin şu ya da bu biçimine karıştı. Amerikalıların ve İngilizlerin çoğunluğu cephe gerisinde olduğundan, muharebe işi talihsiz bir azınlığa kaldı. Almanya'ya karşı savaş İngiliz istihbaratının, Sovyet insan gücünün

80 Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ferguson, *War of the World*.
81 Harrison, *Economics of World War II*.

ve Amerikan sermayesinin bir bileşimiyle kazanıldı; İngilizler Alman şifrelerini çözdü, Ruslar Alman askerlerini öldürdü ve Amerikalılar Alman kentlerini dümdüz etti. Japonya'ya karşı zafer tek başına olmasa bile ağırlıklı olarak ABD başarısıydı. Adını 1942'de başlatıldığı Manhattan İstihkâm Alanı'ndan alan Manhattan Projesi, savaşı sona erdiren ve dünyayı değiştiren üç atom bombasını üretti. Bunlar New Mexico'da test edildikten sonra 1945'te Hiroşima ve Nagazaki'ye atıldı.

Roosevelt'i Almanların böyle bir silahı geliştirmeye öncülük edebileceği yolunda uyaran Albert Einstein'ın verdiği ilhamla ve Amerikalıların önemini biraz gecikerek kavradığı uranyum-235 izotopunun yarılma özelliklerini ortaya koyan İngiliz buluşunun iteklemesiyle yapılan atom bombası sahiden bir Batı atılımıydı. Geliştirilmesine katkıda bulunan uzmanlar çok sayıda milliyettendi: Amerikalıların yanı sıra Avustralyalılar, Britonlar, Kanadalılar, Danimarkalılar, Almanlar, Macarlar, İtalyanlar ve İsviçreliler. Başta Otto Frisch ve Edward Teller olmak üzere birçoğunun Avrupa'dan gelmiş Yahudi mülteciler olması, sadece Yahudilerin Fransız Devrimi'ni izleyen özgürleşme sonrasında düşünsel yaşamın her alanında oynadığı orantısız derecede büyük rolü değil,* Hitler'in anti-Semitik tutumunun Alman savaş çizgisine ödettiği bedeli de yansıtır. Söz konusu mültecilerden ikisi Sovyet casusuydu. Atom bombasını Batı uygarlığının en büyük eserlerinden biri olarak nitelendirmek tuhaf görünebilir. İnsanoğlunun ölüm saçma kapasitesini çarpıcı düzeyde arttırmasına karşın, bombanın net sonucu, Japonya'ya dönük kanlı bir amfibi çıkarma harekâtı gereğinin önüne geçmekle başlamak üzere, savaşın ölçeğini ve yıkıcılığını azaltmak oldu. Bu gelişme elbette konvansiyonel savaşı ortadan kaldırmadı; 1940'ların bitmesinden kısa bir süre sonra Kore'de uçaklarla ve tanklarla başka bir büyük ve kanlı savaş patlak verdi. Ama atom bombası ve hatta 1952'de Amerikalıların (bir yıl sonra da Sovyetlerin) test ettiği, daha büyük çapta yıkıcılığa sahip hidrojen bombası, ABD ve Sovyetler Birliği'ni kafa kafaya çarpışmaktan caydırarak, bu savaşı ve sonraki bütün çatışmaları sınırlı düzeyde tuttu. Kendilerine verilen yeni sıfatla bu iki süper devletin karşı karşıya geldiği bütün savaşlar sınırlı ve dolaylı bir nitelik taşıdı. Nükleer savaş riskinin hiçbir zaman sıfır düzeyine inmemesine karşın, geriye dönüp baktığımızda, Japonya'nın teslim ol-

* Batı düşünsel yaşamında Yahudilerin 20. yüzyılda özellikle ABD'de oynadığı rolün gerçekten orantısız olması, genetik olduğu kadar kültürel bir avantaja da işaret eder. Dünya nüfusunun yaklaşık yüzde 0,2'sini ve Amerikan nüfusunun yüzde 2'sini oluşturan Yahudiler bütün Nobel ödüllerinin yüzde 22'sini, matematik için verilen bütün Fields madalyalarının yüzde 20'sini ve kırk yaş altındaki iktisatçılara verilen John Clarke Bates madalyalarının yüzde 67'sini almışlardır. Ayrıca Oscar en iyi yönetmen ödüllerinin yüzde 38'i, kurmaca dışı dallardaki Pulitzer ödüllerinin yüzde 20'si ve Grammy ömür boyu başarı ödüllerinin yüzde 13'ü Yahudilere verilmiştir.

masıyla topyekûn savaş çağının sona erdiğini görebiliriz.

Soğuk Savaş bir şekilde sıcaklaşsaydı, galibi büyük olasılıkla Sovyetler Birliği olurdu. İkinci Dünya Savaşı'ndaki ölüm oranının savaş öncesi nüfusun bir yüzdesi olarak ABD'deki düzeyin elli katını bulmasından anlaşılacağı üzere, ağır savaş kayıplarını çok daha iyi kaldırabilecek bir siyasal sisteme sahip olan Sovyetler Birliği'nin gelişkin silahların seri üretimine ideal düzeyde uygun bir ekonomik sistemi de vardı. Nitekim 1974'e varıldığında, Sovyetler stratejik bombardıman uçakları ve balistik füzeler bakımından daha büyük bir cephaneliğe sahipti. Bilimsel açıdan ise sadece biraz daha gerideydi. Ayrıca Üçüncü Dünya olarak bilinen sömürgecilik sonrası toplumlarda Amerikan alternatifine göre çok daha çekici gelen bir ideolojiyle donanmıştı; bu ülkelerdeki yoksul köylüler bütün arazileri ellerinde tutan ve silahlı kuvvetleri denetleyen yoz elit tabakaların boyunduruğu altında ağır bir yaşam sürmekteydi.[82] Aslına bakılırsa, Sovyetlerin "Üçüncü Dünya Savaşı"nı fiilen kazandığı ileri sürülebilirdi. Anlamlı bir sınıf savaşının olduğu yerlerde komünizmin üstün gelmesi mümkündü.[83]

Gelgelelim, Soğuk Savaş toplardan çok tereyağıyla, bombalardan çok top oyunlarıyla yürütüldü. Sürekli mahşeri savaş korkusuyla yaşayan toplumlar yine de sivil yaşama ayak uydurmak zorundaydı; 1950'lerin ve 1960'ların büyük orduları bile 1940'ların ordularından çok küçüktü. ABD silahlı kuvvetleri 1945'te nüfusun yüzde 8,6'sını oluşturan bir mevcuda sahipken, bu oran 1948'de yüzde 1'in altına indi ve sonra Kore ile Vietnam'a Amerikan müdahalelerinin doruğunda dahi asla yüzde 2,2'nin üzerine çıkmadı. SSCB'nin daha militarist bir yapıda kalmasına karşın, asker sayısının nüfusa oranı 1945'te yüzde 7,4'e varan doruk noktaya göre gerilemeye yüz tuttu ve 1957'den sonra hep yüzde 2'nin altında seyretti.[84] Sovyetler Birliği açısından sorun basitti: ABD çok daha çekici bir sivil yaşam versiyonu sunmaktaydı. Üstelik bunun sebebi sadece kaynak donanımındaki yapısal bir üstünlük değildi. Merkezî ekonomik planlama nükleer silah yarışında başarı için vazgeçilmez olmakla birlikte, tüketici taleplerini karşılamaya tamamen elverişsizdi. Planlamacı nihai silahı geliştirip tek bir müşteriye, yani devlete sunmayı en iyi biçimde başarır. Ama zevkleri sürekli değişen milyonlarca tekil tüketicinin arzularını tatmin etmeyi asla başaramaz. Keynes'in baş rakibi olan ve *Kölelik Yolu* (1945) kitabında Batı Avrupa'yı planlama canavarını barış döneminde sürdürmemesi için uyaran Avusturyalı iktisatçı Friedrich von Hayek'in birçok içgörüsünden biri de buydu. Savaş sırasında bütün

82 Westad, *Global Cold War.*
83 Ferguson, *War of the World*, s. 606–17.
84 Verilerin alındığı kaynak Singer ve Small, *Correlates of War.*

zamanların en büyük mali ve parasal teşvikiyle canlandırılan ve topyekûn savaşın yıkımından coğrafi konumla korunan Amerikan piyasa modelini alt edilmez kılan şey, tüketici taleplerini karşılama (ve yaratma) özelliğiydi.

Basit bir örnek bu noktayı gözler önüne serer. Savaştan önce çoğu giysi, terzinin aldığı ölçüye göre yapılırdı. Ama on milyonlarca askerî üniforma imal etme gereği, standart boyların geliştirilmesini teşvik etti. Doğrusu, insan vücut oranlarının aralığı o kadar geniş değildir; insanda boyun ve enin normal bir dağılım göstermesi, çoğumuzun bir medyan endam çevresinde kümeleşmesini getirir. ABD Tarım Bakanlığı'na bağlı Ulusal Ev İdaresi Bürosu 1939-40'ta yaklaşık 15 bin Amerikalı kadını kapsayan bir ulusal anket yürüttü. O zamana kadar kadın oranları üzerine girişilmiş ilk büyük ölçekli bilimsel çalışmaydı bu. Her gönüllüden toplam 59 ölçüm alındı. Sonuçlar 1941'de *Elbise ve Kalıp Çıkarımı İçin Kadın Ölçüleri* adlı kitapta yayımlandı. Standart boylar üniformaların yanı sıra sivil giysilerin seri üretilmesine ve "hazır" satılmasına olanak verdi. Yirmi-otuz yıl içinde sadece varlıklı elit tabaka için ısmarlama giysi yapılır hale geldi: Erkek takım elbiseleri Savile Row, özel kadın giysileri Paris ve Milano çıkışlıydı artık.

Savaş sonrası ABD'de tüketim toplumunun kitlelere yayılan bir olguya dönüşmesi, sosyal sınıflar arasındaki giyim farklılıklarını önemli ölçüde azalttı. Bu durum savaşı izleyen genel bir dengelemenin parçasıydı. 1928'de nüfusun tepedeki yüzde 1'lik kesimi gelirin yaklaşık yüzde 20'sini elde etmekteydi. Bu oran 1952'den 1982'ye kadar Fransa'da tepedeki yüzde 1'lik kesimin payından düşük bir düzeyle sürekli yüzde 9'un altında seyretti.[85] Cepheden dönen askerlere dönük daha iyi eğitim fırsatlarının banliyölerde bir konut yapımı dalgasıyla birleşmesi yaşam kalitesinde belirgin bir iyileşmeyi getirdi. Savaş sonrasında doğan çocukların ebeveynleri önemli ölçüde tüketici kredisi alabilen ilk kuşaktı. Evlerini, arabalarını ve ev aletlerini (buzdolabı, televizyon ve çamaşır makinesi) krediyle satın aldılar.[86] Büyük Bunalım'ın toplumu sarstığı 1930'da Amerikalı ailelerin yarıdan fazlası elektriğe, bir otomobile ve bir buzdolabına sahipti. 1960'a varıldığında Amerikalıların yüzde 80'i bu konforların yanı sıra telefona kavuşmuş durumdaydı. Yeni dayanıklı tüketim mallarının yaygınlaşma hızı gittikçe yükseldi. Çamaşır makinesi 1926'ya kadar inen geçmişiyle Büyük Bunalım öncesinin bir icadıydı; aradan otuz dokuz yılın geçtiği 1965'te hanelerin yarısına girmişti. 1945'te icat edilen klima 1974'te, yani yirmi dokuz yıl sonra yüzde 50 sınırını geçti. Kurutma makinesi 1949'da piyasaya çıktı; yarı yarıya sınırını aşması 1972 gibi bir tarihle yirmi üç yılı buldu. (Aynı tarihte icat edilen bulaşık

85 Piketty ve Saez, "Income Inequality", özellikle Şekil 20.
86 Hyman, "Debtor Nation".

makinesinin yaygınlaşması ise daha yavaş bir süreç izledi; ancak 1997'de her iki haneden birinde kullanılır hale geldi.) Renkli televizyon bütün rekorları kırdı; 1959'da icat edildi ve sadece on dört yıl sonra, yani 1973'te evlerin yarısına girdi. Soğuk Savaş'ın fiilen sona erdiği 1989'da, bütün Amerikalıların üçte ikisi ve belki de daha fazlası, bulaşık makinesi dışında bu cihazların hepsine, ayrıca mikrodalga fırına (icat edilişi 1972) ve videoya (1977) sahipti. Kişisel bilgisayar (1978) edinenlerin oranı yüzde 15, cep telefonu kullananların oranı yüzde 2'ydi. Binyılın sonuna doğru, internetle birlikte bunlar da evlerin yarısında bulunan cihazlardı.[87]

Bu gelişim çizgisinin ulaşılabilir göründüğü toplumlar için Sovyet komünizminin çekiciliği çarçabuk yavanlaştı. Savaş sonrasında Amerikan yardımıyla toparlanan Batı Avrupa, Büyük Bunalım öncesi dönemin büyüme yoluna tekrar hızla girdi (her ne kadar George Marshall'ın adıyla anılan yardım programının en büyük alıcıları aslında en hızlı gelişen ülkeler olmasa da). Faşist iktidarlar Avrupa'nın büyük bir bölümünde sendikaları zayıflatmıştı; bu yüzden işçi-işveren ilişkileri savaş öncesi döneme oranla daha az kavgacı bir yapıya büründü. Grevler daha yüksek katılıma dayanmakla birlikte daha kısa süreliydi artık. İşçi eylemleri sıklık bakımından sadece Britanya, Fransa ve İtalya'da arttı. Batı Avrupa devletleri komünist tehdide karşı kurumsal toplu pazarlık, ekonomik planlama, Keynesçi talep yönetimi ve sosyal refah programları gibi çok sayıda aşıya, 1957'de Roma Antlaşması'nın imzalanmasıyla sınır ötesi ekonomik bütünleşmeyi de eklediler. Aslına bakılırsa, Moskova kaynaklı tehdit o sırada büyük ölçüde gerilemişti. Sovyet dayatmaları, ağır sanayiye katı biçimde verilen ağırlık, tarımın kolektifleştirilmesi ve Milovan Djilas'ın ifadesiyle parti yöneticilerinden oluşan bir "yeni sınıf"ın ortaya çıkışı gibi gelişmeler Berlin'de (1953) ve Budapeşte'de (1956) başkaldırı kıvılcımlarını tutuşturmuştu. Asıl ekonomik mucizelerin yaşandığı Asya'da Japonya'nın yanı sıra Hong Kong, Endonezya, Malezya, Singapur, Güney Kore, Tayvan ve Tayland savaş sonrası dönemde sürekli ve çoğu durumda ivmeli bir büyüme sağladı. Asya'nın küresel GSYİH içindeki payı 1950-90 arasında yüzde 14'ten yüzde 34'e çıktı ve daha da önemlisi, dünyanın diğer bölgelerinin yavaşladığı, hatta Afrika ve Latin Amerika'nın ekonomik küçülmeyle karşı karşıya kaldığı 1970'lerde ve 1980'lerde Asya gelişmeye devam etti. Güney Kore'nin performansı özellikle çarpıcıydı. Kişi başına gelir açısından 1960'ta Gana'nın altında olan bu ülke, 1996'da zengin ülkeler kulübü Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü'ne alınacak kadar ilerledi. 1973-90 arasında dünyanın en hızlı gelişen ekonomisi oldu.

87 Bu rakamlar için meslektaşım Diego Comin'e minnettarım.

Doğu Asya ekonomik mucizesi Soğuk Savaş'ı çözen anahtardı. Eğer Güney Kore yerine Vietnam norm olsaydı, bir başka deyişle ABD'nin askerî müdahaleleri çoğunlukla başarısızlığa uğrasaydı, sonuç pekâlâ daha az sevindirici olabilirdi. Peki, bu farklılığı yaratan neydi? Birincisi, ABD ve müttefikleri (en başta Malezya'da Britanya) askerî müdahalelerden sonra hükümetlere inandırıcı güvenlik garantileri verebildiler. İkincisi, çatışma sonrasındaki reformlar büyüme için sağlam kurumsal temeller yarattı; bunun mükemmel bir örneği 1946'da Japonya'da (Meici reformcularının bir eksikliğini gideren) toprak reformuyla feodalizm kalıntılarının süpürülmesi ve mülk sahipliğinin önemli ölçüde eşitlenmesiydi. Üçüncüsü, ABD'nin savunduğu gittikçe açık küresel ekonomik düzen en çok söz konusu Asya ülkelerine yaradı. Son olarak, bu ülkeler tasarrufları ilk aşamadaki kilit sektörü haliyle tekstil olan ihracat sanayilerine aktarmaya dönük çeşitli devlet güdümü yöntemlerine başvurdular. Tüketim toplumu Doğu Asyalılara sadece bir rol modeli değil, ucuz kumaşları için bir pazar da sağladı.

Japon örneğini izleyerek, pamuklu mallar gibi ürünlerin ihracatıyla sanayileşen "Asya kaplanları"ndan hemen hiçbirinin bu işi demokratik kurumlar aracılığıyla başarmadığını belirtmek gerekir. Güney Kore'nin sanayi devrimine Park Chung-hee (1960-79) ve Chun Doo-hwan (1980-87) adlı generaller öncülük etti. Singapur'da Lee Kuan Yew (aydın bir yönetici olmakla birlikte) ve Endonezya'da Suharto esasen mutlak iktidar sahibiydi; Tayvan ve Japonya'da tek parti yönetimleri vardı. Hong Kong 1997'ye kadar bir İngiliz sömürgesi olarak kaldı. Ne var ki, bu ülkelerin hepsinde ekonomik başarıyı biraz gecikmeli olarak demokratikleşme izledi. Kısacası, Doğu Asya'nın Sovyet çekim alanının dışına çıkması Amerikan tüketim toplumunun bir paydaşı haline gelmesi sayesindeydi. ABD müdahalelerinin daha kısa süreli olduğu ve hatta daha kötü sonuca yol açtığı ülkelerde (İran, Guatemala, Kongo, Brezilya, Dominik Cumhuriyeti ve Şili) ve Sovyet müdahalesinin ya da yardımının daha etkili olduğu ülkelerde (Küba, Vietnam, Angola ve Etiyopya) çok farklı bir gelişim çizgisi görüldü.

Öngördüğü standartlaşmayla birlikte kitlesel tüketimin aşırı bireycilikle bir şekilde bağdaştırılabilmesi, Batı uygarlığının en akıllıca numaralarından biriydi. Ama bunun nasıl başarıldığını anlamanın anahtarı çok basit bir olgudadır. Sovyetler Birliği renkli televizyonu ya da mikrodalga fırını icat edip yaygınlaştırmada geri kaldığı için belki mazur görülebilir. Ama tüketim toplumunun bütün belirleyici ürünleri teknolojik bakımdan karmaşık değildi. En basiti de aslında ABD'nin Batı kıyı şeridinde icat edilen bir tür işçi pantolonuydu. Bütün Soğuk Savaş'ın belki de en büyük gizemi, işçi cennetinin doğru dürüst bir kot üretmeyi niçin beceremediğidir.

Kot Cini

Bu evrensel giysinin Vahşi Batı'da doğuşu çok eskiye iner. Blucin, yani kot pantolon madencilerin ve kovboyların pratik iş elbisesi olarak sahneye çıktı. Yıllar sonra 1970'lerde dünyanın en popüler giyim eşyası ve aynı zamanda Sovyet ekonomik sistemindeki aksaklığın güçlü bir siyasal simgesi oldu. Peki, niçin? Sovyetler aynen atom bombasını taklit ettikleri gibi, Levi 501'leri niçin taklit edemediler?

Bugün bildiğimiz biçimiyle kot 1873'te, Bavyera doğumlu manifaturacı Levi Strauss'un ve Reno'da terzilik yapan Jacob Davis'in, madenci "tulumu" ceplerini sağlamlaştırmak üzere bakır perçin kullanma konusunda patent almalarıyla icat edildi. Kullandıkları denim adlı kaba kumaş New Hampshire eyaletinin Manchester kentindeki Amoskeag Fabrikası'nda Amerikan malı pamuğun yine Amerikan malı çivitle boyandığı bir işlemle imal edilmekteydi. İlk Levi's fabrikaları San Francisco'da kuruldu. İki at tarafından çekiştirilmekle birlikte parçalanmayan Levi's kotu görüntüsünün yer aldığı meşhur deri etiket ilk kez 1886'da orada kullanıldı; etiketteki kırmızı şerit ise 1936'da eklendi. Kot ucuza mal olan, kolay temizlenen, zor yıpranan ve rahat giyilen bir pantolondu. Ama aynı şey Britanya'da giyilen (ve en çok Churchill'in savaş sırasında giydiği türle tanınan) kaba kumaşlı diğer işçi tulumları için de geçerliydi. ABD'nin birçok eyalet hapishanesinde mahkûmlara da giydirilen California kotu nasıl oldu da moda dünyasına egemen oldu? Bunun cevabı 20. yüzyılın en başarılı sektörlerinden ikisini oluşturan sinema ve pazarlamada yatar.

Bu iş genç John Wayne'in *Posta Arabası* (1939) filminde ilk kovboy filmlerinin püsküllü şık pantolonu yerine sade kotu giymesiyle başladı. Ardından Marlon Brando'nun *Vahşi Hücum* (1953) filmindeki kotlu ve deri montlu hali geldi; bunu James Dean'in *Asi Gençlik* (1955) filmindeki kırmızı (ceket), beyaz (tişört) ve mavi (kot) kıyafeti ve Elvis Presley'in *Jailhouse Rock* (1957) filmindeki siyah kotu izledi. Pazarlamacılar bu yeni kaba ve sert görünüme, reklam yöneticisi Leo Burnett'in 1954'te geliştirdiği "Marlboro Adam"la, yani sigara içen, kot pantolonlu kovboy tipiyle destek verdi. Marilyn Monroe kot kumaşı ilk benimseyen yıldızlardandı; ilk mankenlik çekimlerinin birinde mahkûm giysisiyle baştan çıkarıcı bir poz verdi. Başından itibaren kilit unsur, kot pantolon ve haşarı gençlik arasındaki bağlantıydı. Daha 1830'larda Mormon akımının lideri Brigham Young düğmeli pantolonları "zinaya davet edici" diye kınamıştı. *Life* dergisi 1944'te Wellesley College'ın iki kız öğrencisinin kot pantolonlu fotoğrafını ya-

yımlayarak bir fırtına kopardı.[88] Levi's firmasının rakibi Lee'nin pantolona fermuarı eklediği sırada, kotun cinsel arzu uyandırma şöhreti artık yerleşmişti – bedeni sıkıca saran kot giymiş birisiyle seks yapmanın ne kadar zor olduğu düşünülürse, garip bir sonuç sayılır bu. Kot pantolon sınıf atlama yolundaydı. İlk başta ırgatların ve mahkûmların kıçındaydı; savaş sırasında savunma sanayisi işçilerinin zorunlu giysisi oldu; savaş sonrası yıllarda motosikletli gangsterlere bulaştı; ABD'nin batı kıyı şeridinde ve ardından seçkin üniversite öğrencileri arasında kabul gördü; 1960'larda "serseri" yazarlara, folk şarkıcılarına ve pop topluluklarına terfi etti; sonunda Richard Nixon'la birlikte bütün ABD başkanlarınca halk önünde giyilir hale geldi. Levi's şirketinin büyüme hızı çarpıcıydı. Yıllık kot satışı 1948'de 4 milyonken, 1959'da 10 milyona çıktı. Cirosu 1964-75 arasında on katlık artışla, 1 milyar dolar sınırını aştı; 1979'da da 2 milyar dolara ulaştı. Üstelik Levi's başarılı birkaç markadan sadece biriydi; Lee ve Wrangler de onunla çekişecek düzeydeydi.

Amerika'ya özgü bu giysilerin başka ülkelerin insanlarına da aynı ölçüde çekici geldiği, Levi's şirketinin 1960'lı ve 1970'li yıllardaki ihracat hamlesiyle açık seçik ortaya çıktı. Dünyanın her yanındaki gençler için, kot savaş sonrası dönemin katı giyim kurallarına karşı bir kuşak isyanının simgesi haline geldi. Kot cini şişeden çıkmıştı ve bu şişe de büyük olasılıkla özgün kıvrımlı Coca-Cola şişesiydi. Levi Strauss & Co. firmasının reklamlarda belirttiği "dünyayı giydirme" hedefine ulaşması artık an meselesi gibiydi. *Life* 1972'deki bir sayısında "Dünya Artık Blucin Ülkesi" diye ilan etti.[89] Levi's yurtdışına açılırken Coca-Cola'nın izinden ilerledi. John Pemberton'un koka yaprağından elde edilen kokain ve kola yemişinden elde edilen kafein karışımına karbonat katmasıyla 1886'da ortaya çıkan bu köpüklü kahverengi sıvı, bir küresel marka olarak Singer'ı bile geride bırakmayı başardı. Coca-Cola daha 1929'da kendisini "Uluslararası İçecek" olarak nitelendirdi; o sırada satıldığı 78 ülke arasında Burma bile vardı ve yatık el yazılı özgün logosunu Rangun'daki Schwe Dagon Pagodası'nın girişinde aykırı bir duruşla görmek mümkündü.[90] Şirket İkinci Dünya Savaşı sırasında çarpışmalara sahne olan altı ülkede 64 ayrı şişeleme tesisini işletmeyi başardı. Hatta Vietnam Savaşı'nın doruğuna vardığı 1973'te Laos'ta bir şişeleme tesisi açtı.

Ne var ki, Levi's ve Coca-Cola için, Soğuk Savaş'ın sonucunda Avrupa boyunca çekilen Demirperde'den daha aşılmaz bir engel yoktu. Nitekim Coca-Cola patronu Robert W. Woodruff Temmuz 1959'da Moskova Amerikan Ulu-

88 Sullivan, *Jeans*, s. 9, 77.
89 Ibid., s. 214 vd.
90 "Coca-Cola as Sold Throughout the World", *Red Barrel*, 8, 3 (Mart 1929).

sal Sergisi'ne katılmayı ilke olarak reddetti. Açılış töreninde Sovyet lideri Nikita Kruşçev ve ABD başkan yardımcısı Richard Nixon'ın televizyona yansıyan tartışmasından sonra, rakip firma Pepsi'nin kendi meşrubatını denemek üzere Sovyet liderine içirerek vurduğu darbe üzerine Nixon'ı şahsen suçladı.[91]

Soğuk Savaş retoriğinde "Batı" ve "Doğu" safları her zaman açıktı. Doğu Elbe Nehri'nin Almanya Federal Cumhuriyeti ve Alman Demokratik Cumhuriyeti sınırından geçtiği yerde başlar, Kore Demokratik Halk Cumhuriyeti ve Kore Cumhuriyeti sınırında biterdi. Ama Ortadoğu'dan Uzakdoğu'ya kadar uzanan gerçek Doğu'nun bakış açısından, dünya biri kapitalist, diğeri komünist iki rakip Batı bloku arasında basbayağı bölünmüş gibiydi. İktidardaki kişiler aşağı yukarı benzer görünümdeydi. Nitekim Sovyetler Birliği birçok bakımdan ABD'yi taklit etme, aynı silahları ve hatta aynı tüketim mallarını üretme özlemi içindeydi. Kruşçev'in Nixon'la "mutfak tartışması"nda fazlasıyla açık ettiği gibi, Sovyetler her üründe Amerikalılarla boy ölçüşme peşindeydi. Giyim bakımından iki adam arasında göze çarpan pek ayrılık yoktu. Pazarlaması beklenen renkli televizyon teknolojisini batırmak istercesine baştan aşağı siyah ve beyaza bürünmüş olan Nixon, asıl mesleğine uygun olarak asık suratlı California'lı avukat gibiydi. Kruşçev ise açık renkli takım elbisesiyle ve şapkasıyla, beyaz üstünlüğünü savunan ve öğle yemeğinde Martini'yi biraz kaçırmış olan bir Kongre üyesine benzemekteydi daha çok.

Dünyanın her yanındaki gençler gibi, Sovyetler Birliği'ndeki ve onun uydusu Doğu Avrupa ülkelerindeki ergenler kot pantolon giyme sevdasındaydı. Dolayısıyla savaş sonrası dünyada ABD'nin baş rakibinin bu son derece sade giyim eşyasını taklit etmekten kaçınması gerçekten tuhaftır. Kot kumaşa dönük Batı furyasının Sovyetler için hayatı kolaylaştırmış olacağı düşünülebilir. Ne de olsa, Sovyetler Birliği proleter cenneti sayılmaktaydı ve kot pantolonun yapımı sözgelimi Sta-Prest pantolonlarına (1964'te piyasaya sürülen başka bir Levi Strauss icadı) göre çok daha kolaydı. Her nedense komünist blok, çalışkan Sovyet işçisinin erdemlerini aynı ölçüde iyi simgeleyebilecek bir giysinin çekiciliğini anlayamadı. Aksine, kısa sürede ayrılmaz biçimde birbirine bağlanan kot ve pop müzik, Batı üstünlüğünün tipik simgelerine dönüştü. Üstelik nükleer savaş başlıklarından farklı olarak, kot pantolonlar fiilen Sovyetlere karşı fırlatılmış durumdaydı: Levi's 1959'da ve 1967'de Moskova'da sergiler açtı.

Altmışlı yıllarda Demirperde gerisindeki, örneğin Doğu Berlin'deki bir öğrenci için Genç Öncülere özgü bir izci üniforması can atılacak bir şey değildi. Asıl is-

91 Bkz. Allen, *Secret Formula*, s. 325.

tediği şey Batı'daki bütün genç züppeler gibi giyinmekti. O sırada bir Doğu Alman öğrencisi olan Stefan Wolle anılarında şunu belirtir:

> [Doğu Almanya'da kot satın almak] önceleri mümkün değildi. Kot Anglosakson kültür emperyalizminin timsali gibi görülüyordu. Bu pantolonu giyenlere sertçe kaş çatılıyordu. Üstelik satın alma olanağı da yoktu. [Ama] birçok kişi Batı'daki akrabaları aracılığıyla getirtme yolunu buldu. (...) Kot giyilmesi öğretmenleri, işyeri yöneticilerini ve sokaktaki polisleri kızdıran bir şeydi. Devleti tehdit eder gibi görünen Batı mallarının satıldığı bir karaborsa ortaya çıktı zamanla.[92]

Batı giysilerinin cazibesi öylesine yüksekti ki, Sovyet güvenlik görevlileri "kot kumaşından yapılmış eşyaları elde etmek için her yola başvurma arzusundan kaynaklanan yasa ihlalleri"ni belirtmek için "kot suçları" diye bir tabir uydurdular. Che Guevara'nın eski silah arkadaşı olan solcu Fransız felsefeci Régis Debray 1986'da şu saptamada bulundu: "Rock müziği, videolar, kot pantolon, ayaküstü yiyecek, haber kanalları ve TV uyduları bütün Kızıl Ordu'dan daha büyük güce sahiptir."[93] Böyle olduğu 1980'lerin ortalarında açıkça görüldü. Ama 1968'de hiç de kesin bir gerçek değildi.

1968 Paris'ten Prag'a, Berlin'den Berkeley'ye ve hatta Pekin'e kadar her bakımdan bir devrim yılıydı.[94] Ama Soğuk Savaş'ın iki kutuplu egemenliğini sarsan bütün bu gelişmelerin ortak etkeni gençlikti. Modern çağda on beş ile yirmi dört yaş arasındaki kesimin nüfus içindeki oranının 1968'i izleyen on yıldaki düzeye çıktığı dönemler nadirdir. ABD nüfusu içinde gençlerin oranı 1950'lerin ortalarında yüzde 11 gibi düşük bir düzeye indikten sonra, 1970'lerin ortalarında yüzde 17'yle doruk noktaya yükseldi. Latin Amerika ve Asya'da bu oran yüzde 20'yi aştı. Öte yandan, özellikle ABD'de yükseköğrenim olanaklarının genişlemesi gençlerin daha yüksek bir oranda üniversiteye girmelerini getirdi. Üniversite öğrencileri 1928'de Amerikan nüfusunun yüzde 1'ine bile varmazken, bu oran 1968'de yüzde 3'ü geçti. Aynı yaygınlaşma daha düşük bir oranla Avrupa'da da gerçekleşti. Savaş sonrasında doğmuş bu yeni kuşak genç, kalabalık, eğitimli ve varlıklıydı. Babalarının özgürlük için çarpışan ve kendilerine böyle fırsatları sağlayan kuşağına minnettar olmaları için her türlü sebep vardı. Ama onlar ayaklandılar.

92 Yazarla görüşme, 2009. Ayrıca bkz. Wolle, *Traum von der Revolte*, özellikle s. 56–61.
93 Debray, "The Third World", http://www.digitalnpq.org/archive/1986_spring/kalashnikov.html
94 Suri, *Power and Protest*.

Fransız öğrenciler 22 Mart 1968'de Paris Üniversitesi'nin "çatlak Nanterre" adı takılan çirkin beton kampusunun sekizinci katındaki öğretim üyeleri dinlenme odasını işgal ettiler. Mayıs ayına girildiğinde seçkin Sorbonne Üniversitesi'nin de katılımıyla on binlerce öğrenci Paris sokaklarında polisle çatışmaktaydı.[95] Zayıflamış hükümeti daha yüksek ücretler için sıkıştırma fırsatını yakalayan sendikaların harekete geçmesiyle bir genel grev ülkeyi sardı. Benzer sahneler Berkeley'deki California Üniversitesi'nde, Berlin'deki Özgür Üniversite'de ve hatta Harvard Üniversitesi'nde de yaşandı. Harvard'da Demokratik Toplumdan Yana Öğrenciler adlı örgütün üyeleri rektörün evini işgal ederken, İşçi-Öğrenci İttifakı'nın üyeleri bir baskınla ele geçirdikleri ve içindeki dekanları kovdukları Üniversite İdare Binası'nın adını geçici olarak Che Guevara Binası diye değiştirdiler.

Yüzeyden bakıldığında, bu kampus ayaklanması Güney Vietnam'ın bağımsızlığını korumak için ABD'nin yürüttüğü savaşa yönelikti. 1968'e varıldığında 30 binden fazla Amerikalının canına mal olan bu savaş, kamuoyu desteğini büyük ölçüde yitirmişti. 68'li gençler ABD'nin Güney bölgesinde ırk eşitliği önünde kalmış engellere karşı Amerikalı siyahların klasik anlamda liberal bir mücadele olarak yürüttüğü Yurttaşlık Hakları hareketine de destek verdi. Bununla birlikte 1968'in dili Marksist olduğu için, İsrail'den Çinhindi'ne kadar hemen her çatışma anti-emperyalist bir mücadele gibi sunuldu. Daniel Cohn-Bendit ("Kızıl Danny") ve Rudi Dutschke gibi daha doktriner öğrenci liderlerine göre, hedef "kapitalizmin merkezlerinde başkaldırı" olmalıydı. Kendilerini *les enragés* ["öfkeliler"] olarak adlandıran bir grup, "Son kapitalist son bürokratın bağırsaklarıyla asılmadıkça insanlık mutluluğa erişemeyecektir" diye ilan etti. Durumcular olarak tanınan anarşist akım bizzat çalışmanın kaldırılmasını isteyerek, öğrenci destekçilerine *Ne travaillez jamais* ["Asla Çalışmayın"] çağrısında bulundu.[96] Ancak devrimin gerçek hedeflerini açığa vuran çok pratik bir talep vardı ve o da erkek öğrencilerin kız öğrenci yurtlarına serbestçe girebilmesiydi – "pantolonunun önünü açtığın kadar zihnini de aç" öğüdü buradan çıktı. Bir duvar yazısının ifadesiyle: "Canım sevişmek istedikçe, devrim isteğim artıyor. Canım devrim yapmak istedikçe, sevişme isteğim artıyor."[97] Kız öğrenciler o zamana kadar tabu gibi görülen açık saçıklık deneylerine özendirildi. Mao'nun Kızıl Muhafızlarına özgü boru gibi çakşırlardan hippilerin İspanyol paçalı kotlarına kadar, 1968 devriminin esası giyimdi. Mini eteklerden bikinilere kadar, cinsel devrimin esa-

95 Kurlansky, *1968*.
96 Marshall, *Demanding the Impossible*, s. 551 vd.
97 1968 duvar yazıları için bkz. http://www.bopsecrets.org/CF/graffiti.htm.

sı soyunup çıplak kalmaktı. Eğlence partilerini siyasal partiden daha çok seven Avustralya asıllı feminist Germaine Greer, "Kadınlar kapitalist devlette kendilerine biçilen ana tüketici rolünü reddetmelidir" diye ilan etti.[98]

İşin ironik tarafı, Vietnam'daki Amerikan emperyalizmini sürekli kınayan ve sembolik bir eylem olarak Paris'teki American Express şubesinin camlarını kıran 68'lilerin Amerikan popüler kültürüne kronik biçimde bağımlı olmalarıydı. Düşük belle ve İspanyol paçayla yeni bir biçime bürünen kot pantolon, gençlik ayaklanmasının üniforması olarak kaldı. Plak şirketleri ayaklanma müziğini sunmayı sürdürdüler. Rolling Stones'un (Aralık 1968'de Decca'da piyasaya sürülen) "Sokak Kavgacısı" ve Beatles'ın (kendi Apple etiketiyle dört ay önce piyasaya sürülen) "Devrim" adlı şarkıları, devrimin yararları konusunda açıkça kuşkucuydu. Kot pantolon ve plak 20. yüzyıl sonlarındaki kapitalizmin en başarılı ürünleri arasındaydı. Aynen 1920'lerde olduğu gibi, bu kez uyuşturuculara yönelik bir yasak politikası "organize suç" örgütlerine yeni bir fırsat kapısı açtı. Fransız Durumcularının dangalakça maddiyatçılık ve her yere sinmiş reklam (Guy Debord'un alaycı nitelendirmesiyle "temaşa toplumu") kültürü olarak gördükleri tüketim toplumunu yerin dibine batırmaları mazur görülse bile, Paris'te kapitalizme başkaldıranlar sistemin kendilerine sağladığı kazanımları fena halde hafife alan bir tutum içine girdiler. Ayrıcalıklı orta sınıf "hippi"lerinden nefret eden taşralı ve mavi yakalı polislerle ara sıra coplu dalaşmalar yaşansa da, Batı dünyasındaki resmî makamlar genellikle öğrencilere protesto etme özgürlüğünü tanıdılar. Nitekim üniversitelerin çoğu öğrenci taleplerine boyun eğdi. Başka bir ironi "savaşmak yerine sevişme"yi yeğ tutan bir gençlik hareketinin sonunda şiddetle epeyce özdeşleşmesiydi: Amerikan kentlerinde ırk çatışmaları, cinayet oranında bir yükseliş, Batı Avrupa ve Ortadoğu'da terörizm. Filistin Kurtuluş Örgütü'nün (FKÖ) 23 Temmuz 1968'de Roma'dan Tel Aviv'e gitmekte olan bir El Al uçağını kaçırmasıyla birlikte yeni bir çağ başladı. FKÖ lideri Yaser Arafat'ın takmaktan hoşlandığı kefiye çok geçmeden Che Guevara'nın beresi kadar moda oldu.

1968'de Demirperde'den geçmek aynadan geçmek gibi bir şeydi. Batı Avrupa'dan giden ziyaretçiye birçok şey tanıdık gelirdi. Avrupa'nın her iki yarısındaki kent planlamacıları aynı hataya düşerek, insanları kent merkezlerinden uzaklaştırmış ve savaş sonrası dönemin mimarlarını büyüleyen katı işlevsel Bauhaus tarzındaki sevimsiz, külüstür apartman bloklarına tıkmışlardı. Ama bazı bildik şeylerin taban tabana zıt anlamlar taşıması mümkündü. Prag'da da uzun saç ve kot pantolon, ülke gençliğinin düz ense, kısa saç, polyester takım elbise ve

98 Greer, *Female Eunuch*, s. 322.

kırmızı kravat biçimindeki Komünist Parti idealine karşı tuttuğu modaydı. Ama rağbetin sebebi tam da kapitalist Batı'yı hatırlatma özelliğiydi. Hatta Çekler kota *Texasskis* (Texas pantolonu) adını vermişlerdi.[99] Planlamacıların böyle giysileri üretmeye yanaşmamaları nedeniyle, elde edilmelerinin tek yolu kaçakçılıktı. Çek Beatles'ı olmaya özenen Olympic pop topluluğunun* solisti Petr Janda ilk Levi 501 pantolonunu bu şekilde edinmişti; ona çok kısa gelse de, arkadaşlarını hasetten çatlatmaya yeterliydi.[100] Paris'teki durum Prag'da da ortaya çıktı: Üniversiteler kuşak çatışmasının alevlendiği alana dönüştü. Asi şair Allen Ginsberg 1965 ilkbaharında Karlova Üniversitesi'ni ziyaret etti; yazılarının "uygunsuz ve ahlaken tehlikeli" olduğu gerekçesiyle mayıs başlarında sınır dışı edildi. Kasım 1967'de Karlova Üniversitesi öğrencileri bir elektrik kesintisi sırasında toplandı ve ellerinde mumlarla Prag merkezine doğru yürüyüşe geçti. Protestoya katılan öğrencilerden biri olan Ivan Touška o günü şöyle anlatıyor:

> O sırada elektrik kesintileri sıkça görülen bir şeydi ve ilk protestoda mumlar pratik bir simgeydi. Yakacak mumumuz olsa da, elektrik ışığı istiyorduk. Ama "Işık istiyoruz" sloganının daha geniş bir genel anlamı olduğu açıktı: Dönemin en yüksek siyasal organının, yani Çekoslovakya Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin "karanlığına" karşı "ışık".[101]

Alexander Dubček ekonomik ve siyasal liberalleşmeyi amaçlayan "Eylem Programı"nı Nisan 1968'de yürürlüğe koydu. Belirlediği ekonomi politikada ağır sanayi yerine tüketim mallarına öncelik vermesi anlamlıydı. Ama Moskova'daki Sovyet yönetimi Prag Baharı'nı kabul edilemez bir tehdit olarak gördü. Sovyet tankları ve birlikleri 21 Ağustos 1968'de sabaha doğru saat dörtte, Çekoslovakya Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin bulunduğu binayı kuşattı. Öfkeli bir kalabalığın toplanıp gösteri yapması üzerine, tankların ateş açmasıyla bir genç adam öldürüldü. Saat dokuz sularında birlikler bir baskınla binaya girdi. Dubček uçakla kaçırıldığı Sovyetler Birliği'nden canlı dönecek kadar talihliydi. Direnişin odak noktası olan Wenceslas Meydanı'nda Çekler, 10. yüzyılın aziz mertebesinde görülen Bohemya dükü Wenceslas'ın atlı heykelinin çevresinde her gün toplandı. Paris'te öğrencilerin eylem tarzı toplum polislerine alevli molotof kokteylleri atmaktı. Prag'da ise 19 Ocak 1969'da adlı bir Çek öğrenci giysilerine benzin döküp kendisini ateşe verdi. Üç gün sonra yaşamını yitirdi. Batı dünyasında öğ-

99 Sullivan, *Jeans*, s. 131.
100 Yazarla görüşme, 2009.
101 Yazarla görüşme, 2009.

renciler Marksist retoriği dillerinden düşürmemekle birlikte, aslında cinsel özgürlük peşindeydi. Demirperde'nin öbür tarafında ise uğruna mücadele edilen şey özgürlüğün kendisiydi ve bedeli daha ağırdı.

1968 olaylarından sonra geri gelen komünist rejim, bütün Çek rock müzisyenlerine Marksizm-Leninizm konusunda bir yazılı sınavdan geçme şartını getirdi. Sovyet işgalinden sadece bir ay sonra kurulan "Evrenin Plastik İnsanları" adlı nevi şahsına münhasır avangart topluluk "Yüz Puan" gibi şarkılarla buna tepki gösterdi ("Onlar özgürlükten korkuyor. / Onlar demokrasiden korkuyor. / Onlar [Birleşmiş Milletler] İnsan Hakları Sözleşmesi'nden korkuyor. / Onlar sosyalizmden korkuyor. / Biz ne diye onlardan korkalım ki?").[102] Niçin korkmaları gerektiği kısa sürede ortaya çıktı. Ocak 1970'te profesyonel müzisyenlik ehliyetleri iptal edildi. İki yıl sonra Prag'da konser vermeleri yasaklanınca, Bohemya kırsal kesiminde özel partilerde çalmak zorunda kaldılar. Böyle bir yeraltı etkinliğinin, Şubat 1976'da Bojanovice'de düzenlenen İkinci Kültür İkinci Müzik Şenliği'nin ardından, Kanadalı baş solist Paul Wilson'ın da aralarında olduğu bütün topluluk üyeleri tutuklandı. İçlerinden ikisi, Vratislav Brabenec ve Ivan Jirous "aşırı müstehcenlik, ... sosyalizm karşıtlığı, ... nihilizm ... ve yozlaşma" suçlamalarıyla mahkemeye çıkarıldı; biri on sekiz, diğeri sekiz ay hapis cezasına çarptırıldı. Daha sonra Çekoslovakya'da devlet başkanlığı koltuğuna oturacak olan oyun yazarı Vaclav Havel'in başını çektiği 77 Bildirisi adlı muhalif grubun kuruluşuna bu dava esin kaynağı oldu. Tarihi boyunca rock müziği 1970'lerin Prag'ında büründüğünden daha siyasal bir yapı kazanmadı.*

Peki, Çekoslovakyalı öğrencilere çok istedikleri kot pantolonu ve rock "n" roll müziğini vererek bu işten sıyrılma yoluna niçin gidilmedi? Bunun cevabı tüketim toplumunun bizzat Sovyet sistemi için ölümcül bir tehdit oluşturmasıydı. Tüketim toplumu piyasa esaslıydı. Tüketicilerden gelen sinyallere, sözgelimi flanel pantolon, kot pantolon ya da Burt Bacharach yerine Mick Jagger tercihlerine uyum sağlayan ve kaynakların gittikçe artan bir kısmını bu tercihleri karşılamaya ayıran bir yapısı vardı. Sovyet sistemi düpedüz böyle bir şeyi yapamazdı. Parti herkesin ihtiyacını, sözgelimi kahverengi polyester takım elbise giymesi gerektiğini bilir ve devlete ait fabrikalara bu doğrultuda talimat verirdi. Alternatif yol özü itibariyle yıkıcıydı. Doğu Alman yetkililerin 1953'te işçilerin giriştiği ayaklanmanın suçunu "kovboy pantolonlu ve Texas gömlekli" Batılı provokatörlere yıkması anlamlıdır.[103] Kruşçev renkli televizyonu taklit etmeye can atıyor olabi-

102 Ramet, "Rock Music in Czechoslovakia", s. 59, 63.

103 Poiger, *Jazz, Rock and Rebels*, s. 62 vd.

* Havel'in 29 Aralık 1989'da devlet başkanlığını üstlendikten sonra Prag'a çağırdığı ilk resmî konuklar arasında Frank Zappa ve Lou Reed vardı.

lirdi; ama Beatles'ı istemediği son derece açıktı. "Sovyetler Birliği gençliğinin bu kakofonik saçmalığa ihtiyacı yoktur" diye ilan etti. "Saksafondan sustalı bıçağa geçiş arasında küçük bir mesafe vardır."[104] Her halükârda, Soğuk Savaş'ın silah yarışında çok daha zengin Amerikalılara ayak uydurabilmek için, Sovyetler açısından tankların kolsuz gömleklere, stratejik bombardıman uçaklarının elektrikli gitara karşı öncelik taşıması kaçınılmazdı. Bir Sovyet eleştirmeninin şu saptaması ışık tutucudur: "Dans pistinde harcanan her enerji damlası bir hidroelektrik santralının inşasına aktarılabilir ve aktarılmalıdır."[105] Bu tutum *fartsovşçiki* olarak bilinen karaborsa tacirleri aracılığıyla kotların Rusya'ya kaçak girmesini önleyemedi; böylece Moskova'ya giden Batılı ziyaretçilerin satın almak isteyeceği yegâne hatıralık eşyalar olan kürk şapka ve havyarı kot kumaşla takas etme konusunda bir uzmanlaşma ortaya çıktı. Ortalama aylık maaşın 200 rublenin altında olduğu ve devlet fabrikası mamulü sıradan bir pantolonun 10 ya da 20 rubleye satıldığı bir dönemde, bir karaborsa kotun 150 ila 250 ruble kazandırması mümkündü.

Prag Baharı'nın ezilmesiyle birlikte, Doğu Avrupa'daki komünist sistem artık karşı çıkılmazmış gibi göründü. Berlin kentini Doğu ve Batı diye ayıran duvar sanki kalıcı gibiydi. Oysa komünistler siyasal muhalefeti sindirmede becerikli olmakla birlikte, Batı'nın tüketim toplumuna direnmede genel olarak daha zayıftı. Özellikle öteden beri Batı Alman radyosunu dinleyebilen Doğu Almanların artık Batı Alman televizyonunu da izlemesinden sonra, Batı modasının etkisini önlemenin olanaksız olduğu ortaya çıktı. Ann Katrin Hendel gibi tasarımcılar kendilerince Batı tarzında giysiler yapıp araba bagajlarında satmaya koyuldular. Hendel'e özgü kot pantolon bile vardı:

> Brandadan, yatak çarşaflarından veya başka kumaşlardan kotlar dikmeye çalıştık. Bu pantolonları boyamak için de uğraştık, ama uygun boyayı elde etmek çok zordu. (...) Öylesine rağbet görüyorlardı ki, insanlar elimizden kapışarak alıyorlardı.[106]

Asıl kritik nokta, tüketime dönük Batı sanayisinin ulaştığı başarının karşısında artık, ters ayna görüntüsü gibi Sovyet sanayisinin içler acısı performans düşüklüğünün yer almasıydı. Sanayideki büyüme 1973'ten sonra hızla düşerek yüzde 1'in altına indiği gibi, toplam faktör üretkenliği de gerileme içindeydi. Bazı devlet işletmeleri aslında işledikleri hammaddelerin değerini azaltıcı ürünler sunmak-

104 Safanov, "Revolution".
105 Siefert, "From Cold War to Wary Peace".
106 Yazarla görüşme, 2009.

taydı. Hayek'in uyardığı üzere, anlamlı fiyatlar olmayınca, kaynak dağıtımında yanlışlıklar yapıldı; yolsuzluk yapan yetkililer yasadışı kazançlarını azamiye çıkarmak için hâsılayı kısma yoluna gittiler; işçiler çalışır gibi görünmeye ve yöneticiler de onlara ödeniyormuş gibi gösterilen paraları iç etmeye başladılar. Sanayi sermaye stokunun yanı sıra insan sermaye stoku da korunamaz hale geldi; nükleer enerji santralları çöktü; alkolizm alıp başını gitti. Kruşçev'in savurduğu tehditlerin aksine, Sovyetler Birliği ABD'nin ekonomik üstünlüğüne kafa tutmak şöyle dursun, kişi başına tüketim bakımından Amerika'daki düzeyin ancak yüzde 24'üne varabildi – olsa olsa Türkiye'yle boy ölçüşülebilecek bir orandı bu.[107] Öte yandan süper devlet ilişkilerinde yumuşamaya ve silahsızlanmaya yöneliş, Sovyetlerin büyük miktarda füze üretme gücünün değerini bir hayli düşürdü. 1970'lerde petrol fiyatının yükselişi sisteme çöküşü geciktirme fırsatını vermişti; 1980'lerde petrol fiyatının düşüşe geçmesiyle birlikte Sovyet bloğu, Kruşçev'in güya "mezara gömeceği" sistemden aldığı döviz esaslı borçlarla baş başa kaldı. Mart 1985'te Sovyet Komünist Partisi genel sekreterliğine getirilen Mihail Gorbaçov, Doğu Avrupa'daki Sovyet imparatorluğunu da kapsamak üzere ekonomik ve siyasal sistemde reforma gitmekten başka seçenek kalmadığının farkına vardı. Moskova'nın yeni sloganları *perestroyka* ve *glasnost*'la birlikte, Doğu Berlin'deki sertlik yanlıları çaresiz duruma düşerek, Batı dünyasının yanı sıra Sovyetler Birliği'nden gelen yayınları ve haberleri de sansürlemek zorunda kaldı.

Aynen 1848 ve 1918'de olduğu gibi, 1989 devrimleri de bulaşıcı bir hızla yayıldı. Varşova'da Şubat 1989'da Polonya hükümeti özgür sendika Dayanışma'yla görüşmelere oturmayı kabul etti; kısa bir süre sonra ülke serbest seçimlerin hazırlığına girişti. Budapeşte'de mayıs ayında Macar komünistleri Avusturya'yla sınırı açmaya karar verdi. Demirperde paslanıp çürümeye başladı. Yaklaşık 15 bin Doğu Alman Çekoslovakya üzerinden Macaristan'a gidip "tatil" yapmak üzere yola koyuldu; bu aslında dönmemek üzere Batı'ya geçişe dönük bir geziydi. Haziranda Polonya seçimlerini kazanan Dayanışma demokratik bir hükümet kurmaya girişti. Eylülde Macar komünistleri Polonya örneğini izleyerek serbest seçimlere gitmeyi kabul etti. Ertesi ay Erich Honecker Doğu Almanya'nın kırkıncı yıldönümünü kutlamaya yönelik planlar yaparken, Leipzig'de yüzlerce, ardından binlerce, daha sonra on binlerce, derken yüz binlerce insan sokaklara döküldü. İlk başta atılan *Wir sind das Volk* ("Biz Halkız") sloganı daha sonra ufak bir düzeltmeyle *Wir sind ein Volk* ("Biz Tek Bir Halkız") biçimine dönüştü. 1956'da Budapeşte'de ve 1968'de Prag'da –tabii ayrıca Aralık 1981'de Gdansk'ta ve Ha-

107 Bergson, "How Big was the Soviet GDP?" Genel bilgi için bkz. Cox (ed.), *Rethinking the Soviet Collapse*.

ziran 1989'da Pekin'de– yaşananın aksine, bu sefer askerî birlikler kışlalarında kaldılar. Sistemin batışının iyice açığa çıkmasıyla birlikte Doğu Alman Komünist Partisi içinde genç "reformcular" Honecker'i çekilmeye zorladı. Ama reform için artık iş işten geçmişti. Başta Romanya olmak üzere diğer ülkelerde daha açıkgöz aparatçikler piyasa reformlarının kendilerine sağlayacağı olası kazanımları hesaplayarak, çoktan saf değiştirmeye koyulmuştu.

Gazetelerin Doğu Berlin temsilcileri 9 Kasım 1989'da "hemen yürürlüğe girmek üzere ... bütün yurttaşların resmî sınır geçiş noktalarından ülke dışına çıkışına olanak verme kararının alındığı" yolundaki açıklama karşısında şaşkınlığa uğradı. Haberi duyan Doğu Berlinliler sınır kontrol noktalarına akın etti. Hazırlıksız yakalanan muhafızlar karşı koymama yoluna gitti. Gece yarısına doğru bütün kontrol noktaları zorla açıldı ve yüzyılın en büyük şenliklerinden biri başladı. Kısa bir süre sonra da bunu en büyük alışveriş cümbüşlerinden biri izledi. Berlin Duvarı'nın yıkılışıyla birlikte, Soğuk Savaş esas itibariyle sona erdi. Baltık devletleri, Ukrayna ve Beyaz Rusya'nın yanı sıra üç büyük Kafkasya cumhuriyeti ve adları –istan takısıyla biten beş Orta Asya devleti ise ancak Ağustos 1991'de Moskova'daki başarısız darbe girişiminin ardından Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlığa kavuştu.

Bu çok az kişinin önceden gördüğü bir gelişmeydi.* Bazılarına göre "tarihin sonu", yani liberal kapitalist modelin zaferiydi.[108] Bazılarına göre ise "Batı'nın zaferi", yani üç karizmatik liderin siyasal başarısıydı: Ronald Reagan, Papa II. Johannes Paulus ve Margaret Thatcher.[109] Üçüncü bir görüş asıl payeyi milliyetçiliğe verdi. Ama hedefi en yakından tutturan analist, piyasaya hemen daracık "perestroyka kotları" süren İtalyan giyim şirketi yöneticisiydi. Sovyetler Birliği ve uydularının başarısızlığa uğradığı alan her şeyden önce tüketim toplumuydu. Beyaz Rusya'da iflah olmaz otoriter rejime karşı halkın 2006'da giriştiği protestonun kot giyme biçimine bürünmesi boşuna değildi – her ne kadar Minsk hâlâ Kot Devrimi'ni bekliyor olsa da.[110]

108 Fukuyama, *End of History*.

109 Gaddis, *Cold War*.

110 Charlotte Sector, "Belarusians Wear Jeans in Silent Protest", ABC News, 13 Ocak 2006.

* Esrarengiz biçimde en doğru kehanette bulunan Amerikalı gazeteci James P. O'Donnell *Reader's Digest* tarzındaki Batı Alman *Das Beste* dergisinin Ocak 1979 sayısında çıkan "Berlin'in Hayalet Treni" başlıklı bir makalede duvarın on yıl sonra yıkılacağını ve hatta parçalarının hatıralık eşya olarak satılacağını öngörmüştü. Ne yazık ki, böyle öngörülere verilen ödüller eften püften dir – tıpkı salak akademisyen "Sovyet uzmanı" kuşağına ödetilmesi gereken cezalar gibi. Siyasal tahmin işi son derece kısır bir piyasa olma özelliğini koruyor.

Çakşır ve Başörtüsü

Mao Zedung'un öncülük ettiği 1949'daki Komünist Devrim'in ardından Çin, yeryüzünün en donuk toplumu haline geldi. Qing dönemi ipeklilerinin son kalıntıları ortadan kalktı. İki dünya savaşı arasında Çinli milliyetçilerin tercih ettiği Batı kıyafeti ortadan kalktı. Katı eşitlik uğruna herkese pijamaya çok benzeyen çakşırlar giydirildi. Külrengi çakşırlar. Oysa günümüzde tipik bir Çin sokağında dolaştığınızda, Batı giyim tarzlarının bir kaleydoskopunu görürsünüz. Bütün büyük kentlerdeki reklam panoları Armani'den Ermenegildo Zegna'ya kadar Batı markalarının üstün yanlarını göklere çıkarır. Her sanayi devrimi gibi, Çin'in sanayi devrimi de tekstil üretimiyle başladı. Kıyı şeridindeki özel ekonomi bölgelerinde giysilerin çoğu yakın zamana kadar Batı'ya ihraç edilmek üzere üretilirdi. Şimdi Batı ekonomilerinin durgunluğa girmesiyle talep düştüğü için, Pekin'deki karar alıcıların karşılaştığı başlıca güçlük Çinli işçilerin daha az tasarruf etmeye ve daha fazla tüketmeye, bir başka deyişle daha fazla giysi almaya nasıl yönlendirileceğidir. Batı'ya özgü tüketim toplumunun zaferi tamamlanmaya yakın görünüyor. Acaba öyle mi?

İstanbul Batı uygarlığının dışa dönük süslerini sokaklarda görmenin çoktan sıradanlaştığı kozmopolit bir kenttir. Ana alışveriş bulvarlarından İstiklal Caddesi'ni dolaşırken, kendinizi Akdeniz dünyasının herhangi bir yerinde sanabilirsiniz. Ama aynı kentte başka yerlere, sözgelimi Sultanahmet Camisi'ne yakın Fatih semtine gittiğinizde, manzara çok farklı görünür. Dindar Müslümanlar için, kadın giyimindeki Batı normları kabul edilemez; çünkü kadın bedeninin dince mübah görülenden çok fazlasının görünmesine yol açar.* Müslümanların büyük çoğunluğu oluşturduğu bu ülkede başörtüsünün (*nikab* ya da *hımar*) ve kara çarşafın (*abaya*) geri dönmesinin sebebi budur.

Bu durum Türkiye açısından önemli bir doğrultu değişikliğini yansıtır. Bölüm 2'de gördüğümüz üzere, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk, Türk halkının giyim tarzını Batılılaştırmaya yönelerek, bütün

* Kadının başını ve bedenini örtmesinin (Arapça terimlerle *hicab* ve *cilbab*) ideal biçiminin kaynağı olan Kuran, kadınlara şunu buyurur: "Gözlerini haramdan sakınsınlar, ırzlarını korusunlar. (Yüz ve el gibi) görünen kısımlar müstesna, zînet (yer)lerini göstermesinler. Başörtülerini ta yakalarının üzerine kadar salsınlar. Zinetlerini kocalarından, yahut babalarından, yahut, kocalarının babalarından yahut oğullarından, yahut üvey oğullarından, yahut erkek kardeşlerinden, yahut erkek kardeşlerinin oğullarından, yahut kız kardeşlerinin oğullarından, yahut Müslüman kadınlardan, yahut sahip oldukları kölelerden, yahut erkekliği kalmamış hizmetçilerden, yahut da henüz kadınların mahrem yerlerine vâkıf olmayan erkek çocuklardan başkalarına göstermesinler." (Nur suresi, ayet 31) Hadis daha da ileriye giderek, boynun, el ve ayak bileklerinin de örtülmesini öngörür. Bağnaz Müslümanlar genellikle peçe ve çarşaf anlamında kullanılan *burka* giyimini teşvik ederler.

devlet kurumlarında dinsel giysileri yasaklamıştı. Darbeyle başa geçen askerî yönetim 1982'de kız öğrencilerin üniversitede başörtü takmasını yasaklayarak, bu politikayı canlandırdı. Pek sıkı uygulanmayan yasak 1997'de Anayasa Mahkemesi'nin öğrenim görülen yerlerde – üniversitelerin yanı sıra okullarda – başörtü takmanın, devletin laik niteliğini dokunulmaz sayan ikinci maddeye aykırı olduğu kararına varmasıyla pekişti. (Erkek öğrencilerin uzun sakal bırakmasının da anayasaya aykırı olduğu hükmü verildi.) Üniversite ve okul yetkilileri bu kararı uygulamak için çevik kuvvet polisini devreye sokunca, ülke krize sürüklendi. Ekim 1998'de yaklaşık 140 bin kişi 25'i aşkın ilde el ele tutuşup bir insan zinciri oluşturarak yasağı protesto etti. İstanbul'da binlerce kız öğrenci başörtüsünü çıkarmak yerine derslere girmeme yoluna gitti; bazıları okul kapılarının dışında gün boyu nöbet tuttu. Doğu Anadolu'daki İnönü Üniversitesi'nde yasağa karşı düzenlenen bir gösteri çatışmaya dönüştü ve 200 protestocunun tutuklanmasına yol açtı. Hatta doğu kentlerinden Kars'ta bir dizi genç kadın bu mesele yüzünden intihar etti;* yasaktan yana tavır takınan bir üst yargıç Mayıs 2006'da mahkeme [Danıştay] binası içinde vurulup öldürüldü. Adalet ve Kalkınma Partisi lideri Recep Tayyip Erdoğan'ın başbakanlığında 2003'ten beri iktidarda olan İslamcı hükümet 2008'de üniversitelerde başörtüsüne serbestlik getirmek için anayasa değişikliği yaptıysa da, ilgili yasa Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edildi. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi de başörtüsü yasağını haklı bulan bir karar aldı.

Mesele Batı'nın dışa dönük süslerinin nasıl daha derin bir anlam taşıyabileceğini bir kez daha gözler önüne seriyor. Başörtüsü sırf kişisel inancın bir ifadesi olan ve Batılılaşmış her toplumda ifade özgürlüğü ilkesi temelinde hoş görülmesi gereken bir şey midir? Yoksa İslam'ın dayattığı ve seküler bir toplumca yasaklanması gereken cinsel eşitsizliğin köhne bir simgesi midir? Gazeteci Nihal Bengisu Karaca gibi İslamcılar sorunu bir bireysel özgürlük ve insan hakları meselesi olarak sunuyor:

> Başörtüsü takmayan kadınlarla aynı muameleyi görmek istiyoruz. Bizler aynıyız, hiçbir yanımız farklı değil, aynı muameleyi görmek istiyoruz. Onların sahip olduğu bütün haklara sahibiz. (...) Başörtüsü takan ve başörtüsü takmayan hanımlar arasında demokrasi istiyoruz sadece.[111]

111 Yazarla görüşme, 2009.

* Bu olaylar Orhan Pamuk'un *Kar* (2002) adlı çığır açıcı romanına ilham kaynağı oldu. İslami terörizmin psikolojisini anlamak isteyenler, Pamuk'un romanında Kars milli eğitim müdürü ile katili arasındaki son konuşmayı okumalıdır.

İslamcı sav örtünmenin zararsız bir seçeneğin ötesine geçmediği ve bazı kadınların buna uymayı özgürce seçtiği yönündedir. Onlara göre, başörtüsü kadınsı giyimin başka bir biçiminden ibarettir; gösterişe daha düşkün olanlar için pırıltılı olanları da kapsamak üzere, İstanbul mağazalarında her türlü renkte ve tarzda başörtüsü bulmak mümkündür. Oysa işin gerçeği hiç kuşkusuz şudur: Başörtüsünü teşvik etmek Türkiye'de şeriatı uygulamaya geçirerek, İran'da 1979 Devrimi'nden sonra bir çırpıda varılan hedefe adım adım ulaşarak kadın haklarını sınırlamaya yönelik daha geniş çaplı bir gündemin parçasıdır. Ayetullah Humeyni İran'da şahlık yönetimince izlenen politikaların yol açtığı "Batı zehirlenmesi"ne (*garbzedegi*) tepkiyi katı bir cinsel karşı devrime çevirmişti.[112] Giyen kişiyi tepeden tırnağa siyaha büründüren ve sadece dışarıyı görecek küçük bir açıklık bırakan burkaları İstanbul sokaklarında şimdiden görmek mümkün. Fransız Ulusal Meclisi kimliği tamamen gizleyen bu tür giysileri 2010'da temelden yasaklamış bulunuyor. Giyimdeki değişikliğe Türk dış politikasında bir değişikliğin eşlik etmesi bir tesadüf değildir. Bir zamanlar NATO'nun Amerika yanlısı bir direği ve Avrupa Birliği üyeliğine aday bir ülke olan Türkiye gittikçe yüzünü doğuya çeviriyor ve Osmanlı gücünün yükseldiği döneme ilişkin anıları canlandırarak, İslam dünyasına öncülük için İran İslam Cumhuriyeti'yle çekişiyor.

Kısacası (ya da kimilerine göre sonuç olarak), insanların ne giydikleri önemlidir. Batı'nın ileriye doğru iki büyük ekonomik hamlesi (sanayi devrimi ve tüketim toplumu) büyük bir ölçüde giysilerle ilgiliydi: Önce üretilmelerini daha randımanlı, ardından giyilmelerini daha göz alıcı hale getirdi. Batı giyim tarzının yayılması Batı yaşam tarzının yayılmasından ayrılmaz bir süreçti, tıpkı bugün İslam dünyasında Batı giyimine tepkinin küresel İslami canlanmanın bir belirtisi olması gibi. İranlı devrimciler Batılılaşma yanlılarını Fransızca *faux-col* ("papyon") kelimesinden türetme *fokoli* yakıştırmasıyla aşağılamışlardı ve günümüzde Tahran'da erkekler kravatlı dolaşmaktan kesinlikle kaçınıyorlar.[113] Batı Avrupa'da Müslüman toplulukların büyümesiyle birlikte, Londra sokaklarında başörtülü kadınlar aynen Şanghay sokaklarındaki Manchester United formaları gibi yaygın bir görüntü oluşturuyorlar. Britanya burkayı yasaklama konusunda Fransız örneğini izlemeli mi? Yoksa Batı tüketim toplumunun başörtüsüne karşı, bir zamanlar kot pantolonun Maocu çakşıra karşı olduğu kadar etkili olacak bir panzehiri var mı?

Derinlemesine düşünülünce, belki bunlar asıl doğru sorular değildir. Zira Batı uygarlığının bütün atılımlarının (kapitalizm, bilim, hukukun üstünlüğü ve

112 Ferdows, "Women and the Islamic Revolution"; Nashat, "Women in the Islamic Republic".
113 Ebadi, *Iran Awakening*, s. 41 vd.

demokrasi) biraz alışverişten daha köklü olmayan bir şeye indirgenmiş olmasını ima eder. Alışveriş terapisi bütün sorunlarımızın cevabı olmayabilir. Belki Batı'ya dönük kesin tehdit radikal İslamcılıktan ya da başka bir dış kaynaktan değil, kendi kültürel mirasımızı anlama ve ona inanma konusundaki yetersizliğimizden geliyordur.

6

ÇALIŞMA

> Hıristiyanlık yok olacak. Gözden kaybolup ufalacak. Bunu tartışmama gerek yok; haklıyım ve haklılığım kanıtlanacak. Biz şimdi İsa'dan daha popüleriz; rock "n" roll müziğin mi, yoksa Hıristiyanlığın mı önce ortadan kalkacağını bilmiyoruz. İsa doğru bir adamdı, ama havarileri kalın kafalı ve sıradandı. Bence dini bozan onların çarpıtmalarıydı.
>
> John Lennon

> Son yirmi yılda, kültürünüzün özünde dininizin, yani Hıristiyanlığın yattığını kavramış durumdayız. Batı'nın bu kadar güçlü olmasının sebebi budur. Kapitalizmin ortaya çıkışını ve ardından demokratik siyasete başarılı geçişi mümkün kılan şey, sosyal ve kültürel yaşamın Hıristiyan ahlaki temeliydi. Bu konuda hiç kuşkumuz yok.
>
> Çin Sosyal Bilimler Akademisi'nin adı bilinmeyen bir üyesi

Çalışma Ahlakı ve Söz Ahlakı

Daha önce gördüğümüz üzere, aşağı yukarı 500 yıllık süreçte Batı uygarlığı dünyada olağanüstü bir egemenlik konumuna yükseldi. Şirket, piyasa ve ulus-devlet gibi Batı kurumsal yapıları rekabetçi iktisat ve siyasetin küresel standartları, geri kalan dünyanın taklit ettiği şablonlar haline geldi. Batı bilimi paradigmaları değiştirdi; ötekiler ya ona uydu ya da geride kaldı. Batı hukuk sistemleri ve ondan türetilen demokrasi gibi siyasal modeller Batılı olmayan alternatiflerin yerine geçti ya da onları alt etti. Batı tıbbı büyücü hekimleri ve diğer şifa dağıtıcılarını etkisizleştirdi. Hepsinden önemlisi, sanayi üretimi ve kitlesel tüketim üzerine

kurulu Batı modeli, ekonomik örgütlenmenin bütün alternatif modellerini kendi peşinde debelenir halde bıraktı. 1990'ların sonlarında bile Batı hâlâ dünyanın açıkça başat uygarlığıydı. Önde gelen beş Batılı ülke (ABD, Almanya, Birleşik Krallık, Fransa ve Kanada) toplam küresel imalatın yüzde 44'ünü sağlamaktaydı. Bilim dünyasına Nobel ödüllerinde ve diğer nişanlarda aslan payını alan öğretim kadrolarıyla Batı üniversiteleri egemendi. En çarpıcı boyuta 1989 devrimlerinin ardından ulaşan bir demokrasi dalgası dünyayı sarmaktaydı. Levi's ve Coca-Cola gibi Batılı tüketim markaları hemen her yere girmişti; aynı şekilde McDonald's amblemini dünyanın bütün büyük kentlerinde görmek mümkündü. Sadece Sovyetler Birliği çökmemişti; bazılarının ABD'yi yakalayıp geçeceğini öngördüğü Japonya çakılıp kaldıktan sonra, sıfıra yakın büyümeyle ve deflasyonla, kayıp bir on yıla doğru kaymıştı. Uluslararası ilişkiler analistleri, Batı dünyasının öncü gücü ABD'nin üstünlüğünü tarif etmek için yeterince azametli kelimeler bulma uğraşı içindeydi: Bir imparatorluk muydu? Bir hegemon muydu? Bir *hiper-otorite* miydi?

Bu satırların yazıldığı sırada, patlayan iki finansal balonu, beklenmedik biçimde zorlu geçen iki savaşı ve büyük bir durgunluğu yaşamış durumdayız. Hepsinden önemlisi, Çin'in dikkate değer bir çıkışla dünyanın ikinci büyük ekonomisi olarak Japonya'nın yerine geçişine tanık olmaktayız. Önümüzde duran soru ise yarım binyıllık Batı üstünlüğünün artık bir sona yaklaşıp yaklaşmadığıdır.

Batı'nın çöküş süreci içinde miyiz? Bu ilk sefer olmayacaktır. İşte size, Gotların Ağustos 410'da Roma'yı yağmalayışı üzerine Edward Gibbon'ın anlattıkları:

> Her türlü tutkunun alevlendiği ve her türlü dizginin ortadan kalktığı vahşete izin saati gelip çattığında, ... Romalılar zalimce bir kıyımdan geçirildi; ... şehrin sokaklarını dolduran cesetler, yaşanan genel dehşet içinde gömülmeksizin öylece kaldı. ... Direnişle kışkırtıldıkları her durumda, barbarlar giriştikleri gelişigüzel katliamı daha da genişleterek güçsüzlere, masumlara ve çaresizlere yöneldiler. ... Roma'nın evli kadınları ve bakire kızları iffet anlayışı bakımından ölümden bile beter sayılacak korkunç ezalara maruz bırakıldı. ... Acımasız askerler kadın tutsakların temayüllerine ya da vazifelerine aldırmaksızın şehevi iştahlarını tatmin ettiler. ... Roma'nın talan edilişi sırasında, beklenir bir tercihle önce altınlar ve mücevherler hedef alındı; ... ama bu taşınabilir servetlerin daha gayretli soyguncularca silinip süpürülmesinden sonra, Roma saraylarından görkemli ve pahalı ev eşyaları nobranca alındı. ...
>
> Zenginliklerin ele geçirilmesiyle hırsları daha da kabaran açgözlü barbarlar tehditlerle, dayaklarla ve işkencelerle tutsakları saklı hazinelerin yerlerini söylemele-

> ri için zorlamaya yöneldiler. (...) Onurlu bir konuma ve zengin bir varlığa sahipken, birdenbire tutsaklara ve sürgünlere reva görülen sefil koşullara düşenlerin sayısını hesaplamak kolay değildi. (...) Roma'nın başına gelen felaketler (...) sakinlerinin dağılarak en tenha, en emniyetli, en ücra sığınma yerlerine kaçmalarına yol açtı.[1]

Altı cilt olarak 1776-88 arasında yayımlanan *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, Batı'nın son çöküşünün gelişimini anlatır. Günümüzde Batı'daki birçok insan bunun bir tür devamını yaşıyor olabileceğimiz korkusu içinde. Antik Roma'nın çöküşüne yol açan sebepler üzerine düşünüldüğünde, böyle korkular büsbütün hayal ürünü gibi görünmez. Ekonomik kriz; nüfusu kırıp geçiren salgınlar; imparatorluk sınırlarını aşan göçmenler; Doğu'da Perslerin rakip bir imparatorluğunun yükselişi; Alaric komutasındaki Gotların ve Attila'nın komutasındaki Hunların saçtığı dehşet. Yüzyıllarca sürmüş bir üstünlükten sonra, benzer bir durumla karşı karşıya gelmemiz mümkün mü acaba? Ekonomik bakımdan Batı dünyası Büyük Bunalım sonrasındaki en berbat finansal krizin ardından durgunluk yaşarken, geri kalan dünyadaki ülkelerin birçoğu emsali görülmemiş hızlarla büyüyor. Salgın hastalıklar ve küresel iklimde insandan kaynaklanan değişikliklerin korkusuyla yaşıyoruz. İçimizde barınan bazı göçmen toplulukların İslamcı ideolojinin ve terörist şebekelerin fidelikleri haline geldiği yolunda endişe verici belirtiler var. Londra'ya ya da New York'a yönelik bir nükleer terörist saldırı Gotların Roma istilasından çok daha yıkıcı olacaktır. Bu arada Doğu'da rakip bir imparatorluk yükseliyor: Önümüzdeki yirmi yıl içinde dünyanın en büyük ekonomisine dönüşmesi akla yakın görünen Çin.

Gibbon'ın *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi* kitabındaki en kışkırtıcı sav, Batı uygarlığının ilk versiyonunun çözülmesine yol açan yıkıcı unsurlardan birinin Hıristiyanlık olduğuydu. Öbür dünyaya ağırlık veren tektanrıcılık, imparatorluğun parlak dönemindeki rengârenk paganizme temelde ters düşen bir şeydi. Oysa Batı uygarlığının modern versiyonuna dünyanın geri kalan kesimi karşısındaki kilit üstünlüklerinden altıncısını sağlayan da Hıristiyanlığın Batı Avrupa'da 16. yüzyılda ortaya çıkan çok özgül bir biçimiydi: Protestanlık, daha doğrusu sonradan onunla özdeşleştirilen çalışkanlık ve tutumluluk ahlakı. Batı'nın yükselişinde Tanrı'nın oynadığı rolü anlamanın ve 20. yüzyıl sonlarında birçok Batılının niçin ona sırt çevirdiğini açıklamanın zamanıdır artık.

Avrupa'da 19. yüzyıl sonlarında yaşayan varlıklı bir sanayicinin Protestan olma ihtimali oldukça yüksekti. Birçok Kuzey Avrupa devletinin Katolik Kilisesi'nden

1 Gibbon, *Decline and Fall*, Bölüm 31, Parts III ve IV.

kopmasına yol açan Reform hareketinden beri, ekonomik güç merkezi Avusturya, Fransa, İtalya, Portekiz ve İspanya gibi Katolik ülkelerden İngiltere, Hollanda, Prusya, Saksonya ve İskoçya gibi Protestan ülkelere kaymıştı. İnanç biçimleri ve ibadet yolları bir şekilde insanların ekonomik yazgısıyla ilişkili gibiydi sanki. Peki, Protestanlığın farklı yanı neydi? Luther ve ardıllarının insanları sıkı çalışmanın yanı sıra sermaye biriktirmeye özendiren öğretisinin esası neydi? Bu sorulara en sıkı cevabı veren kişi, Max Weber adında depresif bir Alman profesörüydü: Modern sosyolojinin babası sayılan ve "Protestan ahlakı" ibaresini ortaya atan adam.

Weber bir harika çocuktu. Alman Reform hareketinin kalelerinden Erfurt'ta büyüdü. On üç yaşındayken, "Özel Olarak İmparatorun ve Papanın Konumları Açısından Alman Tarihinin Gelişimi Üzerine" başlıklı bir denemeyi anne babasına Noel hediyesi olarak verdi. On dört yaşındayken, Cicero'dan Vergilius'a kadar klasik yazarlara göndermelerle dolu mektuplar yazmaktaydı; Kant ve Spinoza gibi adamların felsefelerine ilişkin geniş bir bilgiye sahipti. İlk akademik kariyerine art arda başarılar sığdırdı: Yirmi iki yaşında uzman bir avukat oldu. "Ortaçağ Ticari Kuruluşlarının Tarihi" konulu teziyle üç yıl içinde doktora diploması aldı ve "Roma Tarım Tarihi ve Özel Hukuktaki Önemi" konulu yüksek doktorası ona yirmi yedi yaşında Berlin Üniversitesi'nde öğretim üyeliği hakkını kazandırdı. Otuz yaşında Freiburg'da iktisat profesörlüğüne atandı; daha hırslı bir Alman emperyalizmi çağrısında bulunduğu ilk dersiyle aldığı olumlu ve olumsuz tepkiler onu şöhrete kavuşturdu.

Bu akademik yükseliş çizgisi 1897'de Weber'in felce uğratıcı bir sinir krizi geçirmesiyle acı biçimde kesintiye uğradı; krize yol açan olay ise sert bir kavgaya tutuşmasının ardından babasının ölmesiydi. Weber 1899'da akademik görevinden ayrılma gereğini duydu. Sağlığına kavuşmak için dinlendiği üç yıl boyunca, kafasını gittikçe dine ve ekonomik yaşamla ilişkisine taktı. Her iki ebeveyni de Protestan'dı; anne tarafından dedesi dindar bir Kalvenci, diğer dedesi ise başarılı bir keten bezi tüccarıydı. Annesi sofuca yaşam tarzıyla hakiki bir Kalvenciydi; buna karşılık babası miras kalan servetle hayatını doyasıya yaşayan ve keyfine düşkün olan bir adamdı. Dinsel ve ekonomik yaşam arasındaki bağ, bizzat Weber'in varoluşunun özünde yatan bir bilmeceydi. Ebeveynlerinden hangisi dünyevi zenginliğe karşı doğru tutum içindeydi?

Reform hareketi öncesinde Hıristiyan dindarlığı maddi dünya işlerinden ayrı bir şey gibi görülmüştü. Faizle borç vermek günahtı. Zenginlere oranla yoksulların cennete girme şansının daha yüksek olduğuna inanılırdı. Dindarca bir yaşamın ödülleri öbür dünyadaydı. Bütün bu inançlar 1520'lerden sonra, en azından

Reform hareketini benimsemiş ülkelerde değişti. Kendi yaşantısı üzerine düşünen Weber, Avrupa'nın kuzey kesiminin güney kesimine oranla kapitalizme daha yatkın oluşunda, Reform hareketinin hangi yanının etkili olduğunu merak etmeye başladı. Atlantik'in öbür yakasına bir gezi bunun cevabını bulmasını sağladı.

Weber 1904'te Dünya Fuarı Sanat ve Bilim Kongresi'ne katılmak üzere Missouri'nin St. Louis kentine gitti.[2] Dünya Fuarı'nın düzenlendiği park 80 hektarı aşkın bir alanı kaplamakla birlikte, Amerikan kapitalizminin sunabildiği her şeyle dolup taşmış gibiydi. Elektrik Sarayı'nın parlak ışıkları Weber'in gözlerini kamaştırdı. "Alternatif Akım Kralı" olarak anılan ve Amerikan girişimciliğinin timsali olan Thomas Edison bizzat iş başındaydı. St. Louis modern teknolojinin telefondan sinemaya kadar uzanan harikalarıyla doluydu. Bu toplumun sanayileşmiş Almanya'yı bile durgun ve yavaş gibi gösteren dinamizmi neyle açıklanabilirdi? Weber bir cevap bulmak için, neredeyse delice bir tez canlılıkla ABD'yi dolaşmaya koyuldu. Dalgın bir Alman profesör karikatürünü andıran görüntüsüyle, Amerikalı kuzenleri Lola ve Maggie Fallenstein üzerinde kalıcı bir izlenim bıraktı; onları özellikle şaşırtan şey, golf pantolonlu ve kahverengi diz çoraplı ekose kahverengi takım elbiseden oluşan oldukça tuhaf kıyafetiydi. Ama Amerika'nın Weber üzerinde bıraktığı izlenimin yanında, bu hiçbir şey sayılırdı. Trenle St. Louis'den Oklahoma'ya giden Weber, Bourbon ve Cuba gibi küçük Missouri kasabalarından geçerken nihayet işin özünü kavradı:

> Böyle bir yer gerçekten inanılmaz bir şey: İşçilerin, özellikle de yapım halindeki sayısız demiryolu hattında çalışan işçilerin kaldığı çadır kamplar; genellikle toz kalkmasını önlemek için her yaz iki kez petrol dökülen ve bu yüzden keskin bir koku saçan doğal bir haldeki "sokaklar"; en az dört-beş mezhepli ahşap kiliseler. (...) Buna telgraf ve telefon tellerinin ve yapım halindeki elektrikli tren hatlarının yarattığı bildik arapsaçı görüntüyü eklediğinizde, "kasaba" sınırsızlığa doğru uzanır.[3]

St. Louis'in yaklaşık 160 kilometre batısına düşen küçük St. James kasabası, Amerika'nın batısına doğru yayılan demiryolları boyunca pıtrak gibi ortaya çıkan binlerce yeni yerleşmenin tipik örneğiydi. Weber yüz yıl kadar önce oradan geçtiğinde, kasabanın her çeşit mezhebe ait çok sayıda kiliseler ve şapel barındırması karşısında şaşkınlığa uğradı. Dünya Fuarı'nın sanayi şaşaası hafızasında hâlâ taze olduğundan, Amerika'nın maddi başarısı ve canlı dinsel yaşamı arasında bir tür kutsal ittifakın varlığını sezmeye başladı.

2 Scaff, "Remnants of Romanticism".
3 Weber, *Max Weber*, s. 292.

Weber Heidelberg'de öğretim üyeliğine döndüğünde, "Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu" başlıklı ufuk açıcı makalesinin ikinci kısmını yazdı. Bu makale Batı uygarlığına ilişkin bütün savların en etkililerinden birini içerir: Ekonomik dinamizm Protestan Reform hareketinin öngörülmemiş bir sonucuydu. Diğer dinler kutluluğu dünyevi şeylerden vazgeçmeyle (manastırlardaki keşişler, mağaralardaki münzeviler) özdeşleştirirken, Protestan mezhepler çalışkanlığı ve tutumluluğu bir tür yeni dindarlığın ifadeleri olarak görmekteydi. Bir başka deyişle, kapitalist "meslek" köken itibariyle dinseldi: "[Cennetlikler arasına girme konusunda] özgüven ... kazanmak için, yoğun dünyevi uğraş önerilir. ... [Böylece] Hıristiyan çilecilik ... uzun bir mesafeyi aşarak hayatın pazaryerine girdi."[4] Weber'in ifadesiyle "yorulmadan çalışmak" cennetliklere, yani kurtuluşa ereceği Tanrı iradesiyle önceden belirlenmiş seçkin insan topluluğuna mensup olmanın en emin işaretiydi. Ona göre, Protestanlığın "*zenginlik edinmeyi* gelenekçi ahlakın kösteklerinden kurtarma etkisi vardır; kazanç için çalışmayı meşrulaştırmanın yanı sıra, ... doğrudan Tanrı'nın takdiri gibi gördüğü için, bu uğraşı engelleyen zincirleri kırar." Dahası, Protestan ahlakı kapitaliste "hayatın ilahi takdirle belirlenmiş amacı olarak işine bağlı, ağırbaşlı, dürüst ve olağandışı yetenekli işçiler" sağladı.[5] Tarihin büyük bölümünde insanlar yaşamak için çalışmıştı. Ama Protestanlar çalışmak için yaşamaktaydı. Weber'e göre, "özgür emeğin rasyonel örgütlenmesine dayalı ağırbaşlı burjuva kapitalizmi" olarak tanımladığı modern kapitalizmi doğuran şey bu çalışma ahlakıydı.[6]

Weber'in tezi sorunsuz değildir. "Meslek fikri temelinde rasyonel davranış" olarak nitelendirdiği şeyi "modern kapitalizm ruhunun temel unsurlarından" biri olarak görür.[7] Ama başka yerlerde "Hıristiyan çileciliğin" irrasyonel karakterini teslim eder: "İdeal kapitalist girişimci tipi ... yarattığı zenginlikten, işini iyi yapmış olma yönündeki irrasyonel duygu dışında, hiçbir şey elde etmez"; "varoluş için iş yapma yerine iş uğruna varoluş" anlayışı "kişisel mutluluk açısından" aynı şekilde "irrasyonel"dir.[8] Weber'in ortaya attığı savın en belirgin istisnasını oluşturan Yahudilere iğneleyici sözlerle dokundurmada bulunması daha da sorunludur.* Weber'e göre, "Yahudiler siyasal bakımdan ve vurgunculuk bakımın-

4 Weber, *Protestant Ethic*, s. 112, 154.

5 Ibid., s. 119.

6 Ibid., s. 24. Güncel bir anlatım için bkz. Koch ve Smith, *Suicide of the West*, s. 184 vd.

7 Weber, *Protestant Ethic*, s. 180.

8 Ibid., s. 70 vd.

* Yahudiler aslında geçen yüzyıl boyunca yüksek kazanç ve kendi işini kurma açısından ABD'deki Protestanlardan daha üstün performans göstermişlerdir. *Fortune* dergisinin 2003'teki 100 büyük şirket listesinde CEO'ların en az yüzde 10'u Yahudi'dir; Forbes 400 listesinde de bu oran yüzde 23'ten aşağı değildir. Yahudilerin nüfusa oranla büyük başarı gösterdiği alan sadece finans firmaları değildir; Dell, Google, Intel ve Oracle gibi dünyanın en büyük teknoloji şirketlerinden bazılarının kurucuları ya da kurucu ortakları Yahudi'dir.

dan serüvenci yönelimli kapitalizmin safında durmaktaydı; onların ahlaki değer sistemi ... parya kapitalizmine özgüydü. Sadece Püritenlik sermaye ve emeğin rasyonel örgütlenmesine dayalı ahlaki değer sistemini taşımaktaydı."[9] Weber Fransa, Belçika ve başka ülkelerdeki Katolik girişimcilerin başarısını da esrarengiz bir yaklaşımla görmezlikten geldi. Aslına bakılırsa, bulguları ele alışı, makalesinin daha göze batıcı kusurlarından biridir. Martin Luther'den ve Westminster Amentüsü'nden alınma sözler, Benjamin Franklin'den alıntıların ve Alman eyaleti Baden'de Protestanların ve Katoliklerin eğitim ve gelir düzeyleriyle ilgili ve tatmin edici olmaktan açıkça uzak bazı verilerin yanında eğreti durur. Başta Fabian iktisat tarihçisi R. H. Tawney olmak üzere sonraki uzmanlar, genelde Weber'in nedensellik yönünü dinsel doktrinden ekonomik davranışa doğru gören temel savını sarsan sonuçları ortaya koymuşlardır.[10] Bu savın aksine, kapitalizmin ruhu yönündeki ilk adımların birçoğu Reform hareketinden önce Lombardiya ve Flandre kentlerinde atılmıştı; öte yandan önde gelen birçok reformcu açıkça anti-kapitalist görüşleri dile getirmişti. Büyük ölçekli ampirik incelemelere bir örnek vermek gerekirse, 1300-1900 arasında 276 Alman kentini kapsayan bir çalışmada, en azından kentsel büyüme hızı ölçüsüne göre "Protestanlığın ekonomik büyümeye hiçbir etkide bulunmadığı" saptanmıştır.[11] Ülkeleri karşılaştıran bazı çalışmalarda da benzer sonuçlara varılmıştır.[12]

Bununla birlikte, Weber'in yanlış gerekçelerle bile olsa doğru bir noktayı yakaladığını düşünmek için sağlam sebepler vardır. Onun öngördüğü gibi, Reform hareketinden sonra Avrupa'daki Protestan ülkelerin Katolik ülkelerden daha hızlı büyümesi belirgin bir eğilimdi. Öyle ki, Protestan ülkeler 1700'e doğru kişi başına gelir açısından açıkça öne geçtiler ve 1940'a varıldığında Katolik ülkelerdeki insanların maddi refah düzeyi ortalama yüzde 40 düşüktü.[13] Eski Protestan sömürgelerin 1950'lerden itibaren Katolik sömürgelere oranla daha iyi ekonomik gelişme gösterdiği de doğrudur, her ne kadar din bu farklılık için yeterli bir açıklama olmasa da.[14] Luther'in düşüncesinde Kitabı Mukaddes'i kendi başına okumanın kilit önem taşımasından dolayı, Protestanlık okuryazarlığın yanı sıra matbaacılığı destekledi ve bu iki unsur bilimsel çalışmaların yanı sıra ekonomik gelişmeyi ("insan sermayesi" birikimi) tartışmasız biçimde teşvik etti.[15] Bu önerme sadece eğitim harcamalarının, okula gitme ve okuryazarlık oranla-

9 Ibid., s. 166. Bkz. Chiswick, "Economic Progress".
10 Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism*.
11 Cantoni, "Economic Effects".
12 Delacroix ve Nielsen, "Beloved Myth". Ayrıca bkz. Iannaccone, "Introduction".
13 Young, "Religion and Economic Growth".
14 Grier, "Effect of Religion on Economic Development".
15 Becker ve Wossmann, "Was Weber Wrong?"

rının olağanüstü yüksek olduğu İskoçya gibi ülkeler için değil, bir bütün olarak Protestan dünyası için de geçerlidir. Protestan misyonerlerin gittikleri her yerde okuryazarlığı artırmaları, eğitmeye çalıştıkları toplumlara ölçülebilir uzun vadeli yararlar sağladı; Karşı-Reform hareketinden İkinci Vatikan Konsili'nin reformlarına (1962-65) kadar geçen dönemde Katolik misyonerler için aynı şey söylenemez.[16] İngiliz sömürgelerinde okula gitme oranının diğer ülkelerin sömürgelerine göre ortalama dört ila beş kat yüksek olması Protestan misyonerler sayesindeydi. Şimdiki Kerala eyaletinde 1941'de halkın yüzde 55'i okuryazardı; Hindistan'ın diğer bütün bölgelerinden daha yüksek olan, Hint ortalamasının dört katına varan ve Portekiz gibi daha yoksul Avrupa ülkelerindeki düzeye yakın bir orandı bu. Çünkü Protestan misyonerler kadim bir Hıristiyan topluluğu barındırması nedeniyle Kerala'da Hindistan'ın diğer bölgelerine oranla daha yoğun çalışmışlardı. İngiliz sömürgelerinde Protestan misyonerlerin girmediği yerlerde (örneğin, Müslüman bölgelerde veya Bhutan, Nepal ve Sıkkım gibi protektoralarda) halk ölçülebilir düzeyde daha iyi eğitim görmüştü.[17] Protestan misyoner çalışmalarının düzeyi bağımsızlık sonrasındaki ekonomik performans ve siyasal istikrarın da çok iyi bir göstergesidir. Yakın dönemde tutumlarla ilgili olarak yürütülen anketler, verimli kredi şebekelerinin gelişmesi için önemli bir önkoşul olan karşılıklı güvenin Protestanlar arasında olağandışı yüksek olduğunu ortaya koymaktadır.[18] Daha genel olarak, (biçimsel bağlılığın ötesine geçen) her türden dinsel inancın, özellikle cennet ve cehennem kavramlarının bu dünyada iyi davranma yönünde teşvikler sağladığı durumlarda ekonomik büyümeyle ilişkili olduğu söylenebilir. Bu sadece çalışkanlığı ve karşılıklı güveni değil, hepsi de ekonomik bakımdan yararlı özellikler olarak tutumluluğu, dürüstlüğü, yabancılara güven ve açıklığı getirir.[19]

Din önemlidir. Önceki bölümlerde, Konfüçyüsçülüğün "istikrar ahlakı"nın emperyal Çin'in Batı Avrupa'da buluşçuluğu özendiren rekabetçi kurumsal çerçeveyi geliştirememesinde nasıl rol oynadığını gördük – her ne kadar Çin, Weber'in "Protestan Ahlakı" makalesinin devamı *Konfüçyüsçülük ve Taoculuk* (1916) kitabında tarif ettiği gibi statik, değişmez bir toplum yapısından uzak olsa da. İmamların ve mollaların İslam dünyasında bir bilim devrimi olasılığının önünü nasıl tıkadıklarını gördük. Katolik Kilisesi'nin Güney Amerika'da ekonomik gelişmeyi engelleyen frenlerden biri olduğunu gördük. Ama Batı uygarlığı tarihine dinin yaptığı en büyük katkı belki de ekonomi alanındaydı. Protestanlık Batı

16 Trevor-Roper, "Religion, the Reformation and Social Change".
17 Woodberry, "Shadow of Empire".
18 Guiso et al., "People's Opium?"
19 Barro ve McCleary, "Religion and Economic Growth".

dünyasını sadece çalışmaya değil, tasarrufta bulunmaya ve okumaya da yöneltti. Sanayi devrimi elbette teknolojik buluşçuluğun ve tüketimin bir ürünüydü. Ama gelişmesi için çalışma süresinde ve yoğunluğunda bir artışın yanı sıra, tasarruf ve yatırım yoluyla sermaye birikimine de gerek vardı. Sanayi devrimi her şeyden önce insan sermayesi birikimine bağlıydı. Protestanlığın teşvik ettiği okuryazarlık, bunların hepsi için hayati önemdeydi. Biraz düşünülürse, Protestan *söz ahlakı* üzerine konuşmamız daha yararlı olacaktır.

Soru şu: Günümüzde Batı –ya da en azından önemli bir kesimi– hem dini hem de ona eşlik eden ahlakı yitirmiş durumda mı?

Keyfine Bak

Avrupalılar günümüzde dünyanın aylaklarıdır. Ortalama olarak Amerikalılardan daha az ve Asyalılardan çok daha az çalışıyorlar. Uzun süreli eğitim ve erken emeklilik nedeniyle, Avrupa nüfusunun çalışmaya elverişli kesimi daha küçük bir oranı oluşturuyor. Örneğin, on beş yaşını geçmiş Belçikalıların ve Yunanlıların sadece yüzde 54'ü işgücüne katılırken, bu oran ABD'de yüzde 65'i, Çin'de yüzde 74'ü buluyor.[20] Avrupa'da işgücünün çalışmayan kesimi 1980-2010 dönemi itibariyle gelişmiş dünyanın diğer kesimlerine göre ortalama olarak daha yüksek bir orandadır. Avrupalılar ayrıca greve gitmeye daha yatkın bir tutum içindeler.* Hepsinden önemlisi, daha kısa işgünleri ve daha uzun tatiller nedeniyle, Avrupalılar süre bakımından daha az çalışıyorlar.[21] İstihdam edilen ortalama Amerikalı 2000-09 arasında yılda 1.711 saate yakın bir süre çalışmaktaydı. (Birçok işçiyi daha kısa süreli mesai yapmak zorunda bırakan finansal krizin etkisiyle bu rakam düşmüş durumdadır.) Ortalama Alman'ın yıllık çalışma süresi ise 1.437 saatti, yani tam yüzde 16 oranında düşüktü. Bu durum çok geçmişe inen bir ayrışmanın sonucudur. 1979'da Avrupa ve Amerika çalışma saatleri arasındaki fark küçüktü; o sırada ortalama İspanyol işçi bir yılda ortalama Amerikalıdan daha uzun süre çalışırdı. Ama sonraki yıllarda Avrupa çalışma saatle-

20 Dünya Bankası, Dünya Gelişim Göstergeleri internet sitesi.

21 Ferguson, "Economics, Religion and the Decline of Europe".

* Ancak Atlantik'in iki yakası arasındaki farklılıklar eskiye oranla şimdi daha küçüktür. Finansal krizin bir sonucu olarak, ABD'de işsizlik Avrupa Birliği'ne üye çoğu ülkeye göre çok daha yüksek orandadır; bu satırların yazıldığı sırada, OECD içinde sadece Macaristan, İrlanda, Portekiz, Slovakya ve İspanya'da işsizlik oranı ABD'deki düzeyden daha yüksekti. Beş yıllık bir dönemde (1996–2000) bin işçinin grev yüzünden çalışmadığı ortalama gün sayısı itibariyle, Danimarka, İspanya, İrlanda, İtalya ve Fransa hâlâ ABD'den daha fazla greve yatkındır; ama Avrupa Birliği'ne üye diğer ülkelerde durum tersinedir.

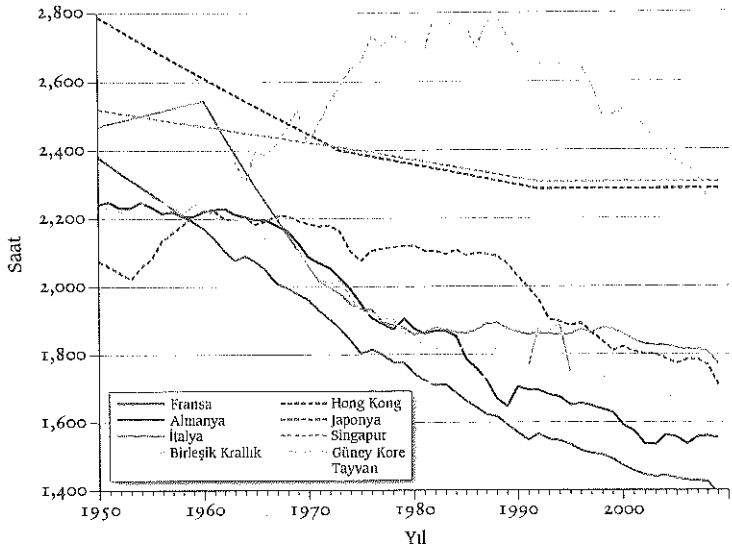
ri beşte bire varan oranda geriledi. Asya çalışma saatlerinde de bir gerileme olmakla birlikte, ortalama Japon işçisi hâlâ bir yılda ortalama Amerikalı kadar, ortalama Güney Koreli işçi ise yüzde 39 oranında daha fazla çalışmaktadır. Hong Kong ve Singapur'daki insanların yıllık çalışma süresi de ABD'deki düzeyden aşağı yukarı üçte bir oranında uzundur.[22]

Asıl çarpıcı nokta, Atlantik'in iki yakası arasında çalışma kalıpları bakımından görülen ayrılığın dindarlık bakımından benzer düzeydeki bir ayrılıkla neredeyse tam çakışmasıdır. Avrupalılar sadece daha az çalışmıyorlar; daha az dua ediyorlar ve daha az inanıyorlar. Bir zamanlar Avrupa kendisinden dosdoğru "Hıristiyan dünyası" diye söz ederdi. Avrupalılar ibadete yer sağlamak için, kıtanın en güzel yapılarını inşa ederlerdi. Töz değişimi ve töz birliği arasındaki ayrım üzerine sert kavgalara tutuşurlardı. Kâfirleri doğru dine döndürmek üzere hacı, misyoner ve fatih kimliğiyle dünyanın dört bir köşesine yelken açarlardı. Şimdi ise Avrupalıların kendisi kâfirleşmiş durumda. En son (2005-08) *Dünya Değerler Anketi*'ne göre, Norveçlilerin ve İsveçlilerin yüzde 4'ü, Fransızların ve Almanların yüzde 8'i haftada en az bir kilise ayinine katılıyor; bu oran Amerikalılarda yüzde 36'yı, Yerlilerde yüzde 44'ü, Brezilyalılarda yüzde 48'i ve Sahra altı Afrikalılarda yüzde 78'i buluyor. İtalya (yüzde 32) ve İspanya (yüzde 16) gibi ağırlıklı Katolik olan bir dizi ülkede de oranın oldukça yüksek olduğunu görmekteyiz. Dinsel ibadetin Protestan Avrupa'dakinden daha düşük olduğu yegâne ülkeler Rusya ve Japonya'dır. Almanların ve Hollandalıların sadece onda biri Tanrı'yı "çok önemli" buluyor; Fransızların oranı biraz daha yüksek. Buna karşılık, Amerikalıların yüzde 58'i Tanrı'nın kendi yaşamında çok önemli yer tuttuğunu belirtiyor. Tanrı'ya verilen önem Latin Amerika ve Sahra altı Afrika'da daha da yüksekken, Ortadoğu'nun Müslüman ülkelerinde en yüksek düzeye ulaşıyor. Tanrı'yı önemli bulanların Avrupa'ya oranla sayıca daha az (yüzde 5'in altında) olduğu tek ülke Çin'dir. Amerikalıların üçte bire yakın bir bölümü Tanrı'ya inanmayan politikacıların resmî görevler için uygun olmadığını düşünürken, bu oran Norveçliler ve İsveçlilerde yüzde 4, Finlilerde yüzde 9, Almanlar ve İspanyollarda yüzde 11 ve İtalyanlarda yüzde 12 düzeyinde kalıyor. Yerlilerin ve Brezilyalıların ancak yarısı ateist bir politikacıya hoşgörüyle bakıyor.[23] Siyasette dinsel inancın Batı Avrupa'dakinden daha az önem taşıdığı tek ülke Japonya'dır.

22 Verilerin alındığı kaynak Conference Board kuruluşunun Bütünsel Ekonomi Veritabanı, Eylül 2010, http://www.conference-board.org/data/economydatabase/. Ayrıca bkz. OECD.Stat ve çeşitli OECD yayınları.

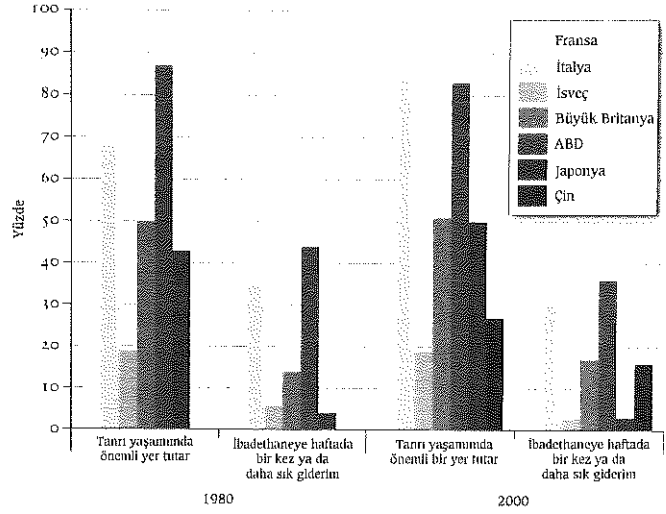
23 Dünya Değerler Anketi Kuruluşu, *World Values Survey*.

Çalışma Ahlakları: Batı ve Doğu'da
Yıllık Çalışma Saatleri, 1950-2009

Britanya örneği 19. yüzyılda Britonların kendi dinsel inançlarını yaymaya çalışma konusundaki kararlılığı açısından özellikle ilginç. Günümüzde, *Dünya Değerler Anketi*'ne göre, Britonların yüzde 17'si haftada en az bir kez dinsel ayine katıldığını ileri sürüyor; bu oran Kara Avrupası'na göre daha yüksek olmakla birlikte, ABD'deki düzeyin yarısının altında kalıyor. Yine ABD'deki düzeyin yarısının altında kalan bir oranla, Britonların dörtte birinden azı, Tanrı'nın kendi yaşamında çok önemli yer tuttuğunu belirtiyor. Ayine haftada en az bir kez gidenlerin ancak yüzde 14'ü bulduğu ve Tanrı'ya önem verenlerin beşte birin altında kaldığı 1981'den beri Britanya'daki oranların biraz yükseldiği doğrudur. Ama anketlerde dinler arasında ayrım yapılmadığı için, İngiliz Hıristiyanlığındaki gerileyişin gerçekte olduğundan daha az yansıdığı neredeyse kesindir. Nitekim 2004'teki bir inceleme ortalama haftada bir camiye giden Müslümanların kiliseye giden Anglikanlardan oran olarak daha fazla olduğunu göstermekteydi. Yakın dönemde kiliseye gidişte görülen artışın neredeyse tamamı, Evanjelik ve Pentekost kiliselerde beyaz olmayan cemaatlerin büyümesiyle açıklanmaktadır. Hıristiyan Araştırma Kurumu pazar gününe denk gelen 8 Mayıs 2005'te 18.720 kiliseyi kapsayan bir sayım yürüttüğünde, gerçek katılım oranının nüfusun ancak yüzde 6,3'ü olduğu, yani 1998'deki yüzde 15'lik düzeye göre düştüğü ortaya çıktı. Daha yakından bakıldığında, Britanya'nın Batı Avrupa'da hem ibadetin hem de inancın çöküşünü gösteren bir örnek olduğu söylenebilir.

Dinsel İnanç ve İbadet, 1980'lerin Başları ve 2000'lerin Ortaları

Britanya'nın Hıristiyanlıktan uzaklaşışı görece yeni bir olgudur. G. K. Chesterton *İngiltere'nin Kısa Tarihi* (1917) kitabında, Hıristiyanlığın uygarlıkla eşanlamlı olmasını neredeyse aşikâr bir gerçek gibi ele almaktaydı:

> Hıristiyan dünyasının geçmişte ve bugün bir kültür ya da bir uygarlık olduğunu söylerken neyi kastettiğimiz öğrenilmek istenirse, bunu ortaya koymanın kaba ama dümdüz bir yolu vardır. "Hıristiyan" kelimesinin bütün kullanımları içinde ... en yaygınının hangisi olduğunu sormak gerekir. (...) Sıradan insanlar arasındaki günlük konuşmada öteden beri tek bir anlamı olmuştur ve bu da bir kültür ya da bir uygarlık olduğudur. *Define Adası* romanında Ben Gunn'ın ilk karşılaşmasında Jim Hawkins'e söylediği şey, "Kendimi falanca uygarlıktan kopmuş gibi hissediyorum" değil, dosdoğru şuydu: "Bir Hıristiyan yemeğini tatmadım."[24]

Doğrusu, İngiliz Protestanları (sözgelimi İrlanda Katolikleriyle karşılaştırıldığında) hiçbir zaman ibadete özellikle düşkün olmadılar; ama 1950'lerin sonlarına kadar kilise müdavimliği olmasa bile üyeliği nispeten yüksek ve düzenliydi. 1960'ta bile Birleşik Krallık nüfusunun beşte bire yakın bölümü kilise üyesiydi. Ama oran 2000'e doğru onda bire kadar indi.[25] 1960'tan önce İngiltere ve Galler'deki nikâhların çoğu bir kilisede kıyılırdı; ardından başlayan gerilemeyle oran 1990'ların sonlarında yüzde 40'a düştü. 20. yüzyılın ilk yarısının büyük bölümünde, Anglikan Paskalya ayinine katılanlar İngiltere nüfusunun yaklaşık

24 Chesterton, *Short History*, s. 104.
25 Bruce, *God is Dead*, s. 67.

yüzde 5 ya da 6'sını oluştururdu; oran ancak 1960'tan sonra yüzde 2'ye kadar varan bir düşüşe geçti. İskoçya Kilisesi'ne ilişkin rakamlar 1960'a kadar düzenli gidişin ardından yaklaşık yarı yarıya bir düşüşle benzer bir yönelimi göstermektedir. Özellikle çarpıcı nokta kiliseye kabul törenlerindeki gerileyiştir. İngiltere'de 1910'da 227.135 tören yapılmıştı; 2007'de ise tören sayısı beş yıl önceki düzeye göre yüzde 16'lık bir düşüşle sadece 27.900'dü. On iki ila yirmi yaş kuşağı için düzenlenen kiliseye kabul törenlerinin oranı 1960-79 arasında yarıdan fazla bir düşüş gösterdi ve sonraki yıllarda baş aşağı inişini sürdürdü. Günümüzde vaftiz edilenlerin beşte birinden azı için kabul töreni yapılmaktadır.[26] İskoçya Kilisesi açısından gerileyiş daha da hızlıdır.[27] Günümüzde Londra'da veya Edinburgh'ta hiç kimse "Hıristiyan" kelimesini Ben Gunn'ın algıladığı anlamda kullanmaz.

Bu yönelim sürüyor gibi. İbadet eden Hıristiyanlar yaşlanıyor: Örneğin, 1999'da Metodistlerin ve Birleşik Reform Kilisesi üyelerinin yüzde 38'i altmış beş ya da daha yüksek yaştayken, nüfusun genelinde bu oran yüzde 16'ydı.[28] Besbelli ki genç Britonlar Tanrı'ya ya da cennete inanmaya daha az eğilim duyuyor.[29] Bazı bakımlardan Britanya daha şimdiden dünyanın en dinsiz toplumları arasına girmiş durumda; Batı Avrupa'daki en yüksek oranla nüfusun yüzde 56'sı kiliseye hiç gitmiyor.[30] Michael Buerk'in televizyon dizisi için 2000'de yürütülen "Britanya'nın Ruhu" anketi, şaşırtıcı derecede bir dinsel körelmeyi ortaya çıkardı. Ankete katılanların sadece yüzde 9'u Hıristiyan inancının Tanrı'ya ulaşmanın en iyi yolu olduğu görüşündeydi; yüzde 32'yi bulan bir kesim bütün dinleri aynı ölçüde geçerli saymaktaydı. Kendisini ateist olarak nitelendirenlerin ancak yüzde 8'e varmasına karşın, yüzde 12'lik bir kesim neye inanacağını bilmediğini itiraf etmekteydi. Açıkça belirlenmiş ahlaki kuralları tanımadığını belirtenler üçte ikinin üzerindeydi; yirmi dört yaş altındaki kesimde bu oran yüzde 85'ti. (Tuhaf bir biçimde, ankete katılanların yüzde 45'ine göre, dindeki bu gerileyiş ülkeyi daha kötü bir yer haline getirmişti.)

20. yüzyılın en iyi İngiliz yazarlarından bazıları Britanya'nın inanç krizini önceden gördü. Günümüzde daha çok alegorik çocuk hikâyeleriyle tanınan Oxford öğretim görevlilerinden C. S. Lewis, Şeytan'ı alaya almanın onu uzak tutmaya yarayabileceği umuduyla *Gizlisonda Mektupları* (1942) romanını yazdı. Evelyn Waugh savaş dönemini anlatan *Onur Kılıcı* üçlemesiyle (1952-61), İngi-

26 Verilerin alındığı kaynak http://www.cofe.anglican.org/news/pr2009.html.

27 Bkz. Brown, *Death of Christian Britain*, özellikle s. 191. Ayrıca bkz. McLeod ve Ustorf (ed.), *Decline of Christendom*.

28 Bruce, *God is Dead*, s. 65.

29 Davie, *Religion in Britain*, s. 119, 121.

30 Davie, *Europe: The Exceptional Case*, s. 6vd.

liz Katolikliğinin kadim bir biçimine mezar kitabesi yazdığının farkındaydı. Her iki yazar da İkinci Dünya Savaşı'nın Hıristiyan inancı için ciddi bir tehdit oluşturduğunu sezmişti. Bununla birlikte sekülerleşmeye ilişkin uyarılarının doğruluğu ancak 1960'larda ortaya çıktı. Peki, İngilizler köklü itikatlarını niçin yitirdiler? Birçok zor soru gibi, bunun da ilk bakışta kolay bir cevabı var gibi görünür. Ama şair Philip Larkin'in yaptığı gibi suçu hemen "Altmışlar" dönemine –Beatles, doğum kontrol hapı ve mini etek– yıkmadan önce, ABD'nin de bütün bu dünyevi zevkleri tatmasına karşın bir Hıristiyan ülke olmaktan çıkmadığını hatırlamak gerekir. Bugün birçok Avrupalıya sorduğunuzda, size dinsel inancın sırf bir anakronizm, ortaçağ hurafelerinin bir kalıntısı olduğunu söyleyecektir. Amerikan İncil Kuşağı'nın dinsel şevkine dudak bükecektir, hem de kendisinin inançtan yoksunluğunun asıl anomali olduğunu kavramaksızın.

Avrupa'da Hıristiyanlığı John Lennon öldürmediyse, kim öldürdü?[31] Maddiyatçılığın dindarca çileciliği yozlaştırmasıyla ("sekülerleşme hipotezi") birlikte, kapitalizmin ruhunun kaçınılmaz olarak Protestan ahlak ebeveynini yok edeceğini öngören Weber mi?[32] Bu saptama İsa'nın öğretileri ile "hayatın uygarlık, kültür, sanat ve bilim dediğimiz mutat koşulları" arasında bir temel çelişki gören romancı ve (ileri yaşlarında) ermiş Lev Tolstoy'un görüşüne oldukça yakındı.[33] Eğer öyleyse, ekonomik gelişmenin hangi yanı dinsel inanca özellikle düşmandı? Batı'da ailenin küçülüşünü ve demografik gerileyişi de açıklıyor gibi görünen bir unsur olarak, kadınların değişen rolü ve çekirdek ailenin gerileyişi miydi? Weber'in "dünya sırlarının çözülüşü" olarak adlandırdığı bilimsel bilgiler, özellikle de Darwin'in ilahi yaratılışa dair Kitabı Mukaddes anlatımını yerle bir eden evrim teorisi miydi? Ortalama ömrün ahireti çok daha az endişe verecek biçimde bir yakın menzil olmaktan çıkararak uzaması mıydı? Bizi beşikten mezara kadar bir seküler çoban gibi kollayan sosyal refah devleti miydi? Acaba Avrupa Hıristiyanlığını modern kültüre özgü benlik takıntısı öldürmüş olabilir mi? Avrupa'nın Protestan çalışma ahlakının katili bizzat Sigmund Freud muydu yoksa?

Psikanalizin Moravya doğumlu kurucu babası Sigmund Freud, *Bir Yanılsamanın Geleceği* (1928) kitabında Weber'i çürütmeye koyuldu. Yoldan çıkmış bir Yahudi olan Freud'a göre, din Batı uygarlığının başardığı atılımların ardındaki itici güç olamazdı; çünkü esas itibariyle insanların temel içgüdülerine, özellikle de cinsel arzularına ve şiddete dönük, yıkıcı dürtülerine teslim olmalarını önle-

31 Bölüm girişinde alıntı yapılan meşhur röportaj için bkz. Maureen Cleave, "How Does a Beatle Live? John Lennon Lives Like This", *Evening Standard*, 4 Mart 1966.

32 Bkz. Barro ve McCleary, "Religion and Political Economy".

33 Tolstoy, *Kingdom of God*, s. 301.

mek amacıyla geliştirilmiş bir "yanılsama", bir "evrensel nevroz"du. Din olmadığında kargaşa olacaktı:

> Bir an için din yasaklarının ortadan kalktığını hayal edin. Bu durumda kişi hoşuna giden her kadını cinsel arzu nesnesi olarak seçebilir, karşısına çıkan bir rakibi ya da başka bir biçimde işini aksatan birini hiç tereddüt etmeksizin öldürebilir ve başka birine ait mallardan istediğine ondan izin almaksızın el koyabilir.[34]

Din sadece azgın cinsel şehveti ve şiddeti yasaklamadı. İnsanların "kaderin özellikle ölümde görülen acımasızlığı"yla ve günlük yaşamın getirdiği "acılar ve sıkıntılar"la bağdaşmasını da sağladı.[35] Tektanrıcı dinler çok sayıda tanrıyı kaynaştırıp tek bir kişilikte toplayınca, "insanın onunla ilişkileri çocuğun babasıyla ilişkisinin yakınlığına ve yoğunluğuna yeniden kavuşabildi. Kişi babası için çok şey yaptığında, kesinlikle bunun karşılığını alacaktı – en azından sevilen tek çocuk, yani seçilmiş insanlar için geçerliydi bu."[36]

Freud insanoğlunun özellikle Avrupa'da kendisini dinden tamamen kurtarabileceği konusunda pek umutlu değildi:

> Dini Avrupa uygarlığımızdan kovmak isterseniz, bunu ancak doktrinlere dayalı başka bir sistemle başarabilirsiniz; böyle bir sistem de kendisini savunmak için başından itibaren dinin bütün psikolojik özelliklerini, aynı kutsallığı, katılığı ve hoşgörüsüzlüğü, aynı düşünce yasağını benimseyecektir.[37]

Stalin'in ve Hitler'in canavarca kültlerini yaydıkları 1930'larda bu saptama kesinlikle akla yakın görünmekteydi. Ancak her iki durumda da totaliter siyasal din, Freud'un din teorisinde tanımlanan ilkel içgüdüleri dizginlemeyi başaramadı. Avrupa 1945'te Timur döneminden beri benzeri görülmeyen – ve toplu tecavüz biçiminde şok yaratıcı cinsel zorbalığı da içeren – bir şiddet çılgınlığından bitkin düşmüş durumdaydı. Birçok ülkede, özellikle toplu kıyımla en çok sarsıntıya uğramış olan Sovyetler Birliği gibi ülkelerde ilk tepki, hakiki dine dönmek ve ölülerin yasını tutmak için onun köklü avunma yollarına başvurmak oldu.

Gelgelelim, topyekûn savaş ve soykırım yıllarını hatırlamayacak kadar genç bir kuşak 1960'larda bastırılmış arzuları için Hıristiyanlık sonrası yeni

34 Freud, *Future of an Illusion*, s. 25.
35 Ibid., s. 30.
36 Ibid., s. 34.
37 Ibid., s. 84.

bir çıkış aramaya koyuldu. Freud'un baskıya olumsuz bakan ve erotik dürtüye açık sempati duyan teorileri, Avrupalıları kiliselerden uzaklaşmaya ve seks mağazalarına takılmaya ayartmada kesinlikle bir rol oynadı. Freud *Uygarlığın Huzursuzluğu* (1929-30; ABD'de ilk yayımlanışı 1961) kitabında, o dönemdeki haliyle uygarlık ve insanın en ilkel dürtüleri arasında bir temel "antitez" olduğunu ileri sürmüştü:

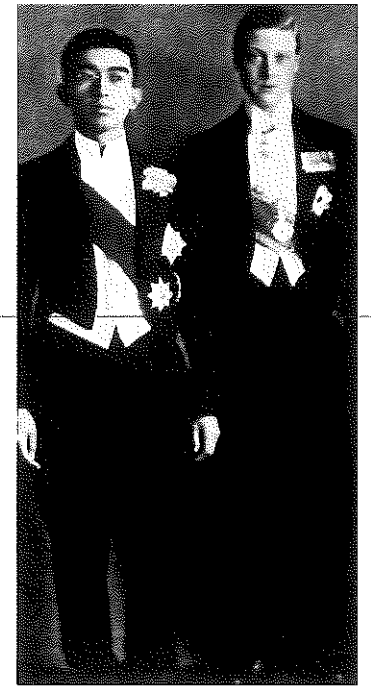
> Kendimizde belirleyebildiğimiz ve başkalarında da bulunduğunu haklı olarak varsaydığımız bu saldırganlık eğiliminin varlığı, komşularımızla ilişkilerimizi bozan ve uygarlığı böylesine yüksek bir [enerji] harcamaya zorlayan etkendir. İnsanların bu karşılıklı ilkel düşmanlığından dolayı, uygar toplum sürekli dağılma tehdidi altındadır. Birlikte çalışmanın sağladığı çıkar bu toplumu bir arada tutamaz; içgüdüsel tutkular makul çıkarlardan daha güçlüdür. İnsanın saldırgan içgüdülerine sınırlar koymak ve dışavurumlarını psişik tepki oluşumlarıyla denetim altında tutmak için, uygarlığın azami çabayı göstermesi gerekir. Cinsel yaşama ... getirilen kısıtlama ve aynı şekilde ... insanın komşusunu kendisi kadar sevmesi yönündeki emir bundan kaynaklanır – insanın özgün doğasına başka hiçbir şeyin böylesine yoğun biçimde ters düşmemesinin gerçekten haklı kıldığı bir emirdir bu. (...) Uygarlık Eros'a hizmet eden bir süreçtir; Eros'un amacı ise tekil bireyleri bir araya getirmek ve daha sonra sırasıyla aileleri, soyları, halklar ve ulusları tek bir büyük birlikte, insan soyunun birliğinde bütünleştirmektir. Böyle bir şeyin niçin olması gerektiğini bilmiyoruz; Eros'un gördüğü iş tam olarak budur. (...) İnsanlar libido yoluyla birbirlerine kenetlenirler. (...) Ama insanın doğal saldırgan içgüdüsü, karşılıklı tek tek ve topluca düşmanlık söz konusu uygarlık programına karşı koyar. Bu saldırgan içgüdü Eros'la birlikte karşımıza çıkan ve dünyaya egemenliği onunla paylaşan ölüm içgüdüsünün türevi ve başta gelen temsilcisidir. Sanırım, uygarlık evriminin anlamı artık bizim için meçhul değil. İnsan türünde somutlaşan uygarlık Eros ve Ölüm arasındaki, yaşam içgüdüsü ve yıkım içgüdüsü arasındaki mücadeleyi yansıtmak zorundadır. Bu mücadele bütün yaşamın esasını oluşturur.[38]

Bu alıntı okunduğunda, Viyanalı hiciv yazarı Karl Kraus'un psikanalizin "tedavisi kendinden menkul hastalık" olduğunu söylerken neyi kastettiği anlaşılır.[39] Ama bu mesaj hippilerce yeni bir emir olarak yorumlandı: Keyfine bak. Öyle de yaptılar. Hombres topluluğunun "Keyfine Bak" (1967) şarkısı 1960'ların ikin-

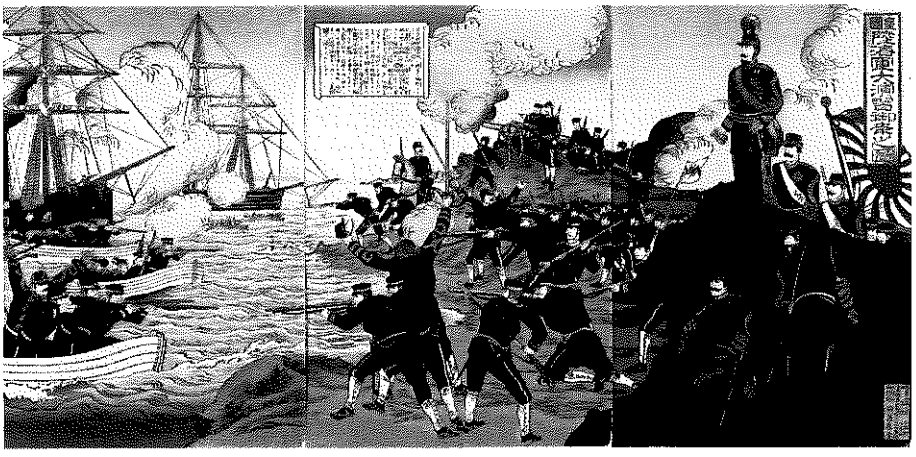
38 Freud, *Civilization*, s. 55, 59, 69.
39 Szasz, *Anti-Freud: Karl Kraus's Criticism of Psychoanalysis and Psychiatry.*

Kaybettiğimiz giyim dünyası: At sırtında bir genç kadın, Urga [Ulan Bator], Moğolistan, 1913, Albert Kahn'ın "gezegen arşivi" için Stéphane Passet'nin çektiği fotoğraf

Savile Row'da iki prens: Hirohito ve Edward

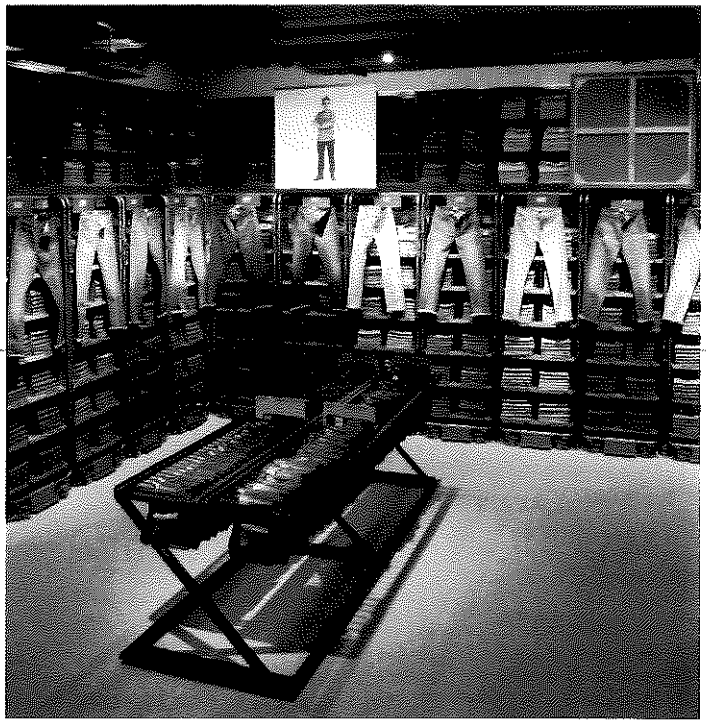
Meici makyajı, 1: *İmparator Majesteleri Kara ve Deniz Kuvvetlerinin Ortak Askerî Manevralarını İzliyor,* Yoşo Çikanobu, 1890

Meici makyajı, 2: *Dikiş Yapan Hanımlar,* Adaçi Ginko, 1887

Devlerin Aşkı filminin afişinde kotlu James Dean

Levi's®
Londra ana mağazası,174–176 Regent Caddesi

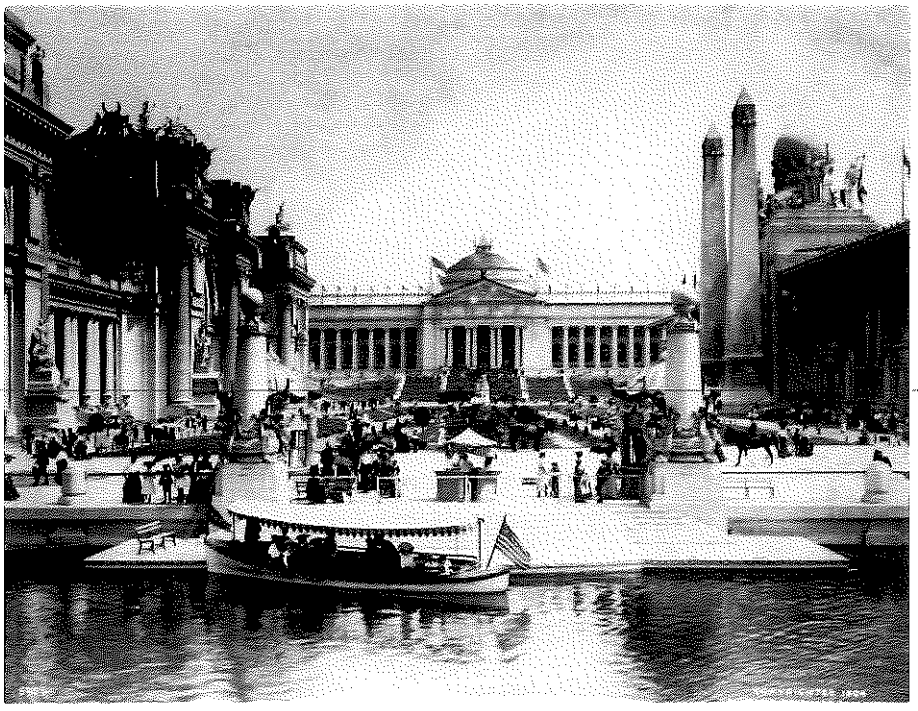
"Onlar özgürlükten korkuyor. / Onlar demokrasiden korkuyor. / ... Biz ne diye onlardan korkalım ki?" "Evrenin Plastik İnsanları" grubu Sovyet komünizmini sallıyor

İstanbul'da başörtülü cansız mankenler

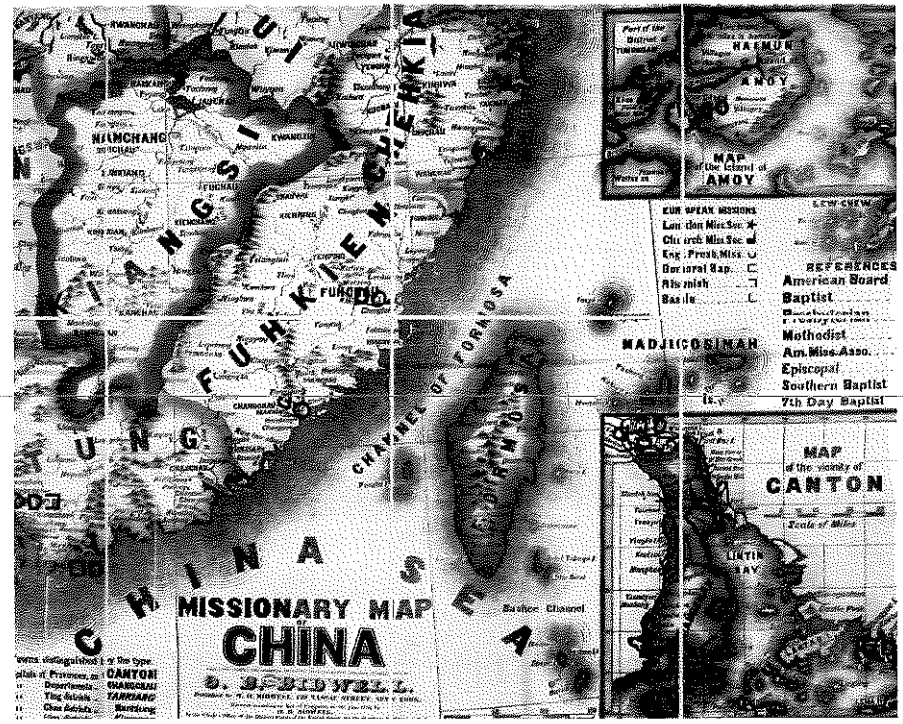
Protestan ahlakını ve
kapitalizmin ruhunu arayan
Max Weber Amerika'da

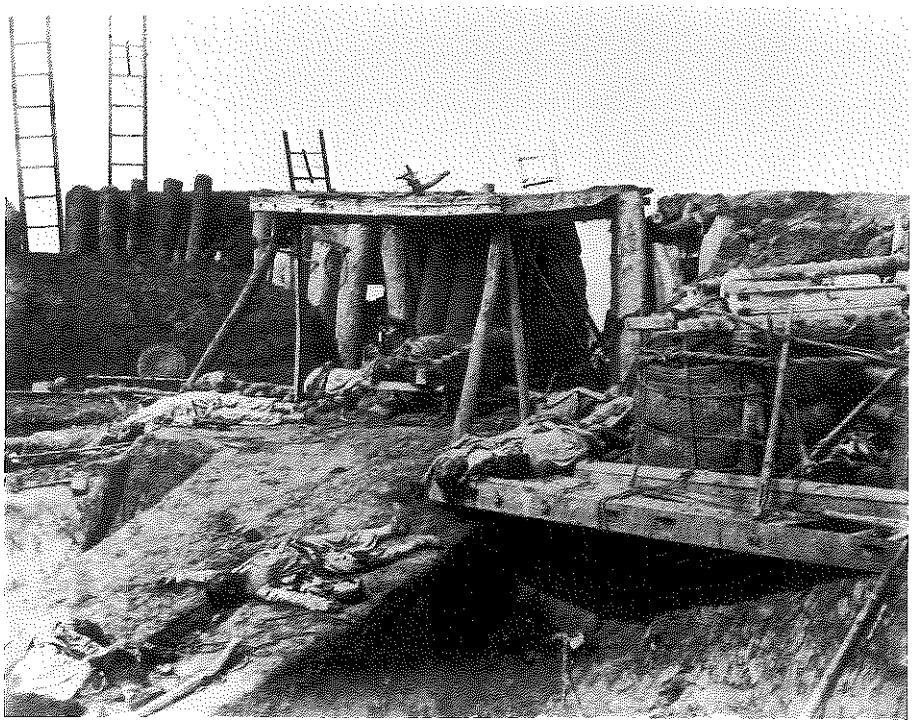
Amerikan bolluğu: St. Louis Dünya Fuarı, 1904

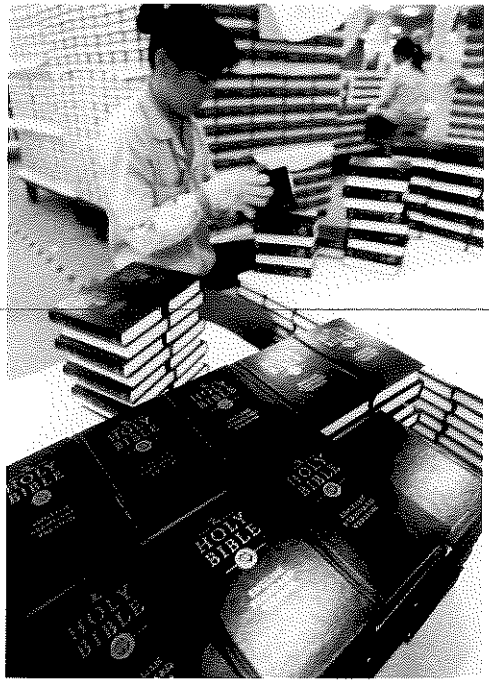
İncil'in Wenzhou'ya varışı: Çin Anakarası Misyoner Derneği'nin yetiştirdiği öğrenciler hocalarıyla birlikte, yak. 1900

Bir Amerikalı misyonerin çizdiği Güneydoğu Çin haritası

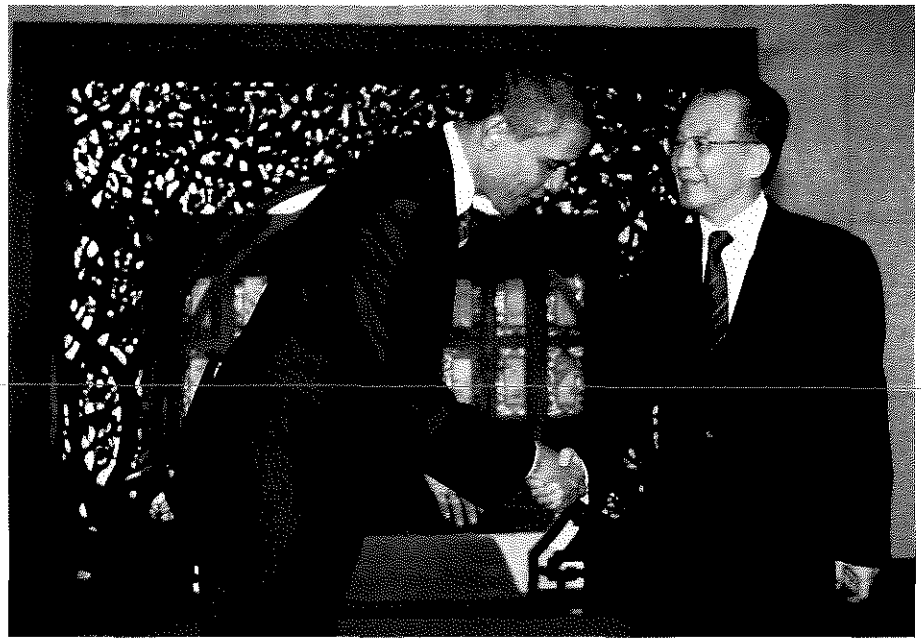
Taiping Ayaklanması'ndan bir ölüm ve yıkım sahnesi

Seri üretilmiş kutsal kitaplar:
Nanjing Dostluk Kitabı
Mukaddes Basım Şirketi

Sanayi devrimini yaşayan bugünkü Çin

Batı üstünlüğünün sona erişi: ABD başkanı Barack Obama hafifçe eğilerek,
Çin başbakanı Wen Jiabao'yla tokalaşıyor, Kasım 2009

ci sınıf marşlarından biriydi. Ama ilk dizeleri ("Sevgili dostlar, bir vaaz vereceğiz size / John Barleycorn, nikotin ve Havva'nın cilveleri üzerine") nelerin satılığa çıkarıldığını gayet güzel özetlemekteydi.* Batı'nın günümüzdeki en rağbet gören eleştirmenlerine (özellikle radikal İslamcılara) göre, 60'lı yıllar Freud –sonrası bir uygarlık– karşıtlığına kapıyı araladı. Bu tutuma damgasını vuran özellikler ise benliğin zevklerini hazcı bir yaklaşımla yüceltiş, pornografi lehine teolojiye karşı çıkış ve daha çok "savaşlı pornografi" olarak nitelendirilebilecek grotesk kurgulu şiddet filmleri ve video oyunları uğruna Hazreti İsa'dan vazgeçişti.

Avrupa'da Protestanlığın ölümüne ilişkin bütün teorilerin sorunlu tarafı, Avrupa'nın Hıristiyanlıktan uzaklaşışına getirdikleri açıklamalar ne olursa olsun, Amerika'nın Hıristiyan inancına bağlılığı sürdürmesine hiçbir açıklama getirmemeleridir. Amerikan halkı Avrupalılarla az çok aynı sosyal ve kültürel değişimleri yaşadı. Daha çok zenginleşti. Bilim bilgi düzeyi yükseldi. Üstelik psikanalize ve pornografiye Avrupalılardan daha fazla maruz kaldı. Ama Amerika'da Protestanlık Avrupa'da görülene benzer bir gerileyiş içine girmedi. Aksine, Amerika'da Tanrı bazı bakımlardan kırk yıl önceki kadar önem taşıyor.[40] Amerikan kiliselerine her pazar günü on milyonlarca inançlının akın etmesi bunun en sağlam kanıtını sunuyor.

1960'ların yeni seks, uyuşturucu ve rock "n" roll üçlemesinin sahneye çıkışı ABD'de paradoksal bir biçimde Evanjelik Protestanlıkta bir atılımla çakıştı. Peder Billy Graham bir stadyuma kimin daha çok genç toplayacağı konusunda Beatles'la yarışa girdi. Bu bir tepkiden çok bir tür taklitti. Graham 1969'da Miami Rock Festivali'nde konuşurken, dinleyicileri "Tanrı'ya duyarlı olmaya, ... Onun gücüne sığınmaya" çağırdı.[41] Üniversitelerde çalışma yürüten Campus Crusade adlı Hıristiyan kuruluşunun 1972'de Dallas'ta düzenlediği Evanjelik konferansı, hippi karşı-kültürün timsaline dönüşen 1969 Woodstock rock festivaline özenen bir konserle bitti.** Chicago'lu Katolik bir genç olan "Kalıpçı" Cynthia'nın alçıdan dikilmiş Jimi Hendrix, Robert Plant ve Keith Richards (kesinkes Cliff Richard'a ait olamayacak) penisleri yapması, Freud'un Thanatos karşısında Eros'un zafe-

40 Kiliseye gitme oranı 1970'lerde yüzde 25–55 iken, günümüzde yüzde 18–22'ye düşmüştür; ama dinsel vecibelerin kırk yıl önce hayal bile edilemeyecek çeşitli yollarla (televizyon ve internet vaizleri) yerine getirildiği açıktı: Putnam ve Campbell, *American Grace*, s. 74, 105.

41 Sheehan, "Liberation and Redemption", s. 301.

* Sübyancılıktan hükümlü İngiliz şarkıcı ve plak yapımcısı Jonathan King (Charterhouse ve Trinity, Cambridge) daha sonra aynı şarkıyı okudu; bu zatın diğer kayda değer marifetleri "Hop Yukarı, Hop Aşağı (Külotunu Havada Salla)" plağının ve ilk *Taş Gibi Korku Şovu* albümünün yapımcılığıdır.

** Asıl Woodstock'ta bile Who topluluğu Pete Townsend'in sağır, dilsiz ve kör bir Mesih'i konu alan rock operası *Tommy*'den bazı parçaları çalmıştı.

ri hayalini gerçekleştirmekten başka bir şey değildi. Ne de olsa, tampon etiketlerinde belirtildiği gibi, Tanrı aşk demekti. Amerika aynı anda hem sofuluğa hem de pornoya yöneliş içindeydi.

Batı uygarlığının doğuda dinsiz bir Avrupa, batıda dindar bir Amerika şeklinde ikiye bölünmüş gibi görünmesini nasıl açıklayabiliriz? Hıristiyanlığın Avrupa'da hızlı bir gerileyiş içindeyken, Amerika'da inatla varlığını sürdürmesini nasıl açıklayabiliriz? En iyi cevap Missouri eyaletinin "Ozark Kraliçesi" olarak anılan ve Bobby Troup'un 1946'daki "Hat 66'da Gaza Basmanın Keyfini Sür" şarkısında ölümsüzleşen ilk kıta aşırı otoyolun temelinin atıldığı Springfield kentinde bulunabilir. Max Weber yüz yıl önce Protestan mezheplerin çeşitliliğiyle kendisini etkileyen bu yöreyi şimdi görmüş olsaydı herhalde apışıp kalırdı. Bin kişiye aşağı yukarı bir kilisenin düştüğü Springfield'de 122 Baptist kilise, 36 Metodist şapel, 25 İsa Cemaati kilisesi ve 15 Tanrı Cemaati kilisesi, toplam 400 civarında Hıristiyan mabedi vardır. Böyle bir yerde insan istavrozlara bakmaktan gaza basmanın keyfini alamaz.

Asıl önemli nokta bütün bu kiliselerin üye kazanmaya dönük amansız bir rekabet içinde olmasıdır. Weber'in gözlemde bulunduğu sırada, Amerikalı Baptistler, Metodistler ve diğer mezhepler kendi yerel cemaatleri içinde kimin daha halis dindar olduğunu gösterme yarışıyla meşguldü. Oysa şimdi Springfield'de rekabet kiliseler *arasındadır* ve araba bayilerinin ya da ayaküstü yiyecek lokantalarının rekabetini aratmayacak sertliktedir. Kiliseler inançlı kişileri saflarına çekip tutmak açısından ticari zihniyetle hareket etmek zorundadır ve bu temelde James Nehri Asamblesi açıkça birinci konumundadır. Cemaatin Avrupalılara daha çok bir alışveriş merkezi ya da iş parkı gibi görünen ibadet yeri aslında Springfield'deki en büyük kilisedir, hatta ABD genelinde en büyük kiliselerden biridir. Yetenekli ve karizmatik bir vaiz olan papazı John Lindell, eski kutsal metin öğretisini daha çok rock "n" roll müziğiyle özdeşleştirilen sahne sanatıyla birleştirir. Doğrusu kimi zaman *Time* dergisinin 1971'de İngiliz rock operası *Süper Star İsa Mesih*'in (1970) ruhuna sahip olarak nitelendirdiği rock esinli Hıristiyan gençlik akımı İsa Devrimi'nin doğal vârisi gibi görünür. Ancak Lindell'in yalın ve istekli bir özelliği de vardır; Tanrı'ya yakarırken ("Rabbim, öyle huşu vericisin ki!") ilk *Süper Star* albümünde İsa kısmını okuyan dağınık saçlı Deep Purple solisti Ian Gillan'dan çok, Apple firmasının en son avuç içi cihazını (belki de iGod) tanıtan Steve Jobs'u andırır. Lindell'e göre, Protestan ahlakı Springfield'de diri, sağlıklı ve canlıdır. Benimsedikleri inancın cemaat üyelerini başka durumda olacağından daha çalışkan kıldığına hiç kuşkusu yoktur. Kendisi de basbayağı bir işçidir: Pazar günü aşırı hareketli üç ayin hiç de

hafif bir vaaz yükü değildir. Ayrıca para toplama kabı sıralar arasında dolaşırken Kutsal Ruh kapitalizmin ruhuyla kaynaşmış gibi görünür – neyse ki bu iş Minneapolis'teki Yaşayan Söz Hıristiyan Merkezi'nin "manevi gelişimi güçlendirecek, iş hayatında, ilişkilerde ve finansal alanda kazanmayı sağlayacak Kitabı Mukaddes ilkelerini" vaat eden papazı Mac Hammond'un yeğ tuttuğu arsızlıkla yapılmaz.[42]

James Nehri Asamblesi'nde bir gezinti Avrupa ve Amerikan Protestanlığı arasındaki farklılığı açıkça gösterir. Avrupa'da Reform hareketi İngiltere ya da İskoçya örneklerinde olduğu gibi resmî kiliselerin oluşturulmasıyla ulusal yapı kazanırken, ABD'de din ve devlet işleri arasında her zaman katı bir ayrılığın olması, çok sayıda Protestan mezhep arasında açık bir rekabete olanak vermiştir. Bu durum Avrupa'da dinin garip ölümü, ABD'de ise süren canlılığı için en iyi açıklama olabilir. İş hayatında olduğu gibi, dinde de devlet tekelleri verimsizdir, her ne kadar bir devlet dininin varlığı (devletin bolca destek verdiği ve rahip atamalarını asgari düzeyde denetlediği) bazı durumlarda dinsel katılımı artırsa bile.[43] Daha yaygın görülen durum, bir serbest dinsel piyasada mezhepler arasındaki rekabetin ibadet deneyimini ve kilise üyeliğini daha tatmin edici kılmaya yönelik yenilikleri teşvik etmesidir. Amerika'da dini canlı tutan şey budur.[44] (Bu içgörü tamamen yeni bir şey değildir. Adam Smith *Ulusların Zenginliği* kitabında, resmî kiliselerin bulunduğu ülkeleri rekabete olanak veren ülkelerle karşılaştırarak benzer bir savı ortaya atmıştı.)[45]

Gelgelelim, bugünkü Amerikalı Evanjeliklerin Smith'i olmasa bile Weber'i kuşkuya düşürecek bir yanı vardır. Günümüzde en başarılı mezheplerden birçoğunun gelişmesi tam da Wal-Mart hayranlığına yaklaşan bir tür tüketici Hıristiyanlığın yaratılması sayesindedir.[46] Koltukta meşrubat ya da Starbucks ikram edilen multipleks sinemaya benzer böyle ibadet yerleri sadece arabayla kolayca ulaşılır olmakla ve eğlenceli bir gösteri sunmakla kalmıyor. İnançlılardan öyle çok fazla şey de istemiyor. Aksine, onlara Tanrı'dan istekte bulunma yolunu sağlıyor;[47] öyle ki James Nehri Asamblesi'nde ibadet çoğu kez ilahi gücün kişisel sorunları çözmesi yönünde uzayıp giden bir dizi rica biçimine bürünüyor. Baba Tanrı, Oğul İsa ve Kutsal Ruh'un yerini Psikanalist Tanrı, Marko Paşa ve Kişisel Eğitimci almış bulunuyor. Beyaz Amerikalıların beşte ikisinden fazlası

42 Putnam ve Campbell, *American Grace*, s. 326.
43 Barro ve McCleary, "Which Countries Have State Religions?"
44 Iannaconne, "Introduction"; Davie, *Europe: The Exceptional Case*, s. 43 vd. Popüler bir anlatım için bkz. Micklethwait ve Wooldridge, *God is Back*, özellikle s. 175.
45 Smith, *Wealth of Nations*, Kitap V, Bölüm I.
46 Micklethwait ve Wooldridge, *God is Back*, s. 175.
47 Zakaria, *Future of Freedom*, s. 199 vd.

ömrünün bir aşamasında din değiştirdiği için, inanç paradoksal biçimde dönekleşmiş bulunuyor.[48]

Dini sıradan bir eğlenceye çevirmenin tek sorunlu tarafı, Amerikalıların günümüzde Max Weber'in sermaye birikimi uğruna hazları ertelemeyi öngören Protestan ahlakı versiyonundan bir hayli uzaklaşmış olmalarıdır. Weber şöyle der:

> Protestan çilecilik malvarlığının keyfini dizginsiz biçimde sürmeye var gücüyle karşı koyar; tüketimi caydırır. (...) Tüketim üzerindeki kısıtlama kâr peşinde koşma özgürlüğüyle birleştiğinde, ortaya çıkan sonucun tasarrufa dönük çileci baskıyla sermaye yaratımı olması kaçınılmazdır.[49]

Oysa yakın dönemde bir deney yaşamaktayız: Tasarrufun olmadığı kapitalizm. ABD'de konut furyasının doruğa vardığı sırada, ailelerin harcanabilir bütün gelirlerini tüketmekle kalmayıp ipotekli konut kredisi çekmeleri üzerine hane tasarruf oranı sıfırın altına düştü. Tutumluluktaki gerileyiş finansal krize karşı bir çare haline geldi. Konut fiyatlarının 2006'da gerilemeye yüz tutmasıyla birlikte, zincirleme bir tepki başladı: Evlerinin değerinden daha fazla borçlananlar ipotekli kredi faizlerini ödeyemez duruma geldiler; ipotekli kredilerle desteklenen hisse senetlerine yatırım yapanlar büyük zararlara uğradılar; bu tür hisse senetlerine yatırım yapmak için büyük meblağlarda borçlanan bankalar önce likidite darlığıyla, ardından ödeme gücünü yitirmeyle karşılaştı; yönetimler büyük çaplı banka iflaslarının önüne geçmek için kurtarma operasyonlarıyla devreye girdiler; sonuçta bir kişisel borç krizi dönüşüm geçirerek bir kamusal borç krizine dönüştü. Günümüzde ABD'de kişisel ve kamusal toplam borç yükü, gayri safi yurtiçi hâsılanın üç buçuk katını aşmış durumdadır.[50]

Bu sırf Amerika'ya özgü bir olgu değildi. Aynı temanın çeşitlemeleri İngilizce konuşulan diğer ülkelerde yaşandı: İrlanda, Birleşik Krallık, daha az bir ölçüde Avustralya ve Kanada – kaldıraç çağının aynı biçimli sorunun çok çeşitli boyutlarda tekrarlandığı kesirli geometrisiydi bu. Çoğu Avrupa ülkesi ABD'deki gelir düzeyine oranla ev fiyatlarının çok daha fazla yükselmesi anlamında daha büyük emlak balonlarına sahne oldu; Almanya'yla para birliği içindeyken çok büyük açıklar verme hatasına düşen Portekiz, İrlanda ve Yunanistan'da kamusal borç krizleri çok daha ağır boyutlara ulaştı. Ama 2007-09 finansal krizi sonuçla-

48 Putnam ve Campbell, *American Grace*, s. 137.
49 Weber, *Protestant Ethic*, s. 115, 117.
50 Krizin tarihsel verilere dayalı bir anlatımı için bkz. Ferguson, *Ascent of Money*.

rı bakımından küresel olmakla birlikte, kaynakları bakımından küresel değildi. Batı dünyasında aşırı tüketimin ve aşırı finansal kaldıracın bir sonucu olarak ortaya çıkan bir krizdi. Başka yerlerde, özellikle de Asya'da tablo oldukça farklıydı.

Doğu'da tasarruf oranlarının Batı'daki düzeyden çok daha yüksek olduğu genel kabul gören bir olgudur. Kişisel borç yükleri çok daha düşüktür; evler çoğu kez doğrudan ya da nispeten küçük ipotekli kredilerle alınır. Diğer tüketici kredisi biçimleri ekonomide çok daha küçük bir rol oynar. Daha önce gördüğümüz üzere, Asyalıların yıllık çalışma süresinin Batı'daki düzeyden daha uzun olduğu iyi bilinen bir olgudur – Tayvan'da 2.120 saat ortalama yıllık çalışma süresi Güney Kore'de 2.243 saate kadar çıkmaktadır. Daha az farkına varılan gerçek ise Asya'da tutumluluk ve çalışkanlık bakımından görülen yükselişin, Batılılaşmanın en şaşırtıcı yan etkilerinden biriyle el ele gitmesidir: Başta Çin'de olmak üzere, Hıristiyanlığın yayılması.

Çin'in Kudüs'ü

Çin'de kapitalizm ruhunun yükselişi herkesçe bilinen bir hikâyedir. Peki, ya Protestan ahlakının yükselişi? China Partner adlı kuruluşun ve Şanghay'daki Doğu Çin Eğitim Üniversitesi'nin yaptığı ayrı anketlere göre, Çin'de Protestan Hıristiyanlar 1949'da ancak yarım milyonu bulurken, şu anda 40 milyon dolayına ulaşmış bulunuyor. Bazı tahminler 75 ya da 110 milyon gibi daha yüksek bir azami sayı veriyor.[51] Buna 20 milyon Katolik katıldığında, Çinli Hıristiyanlar 130 milyona varmış olabilir. Doğrusu, Çin'de Hıristiyan ibadetinin gereğini yerine getirenler Avrupa'daki dindar Hıristiyanları sayıca daha şimdiden geçmiş olabilir.[52] Çin'de kiliseler dünyanın her yerinden daha büyük bir hızla inşa ediliyor. Diğer ülkelerin hepsine göre daha fazla Kitabı Mukaddes basılıyor. Nanjing Dostluk Basım Şirketi dünyanın en büyük Kitabı Mukaddes imalatçısı konumunda. Şirketin kurulduğu 1986'dan beri, kocaman matbaaları 50 milyonu Mandarin ve diğer Çin dillerinde olmak üzere 70 milyonu aşkın Kitabı Mukaddes basmış bulunuyor.[53] Hıristiyanların otuz yıl sonra Çin nüfusunun yüzde 20 ila 30'unu oluşturması mümkündür.[54] Çin tarihi boyunca Hıristiyanlığın yayılmasına karşı ne kadar büyük direniş gösterildiği düşünülürse, bu durum büsbütün dikkate değer sayılmalıdır.

51 Farklı tahminlerin yer aldığı bir kaynak için bkz. Aikman, *Beijing Factor*, s. 7 vd.
52 Bays, "Chinese Protestant Christianity", s. 182.
53 Aikman, *Beijing Factor*, s. 141 vd.
54 Ibid., s. 285.

Protestanlığın daha önce Çin'de kök salmayı başaramamış olması bir muammadır. Tang dönemi Çin'inde daha 7. yüzyılda Nasturi Hıristiyan misyonerler vardı. İlk Katolik kilisesini 1299'da kuran Giovanni da Montecorvino 1307'de Hanbalık başpiskoposu olarak atandı. Ne var ki, 14. yüzyıl sonuna varıldığında, bu Hıristiyan ileri karakolları Ming hanedanının düşmanlığı yüzünden büyük ölçüde ortadan kalkmıştı. İkinci misyonerler dalgası 17. yüzyıl başlarında Cizvit Matteo Ricci'ye Pekin'de oturma izninin verilmesiyle geldi. Çin'de 1700'lerde belki 300 bin kadar Hıristiyan vardı. Ancak 1724'te İmparator Yongzheng'in Ülkeden Çıkarma ve Mallara El Koyma Fermanı'yla yeni bir sindirmeye girişildi.[55]

Üçüncü Hıristiyan dalgası 19. yüzyılın Protestan misyonerliğiydi. İngiliz Misyoner Dernekleri gibi kuruluşlar yüzlerce İncil yayıcısını İsa'nın müjdesini ulaştırmak üzere dünyanın en kalabalık ülkesine gönderildi. Londra Misyoner Derneği'nden yirmi beş yaşındaki Robert Morrison ilk misyoner olarak 1807'de Kanton'a (Guangzhou) ulaştı. Daha oraya varmadan ilk işi Mandarin dilini öğrenmeye başlamak ve Kitabı Mukaddes'i Çin karakterlerine çevirmek oldu. Kanton'da hemen bir Latince-Çince sözlük üzerine çalışmaya koyuldu. Artık Doğu Hint Kumpanyası'nın bir görevlisi olduğu 1814'te *Havarilerin İşleri* (1810), *Aziz Lukas İncili* (1811), *Yeni Ahit* (1812) ve *Tekvin Kitabı*'nın (1814), ayrıca *İlahi Kefaret Doktrininin Bir Özeti* (1811) ve *İsa Öğretisinin Notlu Bir İlmihali* (1812) adlı eserlerin çevirilerini tamamlamıştı. Bunlar Doğu Hint Kumpanyası'nın bir matbaa ve onu kullanacak bir ustanın getirtilmesine izin vermesi için yetti.[56] Kumpanyanın daha sonraları Çinli yetkililerin gazabına uğrama korkusuyla işten çıkardığı Morrison yılmadan çalışmalarını sürdürdü. "Avrupa ve Çin edebiyat ve bilimini geliştirmek, ama esas olarak Doğu Takımadaları'nda Hıristiyanlığı yaymak" amacıyla bir İngiliz-Çin Koleji kurmak için Melaka'ya geçti. William Milne'le birlikte yürüttüğü Kitabı Mukaddes çevirisini (yayımlanışı 1823) bitirdi ve Çinli öğrenciler için bir İngilizce gramer kitabının yanı sıra eksiksiz bir İngilizce-Çince sözlük hazırladı. İlk karısının ve oğlunun ardından 1834'te Kanton'da hayata gözlerini yummadan önce, bunlara bir *Kanton Lehçesi Sözlüğü* (1828) ekledi. Hayatı Protestan söz ahlakının canlı örneği oldu.

Ne var ki, ilk İngiliz misyonerlerin çabaları amaçlanmayan sonuçlar doğurdu. İmparatorluk yönetimi halk arasında "bir ayaklanma çıkarmaya çok yakın" tutumları teşvik ettiği gerekçesiyle, Hıristiyanlığı yaymayı ölüm cezası tehdidiyle yasaklama yoluna gitti:

55 Ibid., s. 20–34.
56 Morrison, *Memoirs*, s. 77 vd., 288 vd.

> Söz konusu din ne ruhlara, ne de atalara saygı duyuyor. Bunun sağlam öğretiye ters düştüğü açıktır. Böyle aldatmacalara uyan ve alışan sıradan insanların asi bir güruhtan ne farkı kalır ki?[57]

Bu ileri görüşlü bir saptamaydı. Özellikle bir adam Hıristiyanlık propagandasına akla gelebilecek en uç tavırla yakınlık gösterdi. İmparatorluk bürokrasisinde bir kariyer edinmeyi sağlayacak geleneksel yola girmeyi uman Hong Xiuquan, memurluk için uygunluğu saptayan bir dizi çetin sınava girmişti. Ama sınavları geçemeyince, çoğu adayın başına geldiği gibi, bu başarısızlığın ardından tam bir çöküntüye uğradı. Robert Morrison'la birlikte ilk Çince Kitabı Mukaddes'i hazırlamış olan William Milne'le 1833'te tanıştı. Onun etkisine girişi tam da sınav sonrası bunalımdan çıkışına denk geldi. Hiç kuşkusuz Milne'i telaşa düşüren bir gelişmeyle, Hong kendisini İsa Mesih'in küçük kardeşi ilan etti. Güya Tanrı onu Çin'in Konfüçyüsçü düşünceden, yani rekabeti, ticareti ve çalışkanlığı zararlı dış unsurlar gibi gören içe kapanık felsefeden kurtulması için yeryüzüne göndermişti. Böylece oluşturduğu yarı-Hıristiyan kimlikli Tanrı'ya Tapınanlar Topluluğu, çoğunlukla yoksul sınıflardan gelen on milyonlarca Çinlinin desteğini kazandı. Kendisini Büyük Barış Tanrısal Krallığı'nın başı olarak ilan eden Hong'un öncülük ettiği hareket de topluluğun Çince adı Taiping Tianguo'dan esinlenmeyle Taiping Ayaklanması olarak anılmaya başladı. Guangxi'de başlayan ayaklanmanın etkisi Nanjing'e kadar ulaştı ve Tanrısal Kral adını alan Hong burayı başkent edindi. Kırmızı ceketleriyle, uzun saçlarıyla ve katı cinsiyet ayrımcılığındaki ısrarlarıyla ayırt edilen yandaşları 1853'e doğru bütün Yangzi vadisinde denetimi ele geçirdi. Hong'un taht odasında bulunan bir sancakta şu sözler yazılıydı: "Tanrı düşmanı öldürmeyi, bütün dağları ve nehirleri tek bir krallık altında birleştirmeyi buyurdu."

Bir süre gelişmeler bu ayaklanmayla Qing hanedanının yıkılacağı izlenimini verdi. Ama asiler Pekin ya da Şanghay'ı ele geçiremediler. Yavaş yavaş gidişat aleyhlerine döndü. Qing ordusu 1864'te Nanjing'i kuşattı. Kentin düştüğü sırada, Hong gıda zehirlenmesinden zaten ölmüştü. İşi sağlama almak için, mezardan çıkarılan cesedi bir topun ağzına konularak havaya uçuruldu. Bu olaydan sonra bile direniş sürdü ve son Taiping ordusu ancak 1871'de yenilgiye uğratıldı. Ayaklanmanın can bedeli Birinci Dünya Savaşı'nda bütün savaşan devletlerin verdiği kayıpların iki katını aşacak kadar sarsıcıydı. Ayaklanma, onu izleyen kıtlık ve salgın sonucunda 1850-64 arasında Orta ve Güney Çin'de tahminen 20 milyon kişi yaşamını yitirdi. 19. yüzyıl sonlarında, birçok Çinli artık Batılı mis-

57 Ibid., s. 335 vd.

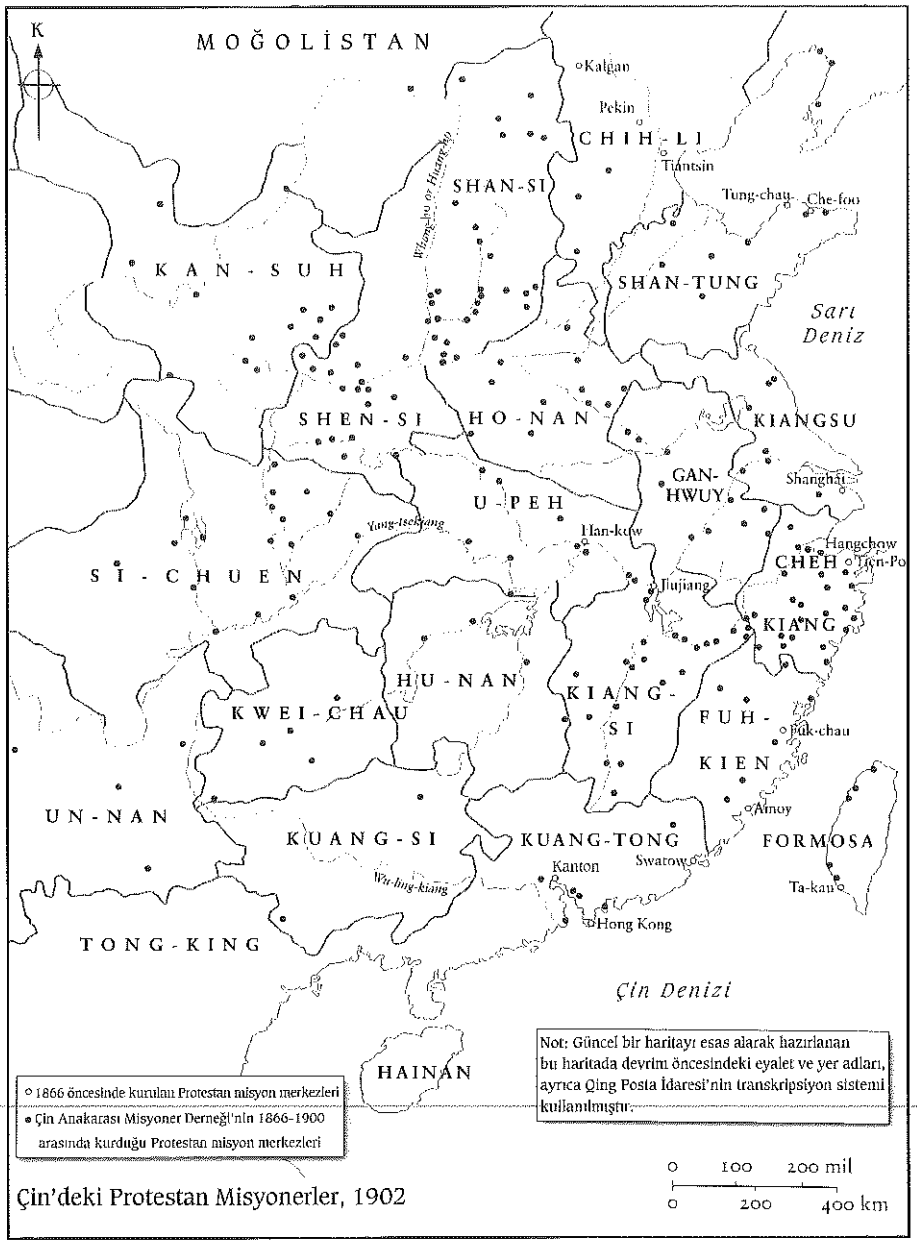
yonerlerin tıpkı afyon ticareti yapan Batılı tüccarlar gibi ülkeye musallat olan yıkıcı bir yabancı unsurdan başka bir şey olmadığı kanaatine varmıştı. İngiliz misyonerler Taiping Ayaklanması'ndan sonra Çin'e döndüklerinde yoğun bir yabancı düşmanlığıyla karşılaştılar.[58]

Bu durum onları caydırmadı. James Hudson Taylor Çin İncil Yayma Derneği adına Çin'e ilk kez gittiğinde henüz yirmi iki yaşındaydı. Kendi ifadesiyle, başka ülkelerde "milyonlarca insan bilgisizlikten helak olurken, [Brighton'da] bin küsur Hıristiyan'dan oluşan bir cemaatin güvenli bir ortamın keyfini sürmesi gibi bir görüntüye katlanamadığı" için, 1865'te Çin Anakarası Misyoner Derneği'ni kurdu. Tercih ettiği strateji ÇAMD misyonerlerinin Çinliler gibi giyinmesi ve Qing dönemine özgü örgülü saçı benimsemesiydi. David Livingstone'un Afrika'da yaptığı gibi, Taylor da Hangzhou (Hangchow) merkezinde bir yandan Hıristiyan doktrinini yayarken, diğer yandan modern tıp hizmetlerini sundu.[59] Başka bir gözü pek ÇAMD "insan tutan balıkçısı" George Stott, Çin'e otuz bir yaşındayken varan tek bacaklı ve Aberdeen'li bir misyonerdi. Önce bir kitabevi ve hemen bitişiğinde bir şapel kurdu; kurtuluşa erme isteğinden çok merak duygusuyla toplanan gürültücü bir kalabalığa nutuklar çekmeye başladı. Karısı da bir kız yatılı okulu açtı.[60] Bu çift ve diğer misyonerler dindaşlar kazanmak için İncil'i yaymaya dönük yeni bir araca başvurdu: Charles Haddon Spurgeon'un geleneksel Çin renk kozmolojisindeki kilit renklere yer vererek hazırladığı Sözsüz Kitap. Amerikalı Dwight Lyman Moody'nin 1875'te hazırladığı ve yaygın biçimde kullanılan bir versiyonda, siyah sayfa günahı, kırmızı sayfa İsa'nın kanını, beyaz sayfa kutsallığı ve yaldızlı ya da sarı sayfa cenneti temsil etmekteydi.[61]

Baptist Misyoner Derneği'nden (BMD) destek alan Timothy Richard adlı bir Baptist misyoner, "Çin'in sevgi ve bağışlayıcılık müjdesinin yanı sıra maddi ilerleme ve bilimsel bilgi müjdesine ihtiyaç duyduğu" görüşünden hareketle, tamamen farklı bir yol izledi.[62] Yoksul kitlelerden çok Çin elitlerini hedef alarak, 1891'de Çinliler Arasında Hıristiyanlığı ve Genel Bilgileri Yayma Derneği'nin sekreterliğini üstlendi. Kang Yu Wei'nin başlattığı Kendini Yüceltme Hareketi'ne önemli bir etkide bulundu ve bizzat imparatorun danışmanları arasına girmeyi başardı. Shanxi'de (Shansi) 1902'de Batı tarzı ilk üniversitenin kurulmasını da sağlayan oydu.

1877'ye varıldığında Çin'de çalışan on sekiz ayrı Hıristiyan misyon merkezi, ayrıca üç Kitabı Mukaddes derneği vardı. Nevi şahsına münhasır Taylor yeni

58 Cohen, *China and Christianity*.
59 Taylor, *Hudson Taylor*, s. 144 vd.
60 Stott, *Twenty-six Years*, s. 26–54.
61 Austin, *China's Millions*, s. 4–10, 86–90, 167–9.
62 Ng, "Timothy Richard", s. 78.

Çin'deki Protestan Misyonerler, 1902

misyonerleri getirtmede özellikle başarılıydı; bunlar arasında Britanya'nın yanı sıra ABD ve Avustralya'dan gelen bekâr kadınların sayısı alışılmamış ölçüde yüksekti.[63] Rakip misyonlar en iyi Protestan geleneğine uygun olarak aralarında amansız yarışa girdiler; ÇAMD ve BMD Shanxi'de son derece sert bir etki alanı kavgasına tutuştu. Ancak 1900'de Bokser Ayaklanması'yla yabancı düşmanlığı bir kez daha patlak verdi; Dürüst ve Uyumlu Yumruk (*yihe quan*) adlı başka bir tuhaf kült bütün "yabancı iblisleri" ülkeden kovmaya yöneldi – üstelik bu defa dul imparatoriçeden açık onay görerek. Çokuluslu bir kuvvetin müdahalede bulunarak ayaklanmayı bastırmasından önce, 21 çocukla birlikte 58 ÇAMD misyoneri can verdi.

Misyonerler birçok tohum ekmişti. Ama Qing hanedanının yıkılışını izleyen gittikçe kaotik ortamda bunlar filizlendikten sonra solup gitti. İlk Çin Cumhuriyeti'nin kurucusu Sun Yat-sen, Guandong'lu bir Hıristiyan'dı; Çin'in iç savaşın eşiğine geldiği 1924'te öldü. Yine Hıristiyan olan milliyetçi lider Çan Kay-şek ve karısı* Çin'in uzun iç savaşında komünistlere yenildi ve Tayvan'a kaçmak zorunda kaldı. 1949 Devrimi'nden kısa bir süre sonra, Zhou Enlai ve Y. T. Wu ideoloji ve yurtseverlik gerekçesiyle misyonerlerin etkisini kırmaya yönelik bir "Hıristiyan Manifestosu" hazırladı.[64] ÇAMD 1950-52 arasında personelini Çin Halk Cumhuriyeti'nden çekme yoluna gitti.[65] Misyonerlerin ayrılmasıyla birlikte, kiliselerin çoğu kapatıldı ya da fabrikaya dönüştürüldü. Bu durum otuz yıl sürdü. Parti güdümlü Protestan Üç Özlü Yurtsever Hareketi'ne katılmayı reddeden Wang Mingdao, Allen Yuan ve Moses Xie gibi Hıristiyanlar yirmi küsur yıl boyunca hapiste tutuldu.[66] Büyük İleri Atılım (1958-62) gibi gösterişli bir ad verilmesine karşın, aslında insan marifeti bir kıtlığın yaklaşık 45 milyon can aldığı felaket dolu yıllar[67] yeni bir kilise kapatma dalgasına sahne oldu. Birçok kadim Budist tapınağın da yıkılmasına yol açan Kültür Devrimi (1966-76) sırasında ikon kırıcılığı doruğuna çıktı. "Emekçilerin Kurtarıcısı" Mao'nun kendisi ise Hitler ve Stalin'inkinden daha çılgınca bir kişilik kültünün nesnesi haline geldi.[68] Aşırı solcu karısı Jiang Qing Çin'de Hıristiyanlığın müzelik olduğunu ilan etti.[69]

63 Austin, *China's Millions*, s. 192. Ayrıca bkz. Steer, *J. Hudson Taylor*.
64 Genel bilgi için bkz. Kuang-sheng, *Antiforeignism*.
65 Thompson, *Reluctant Exodus*, özellikle s. 45–50.
66 Aikman, *Beijing Factor*, s. 53 vd.
67 Dikotter, *Mao's Great Famine*.
68 Zuo, "Political Religion", s. 101.
69 Aikman, *Beijing Factor*, s. 159, 162, 215.
* Çan Hıristiyanlığı 1930'da benimsedi. Karısı ise Metodist milyoner işadamı Charlie Soong'un kızlarından biriydi.

Bu bakımdan Max Weber'e ve 20. yüzyılın sonraki birçok Batılı uzmanına, Çin'in Protestanlaşması ve böylece sanayileşmesi olasılığının ihmal edilebilecek düzeyde, neredeyse Avrupa'nın Hıristiyanlıktan uzaklaşması kadar düşük görünmesi şaşırtıcı değildir. Çin, Konfüçyüsçü durgunluk ve kaos arasında iç açıcı olmayan bir seçim yapmakla karşı karşıya gibiydi. Bu durum günümüzdeki olağanüstü değişimleri büsbütün heyecan verici kılmaktadır.

Şanghay'ın güneyine düşen Zhejiang bölgesindeki Wenzhou tipik bir imalat kentidir. Sekiz milyona varan ve artmaya devam eden nüfusuyla, Çin'in en girişimci kenti olma şöhretine sahiptir; serbest piyasanın hüküm sürdüğü ve devletin rolünün asgariye indiği bir yerdir. Tekstil fabrikalarının ve kömür yığınlarının görüntüsü insana hemen Victoria dönemini hatırlatır; kent bir Asya Manchester'ı gibidir. Çalışma ahlakı en zengin girişimciden en düşük ücretli fabrika işçisine kadar herkese canlılık katar. Wenzhou'da yaşayanlar Amerikalılara oranla sadece daha uzun süre çalışmakla kalmıyor, aynı zamanda gelirlerinin çok daha yüksek bir kısmını tasarrufa ayırıyorlar. ABD'de tasarrufun çöktüğü 2001-07 arasında, Çin'de tasarruf oranı gayri safi milli gelirin yüzde 40'ını aştı. Ortalama olarak, Çinli aileler kazandıkları paranın beşte birinden fazlasını tasarruf ediyorlar; şirketlerin dağıtılmayan kâr biçimindeki tasarruf oranı daha da yüksektir.

Asıl ilginç nokta, Wenzhou halkının Batı'dan sadece çalışma ahlakını değil, Protestanlığı da almış olmasıdır. İngiliz misyonerlerin orada 150 yıl önce ektikleri tohumlar gecikmeli olarak en olağanüstü biçimde filizlenmiş durumdadır. Kültür Devrimi öncesinde kentte 480 kilise varken, bu sayı şimdi 1.339'dur – üstelik sırf devletçe onaylanmış olanları kapsamak üzere. Yüz yıl kadar önce inşa edilen George Stott Kilisesi şimdi pazar günü tıka basa doluyor. ÇAMD misyonerlerince 1877'de kurulan, ama Kültür Devrimi sırasında kapatıldıktan sonra ancak 1982'de yeniden açılan başka bir kilisenin cemaati bugün 1.200 kişiyi buluyor. Çatılarında çoğu kez parlak kırmızı neon haçlar bulunan yeni kiliseler de var. Wenzhou'ya Çin'in Kudüs'ü denmesine pek şaşmamak gerekir. Daha 2002'de kent nüfusunun yaklaşık yüzde 14'ü Hıristiyan'dı; oran günümüzde kesinlikle daha yüksektir. Üstelik bizzat Mao bu kenti 1958'de "dinden azade" diye ilan etmişti. Resmi makamlar 1997 gibi yakın bir tarihte "haçları kaldırma" yönünde bir kampanya başlatmışlardı. Artık bundan vazgeçmiş görünüyorlar. Wenzhou çevresindeki kırsal kesimde köyler hangi kilisenin en yüksek kuleye sahip olduğu konusunda açıkça yarışıyorlar.

Çin'de Hıristiyanlık günümüzde kitlelerin afyonu olmaktan uzaktır.[70] Wenzhou'nun Patron Hıristiyanlar olarak anılan en sofu inançlılarından biri olan Hanping Zhang, dünyanın üç büyük tükenmezkalem imalatçısı arasına giren ve adı Çince "sevgi", "iyilik" ya da "düşkünlük" anlamlarına gelebilen Aihao şirketinin başkanıdır. Tam da Max Weber'in anladığı biçimiyle, kapitalizm ruhu ve Protestan ahlakı arasındaki bağın canlı timsali gibidir. Bir zamanlar çiftçiyken, 1979'da plastik işine girdi ve sekiz yıl sonra ilk tükenmezkalem fabrikasını açtı. Şimdi yılda 500 milyon kadar tükenmezkalem üreten yaklaşık beş bin işçi çalıştırıyor. Ona göre, Çin'de Hıristiyanlığın gelişmesi komünizmden kapitalizme şaşırtıcı hızdaki sosyal geçişle başa çıkmaya çalışan insanlara bir ahlaki çerçeve sunmasından kaynaklanıyor. Bana günümüz Çin'inde güvenin eksik olduğunu anlattı. Resmî yetkililer sıklıkla rüşvet alıyor. Ticari sözleşmelerde taraflar hileye başvuruyor. İşçiler kendi işverenlerinden mal çalıyor. Genç kadınlar zorlukla kazandıkları çeyiz paralarıyla evlendikten sonra işten ayrılıyorlar. Bebek mamalarının üretiminde zehirli katkı maddelerinin kullanılmasına göz yumuluyor, okul binaları kusurlu malzemelerle inşa ediliyor. Ama Zhang Hıristiyan dindaşlarına güvenebileceği kanısında, çünkü onların hem çalışkan hem de dürüst olduğunu biliyor.[71] Sanayi devriminin başlarında Protestan Avrupa ve Amerika'da olduğu gibi, güvenilir dindaşlardan oluşan kredi şebekeleri ve tedarik zincirleriyle birlikte dinsel cemaatler de büyüyor.

Geçmişte Çinli yetkililerin Hıristiyanlığa derin kuşkuyla bakmaları sırf Taiping Ayaklanması'nın yol açtığı kargaşayı hatırlamaları yüzünden değildi. İlahiyat öğrencileri Tiananmen Meydanı'ndaki demokrasi yanlısı gösterilerde önemli bir rol oynadılar; nitekim 1989 yazında arananlar listesinin başındaki öğrenci liderlerinden ikisi daha sonra Hıristiyan rahip oldular. Krizin ardından gayri resmî kiliselere yönelik yeni bir sindirme hareketine girişildi.[72] Garip bir cilveyle, Maoculuğun ütopya anlayışının yarattığı iştah, günümüzde ateşli olmaktan çok teknokrat bir kadronun parti yönetimine egemen olmasıyla birlikte ancak Hıristiyanlıkla tatmin edilebilecek gibi görünüyor.[73] Aynen Taiping Ayaklanması sırasında olduğu gibi, bazı modern Çinliler Hıristiyanlıktan ilham alarak kesinlikle tuhaf kültleri benimsiyor. Henan ve Heilongjiang bölgelerinde etkili olan Doğu Aydınlanması akımına bağlı olanlar, İsa'nın yeryüzüne kadın kimliğiyle indiğine inanıyorlar. Baş rakipleri konumundaki Kulların Üç Mertebesi mensuplarıy-

70 Bkz. Chen ve Huang, "Emergence", s. 189, 196; Bays, "Chinese Protestant Christianity", s. 194–6.
71 Yazarla görüşme, 2010. Ayrıca bkz. Fenggang, "Lost in the Market", s. 425.
72 Jianbo ve Fenggang, "The Cross Faces the Loudspeakers".
73 Jiwei, *Dialectic of the Chinese Revolution*, s. 150 vd.

la kanlı çatışmalara giriyorlar.[74] Peter Xu'nun öncülük ettiği Yeniden Doğuş adlı başka bir radikal yarı Hıristiyan akım, Tam Kapsam Kilisesi ya da ağlamanın zorunlu olduğu gürültücü ibadet tarzından dolayı Haykırıcılar olarak da anılıyor. Resmî yetkililer yasaklanmış olan meditasyon esaslı Falun Gong gibi bu tür akımları *xiejiao* (örtük kötücül) kültler olarak görüyor.[75] Parti yönetiminin yaşlı kuşağa saygıyı ve "uyumlu toplum"a dönük geleneksel dengeyi vurgulayan yönleriyle Konfüçyüsçülüğü yeniden ısıtma yoluna niçin gittiğini anlamak zor değildi.[76] Ülke başkentinin yabancı etkilere en açık hale geldiği 2008 Olimpiyat Oyunları sırasında Hıristiyanlara baskı uygulamanın tekrar devreye girmiş olması da şaşırtıcı değildir.[77]

Ne var ki, Mao döneminde bile öz-yönetim, öz-güç ve öz-kaynak ilkelerine dayanan, bir başka deyişle yabancı etkiler taşımayan Üç Özlü Yurtsever Hareketi biçimindeki bir resmî Protestanlığa hoşgörü gösterildi.[78] Günümüzde Nanjing'deki St. Paul Kilisesi bu tür resmî kiliselerin tipik örneğidir; Peder Kan Renping'in cemaati 1994'te birkaç yüz kişiden oluşurken, şimdi beş bin kadar düzenli kilise müdavimini kapsayan bir düzeye çıkmış durumdadır. Rağbet o kadar çok ki, yeni cemaat mensupları kilisedeki ayinleri yakındaki dört uydu şapelde kapalı devre televizyondan izlemek zorunda kalıyor. Parti yönetiminin 1982'de yayımladığı 19 Numaralı Belge'den beri, "ev kiliseleri" akımı da ara sıra resmî hoşgörüden yararlanıyor; evlerde az çok gizlice toplanan bu cemaatler çoğu kez Amerikan ibadet biçimlerini benimsiyor.[79] Pekin'de Peder Jin Mingri'nin başında olduğu Siyon Kilisesi de hemen hepsi girişimci ya da serbest meslek sahibi ve kırk yaş altında olan 350 üyeli bir gayri resmî kilisedir. Hıristiyanlık Çin'de moda haline gelmiş durumdadır. Eski Olimpiyat futbol takımının kalecisi Gao Hong, televizyon yıldızı Lu Liping ve pop şarkıcısı Zheng Jun tanınmış Hıristiyan kişilerdir.[80] Çin akademisyenlerden Tang Yi "Hıristiyan inancının zamanla Çin'i ele geçirebileceği ve Çin kültürünü Hıristiyanlaştırabileceği" savı-

74 Simon Elegant, "The War for China's Soul", *Time*, 20 Ağustos 2006. Ayrıca bkz. Bays, "Chinese Protestant Christianity".

75 Aikman, *Beijing Factor*, s. 73–89.

76 Fenggang, "Cultural Dynamics", s. 49. Ayrıca bkz. Sheila Melvin, "Modern Gloss on China's Golden Age", *New York Times*, 3 Eylül 2007; Timothy Garton Ash, "Confucius Can Speak to Us Still – And Not Just about China", *Guardian*, 9 Nisan 2009.

77 Christian Solidarity Worldwide, *China: Persecution of Protestant Christians in the Approach to the Beijing 2008 Olympic Games* (Haziran 2008); Demokrasi, İnsan Hakları ve Emek Bürosu, *International Religious Freedom Report, 2007* (2007).

78 Hunter ve Chan, *Protestantism in Contemporary China*, s. 23. Ayrıca bkz. Yihua, "Patriotic Protestants".

79 Simon Elegant, "The War for China's Soul", *Time*, 20 Ağustos 2006. Ayrıca bkz. Potter, "Belief in Control".

80 Evan Osnos, "Jesus in China: Christianity's Rapid Rise", *Chicago Tribune*, 22 Haziran 2008.

nı açıkça dile getiriyor; bununla birlikte "Budizm örneğinde olduğu gibi Hıristiyanlığın zamanla Çin kültürünce özümsenmesi... ve Çin tarzında masum bir dine dönüşmesi" ya da "Hıristiyanlığın temel Batı özelliklerini koruması ve bir alt-kültür azınlık dini olmada karar kılması" olasılığının daha yüksek olduğunu düşünüyor.[81] Epeyce tereddütten sonra, en azından bazı Çin komünist liderleri Batı'nın en büyük güç kaynaklarından birinin Hıristiyanlık olduğunu artık kavramış gibi görünüyor.[82] Çin Sosyal Bilimler Akademisi'nden bir uzmanın görüşü şöyle:

> Bizden dünyanın her yanındaki Batı üstünlüğünün ... kaynağını araştırmamız istendi. (...) İlk başta, bu durumun bizimkinden daha güçlü silahlara sahip olmanızdan kaynaklandığını sanmıştık. Daha sonra en iyi siyasal sisteme sahip olmanızdan kaynaklandığını sandık. Ardından ekonomik sisteminize odaklandık. Ama son yirmi yılda, kültürünüzün özünde dininizin, yani Hıristiyanlığın yattığını kavramış durumdayız. Batı'nın bu kadar güçlü olmasının sebebi budur. Kapitalizmin ortaya çıkışını ve ardından demokratik siyasete başarılı geçişi mümkün kılan şey, sosyal ve kültürel yaşamın Hıristiyan ahlaki temeliydi. Bu konuda hiç kuşkumuz yok.[83]

Zhuo Xinping adlı başka bir akademisyen, "Hıristiyan aşkınlık anlayışı"nın "günümüz Batı dünyasında insanların toplum ve siyasette çoğulculuğu benimsemelerinde çok belirleyici bir rol" oynadığı saptamasında bulunmuştur:

> Özgürlük, insan hakları, hoşgörü, eşitlik, adalet, demokrasi, hukukun üstünlüğü, evrensellik ve çevre koruma gibi kavramların gerçek anlamını ancak bu aşkınlık anlayışını ölçütümüz olarak benimsediğimizde anlayabiliriz.[84]

Hıristiyan bir film yapımcısı olan Yuan Zhiming bu görüşe katılıyor: "Batı uygarlığının en önemli yanı, özü... Hıristiyanlıktır."[85] Kendisi de din değiştirmiş biri olan Profesör Zhao Xiao'ya göre, Hıristiyanlık Çin'e yolsuzluğu azaltabilecek, zenginler ve yoksullar arasındaki uçurumu daraltabilecek, hayırseverliği teşvik edebilecek ve hatta çevre kirliliğini önleyebilecek yeni bir "ortak ahlaki temel" sunuyor.[86] Başka bir uzmanın ifadesiyle, "ekonomik sağlamlık sırf hazcı tüketim

81 Hunter ve Chan, *Protestantism in Contemporary China*, s. 6.
82 Peng, "Unreconciled Differences", s. 162 vd.; Zhao, "Recent Progress of Christian Studies".
83 Aikman, *Beijing Factor*, s. 5.
84 Zhuo, "Significance of Christianity", s. 258.
85 Aikman, *Beijing Factor*, s. 245 vd.
86 Evan Osnos, "Jesus in China: Christianity's Rapid Rise", *Chicago Tribune*, 22 Haziran 2008.

düşkünlüğünün ve aldatıcı stratejiler izlemenin ötesinde ciddi bir ahlaki değer sistemini gerektiriyor."[87] Hatta söylentiler doğruysa, Jiang Zemin Çin devlet başkanlığı ve Komünist Parti liderliği görevlerinden ayrılmadan kısa bir süre önce, üst düzey parti yetkililerinin katıldığı bir toplantıda, Çin'de herkesin uyacağını bildiği tek bir kararname çıkarmanın mümkün olması halinde, bunun "Hıristiyanlığı Çin'in resmî dini yapmaya" yönelik olacağını belirtmişti.[88] Ardılı Hu Jintao 2007'de benzeri görülmemiş bir uygulamayla düzenlediği din konulu Politbüro "çalışma oturumu"nda, Çin'in en güçlü yirmi beş yöneticisine "müreffeh bir toplum kurmak için dindar insanların bilgisinden ve gücünden yararlanmak gerektiğini" bildirdi. Çin Komünist Partisi XIV. Merkez Komitesi'ne sunulan bir raporda, sürdürülebilir ekonomik büyüme için üç koşul belirlendi: Mülkiyet hakları temeli, hukuk güvencesi ve ahlak desteği.

Kâfirler Diyarı

Belirlenen koşulların tanıdık gelmesi olağandır. Daha önce gördüğümüz üzere, bunlar Batı uygarlığının ana temelleri arasındaydı. Ancak son yıllarda biz Batılılar bunlara inancımızı yitirmiş gibi görünüyoruz. Mesele sadece Avrupa kiliselerinin boş olması değil. Reform hareketinden sonra Avrupa'da ortaya çıkan birçok şeyin değerinden kuşku duyuyor gibiyiz. Kapitalist rekabet son finansal krizle ve bankacıların azgın açgözlülüğüyle gözden düşmüş bulunuyor. Okullardaki ve üniversitelerdeki çocuklarımızın çok azı bilimi öğreniyor. Gelirlerimizden ve zenginliğimizden vergi kesme ve elde edilen kaynağın büyük bir kısmını boşa harcama yönünde doymak bilmez bir iştaha sahipmiş gibi görünen hükümetler özel mülkiyet haklarını sürekli çiğniyor. Dünyanın geri kalan kesimine Avrupalı emperyalistlerin sağladığı yararlara karşın, imparatorluk kirli bir kelimeye dönüşmüş durumda. Hepimiz amaçsız bir tüketim toplumuyla ve görecelik üzerine kurulu bir kültürle baş başa kalma riski altındayız – ne kadar saçma olursa olsun, her türlü teorinin ya da görüşün geçmişte inandığımız şeyler kadar iyi olduğunu söyleyen bir kültür.

Yaygın kanının aksine, Chesterton şu sözleri söylememişti: "Ateizmin sorunlu tarafı insanların Tanrı'ya inanmayı bırakınca, hiçbir şeye inanmaz hale gelmeleridir. Artık her şeye inanmaya başlarlar." Ama yarattığı karakterlerden Peder Brown'a "Hilâl Mucizesi" hikâyesinde buna çok yakın bir şeyi söyletir:

87 Bao, "Intellectual Influence of Christianity", s. 274.
88 Aikman, *Beijing Factor*, s. 17.

> Hepiniz sıkı materyalist olduğunuza yemin ettiniz; aslına bakılırsa, hepiniz tam da inancın, neredeyse her şeye inanmanın eşiğinde dengeli bir duruştaydınız. Bugün binlerce kişi orada dengeli duruyor; ama durulması tedirgin edici keskin bir eşik bu. Bir şeye inanmadıkça huzura ermeyeceksiniz.[89]

İnanç ve inançsızlık arasındaki farkı anlamak için, Londra ulaşım sisteminde bombalar patlatma planı 2005'te açığa çıkarılan İslamcı militanlardan Muktar Said İbrahim ile Londra'nın dışında bir kuzey banliyösü olan Stanmore'daki eski bir komşusu arasında geçen konuşmayı ele alalım. Eritre doğumlu İbrahim on dört yaşında Britanya'ya göç etmiş ve silahlı bir soyguna karıştığı için suçlu bulunup hapis cezasına çarptırılmasına karşın, olaydan kısa bir süre önce BK yurttaşlığı kazanmıştı. "Bana İrlandalı bir aileden geldiğim için mi Katolik olduğumu sordu", diye aktarıyor Sarah Scott. "Hiçbir şeye inanmadığımı söyleyince, inanmam gerektiğini belirtti. Kendisinin Allah'a ibadet ettiği için, cennete girdiğinde bakire kızlara kavuşacağını söyledi. Benim de Allah'a ibadet etmem ve Allah'a sadık kalmam halinde, buna benzer bir şeye kavuşacağımı söyledi." Cihat yandaşları arasında yaygın olduğu anlaşılan böyle bir düşünceyle, yani kâfirleri havaya uçurmanın huriler biçiminde ödül getireceği anlayışıyla dalga geçmek dünyadaki en kolay şeydir. Peki, Sarah Scott gibi hiçbir şeye inanmamak bundan daha garip değil mi acaba? İbrahim'le sohbeti üzerine aktardığı şeyleri ilginç kılan tam da Batı Avrupa'da bağnaz bir azınlık ile ateist bir çoğunluk arasındaki uçuruma ışık tutmasıdır. Eski komşusunun tutuklanmasından sonra, Scott'un anlattığı şeylerden biri de şuydu: "İnsanların dinden korktuklarını, oysa korkmamaları gerektiğini söyledi."[90]

Chesterton'ın korktuğu şey, Britanya'da Hıristiyanlık gerilediğinde, "hurafe"nin "eski rasyonalizmi ve kuşkuculuğu boğması"ydı. Batı dünyası günümüzde Zen koku tedavisinden motosiklet bakım sanatına kadar post-modern kültlerle sahiden dolup taşıyor; üstelik hiçbiri eski Protestan ahlakı kadar ekonomiyi canlandıracak ya da sosyal kenetlenmeyi sağlayacak bir şey sunmuyor. Daha da kötüsü, bu manevi boşluk Batı Avrupa toplumlarını dinsel inanç taşımanın yanı sıra, kabul edildikleri ülkelerde dinlerinin gücünü ve etkisini genişletmeye dönük siyasal hedefler peşinde koşan insanlardan oluşan bir azınlığın sinsice emellerı karşısında aciz bırakıyor. Radikal İslam ile Batı uygarlığı arasındaki mücadelenin "Cihat ve McWorld Karşı Karşıya" diye karikatürleştirilebilmesi çok şeyi anlatıyor.[91] Aslında, Batı uygarlığının ana değerleri Muktar Said İbrahim gibi te-

89 Chesterton, "Miracle of Moon Crescent", s. 116.
90 Craig Whitlock, "2 British Suspects Came from Africa", *Washington Post*, 27 Temmuz 2005.
91 Barber, *Jihad vs. McWorld*.

röristlerin savunduğu İslam anlayışının doğrudan tehdidi altında. Bu anlayışın kökleri ise 19. yüzyıl Vahhabi âlimlerinden Seyyid Cemaleddin'in ve Müslüman Kardeşler örgütünün liderlerinden Hasan el-Benna ve Seyyid Kutub'un öğretilerine dayanıyor.[92] Din ve devlet işlerinin ayrılığı, bilimsel yöntem, hukukun üstünlüğü ve bizzat özgür toplum düşüncesi –görece yakın dönemde benimsenen cinsiyet eşitliği ve eşcinselliğin meşruluğu gibi Batı ilkeleriyle birlikte– İslamcıların açıkça reddettikleri şeylerdir.

Batı Avrupa ülkelerindeki Müslüman nüfusa ilişkin tahminler büyük değişkenlik gösteriyor. Bir tahmine göre, 1990'da 10 milyon civarında olan toplam nüfus 2010'da 17 milyona ulaşmış durumda.[93] Ülke nüfusu içindeki oran bakımından, Müslüman topluluklar Fransa'da yüzde 9,8'i bulurken, Portekiz'de ancak yüzde 0,2'yi oluşturuyor.[94] Böyle rakamlar bazı uzmanların gelecekteki bir "Avrabiye", yani 21. yüzyıl sonuna doğru İslamlaşacak bir kıta yönündeki uyarılarını sanki yalanlıyor gibi. Ne var ki, Birleşik Krallık'taki Müslüman nüfus 2004-08 arasında olduğu gibi yıllık yüzde 6,7 oranında büyümeye devam edecek olursa, 2008'de toplam nüfus içinde yüzde 4'e yakın bir düzeydeyken, 2020'de yüzde 8'e, 2030'da yüzde 15'e ve 2040'ta yüzde 28'e çıkacak, sonunda 2050'de yüzde 50'yi aşacaktır.[95]

Toplu göçler bir uygarlığı mutlaka çözmez, tabii göçmenlerin girdikleri uygarlığın değerlerini benimsemeleri ve benimsemeye özendirilmeleri halinde. Ama göçmen toplulukların başarıyla asimile edilemediği ve ardından radikal ideologların tuzağına düştüğü durumlarda, sonuçlar köklü bir istikrasızlığa yol açabilir.[96] Can alıcı nokta sayısal kalabalık değil, Arap Müslüman Kardeşler, Pakistan merkezli Cemiyet-i İslami, Suudi destekli Müslüman Dünya Birliği ve Dünya Müslüman Gençlik Meclisi gibi İslamcı örgütlerin bazı Müslüman topluluklara sızma derecesidir. Belki de en sıkıntılı örneği vermek gerekirse, Britanya'da Müslüman Kardeşler örgütünün Britanya Müslüman Birliği adlı aktif bir kolu, Cemiyet-i İslami'den ayrılmış iki grup, Britanya İslam Derneği ve gençlik kanadı BK Genç Müslümanları, ayrıca Hizbü't-Tahrir ("Kurtuluş Partisi") denen bir örgüt var. Hizbü't-Tahrir "Britanya'yı ... 2020 yılına varmadan bir İslami devlet" haline getirme yönündeki niyetini açıkça ilan ediyor.[97] El-Kaide'nin ve aynı ölçü-

92 Cox ve Marks, *The West, Islam and Islamism*.
93 Pew Forum, *Muslim Networks*, s. 6.
94 Tony Barber, "Tensions Unveiled", *Financial Times*, 16 Kasım 2010, s. 9.
95 Birleşik Krallık İşgücü Anketi'ndeki ve Birleşmiş Milletler Nüfus Tahminleri ara projeksiyonundaki rakamlara göre hesaplanmıştır. Ayrıca bkz. "Muslim Population 'Rising 10 Times Faster than Rest of Society'", *The Times*, 30 Ocak 2009.
96 Caldwell, *Reflections*.
97 Pew Forum, *Muslim Networks*, s. 20–56.

de tehlikeli Hareketü'l-Mücahidin'in de terörist devşirmek üzere yoğun çalıştığı biliniyor. Böyle bir sızma sırf Birleşik Krallık'la sınırlı değil.*

Shehzad Tanweer örneği radikalleşme sürecinin ne kadar sinsice işlediğini gözler önüne seriyor. Londra'yı 7 Temmuz 2005'te kasıp kavuran intihar bombacılarından biri Tanweer'di. Aldgate ve Liverpool Caddesi arasında bir metro treninde üstündeki bombayı patlatarak, kendisiyle birlikte altı yolcunun canına kıydı. Yorkshire'da 1983'te doğan Tanweer yoksul değildi; Pakistanlı bir göçmen olan babasının başarılı bir balık ve cips paket servis lokantası ve bir Mercedes arabası vardı. Leeds Metropoliten Üniversitesi'nden alınmış spor bilimleri diploması geçerli görülürse, eğitimsiz de sayılmazdı. Onun durumu yanlış insanların eline düşen bir Müslüman göçmen çocuğunun bir bağnaza ve teröriste dönüşmesinin sunulan ekonomi, eğitim ve eğlence fırsatlarıyla önlenemeyeceğini gösteriyor. Bu açıdan bazıları cihada adam devşirme kuruluşundan başka bir şey olmayan İslam "merkez"leri üniversitelerde ve başka yerlerde can alıcı bir rol oynuyor. Çoğu kez böyle merkezlerin işlevi, kâfirler diyarından (*biladü'l-küfr*) yeni devşirilmiş adamları beyin yıkamanın daha pratik yönleri için Pakistan gibi ülkelerdeki eğitim kamplarına göndermeye aracılık etmektir. Birleşik Krallık'ta 1999-2009 arasında toplam 119 kişi İslamcılıkla bağlantılı terörist eylemlerden suçlu bulundu ve bunların üçte ikisinden fazlası İngiliz vatandaşıydı. Üçte bire yakın kısmı bir yükseköğrenim kurumuna gitmiş ve aşağı yukarı aynı orandaki bir kısmı da bir terörist eğitim kampına katılmıştı.[98] Britanya merkezli mücahitlerin başka saldırılarının boşa çıkarılmasında terörizme karşı etkili önlemler kadar şansın da payı vardır. Bunlara özellikle Ağustos 2006'da bir grup genç İngiliz Müslüman'ın çok sayıda transatlantik uçakta ev yapımı bombalar patlatmaya dönük planı ve Nijerya asıllı bir Londra University College mezununun 2009 Noel'inde Amsterdam'da bindiği uçağı Detroit havaalanına yaklaşırken, iç çamaşırına gizlediği plastik patlayıcıyla havaya uçurma girişimi örnek verilebilir.

Kıyamet Geldi mi?

Gibbon *Gerileyiş ve Çöküş* kitabında 180 yılından başlayıp 1590'a kadar süren 1.400 yılı aşkın bir tarihi anlatır. Bu çok uzun zaman dilimindeki gerileyiş sebepleri bazı imparatorların kişilik bozukluklarından Saray Muhafız Birliği'nin ka-

98 Simcox et al., *Islamist Terrorism.*

* ABD'deki benzer örgütler arasında Kuzey Amerika İslam Derneği (ISNA), Amerika-İslam İlişkileri Konseyi (CAIR) ve Müslüman Amerikan Derneği (MAS) sayılabilir. Ayrıca Müslüman Dünya Birliği'nin ve Dünya Müslüman Gençlik Meclisi'nin Amerikan şubeleri var.

zandığı nüfuza ve tektanrıcılığın yükselişine kadar uzanır. Marcus Aurelius'un 180 yılındaki ölümünden sonra, imparator adaylarının bu yüce makamın nimetleri için çekişmesiyle birlikte, iç savaş nükseden bir sorun haline geldi. 4. yüzyıla girilirken barbar istilalarının ya da göçlerinin başlaması Hunların batıya doğru ilerleyişini yoğunlaştırdı. Bu arada İran'daki Sasanilerin Doğu Roma İmparatorluğu'nu sıkıştırması sürekli arttı. Gibbon'ın anlatımına bakılırsa, Batı uygarlığının ilk çöküşü içten içe ilerleyen çok yavaş bir süreçle oldu.

Peki, ya siyasal kavgalar, barbar göçleri ve emperyal husumetler antik çağ sonlarının ayrılmaz unsurlarıysa, yani uzaktaki bir akıbetin habercilerinden ziyade normal durumun belirtileriyse? Bu mercekten bakıldığında, Roma'nın çöküşü aslında oldukça ani ve dramatikti. Batı Roma İmparatorluğu'nda nihai çözülme Germen istilacıların Ren'i aşarak Galya'ya ve ardından İtalya'ya girmeleriyle 406'da başladı. Roma 410'da Gotlar tarafından yağmalandı. Zayıf düşmüş bir imparatorun Roma sistemi içine aldığı Gotlar daha sonra İspanya'nın denetimi için Vandallarla savaştılar; ama bu gelişme sadece sorunu güneye kaydırdı. Genseric komutasındaki Vandalların 429-39 arasında Kuzey Afrika'da art arda kazandıkları zaferler Kartaca'nın düşüşüyle noktalandı. Roma Güney Akdeniz'deki tahıl ambarından ve beraberinde muazzam bir vergi geliri kaynağından yoksun kaldı. Roma askerleri Attila'nın komutasında Balkanlar'dan batıya doğru ilerleyen Hunları zar zor yenebildi. Batı Roma İmparatorluğu 452'de bütün Britanya'yı, İspanya'nın büyük bölümünü, Kuzey Afrika'daki en zengin eyaletini, Galya'nın güneybatı ve güneydoğu kesimlerini yitirmiş durumdaydı. İtalya dışında elinde kalan çok az toprak vardı. İmparator I. Leon'un kayınbiraderi Basiliscus'un 468'de Kartaca'yı geri alma girişimi sonuçsuz kaldı. Bizans İmparatorluğu'nun varlığını sürdürmesine karşın, Batı Roma artık ölüydü. Roma kenti 476'ya doğru Skiri kralı Odoacer'e bağlı bir birim konumuna düştü.[99]

Tarihin bu daha güncel yorumunun en çarpıcı yanı, Roma İmparatorluğu'nun çöküşündeki hızdır. Elli yıl gibi kısa bir sürede Roma kentinin nüfusu dörtte üç oranında azaldı. 5. yüzyıl sonlarına ait arkeolojik bulgular (düşük nitelikli konutlar, daha ilkel çanak çömlekler, daha az sayıda sikkeler, daha ufak davarlar) Batı Avrupa'nın geri kalan kesiminde Roma'nın olumlu etkisinin ortadan kalktığını gösterir. Bir tarihçinin "uygarlığın sonu" diye nitelendirdiği gelişme tek bir kuşak içinde gerçekleşmişti.[100]

Bizim Batı uygarlığı versiyonumuz aynı hızla çökebilir mi? Doğrusu, yüz yılı aşkın bir süre önce Chesterton'dan Shaw'a kadar İngiliz aydınlarını tedir-

99 Bkz. Goldsworthy, *How Rome Fell*; Heather, *Fall of the Roman Empire*.
100 Ward-Perkins, *Fall of Rome*.

gin eden eski bir korkudur bu.[101101] Ancak günümüzde böyle bir korkunun daha sağlam gerekçelere dayandığı söylenebilir. Uzmanların büyük çoğunluğu, özellikle Çin'in ve diğer büyük Asya ülkelerinin, ayrıca Güney Amerika ülkelerinin Batı ve geri kalan dünya arasındaki ekonomik uçurumun daraldığı bir dönemde, insanlığın felaket getirecek iklim değişimi riskiyle karşı karşıya kaldığı görüşüne katılıyor. Dünya atmosferine salınan karbondioksit miktarının emsali görülmemiş ölçüde arttığı hiç kuşkusuz doğrudur. Bunun ortalama sıcaklıklarda bir artışa yol açtığını gösteren bazı bulgular da vardır. Daha az açık olan nokta ise bu yönelimlerin sürmesinin dünyadaki iklim koşullarını nasıl etkileyeceğidir. Bununla birlikte, kutup buz takkelerinin daha da erimesinin okyanus akıntılarının yönünü değiştireceğini, böylece alçak kıyı bölgelerinin sular altında kalacağını ve şimdiye kadar tarıma elverişli olan alanların küresel ısınmayla birlikte daha fazla çölleşeceğini öngörmenin tamamen hayal ürünü olduğu söylenemez. İklim değişiminin dışında, bazı çevreciler Asya'nın daha kalabalık ülkelerinin yoksulluktan kurtulmak için Batı yolunu izlemesiyle birlikte, küresel enerji, gıda ve tatlı su kaynakları üzerindeki baskının katlanılmaz hale gelmesinden korkuyor. İklim değişiminin riskleri konusunda kuşkucu olanlar, tarihteki en büyük ve en hızlı sanayi devriminin ölçülemeyen ama gözden kaçmayan bir çevre yıkımına yol açtığı Çin'de bir süre kalmalıdır.

Ben de dahil olmak üzere, bu konular üzerinde duran çoğu kimse bulguları bilimsel yaklaşımla tartacak yeterliliğe sahip değildir. Bizi bir çevre felaketi fikrine çeken şey verilerden çok bu öngörüye aşinalıktır. Kayda geçen en eski mitlerden ve efsanelerden beri, insanoğlu dünyanın çarpıcı bir sonla yok oluşu fikrine kapılmıştır. Bu eğilim Nibelung destanındaki "tanrıların alacakaranlığı" tasvirinden, Hıristiyan kıyamet anlatısının kilit metni olan ve Patmos'lu Müjdeci Yuhanna tarafından yazılan Vahiy Kitabı'na kadar karşımıza çıkar. Hıristiyan kıyamet versiyonuna göre, Mesih ("Tanrı Kuzusu") yeryüzüne tekrar inecek ve Mahşer Savaşı'nda Deccal'ı yenecek, ardından Şeytan atıldığı dipsiz bir çukurda bin yıl boyunca kalacaktır. Son kapışma Şeytan'ın gayya kuyusundan çıkmasıyla, Yecüc ve Mecüc halklarını etrafında toplamasıyla yaşanacaktır. Böylece kıyametin şu işareti görülecektir: "O anda şimşekler çaktı, uğultular ve gök gürlemeleri işitildi. Öylesine büyük bir deprem oldu ki, insan yeryüzünde oldu olalı bu kadar büyük bir deprem olmamıştı." (Vahiy Kitabı 16:18) Gerek Yehova Şahitleri gerekse Yedinci-Gün Adventistleri bu kehanetin lafzi yorumunu savunurlar; ama hiç de yalnız sayılmazlar. ABD'de oldukça yüksek sayıda Evanjelik Hıristiyan, kıyamete yaklaştığımız inancını paylaşıyor. Birçoğuna göre, tek soru

101 Chesterton, "Patriotic Idea", s. 618; Shaw, *Back to Methuselah*, s. xv–xvi.

"tutsaklık dönemi" geldiğinde kimin geride kalacağıdır. Bazıları çile döneminin daha şimdiden başladığını söylüyor. Onlara bakılırsa, finansal krizin dibe vurmaya yüz tuttuğu 14 Aralık 2008'de Birinci Borazan çalınmıştır. İkinci, Üçüncü ve Dördüncü Borazanlar çalındığında, ABD çökerek bir dünya gücü olmaktan çıkacaktır. Beşinci Borazan çaldığında, Üçüncü Dünya Savaşı kopacak ve milyarlarca insanın ölümüne yol açacaktır. Derken, bu büyük çilenin son gününde, Vahiy Kitabı'nda öngörüldüğü gibi, İsa Mesih yeryüzüne dönüp gerçek inançlıları kurtaracaktır. İsrail'in Tell Megiddo antik harabesine bir ziyaretim sırasında, yaygın inanışa göre Mahşer Savaşı'nın geçeceği yer olan kıraç tepeyi gezerken, tam da böyle bir kıyamet anlayışının yöreye çektiği bir Amerikalı turist kafilesiyle karşılaşmak beni pek şaşırtmadı. Tıpkı her yeni finansal krizi sonun başlangıcı diye yorumlayarak, kapitalizmin çöküşünü görmeye can atan sabit fikirli Marksistler gibi, böyle insanlar da kıyametin gözlerinin önünde cereyan edebileceği düşüncesinden büyük heyecan duyuyorlar.

Acı sona mahkûm olduğumuz, gerileyiş ve çöküşün kaçınılmaz olduğu, gidişatın ancak daha kötüye gidebileceği fikri fanilik duygumuzla derin bir bağlantı taşır. Bireyler olarak günün birinde mutlaka çürüyüp gidecek olmamız nedeniyle, içinde yaşadığımız uygarlıkların da başına aynı şeyin geleceğini içgüdüsel olarak sanırız. "İnsan soyu ot gibidir." Aynı şekilde, bütün mağrur anıtlar bir gün harabeye döner. Eski atılımlarımızın hüzünlü kalıntıları arasında rüzgârlar eser.

Ama karmaşık sosyal ve siyasal yapılar alanında bu gerileyiş ve çöküş sürecinin tam olarak nasıl bir seyir izleyeceğine karar vermek için uğraşmaktayız. Uygarlıklar Mahşer Savaşı alanında bir gümbürtüyle mi, yoksa uzun ve yavaş bir iniltiyle mi çöker? Bu bitiş sorusuna cevap bulmanın tek yolu, bizzat tarihsel açıklamanın ilk ilkelerine dönmektir.

SONUÇ: RAKİPLER

> Peki, Sir Anthony, siz öyle arzu ettiğinize göre, geçmişten beklentimiz olmayacak! O halde şunu unutmayın, gençler, geçmişi anmamız tamamen geleceğe dönük olacak.
>
> Sheridan

> Cehennem bölgelerinin elektrik alevi kısmında, uygarlığın gerçek ruhuna böylesine aykırı bu gösterileri [amatör tiyatro oyunları] icat eden adama mahsus bir özel ızgara olması gerektiği kanısına vardı.
>
> P. G. Wodehouse

Bir uygarlığın yaşam döngüsünü Thomas Cole'un New York Tarih Derneği galerisinde asılı *İmparatorluğun Gelişim Seyri* adlı beş tabloluk dizisinden daha iyi sergileyen bir örnek yoktur. Hudson Nehri Okulu'nun kurucusu ve 19. yüzyıl Amerikan manzara resminin öncülerinden biri olan Cole, günümüze kadar çoğu kimsenin esiri olduğu bir teoriyi güzel yansıtır: Uygarlık döngüleri teorisi.

Her beş hayalî sahne de kayalık bir çıkıntının altındaki büyük bir nehir ağzını tasvir eder. *Vahşi Hal* adlı birinci tabloda, yemyeşil bir kır ortamında fırtınalı bir şafak sökerken, ilkel biçimde varlığını sürdüren bir avuç avcı-toplayıcıyı görürüz. *Kırsal ya da Pastoral Hal* adlı ikinci tablo, şirin bir tarım ortamını sunar: Yöre sakinleri ağaçları kesmiş, tarlaları ekmiş ve zarif bir Yunan tapınağı inşa etmiştir. Üçüncü ve en büyük tablo *İmparatorluğun Olgunluğa Varışı* adını taşır. Manzarayı artık muhteşem bir mermer antrepo doldurmaktadır; önceki tablonun halinden memnun çiftçi-filozoflarının yerini gösterişli giysiler içindeki tüccarlardan, yöneticilerden ve şehirli tüketicilerden oluşan bir kalabalık almıştır. Toplum yaşam döngüsünün ortasındadır. Ardından *Yıkım* tablosu gelir. Şehir alevler içindedir; sakinleri karamsarlık yüklü bir akşam semasının altında yağmaya ve tecavüze girişmiş istilacı bir ordudan kaçmaktadır. Son olarak, *Harabe* tablosun-

da aynı yeri yükselen ay altında görürüz. Ortalıkta tek bir canlı bile yoktur; sadece yerden bitmiş çalılarla ve sarmaşıklarla sarılı birkaç sütun ve revak vardır.

Cole'un 1830'ların ortalarında tasarladığı beşli tablo açık bir mesaj verir: Ne kadar ihtişamlı olurlarsa olsunlar, bütün uygarlıklar gerilemeye ve çökmeye mahkûmdur. Örtük ima Cole'un dönemindeki genç Amerikan Cumhuriyeti'nin başlangıçtaki kırsal ilkelerine sıkıca bağlı kalmasının ve ticaret, fetih, sömürgecilik yönünde ayartmalara karşı koymasının daha iyi olacağıdır.

Yüzyıllar boyunca tarihçiler, siyaset teorisyenleri, antropologlar ve genel olarak halk, uygarlıkların yükselişini ve düşüşünü böyle döngüsel ve aşamalı bir çerçevede düşünme eğilimi göstermiştir. Polybius'un *Tarihler* adlı eserinin Roma'nın yükselişini anlatan VI. Kitabı'nda, siyasal *anacyclosis* [döngüsel evrim] süreci şu şekildedir:

1. Monarşi
2. Krallık
3. Tiranlık
4. Aristokrasi
5. Oligarşi
6. Demokrasi
7. Ayaktakımı yönetimi

Polybius'un yeniden keşfedildiği Rönesans döneminde bu fikir canlandı ve taklide benzer bir yolla Machiavelli'in yazılarından Montesquieu'nün yazılarına geçti.[1] Ama bir döngüsel görüş 14. yüzyıl Arap tarihçisi İbni Haldun'un ve Ming dönemindeki Yeni-Konfüçyüsçü felsefenin yazılarında da oldukça ayrı bir süreçle ortaya çıktı.[2] İtalyan filozof Giambattista Vico *Scienza nuova* (1725; "Yeni Bilim") kitabında bütün uygarlıkların üç evreli (ilahi, destansı ve insani, yani akılcı) bir *ricorso*'dan [döngü] geçtiğini belirtti. Ona göre, son evre "düşünce barbarlığı" yoluyla tekrar ilahi düzene dönecekti. İngiliz siyaset felsefecisi Bolingbroke vikontu Henry St. John 1738'de şunu yazdı: "En sağlam bünyeli hayvan bedenleri gibi, en sağlam kurulmuş yönetimler de kendi yıkımlarının tohumlarını barındırırlar. Bir süre büyüyüp gelişmelerine karşın, çok geçmeden gözle görülür yok oluşa yönelirler. Yaşadıkları her saat artık ömürlerinden eksilen bir saattir."[3] Adam Smith *Ulusların Zenginliği* kitabında ekonomik büyümenin, kendi ifadesiyle "bolluğun" sonuçta yerini "durağan hal"e bırakacağını öngördü.

1 Hexter, "Seyssel, Machiavelli, and Polybius".
2 Goldstone, "Cultural Orthodoxy", s. 129 vd.; Goldstone, *Revolution and Rebellion*, s. 354.
3 Bolingbroke, *Patriot King*, s. 273.

İdealistler ve materyalistler bu tek noktada uyuştular. Gerek Hegel'e gerekse Marx'a göre, tarihe şaşmaz ritmini veren şey diyalektikti. Tarihi mevsimsel bir yaklaşımla gören Alman tarihçi Oswald Spengler, *Batı'nın Gerileyişi* (1918-22) kitabında 19. yüzyılın "Batı'nın kışı, materyalizm ve kuşkuculuğun, sosyalizm, parlamentarizm ve paranın zaferi" olduğunu yazdı. İngiliz tarihçi Arnold Toynbee on iki ciltlik *Tarihi İncelemek* (1936-54) kitabında güçlük, "yaratıcı azınlıklar"ın bulduğu çözüm, ardından yöneticilerin karşılaştıkları güçlüklere yeterli yaratıcılıkla çözüm bulamamaları üzerine başlayan gerileyiş ("uygarlık intiharı") biçiminde bir döngü ortaya attı. Rus göçmeni sosyolog Pitrim Sorokin, başka bir genel teoriyle bütün büyük uygarlıkların üç evreden geçtiğini ileri sürdü: Manevi gerçekliğe dayalı "düşünsel", maddi gerçekliğe dayalı "duyusal" ve ikisinin sentezi niteliğindeki "idealist" evreler.[4] Amerikalı tarihçi Carroll Quigley ise Georgetown Dış İlişkiler Okulu'nda (aralarında geleceğin ABD başkanı Bill Clinton'ın bulunduğu) öğrencilerine, tıpkı insanlar gibi uygarlıkların da yedi çağı olduğunu öğretti: Birleşme, gebelik, yayılma, çatışma, evrensel imparatorluk, çürüme ve istilaya uğrama. Quigley bunu yaşam döngüsü teorisinin klasik bir ifadesiyle şöyle açıkladı:

> Her uygarlık bir evrim sürecinde (...) doğar (...) ve (...) canlı bir yayılma dönemine girer; çap ve güç bakımından büyümesi (...) zamanla bir örgütlenme krizi belirinceye kadar sürer. Bu kriz aşılınca ve uygarlık yeniden düzenlenince, (...) canlılığı ve morali artık zayıflamış olur. Kararlı bir çizgiye oturur ve zamanla durgunlaşır. Barış ve refah dolu bir Altın Çağ'dan sonra, iç krizler tekrar ortaya çıkar. Bu noktada ilk kez uç veren bir ahlaki ve maddi zayıflık, (...) uygarlığın kendisini dış düşmanlara karşı savunma gücü konusunda soruları gündeme getirir. (...) Uygarlık sürekli zayıflayarak, sonunda dış düşmanlarca batırılır ve gittikçe ortadan kalkar.[5]

Sıralanan bu modellerin hepsi farklı olmakla birlikte, tarihin bir ritminin olduğu varsayımını paylaşır.

Quigley'nin hâlâ komplo teorisyenlerince tutulmasına karşın,* Spengler, Toynbee ya da Sorokin günümüzde pek okunmaz; yine de benzer düşünce çiz-

4 Sorokin, *Social and Cultural Dynamics.*

5 Quigley, *Tragedy and Hope*, s. 3 vd. Ayrıca bkz. Quigley, *Evolution of Civilizations.*

* Quigley *Trajedi ve Umut* (1966) kitabında, büyük devlet yapısını güya Cecil Rhodes, Alfred Milner ve gazeteci William T. Stead tarafından kurulan ve "Britanya İmparatorluğu'nu genişleterek" bir federasyona dönüştürmeyi amaçlayan esrarengiz bir İngiliz-Amerikan "gizli derneği"ne bağladı. Ona göre, Boer Savaşı'ndan, Versailles Antlaşması'nın zayıflatılmasından ve Nazi Almanyası'na karşı yatıştırma politikasından "Rhodes-Milner grubu" ve ona bağlı Yuvarlak Masa üyeleri sorumluydu. Milner'ın 1925'teki ölümünden sonra, bu grup Rhodes Vakfı, Kraliyet Uluslararası İlişkiler Enstitüsü (Chatham House) ve New York'taki Dış İlişkiler Konseyi aracılığıyla kötü işler çevirmeyi sürdürdü. Quigley aslında Milner'ın faaliyetlerinin gizlilik ve başarı düzeyini abartmaktaydı.

gileri daha modern yazarların eserlerinde görülebilir. Paul Kennedy döngüsel tarihin başka bir örneği olan *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri* (1987) kitabında, büyük devletlerin sanayi altyapılarının büyüme hızına ve emperyal yükümlerinin ekonomilerine getirdiği bedellere göre yükseldiğini ve çöktüğünü belirtir. Cole'un *İmparatorluğun Gelişim Seyri* tablolarında olduğu gibi, emperyal yayılma gelecekteki gerileyişin tohumlarını barındırır. Kennedy şöyle yazar: "Bir devlet stratejik bakımdan aşırı yük altına girdiğinde, ... dış yayılmanın yol açtığı büyük harcamaların bundan sağlanan potansiyel yararlara ağır basması riskiyle karşı karşıya kalır."[6] Ona göre, bu "aşırı emperyal gerilme" olgusu bütün büyük devletlerin ortak özelliğidir. Kennedy'nin kitabı yayımlandığında, ABD'de birçok kimse ABD'nin de bu hastalığa yenik düşebileceği yolundaki korkusunu paylaştı.

Daha yakın dönemde bir genel yükseliş ve düşüş teorisiyle halkın hayal gücünü yansıtan kişi antropolog Jared Diamond'dır. *Çöküş: Medeniyetler Nasıl Ayakta Kalır ya da Yıkılır* (2005) adlı kitabı, Yeşil Çağ'a ilişkin bir döngüsel tarihtir. 17. yüzyıl Paskalya Adası'ndan 21. yüzyıl Çin'ine kadar, doğal çevrelerini kötü kullanarak kendi yıkımlarını hazırlama tehlikesini yaşamış olan ya da şu anda yaşayan toplumların hikâyesini anlatır. Meksika'nın esrarengiz ölü Maya kentlerini keşfeden Amerikalı kâşif ve amatör arkeolog John Lloyd Stevens'tan şu alıntıyı yapar: "Orada ülkelerin yükselişine ve düşüşüne özgü bütün aşamalardan geçmiş, altın çağına varmış ve yok olmuş kültürlü, kibar ve özgün bir halkın kalıntıları vardı."[7] Diamond'a göre, Mayalar kırılgan ve verimsiz tarım sistemlerinin kaldırabileceğinden daha büyük bir nüfus artışıyla klasik bir Malthus tuzağına düştüler. Daha fazla insan daha fazla ekimi, bu da beraberinde orman yıkımını, erozyonu, kuraklığı ve toprak tükenişini getirdi. Sonuç, azalan kaynaklara dönük iç savaş ve nihayet çöküş oldu.

Diamond'ın çıkarsaması hiç kuşkusuz bugünkü dünyanın da Mayalarınkine benzer bir yoldan geçebileceğidir.[8] Kritik nokta çevre intiharının yavaş ve uzun bir süreç olmasıdır. Ne yazık ki, ister ilkel, isterse gelişkin olsun, hemen her toplumda siyasal liderleri yüz küsur yıl sonra ortaya çıkabilecek sorunlar üzerinde durmaya yönelten çok az teşvik unsuru vardır. Aralık 2009'da Kopenhag'da toplanan Birleşmiş Milletler İklim Değişimi Konferansı'nın açıkça gösterdiği üzere, gelecek kuşaklar için "gezegeni kurtarma" yönündeki retorik çağrılar, zengin ve yoksul ülkeler arasındaki mevcut ekonomik dağılıma ilişkin çatışmaların üs-

6 Kennedy, *Rise and Fall*, s. xvi.

7 Diamond, *Collapse*, s. 158.

8 İlginç bir eleştiri için bkz. Joseph A. Tainter'ın *Current Anthropology* dergisindeki (46; Aralık 2005) değerlendirmesi.

tesinden gelmede yetersizdir. Torunlarımızı severiz. Ama torunlarımızın torunlarını düşünmek daha zordur.

Ancak bütün bu kavramsal çerçevenin aslında kusurlu olması mümkündür. Belki de Cole'un doğum, büyüme ve sonunda ölüm biçiminde bir uygarlık üst döngüsüne ilişkin sanatsal tasviri tarihsel sürecin yanlış bir sunumudur. Ya tarih döngüsel ve yavaş ilerleyici olmak yerine, bazen neredeyse durağan, bazen de sert ivmeye açık düzensiz bir ritme sahipse? Ya tarihsel gelişim mevsimlerin yavaş ve öngörülebilir değişiminden çok, rüyalarımızın esnek seyrine benziyorsa? Hepsinden önemlisi, ya çöküş yüzyıllara yayılan bir süreçle değil, geceleyin eve giren bir hırsız gibi uygarlığın üstüne birdenbire çullanırsa?

Bu kitapta göstermeye çalıştığım gibi, uygarlıklar son derece karmaşık sistemlerdir. Asimetrik düzenli ve etkileşim içindeki çok sayıda unsurdan oluşurlar; öyle ki, yapıları bir Mısır piramidinden çok, bir Namibya termit yuvası tümseğine benzer. Düzen ve düzensizlik arasındaki bir yerde, bilgisayar uzmanı Christopher Langton'un ifadesiyle "kaosun eşiğinde" hareket ederler. Böyle sistemler bir süre oldukça istikrarlı işliyormuş gibi görünebilirler; ama görünüşte dengedeyken, aslında gelişmelere sürekli uyum sağlarlar. Derken "kritik noktaya" vardıkları bir an gelir. Hafif bir sarsılma sağlam dengeden krize doğru bir "evre geçişi"ni tetikleyebilir – tek bir kum tanesi, görünüşte yerine oturmuş bir kum şatosunun göçmesine yol açabilir.

Karmaşıklığı anlamak için, doğa bilimcilerinin bu kavramı nasıl kullandıklarını incelemekte yarar vardır.[9] Yarım milyon termitin karmaşık bir tümsek kurmayı sağlayacak şekilde kendiliğinden örgütlenişini ya da su moleküllerinden oluşan kar tanelerinin altılı simetrinin çeşitli biçimleriyle yarattığı kesirli geometriyi bir düşünün. Bizzat insan zekâsı karmaşık bir sistemdir, merkez sinir sistemindeki milyarlarca nöron arasındaki etkileşimin bir ürünüdür – nörolog Charles Sherrington buna "büyülü dokuma tezgâhı" diyor. Bağışıklık sistemimiz de antikorların yabancı antijenlere karşı bir savunma savaşı yürütmek üzere kendiliğinden seferber olduğu karmaşık bir sistemdir. Doğal dünyadaki bütün karmaşık sistemlerin belli ortak özellikleri vardır. Böyle bir sisteme küçük bir girdi, bilimcilerin "yükseltici etken" dediği bir süreçle muazzam ve çoğu kez öngörülmemiş değişimler getirebilir.[10] Nedensel ilişkiler çoğu kez doğrusal değildir; bu nedenle gözlemlerden genellemelere varmayı sağlayan (yönelim analizi ve örnekleme gibi) geleneksel yöntemler pek işe yaramaz. Nitekim bazı teo-

9 Konuya bir giriş için bkz. Mitchell, *Complexity*.
10 Ibid., s. 5. Ayrıca bkz. Holland, *Emergence*.

risyenler belli karmaşık sistemlerin determinist yapıdan tamamen uzak olduğunu, yani geçmişteki veriler temelinde gelecekteki davranışlarına ilişkin öngörülerde bulunmanın neredeyse imkânsız olduğunu söyleyecek kadar ileri gidiyorlar. Örneğin, tipik ya da ortalama orman yangını diye bir şey yoktur. Modern fiziğin jargonuyla belirtmek gerekirse, yangın öncesinde bir orman "kendi kendine örgütlenmiş kritiklik" durumundadır; bir bozulmanın eşiğinde bocalar. Ama bozulmanın çapı bilinemez; çünkü orman yangınlarının büyüklüğe göre dağılımı bildik çan eğrisini izlemez. Yangınların çoğu, yetişkin erkek boylarının bir yetmiş civarında kümeleşmesinde olduğu gibi, bir medyan değer civarında kümeleşmez. Aksine, yangınların çapı ortaya çıkış sıklıklarına göre çizelgeye döküldüğünde, düz bir çizgi elde edilir. Sonraki yangın küçük mü, yoksa büyük mü, bir şenlik ateşi gibi mi, yoksa bir cehennem alanı gibi mi olacak? En fazla söylenebilecek şey, geçen yılkinin iki katı büyüklükte bir orman yangınının bu yıl çıkma olasılığının aşağı yukarı dört (ormana bağlı olarak belki altı ya da sekiz) kat daha düşük olduğudur. "Güç yasası dağılımı" olarak bilinen bu kalıp, doğal dünyada dikkate değer düzeyde yaygındır. Sadece orman yangınlarında değil, depremlerde ve salgınlarda da görülebilir. Değişen tek şey çizginin dikliğidir.[11]

İnsan eseri siyasal ve ekonomik yapılar, karmaşık sistemlerin birçok özelliğini taşır. Nitekim W. Brian Arthur gibi aykırı iktisatçılar, Adam Smith'in azami kâr çıkarma peşindeki çok sayıda bireyi yönlendirdiği söylenen "görünmez el" anlayışının ya da Friedrich von Hayek'in ekonomik planlamaya ve talep yönetimine dönük eleştirilerinin çok ötesine geçerek, böyle bir yaklaşımı yıllardan beri savunuyorlar.[12] Arthur'a göre, karmaşık bir ekonomi dağınık özneler arasındaki etkileşimle, merkezî denetimin yokluğuyla, çok sayıda örgütlenme düzeyiyle, sürekli uyum sağlamayla, yeni piyasa taleplerinin aralıksız yaratılmasıyla ve genel bir dengenin olmayışıyla belirlenir. Rekabetin azalan getirilere yol açtığını belirten klasik iktisadın ana öngörüsüyle çelişkili bir unsur olarak, karmaşık bir ekonomide artan getiriler gayet mümkündür. Bu açıdan bakıldığında, Silikon Vadisi ve aynı şekilde internet, hareket halindeki ekonomik karmaşıklıktır. 2007'de başlayan finansal kriz de benzer yaklaşımla açıklanabilir. Nassim Taleb'in ileri sürdüğü gibi, küresel ekonomi 2007 ilkbaharına doğru aşırı kullanılan bir elektrik şebekesini andırır hale geldi. ABD'de düşük gelirlilere dönük ipotekli kredilerin ödenememesinde ifadesini bulan görece küçük yükseliş, bütün dünya ekonomisini bir tür finansal elektrik kesintisine düşürmeye yetti. Bu

11 Buchanan, *Ubiquity*.
12 Waldrop, *Complexity*.

kesinti bir süre uluslararası ticarette tam bir çöküş tehlikesi yarattı.[13] Santa Fe Enstitüsü'ndeki araştırmacılar günümüzde böyle kavrayışların "tarih ötesi"ni de kapsamak üzere toplu insan uğraşının diğer yönlerine nasıl uygulanabileceğini irdeliyorlar.[14]

Bu yaklaşım göründüğünden daha az anlaşılmazdır; çünkü finansal krizlere oranla savaşlar normal dağılımdan daha da uzaktır. Fizikçi ve meteorolog Lewis Fry Richardson* toplam ölü sayısına dayalı 10 tabanlı logaritmayı kullanarak, cinayetlerden dünya savaşlarına kadar uzanmak üzere, "ölümle sonuçlanan kavgalar"ı büyüklüklerine göre öbekleştirmiş bulunuyor. Böyle bir sistemde, 100 kişinin canına mal olan bir terörist eylem 2 büyüklüğünde, bir milyon kurbanın verildiği bir savaş 6 büyüklüğündedir. (Büyüklüğü 6 ± 0,5 olan bir savaşın 316.228 ila 3.162.278 ölüme yol açabileceğini göz önünde tutmak gerekir.) Richardson'ın sadece 1815-1945 dönemini ele alarak yaptığı hesaplamaya göre, 300'den fazla çatışma 2,5 ya da daha yüksek büyüklüktedir; bir başka deyişle, hepsinde ölü sayısı 300'ün üzerindedir. Bunlardan 7 büyüklüğündeki iki savaşın (dünya savaşlar) yol açtığı can kaybı, savaşla bağlantılı kıtlık ya da hastalık kurbanları hariç, en az 36 milyondur, yani toplam ölü sayısının yüzde 60'ını bulmaktadır. Bir, iki ya da üç can kaybının olduğu 0 büyüklüğündeki milyonlarca cinayete bağlı ölü sayısı yüzde 16'yı bulan bir oranla 9,7 milyondur. Bu veriler ilk bakışta tamamen tesadüfmüş gibi görünse de bir güç yasasına uyar.[15]

Savaşların ve orman yangınlarının sıklığı aynı ölçüde öngörülemez olduğuna göre, karmaşık sosyal örgütlenmelerin çıkışlı inişli gelişim sürecinde savaşların oynadığı belirgin nedensel rol göz önünde tutulduğunda, uygarlıkların yükselişine ve düşüşüne ilişkin bir teori açısından bunun getirdiği sonuçlar çok büyüktür. Bir uygarlık tanım gereği son derece karmaşık bir sistemdir. Görünüşte hangi merkezî otoriteye bağlı olursa olsun, uygulamada sürekli değişen ekonomik, sosyal ve siyasal ilişkilerin uyuma açık bir şebekesidir. Bu bakımdan her biçim ve çaptaki uygarlığın, istikrardan istikrarsızlığa oldukça ani geçiş eğilimini de kapsamak üzere, doğal dünyadaki karmaşık sistemlerin birçok özelliğini sergilemesi şaşırtıcı değildir.

13 Taleb, "Fourth Quadrant".

14 Krakauer et al. (ed.), *History, Big History and Metahistory*. Karş. Holland, *Hidden Order*.

15 Richardson, *Statistics of Deadly Quarrels*. Güncel bir değerlendirme için bkz. Hayes, "Statistics of Deadly Quarrels" ve Pinker, *Better Angels*.

* Yorkshire'da 1881'de doğan Richardson, Quaker mezhebine mensuptu ve Esperanto dilinin bir savunucusuydu. Vicdani retçi olduğu için Birinci Dünya Savaşı'nda eline silah almamakla birlikte, Batı Cephesi'nde ambulans şoförlüğü yaptı. Savaşların azalacağı yönünde bir eğilimi yansıtan veriler ve savaşın ne zaman nerede ortaya çıkacağına dair güçlü istatistiksel göstergeler bulamamak onu bunalıma sürükledi. Çalışmalarından çıkan sonuçlar görece zayıf iki bağıntıyla sınırlı kaldı. Bunlar komşu devletler arasında savaşların daha yaygın ve farklı dinlere bağlı devletler arasında savaşların daha muhtemel olmasıydı.

Önceki bölümde gördüğümüz üzere, Batı uygarlığının ilk cisimleşmiş halini oluşturan Roma İmparatorluğu öyle sakince gerileyip çökmedi. 5. yüzyıl başlarında barbar istilacıların yarattığı kaos eşiğinden devrilince, bir kuşak içinde çöküverdi. Benzer çabuk çöküşler bu kitap boyunca işlenen bir ana motiftir. İnkalar 1530'da yüksek And kentlerinden gözetim altında tuttukları bütün halkların efendisi konumundaydı. Atlarıyla, barutlarıyla ve öldürücü hastalıklarıyla birlikte gelen yabancı istilacılar, On yıldan az bir süre içinde, bu imparatorluğu paramparça ettiler. Ming hanedanının Çin'deki yönetimi de 17. yüzyıl ortalarında olağanüstü bir hızla dağıldı. Dengeden anarşiye geçiş yine on yılın biraz üzerinde bir süreyi aldı. Aşağı yukarı aynı biçimde, Fransa'daki Bourbon monarşisi zaferden teröre şaşırtıcı bir hızla geçti. Kuzey Amerika'da 1770'lerde kolonilerin İngiliz yönetimine karşı başkaldırısını desteklemeye dönük Fransız müdahalesi o sırada iyi bir fikir gibi görünmüştü; ama Fransız maliyesini kritik bir duruma düşürdü. Mayıs 1789'da Genel Meclis'in toplantıya çağrılması zincirleme bir siyasal tepkiyi harekete geçirdi; kraliyet iktidarının meşruiyeti öylesine hızlı çöktü ki, dört yıl sonra bizzat kralın kellesi henüz 1791'de icat edilmiş bir aygıt olan giyotinle uçuruldu. Jöntürk hareketinin iktidara geldiği 1908'de Osmanlı İmparatorluğu hâlâ reform geçirmeye yatkın gibi görünmekteydi. Oysa son Osmanlı padişahının bir İngiliz muhribiyle İstanbul'dan ayrıldığı 1922'de tarih sahnesinden siliniverdi. Japon imparatorluğu Pearl Harbor baskınından sonra 1942'de en geniş sınırlarına ulaştı. 1945'te ise artık böyle bir imparatorluk yoktu.

Britanya İmparatorluğu üzerinde de güneş buna yakın bir çabuklukla battı. Şubat 1945'te Başbakan Winston Churchill "Üç Büyük"ten biri olarak dünyaya hükmeden konumdaydı; ABD başkanı Franklin Roosevelt ve Sovyet lideri Josif Stalin'le birlikte Yalta'da ülkelerin yazgılarına karar verdi. Savaş biter bitmez iktidardan düşürüldü. Birleşik Krallık izleyen on iki yıl içinde Burma, Mısır, Gana, Hindistan, İsrail, Ürdün, Malaya, Pakistan, Seylan ve Sudan'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kaldı. 1956 Süveyş Krizi'yle Birleşik Krallık'ın Ortadoğu'da ABD'yi hiçe sayarak hareket edemeyeceğinin ortaya çıkması, imparatorluk için sonun geldiğinin kesin işaretiydi. Her ne kadar Harold Macmillan'ın "değişim rüzgârı"nın Sahra altı Afrika'da ve Süveyş'in doğusundaki sömürgeci yönetim kalıntılarında esmesi 1960'ları bulduysa da, Birleşik Krallık'ın hegemonya çağı Almanya ve Japonya karşısındaki zaferlerinden on iki yıl kadar sonra fiilen sona erdi.

Hızlı gerileyişin en yakın ve en bildik örneği hiç kuşkusuz Sovyetler Birliği'nin çöküşüdür. Olaylara sonradan bakmanın sağladığı avantajla, tarihçiler Sovyet sistemindeki her türlü çürümenin geçmişini Brejnev dönemine ve ötesine kadar götürürler. Yakın dönemdeki bir anlatıma göre, "mahşeri önleyen" şey 1970'lerde pet-

rol fiyatlarının yükselmesiydi.[16] Ama bu durum o sırada açık değildi. Mart 1985'te Mihail Gorbaçov Sovyet Komünist Partisi genel sekreteri olduğunda, CIA Sovyet ekonomisinin büyüklüğünü (yanlış bir tahminle) ABD ekonomsinin yaklaşık yüzde 60'ı olarak belirledi. Sovyet nükleer cephaneliği sahiden de ABD stokundan daha büyüktü. Üçüncü Dünya olarak anılan ülkelerde, Vietnam'dan Nikaragua'ya kadar hükümetler önceki yirmi yılda Sovyetler Birliği'nden yana bir tutuma yönelmişlerdi. Ancak Gorbaçov'un iktidara gelişinin üzerinden beş yıl geçmeden, Orta ve Doğu Avrupa'daki Sovyet nüfuz alanı dağıldı ve bunu 1991'de bizzat Sovyetler Birliği'nin dağılışı izledi. Eğer yumuşak inişten ziyade uçurumdan yuvarlanırcasına çöken bir imparatorluk varsa, o da Lenin'in kurduğuydu.

Uygarlıklar kırsal cennetten zirveye ve oradan mahşere doğru sakince bir döngüden geçmek yerine, ani ve yıkıcı aksaklıklara er ya da geç boyun eğen karmaşık sistemler olduğuna göre, bugün Batı uygarlığı açısından çıkarılacak sonuçlar nelerdir? Birincisi, Batı'nın yaklaşık 1500'den sonra dünyanın geri kalan kesimine nasıl egemen hale geldiğini hatırlamamız gerekir.

Çin'in 1800 gibi geç bir tarihe kadar ekonomik bakımdan Batı'yla başa baş olduğu yolundaki moda görüş yakın dönemdeki araştırmalarla yıkılmıştır. Kişi başına gayri safi yurtiçi hâsıla esas olarak Ming döneminde durgunluğa girdi ve sanayi öncesi Britanya'daki düzeyden oldukça düşüktü. Bunun ana sebebi Çin'in hâlâ ağırlıklı olarak tarım ekonomisine dayanması, düşük randımanlı ekimin GSYİH içindeki payının modern çağ başlarındaki Britanya'daki düzeyden çok daha yüksek bir oranla yüzde 90'ı bulmasıydı. Dahası, 1520'yi izleyen yüz yıl boyunca Çin'de tasarruf oranı ekside seyretti. Ming döneminin sonlarında sermaye birikimi yoktu; tam aksi bir durum söz konusuydu.[17] Dolayısıyla Doğu ve Batı arasındaki "büyük ayrılık" Kenneth Pomeranz'ın ileri sürdüğünden çok daha erken ortaya çıkmaya başladı. Müteveffa Angus Maddison'ın 1700 itibariyle Çin'deki ortalama sakinin Amerika kolonilerindeki ortalama sakinden biraz daha iyi durumda olduğu savı bile aşırı iyimser olabilir. 1600'de Britanya'da kişi başına ulusal gelirin Çin'deki düzeyden yüzde 60 yüksek olduğu yolundaki tahmini ise doğruya daha yakındı.[18]

Sonraki yıllarda Çin'de hâsıla ve nüfusun at başı büyümesinden dolayı kişisel gelir düzeyi durağan bir seyir izlerken, İngilizce konuşulan dünya ve onu yakından takip eden Kuzeybatı Avrupa öne geçti. 1820'ye varıldığında, ABD'de

16 Kotkin, *Armageddon Averted*.
17 Guan ve Li, "GDP and Economic Structure".
18 Maddison, *World Economy*.

kişi başına ulusal gelir Çin'deki düzeyin iki katıydı; oran 1870'te beş kata ve 1913'te yaklaşık on kata çıktı. Büyük Bunalım'ın yol açtığı sancılı kesintiye rağmen, ABD'de Çin'in devrim, iç savaş, Japon istilası, yeni devrim, insan marifeti kıtlık ve bir daha ("kültür" esaslı) devrim yüzünden çektiği berbat 20. yüzyıl çilesi kadar yıkıcı sıkıntılar yaşanmadı. İki ülkedeki farklı geçim düzeyleri için pay bırakmak üzere alım gücü paritesine göre hesaplandığında, 1968'de ortalama Amerikalı ortalama Çinliden otuz üç misli zengindi. Cari dolar kuruna göre aradaki fark, doruk noktasında bire yetmişti.

Büyük ayrılık çeşitli biçimlerde kendini dışa vurdu. 1500'de dünyanın on büyük kentinin hemen hepsi Doğu'daydı; büyük arayla en büyük olan Pekin'in nüfusu acınacak haldeki küçücük Londra'nın on katından fazlaydı. 1900'de ise en büyük kentlerin hemen hepsi Batı'daydı; Asya'nın en büyük birleşik kenti Tokyo'ya göre Londra'nın nüfusu dört kattan fazlaydı. Ayrılığın jeopolitik bir boyutu da vardı. Daha önce gördüğümüz üzere, modern çağın küresel imparatorluklarına dönüşecek olan on Avrupa krallığı 1500'de dünyadaki toprakların onda birine, toplam nüfusun yüzde 16'sına ve toplam hâsılanın beşte ikiyi biraz geçen bir kısmına sahipti. 1913'te ise ABD'yle birlikte aynı devletler yeryüzünün yüzde 58'ini denetim altında tutmakta, toplam nüfusun yüzde 57'sini barındırmakta ve küresel gayri safi hâsılanın yüzde 79'unu sağlamaktaydı. (Bu hâsıladan sömürgelere giden pay sadece yüzde 18'di.) Dünyaya artık damgasını vuran şey, Batı ve ötekiler arasında gittikçe açılan bir uçurumdu; beyaz ırkın üstünlüğüne ilişkin varsayımlar, beyaz olmayan halkların ilerlemesi önündeki sayısız resmî ve gayri resmî engeller bunun dışavurumlarıydı. Küresel dengesizlik uç noktaya varmıştı.

Bu kitabın başlarında Rasselas'ın şu sorusuna değinmiştim: "Avrupalılar hangi açılardan ... bu kadar güçlü? Yani, onlar Asya ve Afrika'ya ticaret ya da fetih için kolayca gidebilirken, niçin Asyalılar ve Afrikalılar onların kıyılarına saldıramıyor, limanlarına koloniler kuramıyor ve yerli hükümdarlarına kendi yasalarını dayatamıyor?" Imlac'ın cevabı ise bilginin güç kazandırdığı, ama Avrupa bilgisinin üstünlüğünün sebebine dair bir fikrinin bulunmadığıydı. Şimdi Rasselas'a daha iyi bir cevap vermek mümkündür. Batı geri kalan dünyaya niçin hükmetti ve niçin bunun tersi olmadı? Bana göre, Batı'nın gelişmesi geri kalan dünyanın mahrum kaldığı şu çekici uygulamalar sayesindeydi:

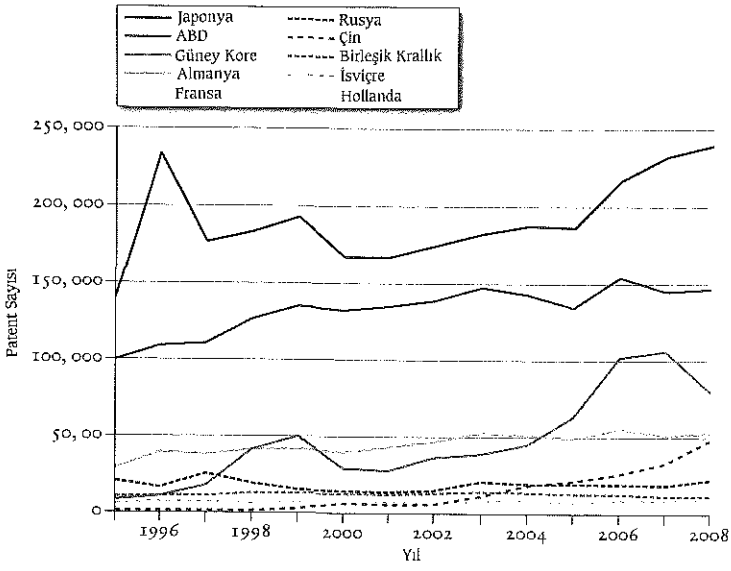
1. Avrupa siyasal coğrafyasının parçalı olması ve her monarşi ya da cumhuriyet içinde birbiriyle çekişen çok sayıda tüzel kurum bulunması açısından rekabet.
2. Matematik, astronomi, fizik, kimya ve biyoloji alanlarındaki bütün önemli 17. yüzyıl atılımlarının Batı Avrupa'da gerçekleşmesi açısından bilim devrimi.

3. İngilizce konuşulan dünyada özel mülkiyet hakları ve mülk sahiplerinin seçilmiş yasama organlarında temsili temelinde optimum bir sosyal ve siyasal sistemin ortaya çıkması açısından hukukun üstünlüğü ve temsili yönetim.
4. Tropikal hastalıkları denetim altına almayı da kapsamak üzere, sağlık hizmeti alanındaki neredeyse bütün önemli 19. ve 20. yüzyıl atılımlarının Batı Avrupalılar ve Kuzey Amerikalılar tarafından başarılması açısından modern tıp.
5. Hem üretkenliği geliştirici teknolojiler yönünde bir arzın, hem de pamuklu giysilerle başlamak üzere daha fazla, daha iyi ve daha ucuz mallara dönük bir talebin bulunduğu bir yerde sanayi devriminin gerçekleşmesi açısından tüketim toplumu.
6. Dünyada ilk kez Batılıların daha yaygın ve yoğun emeği daha yüksek tasarruf oranıyla birleştirerek sürekli sermaye birikimini sağlaması açısından çalışma ahlakı.

Bu çekici uygulamalar Batı üstünlüğünün anahtarıydı. Çağımızın aslında geçmişi Japonya'da Meici dönemine (1867-1912) kadar inen olayı ise geri kalan dünyanın sonunda bunları aktarmaya başlamış olmasıdır. Bu düzgün ilerleyen bir süreç olmaktan uzaktı. Japonlar Batı'nın hangi kültür unsurlarının ve kurumlarının can alıcı olduğuna karar veremediklerinden, Batı giysilerinden ve saç stillerinden Avrupa'nın başka halkları sömürgeleştirme tarzına kadar her şeyi taklit etme yoluna gittiler. Ne yazık ki, imparatorluk inşasına tam da emperyalizmin bedellerinin yararlarını aşmaya başladığı bir sırada giriştiler. Başta Hindistan olmak üzere diğer Asya devletleri, Sovyetler Birliği'nin öncülük ettiği sosyalist kurumların ABD'ye özgü piyasa esaslı kurumlardan üstün olduğu yolundaki yanlış önermeden hareket etmekle onlarca yılı boşa harcadılar. Ancak 1950'lerden itibaren gittikçe artan sayıda Doğu Asya ülkesi Japon örneğini izleyerek Batı sanayi modelini taklit etmeye yöneldi; tekstil ve çelikle başlayan bu süreçte değer zinciri zamanla daha yukarıya çıktı. Batı uygulamalarının aktarılması artık daha seçiciydi. İç rekabet ve temsili yönetim Asya gelişmesinin daha az önemli yönleriydi; bilim, tıp, tüketim toplumu ve (Max Weber'in sandığından daha az Protestan kimlikli) çalışma ahlakı daha çok önem kazandı. Singapur günümüzde Dünya Ekonomik Forumu'nun (diğer ülkelerle rekabet gücü temelinde) belirlediği en son rekabet gücü lig tablosunda üçüncü sıradadır. On ikinci sıradaki Hong Kong'u Tayvan (on üçüncü), Güney Kore (yirmi ikinci) ve Çin (yirmi yedinci) izlemektedir.[19] Bu aşağı yukarı söz konusu ülkelerin ekonomilerini Batılılaştırmaya yönelme sırasına denktir.

19 http://gcr.weforum.org/gcr2010/.

Başvurucunun Ülke Kökenine Göre Patentler, 1995–2008

Çin'de kişi başına GSYİH bugün ABD'dekinin yüzde 19'u düzeyindedir; oysa otuz yıl kadar önce ekonomik reform başladığında bu oran yüzde 4'tü. Hong Kong, Japonya ve Singapur'un daha 1950'de yakaladığı beşte bire yakın düzeye Tayvan 1970'te, Güney Kore ise 1975'te ulaşmıştı. Conference Board adlı kuruluşa göre, Singapur'da kişi başına GSYİH şu anda ABD'deki düzeyden yüzde 21 oranında yüksektir ve Hong Kong da yaklaşık aynı düzeydedir; ABD'yle karşılaştırıldığında Japonya ve Tayvan yüzde 25, Güney Kore yüzde 36 oranında geridedir.[20] Çin'in önümüzdeki yıllarda aynı yörüngeyi izleyeceğine karşı ancak gözü kara biri bahse girebilir herhalde. Çin şu anda tarihteki en büyük ve en hızlı sanayi devrimini yaşıyor. GSYİH'si yirmi altı yıl içinde on misli büyümüş durumdadır. Britanya'nın 1830'dan sonra dört misli büyümesi yetmiş yılı almıştı. Uluslararası Para Fonu'na göre, Çin'in (cari fiyatlarla ölçülen) küresel GSYİH içindeki payı 2013'te yüzde 10 sınırını aşacaktır. Finansal kriz öncesinde, Goldman Sachs iktisatçılarının tahmini, Çin'in GSYİH açısından ABD'yi 2027'de yakalayacağı yönündeydi.[21] Ama finansal kriz ABD'nin büyümesini Çin'e oranla daha fazla düşürdü. Mevcut büyüme hızlarının sürmesi halinde, Çin ekonomisi Amerikan ekonomisini iç alım gücü açısından 2014'te, cari dolar kuruna göre 2020'de geçebilir.[22] Aslına bakılırsa, Asya yüzyılı bazı bakımlardan artık baş-

20 http://www.conference-board.org/data/economydatabase/.
21 İlgili veri dizisini sağlayan Goldman Sachs yönetim kurulu başkanı Jim O'Neill'a minnettarım.
22 Martin Wolf, "Will China's Rise Be Peaceful?", *Financial Times*, 16 Kasım 2010.

lamış durumdadır. Küresel imalattaki pay bakımından Almanya ve Japonya'yı yeni yüzyılın başlarında yakalayan Çin şimdi de Amerika'yı geçmenin eşiğindedir. Çin'in en büyük kenti Şanghay daha şimdiden Amerikan kentlerinin hepsinden büyüktür ve Batı dışındaki mega kentlerin yeni lig tablosunda ilk sıradadır. Nüfus bakımından Asya hiç kuşkusuz öteden beri dünyanın en kalabalık bölgesidir. Ama Afrika nüfusunun hızla büyümesi Batı'nın bu alanda geriye düşüşünü neredeyse kesin hale getirmektedir. Samuel Huntington'ın tanımladığı biçimiyle Batı (Batı Avrupa, Kuzey Amerika ve Avustralezya) 1950'de dünya nüfusunun yüzde 20'sini oluşturmaktaydı. Birleşmiş Milletler'e göre, 2050'de bu oran yüzde 10'a inecektir.[23] Huntington'ın kendi verileri bir dizi ayrı boyutta Batı gerileyişine işaret etmektedir: Dil (1958-92 arasında yüzde 3'lük düşüş); din (1970-2000 arasında yüzde 1'e yakın düşüş); egemenlik altındaki topraklar (1971-93 arasında küçük bir düşüş); nüfus (1971'den beri yüzde 3'lük düşüş); gayri safi yurtiçi hâsıla (1970-92 arasında yüzde 4'lük düşüş);* askerî insan gücü (1970-91 arasında yüzde 6'ya yakın düşüş). Çoğu durumda 1913 ya da 1938 düzeylerine göre ölçüldüğünde görece gerileyiş çok daha belirgindir.[24]

Dolayısıyla 2007 yazında başlayan finansal kriz, Batı'nın zaten köklü görece gerileyiş yönelimini hızlandırıcı bir etken olarak anlaşılmalıdır. Bu krizin sırf Büyük Bunalım dönemine yakın bir düzeyde kalmasının sebepleri üç yönlüdür. Birincisi, Çin'de Batı'ya ihracattaki ani düşüşün etkisini hafifleten muazzam banka kredisi genişlemesidir. İkincisi, ABD'de Federal Rezerv Kurulu başkanı Ben Bernanke'nin uygulamalarına bağlı olarak parasal tabanın büyük çapta genişlemesidir. Üçüncüsü, gelişmiş ülkelerin hemen hepsinde muazzam mali açıkların verilmesidir. (ABD iki yıl arka arkaya GSYİH'nin yüzde 9'unu bulan açıklarla ilk sıradadır.) 1930'ların başlarında yapılanlarla taban tabana zıt olan bu politikalar, dünya ekonomisinin Haziran 2009'dan itibaren panik havasından çıkmasını sağladı. Ama gelişmiş dünya şimdi her türlü aşırı uyarılmayı izleyen mahmurluk evresindedir. Avro bölgesindeki üç ülkenin, Yunanistan, İrlanda ve Portekiz'in mali politikalarının tahvil yatırımcılarının gözünde çeşitli sebeplerle itibar kaybetmesi, borçlanma maliyetlerini yükseltmiş ve mali güçlüklerini derinleştirmiş bulunuyor. Uluslararası Ödemeler Bankası'nın 2010'da saptadığı üzere, bu ülkelerde kamusal borcun uzun vadeli yönelimine bakıldığında, niçin

23 Birleşmiş Milletler Sekreterliği Ekonomik ve Sosyal İşler Dairesi Nüfus Bölümü, Dünya Nüfus Tahminleri: Gözden Geçirilmiş 2008 Verileri, http://esa.un.org/unpp, 27 Kasım 2010.

24 Huntington, *Clash of Civilizations*, Tablo 3.1, 3.2, 3.3, 4.3, 4.5, 4.6.

* Aslında, Huntington'ın Batı olarak tanımladığı bütün ülkelerin cari dolar kuruna göre gayri safi yurtiçi hâsılası 1960'tan beri küresel toplamın yüzde 61 ile 69'u arasında dikkate değer sabit bir düzeyde kalmıştır.

böyle olduğu anlaşılır.[25] Finansal kriz zaten ciddi bir yapısal sorun olan borç birikiminin üstüne tüy dikti. Ancak aynı şey Birleşik Krallık ve ABD için de söylenebilir. Bu satırların yazıldığı sırada, sadece ilki bu sorunu çözme yönünde adımlar atmış bulunuyor.

Uygarlık çöküşlerinden çoğunun savaşlarla olduğu kadar mali krizlerle de bağlantılı olduğunu hatırlamak önemlidir. Yukarıda ele alınan bütün çöküş örneklerinin öncesinde, gelirler ve harcamalar arasında keskin dengesizliklerin yanı sıra, kamusal borcun finansmanında güçlükler vardı. İspanya'nın 16. yüzyıldaki durumuna bakalım: Daha 1543'te olağan gelirlerin yaklaşık üçte ikisi, Habsburg monarşisinin kendisini finanse etmek üzere aldığı kredilere ödenen faizlere (*juros*) gitmekteydi. Derken 1559'da toplam faiz ödemeleri olağan İspanyol gelirlerini aştı; yüzde 84'e doğru bir gerilemeyle 1584'te durum biraz düzelir gibi olduysa da, oran 1598'de tekrar yüzde 100'e çıktı. Fransa'nın 18. yüzyılda yaşadığı şey aynıydı: Devrim öncesinde 1751-88 arasında faiz ve itfa ödemeleri vergi gelirlerinin dörtte birinden yüzde 62'sine çıktı. Osmanlı Türkiyesi'nin 19. yüzyıldaki durumu bir başka örnekti: Borç ödemeleri 1868'de gelirlerin yüzde 17'sini oluştururken, bu oran 1871'de yüzde 32'ye ve 1877'de yüzde 50'ye çıktı; iki yıl sonra muazzam borç yükü Balkanlar'da Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasının yolunu açtı. Son olarak, Britanya'nın 20. yüzyıldaki durumunu ele alalım. Toplam devlet harcamaları içinde borç ödemelerinin payı 1920'lerin ortalarında yüzde 44'e vardı ve silahlanmanın cidden başladığı 1937'ye kadar her yıl savunma harcamalarını aşan bir düzeyde kaldı. Ama Britanya'nın gerçek sorunları artık muazzam boyuttaki borç yükünün önemli bir kısmının dış kaynaklı olduğu 1945'ten sonra ortaya çıktı. Savaş sonunda GSYİH'nin yaklaşık üçte birine denk bir düzeyle 21 milyar sterlini bulan ulusal borcun yaklaşık 3,4 milyar sterlini dışarıdan alınan kredilerdi.[26]

ABD'nin 2001'de GSYİH'nin yüzde 32'sini bulan kamuya ait federal borç yükü 2011'de öngörülen yüzde 66'lık düzeye çıkarak, sadece on yıllık bir zaman diliminde ikiye katlandı. ABD Kongre Bütçe Dairesi'nin ("uzun süreli taban senaryo"ya oranla siyasal bakımdan daha olası görülen "alternatif mali senaryo"yu esas alarak) hazırladığı 2010 projeksiyonlarına göre, borç yükü 2021'de GSYİH'nin yüzde 90'ına denk miktarın üzerine çıkabilir ve 2031'de yüzde 150'ye, 2047'de yüzde 300'e ulaşabilirdi.[27] Bu rakamlarda sağlık ve sosyal sigorta sistemlerinin tahminen 100 trilyon doları bulan fonsuz yükümlerinin

25 Cecchetti et al., "Future of Public Debt".

26 Bütün ayrıntıların alındığı kaynak Ferguson, *Cash Nexus*.

27 ABD Kongre Bütçe Dairesi, "Supplemental Data for the Congressional Budget Office's Long-Term Budget Outlook" (Haziran 2010).

hesaba katılmadığına dikkat çekmek gerekir. Eyaletlerin hızla büyüyen açıkları ve kamu çalışanları emeklilik programlarının uç vermeye başlayan borçları da rakamlara dahil değildir. Bu temelde bakılınca, ABD'nin 2009'daki mali durumu Yunanistan'ınkinden daha kötüydü. Yunanistan yüzde 312'ye varan bir borç-gelir oranıyla bariz biçimde dardaydı. Morgan Stanley'nin hesaplamalarına göre, ABD'nin borç-gelir oranı ise yüzde 358'di.[28]

Her ne kadar rakamlar kötü olsa da, finansal istikrar alanında algılamanın rolü birçok bakımdan daha önemlidir. Şimdilik dünya ABD'nin, yaygın olarak Churchill'e yakıştırılan bir ifadeyle, bütün diğer olasılıklar tükendiğinde doğru şeyi yaparak zorluğun üstesinden gelmesini hâlâ bekliyor. 1980'lerde açıklar konusunda verilen alarmlar abartılıydı; 1990'ların sonlarına doğru federal bütçe fazla verir hale geldi. O halde endişeye ne gerek var? Böyle bir rahatlık şaşırtıcı biçimde uzun sürebilir – hatta istatistiksel göstergelerde kırmızı ışık yanmaya başladıktan sonra bile. Ama günün birinde görünüşte gelişigüzel bir kötü haber –belki bir kredi derecelendirme kuruluşunun olumsuz raporu– diğer alanlarda oldukça sakin haber akışı içinde manşetlere çıkıverir. Birdenbire sadece birkaç uzman değil, kamuoyu ve yabancı yatırımcılar ABD mali politikasının sürdürülebilirliği konusunda endişeye kapılır. Asıl can alıcı olan bu değişimdir; çünkü bileşenlerinin kritik bir kütlesinin artık sağlamlığına inancını yitirmesiyle birlikte, uyuma yatkın bir karmaşık sistemin başı büyük belaya girer. Küresel ekonominin karmaşık sistemi 2007 yazından itibaren yükselişten düşüşe geçti; çünkü yatırımcıların düşük gelirlilere verilen kredilerin ödenmemesi olasılığına ilişkin beklentilerinin birdenbire değişmesi, yüksek borçla çalışan binlerce finansal kurumun dayandığı iş modellerinde büyük gedikler açtı. Mevcut krizin bir sonraki evresi, aynı yatırımcıların bizzat ABD yönetiminin güvenilirlik derecesini yeniden değerlendirmeleriyle başlayabilir. ABD'deki ve başka ülkelerdeki insanların başvurulan önlemlerin çok daha yüksek enflasyon oranına ya da dosdoğru borçların ödenmemesine yol açacağına topluca karar vermeleri halinde, ne sıfıra inen faiz oranları ne de mali teşvikler sürdürülebilir toparlanmayı sağlayabilir. İktisatçı Thomas Sargent'in yirmi yıl önce ortaya koyduğu üzere, böyle kararlar kendini doğrulayıcı bir nitelik taşır; çünkü enflasyonu belirleyen şey temel para arzı değil, paranın esasen beklentilere bağlı dolaşım hızıdır.[29] Aynı şekilde, devletin ödeme gücünü belirleyen şey borç-gelir oranı değil, yatırımcıların talep ettiği faiz oranıdır. Devletin gelecekteki ödeme gücüne ya da parasal istikrara ilişkin beklentilerin değişmesi halinde, tahvil faizleri fırlayabilir ve böylece yeni borçlar-

28 Mares, "Sovereign Subjects", Sergi 2.
29 Sargent, "Ends of Four Big Inflations".

daki faiz ödemelerinin maliyetini yukarıya çekerek, zaten kötü bir mali krizi yoğunlaştırabilir. Sonuç, azalan güvenin, yükselen faizlerin ve artan açıkların yol açtığı bir tür ölüm sarmalı olur. 2010'da Yunanistan, İrlanda ve Portekiz'in başına gelen şey tam da buydu.

Japonya'nın böyle bir güven krizini tetiklemeksizin, kamusal borcu GSYİH'ye göre daha da yüksek düzeye çıkarabildiği elbette doğrudur. Ne var ki, neredeyse bütün Japon borçları Japon yatırımcılardan ve kurumlardan alınmışken, ABD'nin kamuya ait federal borçlarının yarısı dış alacaklılaradır ve bunun da beşte birinden biraz fazlasının kaynağı Çin Halk Cumhuriyeti'nin parasal kuruluşlarıdır. ABD'ye soluklanma fırsatını veren tek şey, dünyanın birincil rezerv para birimini basabilme yönündeki Amerikan "fahiş ayrıcalığı"dır.[30] Ancak bu ayrıcalık Çin yönetiminin gittikçe artan sert eleştirileriyle karşılaşmaktadır. Çin ticaret bakanı Chen Deming Ekim 2010'da şu açıklamayı yaptı: "ABD'nin piyasaya dolar sürmesi denetim dışına çıktığı ve uluslararası emtia fiyatları artmaya devam ettiği için, Çin ithal enflasyona maruz kalmaktadır."[31] Çin Halk Bankası'nın ekonomi danışmanlarından Xia Bin'e göre, ABD "denetimsiz" ve "sorumsuz" para basmakla meşguldür: "Dünya dolar gibi küresel para birimlerinin piyasaya sürülmesine kısıtlama getirmediği sürece, ... başka bir krizin ortaya çıkması kaçınılmazdır."[32] Çin Çağdaş Uluslararası İlişkiler Enstitüsü'nün araştırma uzmanlarından Su Jingxiang, parasal genişlemeyi (Federal Rezerv Kurulu'nun Hazine tahvili alımlarını) bir tür "finansal korumacılık" olarak nitelendirdi.[33] Dagong kredi derecelendirme kuruluşu Kasım 2010'da olumsuz gidişattan dolayı ABD'nin notunu AA'dan A+ düzeyine indirdi.

Çin'in endişeleri anlaşılırdır. Krizin dibe vurmasından beri, birkaç kalem dışında bütün malların fiyatları yükselmiş bulunuyor.* Çin resmî makamlarının elindeki ABD Hazine tahvillerinin Temmuz 2009 ve Haziran 2010 arasında yüzde 10 dolayında azalması da şaşırtıcı değildir.[34] Bir ons altının emsali görülmemiş bir düzeyle 1.400 dolara çıkmasına karşın, Çin 2010'da enflasyona karşı klasik bir önlem olarak altın satın almaya başladı. Ancak ABD enflasyondan değil, deflasyondan korkuyor. Tüketici fiyatı endeksinin oluşturulduğu 1950'lerden

30 Eichengreen, *Exorbitant Privilege*.
31 http://english.peopledaily.com.cn/90001/90776/90883/7179010.html.
32 http://www.reuters.com/article/idUSTOE6A301Q20101104.
33 http://www.businessweek.com/news/2010-11-09/china-researcher-says-us-s-qe2-is-financial-protectionism.html.
34 http://www.ustreas.gov/tic/mfh.txt.

* Uluslararası Para Fonu'nun geniş kapsamlı veritabanında Şubat 2009'dan beri fiyatları artmayan yegâne mallar doğal gaz, kereste, zeytinyağı, karides ve tavuk etidir – karışık etli barbekü yapmayı planlayanlar için iyi haber.

bu yana, fiyatlar en düşük hızda yükseliyor. Federal Rezerv Kurulu'nun elinden gelen çabayı göstermesine karşın, geniş para arzı daralıyor ve kredi hacmi büyümeye inatla karşı koyuyor. Nominal on yıllık tahvil getirisi düşük kalsa bile, uzun vadeli reel faiz oranlarının öngörülebilir gelecekte pozitif seyretme olasılığı yüksektir; bu da hanelerin, bankaların ve devletin sırtına aynı ölçüde binen devasa borç yükünden, 1920'lerde ve 1970'lerde birçok ülkede başarıldığı gibi, kolay bir enflasyon çıkışının olmadığı anlamına gelir. Büyümenin ağır ilerlemeye devam etmesi, daha küçük düzeyde olsa bile federal yönetimin açık vermeye devam etmesini getirecektir. Bunun sonucu ise artan bir faiz faturasıdır. ABD Kongre Bütçe Dairesi'nin alternatif mali senaryosuna göre, federal vergi gelirlerine göre şu anda yüzde 9 olan federal borçlara bağlı faiz ödemeleri 2020'de yüzde 20'ye, 2030'da yüzde 36'ya ve 2040'ta yüzde 58'e çıkacaktır.[35] Böyle rakamlar başka şeylerin yanı sıra, dış ülkelerdeki Amerikan askerî yükümlülüklerinde hızlı bir indirime gidileceğine işaret ediyor. ABD Kongre Bütçe Dairesi daha şimdiden yurtdışında konuşlu asker sayısının 2013'e kadar 30 bin kadar azalmasının sağlayacağı tasarrufa ilişkin hesaplar yapıyor.[36] Yakında ortaya çıkacak bir gelişmeyle, federal gelirlerin faiz ödemelerine ayrılan kısmının askerî harcamaları aşması halinde, görmeyi beklememiz gereken durum tam da budur.

Dünyanın ağırlık merkezinin Batı'dan Doğu'ya kayması gelecekte bir çatışmanın belirtisi olabilir mi? Samuel Huntington ufuk açıcı bir makalede, 21. yüzyılın Batı'yı "Çin merkezli" bir Doğu'yla, Müslüman bir Büyük Ortadoğu'yla ve belki de eski Rus İmparatorluğu'na bağlı Ortodoks uygarlıkla karşı karşıya getirecek bir "uygarlıklar çatışması"yla belirleneceği öngörüsünde bulundu.[37] "Küresel siyasetin başlıca çatışmaları, farklı uygarlıklara mensup uluslar ve gruplar arasında çıkacaktır" diye yazdı. "Uygarlıklar çatışması küresel siyasete egemen olacaktır. Uygarlıklar arasındaki fay hatları geleceğin savaş hatları olacaktır."[38] Makalenin yayımlanmasının ardından bu öngörüye karşı sayısız itirazlar ileri sürüldü.[39] Oysa Soğuk Savaş sonrasındaki dünyayı açıklama açısından, Huntington'ın ıskartaya çıkardığı öbür teorilerden daha iyi olduğu söylenebilir. O teorilere bakılacak olursa, Amerikan liderliğinde bir tarih-sonrası (yeni-muhafazakâr) "tek dünya", yaklaşık 200 ulus-devlet arasında gerçekçi

35 Yazarın hesaplamaları ABD Kongre Bütçe Dairesi'nin verilerine dayanmaktadır.

36 ABD Kongre Bütçe Dairesi, "The Budget and Economic Outlook: An Update" (Ağustos 2010), Tablo 1.7.

37 Huntington, *Clash of Civilizations*.

38 Huntington, "Clash of Civilizations", s. 22.

39 Sen, *Identity and Violence*; Berman, *Terror and Liberalism*. Ayrıca bkz. Edward Said, "The Clash of Ignorance", *Nation*, 22 Ekim 2001.

bir açık yarış ya da dosdoğru "kutupsuzluk", yani bazılarınca kaos olarak bilinen durum ortaya çıkacaktı.

Gelgelelim, Huntington'ın modelinde önemli bir kusur vardır. Bir kehanet olarak doğru çıkmamıştır – en azından şimdiye kadar. Huntington "farklı uygarlık grupları arasındaki çatışmaların, aynı uygarlığa mensup gruplar arasındaki çatışmalardan daha sık, daha sürekli ve daha şiddetli" olacağını ileri sürmüştü. Ortada öyle bir durum yok. Soğuk Savaş'ın bitişinden bu yana uygarlıklar arası savaşta bir artış görülmüş değildir. Farklı uygarlıkların mensupları arasındaki savaşlar da diğer çatışmalardan daha uzun sürecek gibi görünmemektedir.[40] Son yirmi yıldaki savaşların çoğu iç savaş niteliğinde olmuştur ve sadece küçük bir kısmı Huntington'ın modeline uymaktadır. Daha sık görülen durum, yeni dünya düzensizliğine özgü savaşların esasen Huntington'ın uygarlıklarından biri içinde kalan etnik gruplar arasında yaşanmasıdır. Kesin verilerle belirtmek gerekirse: Huntington'ın ilk makalesinin üzerinden on iki yılın geçtiği 2005'te, büyük çapta otuz silahlı çatışma kısa bir süre önce bitmişti ya da hâlâ sürmekteydi. Bunlardan sadece dokuzu, bir tarafın ağırlıklı olarak Müslüman, diğer tarafın ise gayrimüslim olması anlamında, bir bakıma uygarlıklar arasında savaş sayılabilirdi. On dokuzu esas itibariyle etnik çatışmalardı; en feci sonuçlar Orta Afrika'yı hâlâ altüst eden savaşlarda ve hemen ardından Büyük Ortadoğu'da çoğunlukla Müslümanların başka Müslümanları öldürdüğü savaşlarda ortaya çıktı.[41] Dahası, dinsel bir boyutu olan çatışmaların birçoğu aynı zamanda etnik çatışmalardır; dinsel bağlılıklar da çoğu kez Hıristiyan ya da Müslüman uygarlığa köklü bir aidiyetten ziyade görece yakın geçmişte misyonerlerin yerel başarılarıyla ilintilidir. Dolayısıyla geleceğin uygarlıklar arasında küresel bir kapışma yerine, büyük bölümü Afrika, Güney Asya ve Ortadoğu'daki etnik çatışmalar olmak üzere çok sayıda yerel savaş getirmesi daha olasıdır. Elbette bu merkezkaç eğilimler bizzat Huntington'ın belirlediği uygarlıkların parçalanmasıyla sonuçlanabilir. Kısacası, "uygarlıklar çatışması" ibaresi "uygarlıklar *çatırdaması*" olarak okunabilir.

Sid Meier'in 1991'de yarattığı ve şu anda piyasada beşinci versiyonu bulunan *Uygarlık* adlı çok tutulan bilgisayar oyununda, oyuncular Amerikalılardan Zululara kadar uzanan on altı rakip uygarlık arasında istediklerini seçerler. Ondan sonraki uğraş iki ila altı başka uygarlıkla çekişme halinde "zamana yenik düşmeyecek bir imparatorluk kurmaya" dayanır. Şimdiki yapısıyla oyunu kazanmanın üç yolu vardır: En yüksek puanla modern çağın sonuna varmak, Alfa Erboğa yıldız sistemine ulaşarak uzay yarışını kazanmak ya da bütün diğer uygar-

40 Tusicisny, "Civilizational Conflicts".
41 Marshall ve Gurr, *Peace and Conflict*, ek, Tablo 11.1.

lıkları ortadan kaldırmak. Peki, tarihsel sürecin gerçek işleyişi böyle midir? Daha önce gördüğümüz üzere, Batı Avrupa krallıklarının ve cumhuriyetlerinin temsil ettiği Batı uygarlığı yaklaşık 1500'den sonra dünyanın geri kalan kesimindeki uygarlıkların çoğunu sahiden de ortadan kaldırdı ya da boyunduruk altına aldı. Ama bu, büyük ölçüde doğrudan çatışmaya asgari düzeyde başvurularak başarıldı – en azından Batılı devletlerin birbirleriyle tutuştukları savaşların sayısıyla ve ölçeğiyle karşılaştırıldığında.[42]

Çin'in ekonomik durgunluğu ve jeopolitik marjinalleşmesi Afyon Savaşları'nın değil, Uzakdoğu tarım sisteminin ve emperyal yönetim sisteminin özünde yatan uzun süreli bir içsel kemikleşmenin sonucuydu. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa kıtasından çekilişi ve büyük devlet konumundan "hasta adam" durumuna düşüşü sadece görünüşte askerî yenilgiler yüzündendi; bizzat yenilgilerin kaynağı bilim devrimi sürecine katılmadaki kronik bir başarısızlıktı. Kuzey ve Güney Amerika uygarlıkları arasında büyük ölçekli bir çatışma olmadı; Kuzey Amerika kurumsal bakımdan basbayağı üstündü ve Güney Amerika'nın içişlerine dilediği gibi karışmasını sağlayacak araçları çarçabuk edindi. Aynı şekilde, Avrupa imparatorluklarının Afrika'da giriştikleri savaşlar, Avrupa'da birbirlerine karşı yürüttükleri savaşların yanında önemsiz kalacak kadar ufak çaplıydı. Afrika'ya boyun eğdirilmesinde Maxim makineli tüfeği kadar misyoner okulunun, telgrafhanenin ve laboratuvarın payı vardı. Sanayi devriminin ve tüketim toplumunun Batılı olmayan ülkelere dayatılmasına gerek yoktu; Japonlar gibi aklı başında olan toplumlar bunları gönüllü olarak benimsedi. Çalışma ahlakı ise Doğu'ya kılıçla değil, sözle yayıldı – daha da önemlisi, 20. yüzyıl ortalarından itibaren genel sağlık ve eğitimdeki büyük çaplı ilerlemelerle.

Çin'in günümüzdeki yükselişini bu çerçevede anlamalıyız. "Sessiz yükseliş" yönündeki Çin tercihinin sıklıkla belirtilmesine karşın, bazı yorumcular Huntington'ın uygarlıklar çatışmasına ilişkin ilk belirtileri şimdiden saptıyor. Federal Rezerv Kurulu'nun 2010 sonlarından yeniden para genişlemesine başvurması, ABD ile Çin arasında bir para savaşının kıvılcımını tutuşturacak gibi göründü. ABD başkanı Obama eylül ayında New York'taki konuşmasında, Çin'in para birimindeki manipülasyona son verecek "önlemler almaması" halinde, "ABD çıkarlarını korumanın başka yolları" bulunduğunu belirtti.[43] Çin başbakanı Wen Jiabao tepki vermekte gecikmedi: "Renminbi kuru için bize baskı uygulamaya çalışmayın. (...) Birçok ihracat şirketimiz kapanmak, göç-

42 Örneğin bkz. Luard, *War in International Society*.

43 David E. Sanger, "With Warning, Obama Presses China on Currency", *New York Times*, 23 Eylül 2010.

men işçilerimiz köylerine dönmek zorunda kalır. Çin'in sosyal ve ekonomik kargaşaya girmesi dünya için bir felaket olur."[44] Ancak Tayvan ya da Kuzey Kore konusunda ara sıra patlak veren Çin-Amerika donanma dalaşmaları ya da diplomatik atışmaları gibi, bu karşılıklı salvolar da Huntington'ı doğrular nitelikte değildi. Aslında *pi ying xi* denen geleneksel Çin gölge kukla tiyatrosunun bir biçimi sayılırdı. Gerçek para savaşı Çimerika, yani Çin ve Amerika'nın birleşik ekonomileri ile dünyanın geri kalan kesimi arasındaydı. Çin hâlâ para birimini fiilen dolara bağlı tutarken, ABD'nin para basması her iki tarafın da yararınaydı. Zararlı çıkanlar ise ticaret ağırlıklı reel döviz kurları Ocak 2008 ve Kasım 2010 arasında sırasıyla yüzde 18 ve yüzde 17 değer kazanan Endonezya ve Brezilya gibi ülkelerdi.

Hiç kuşkusuz, Çimerika artık yaşlanmış durumda; biri para saçan, öbürü para istifleyen iki taraf arasındaki bir ekonomik evlilik olarak daha şimdiden sallantıya girmenin bütün belirtilerini gösteriyor.[45] Çin hâsılasının 2010 ortalarında kriz öncesi düzeyin yüzde 20 yukarısında, ABD hâsılasının ise hâlâ yüzde 2 aşağısında olduğu göz önünde tutulursa, ortak-yaşamın alacaklıdan çok borçluya yaradığı açık gibidir. Amerikalı karar alıcılar "Biz onlara ne kadar muhtaçsak, onlar da bize o kadar muhtaç" mantrasını dilden düşürmüyor ve Lawrence Summers'ın ünlü "karşılıklı teminat altında finansal yıkım" deyişine göndermede bulunuyor. Farkında olmadıkları şey şu ki, Çin yöneticilerinin artık Çimerika'yı bitirmeye ve dolar rezervi stokuna ve sübvansiyonlu ihracata bağımlılığı azaltmaya yönelik bir planı var. Bunun Batı emperyalizmi modelinde dünya egemenliğini amaçlayan bir plan değil, daha çok Çin'i Asya-Pasifik bölgesindeki başat devlet olarak eski imparatorluk konumuna kavuşturmayı hedefleyen bir strateji olduğu söylenebilir.[46] Çin'in yeni büyük stratejisini özetlemenin en iyi yolu Mao tarzındaki şu "Dört Kural" olabilir:

1. Daha çok tüketim
2. Daha çok ithalat
3. Daha çok dış yatırım
4. Daha çok buluşçuluk

Bunların her birinde ekonomik strateji değişikliği yüklü bir jeopolitik getiri sağlama umudunu veriyor.

44 Alan Beattie, Joshua Chaffin ve Kevin Brown, "Wen Warns against Renminbi Pressure", *Financial Times*, 6 Ekim 2010.

45 Ferguson ve Schularick, "End of Chimerica".

46 Jacques, *When China Rules the World*.

Çin daha çok tüketmekle ticaret fazlasını azaltabilir ve süreç içinde kendisini başlıca ticaret ortaklarına, özellikle yeni gelişen diğer pazarlara sevdirebilir. Dünyanın en büyük otomobil pazarı olarak (11 milyona karşı 14 milyona varan yıllık satışla) ABD'yi geride bırakmış olan Çin'in araba talebinin önümüzdeki yıllarda on misli yükseleceği öngörülüyor. Uluslararası Enerji Ajansı'na göre, 2035'e varıldığında Çin 2008'deki düzeye göre yüzde 75'lik bir artışla bütün küresel enerjinin beşte birini kullanıyor olacak.[47] Dünya Kömür Kurumu'nun tahminlerine göre, Çin'in küresel kömür tüketimindeki payı 2009 itibariyle yüzde 46 dolayındadır; alüminyum, bakır, nikel ve çinko tüketimindeki payları da buna yakın düzeydedir. Böyle rakamlar bu ve diğer malların ihracatçıları için büyük kazançlar anlamına gelir. Çin 2009'da yüzde 22'yi bulan bir payla daha şimdiden Avustralya'nın en büyük ihracat pazarıdır. Brezilya'nın ihracatındaki payı yüzde 12, Güney Afrika'nın ihracatındaki payı yüzde 10'dur. Ayrıca Japonya ve Almanya'dan yüksek değerli mamul malların büyük bir alıcısı haline gelmiştir. Bir zamanlar Çin esas olarak düşük fiyatlı mamul mallar ihraç ederdi. Şimdi ise küresel büyümeye katkısı tam beşte bir düzeyindedir; başka ülkelerin malları için en dinamik yeni pazara dönüşmüş durumdadır. Bu da ona dostlar kazandırıyor.

Ne var ki, Çin dünya piyasalarında mal fiyatlarındaki oynaklıklardan haklı olarak tedirginlik duyuyor. 2004-10 dönemindeki muazzam fiyat esnekliğinden sonra başka ne hissedebilirdi ki? Dolayısıyla Angola'daki petrol yataklarından Zambiya'daki bakır madenlerine kadar, meta üretimine dönük varlıklar edinmek üzere dış yatırıma yönelmesi akla uygundur. Çinli yatırımcılar sadece Ocak 2010'da 75 ülke ve bölgedeki 420 yabancı işletmeye toplam 2,4 milyar dolar değerinde doğrudan yatırım yaptılar. Bu yatırımların büyük çoğunluğu Asya (yüzde 45) ve Afrika'daydı (yüzde 42). En büyük sektörler ise madencilik, petrokimya ve ulaşım altyapısıydı.[48] Çin çalışma tarzı artık Afrika genelinde oturmuş durumdadır. Tipik anlaşmalarda insan hakları ihlalleri ya da siyasal yolsuzluklar çok az gündeme getirilerek, maden ya da tarım arazisi kira hakları karşılığında karayolu ve diğer altyapı yatırımları sağlanmaktadır.[49] Darfur'daki soykırımın doruğa çıktığı sırada, ülkesinin Sudan'la ekonomik ilişkileri konusunda sıkıştırılan Çin dışişleri bakanı yardımcısı "İş iştir" cevabını vermekle yetinmişti.[50] Temmuz 2008'de Çin özel elçisi Liu Guijin, Çin'in Afrika'ya yardım politikasını yeniden özetledi: "Bunla-

47 Uluslararası Enerji Ajansı, *World Energy Outlook 2010* (Londra, 2010).
48 http://en.china.cn/content/d732706,cd7c6d,1912_6577.html.
49 Collier, *Plundered Planet*.
50 Raine, *China's African Challenges*, s. 97.

rı siyasal koşullara bağlamıyoruz. [Afrika'daki] siyasal ve ekonomik ortamın ideal olmadığını kabul etmek gerekir. Ama her şeyin tatmin edici olmasını ya da insan haklarının kusursuz olmasını beklememiz gerekmez."[51]

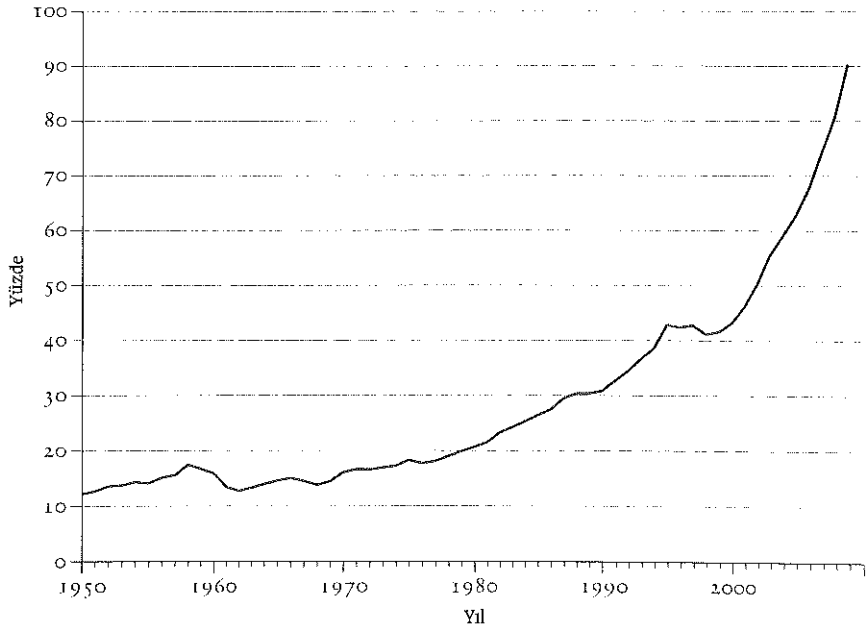
Doğal kaynaklara dönük gittikçe artan dış yatırımlar sadece Çin'in dolarda değer kaybı riskine açık oluşunu azaltıcı makul bir çeşitlendirme stratejisi olmakla kalmıyor. Çin'in finansal gücünü artırmasına da olanak veriyor. Buna aracılık eden güç ise devasa ve nüfuzlu devlet fonu olarak yaklaşık 200 milyar dolarlık varlığa sahip olan Çin Yatırım Kurumu'dur. Dış yatırımlar ayrıca Çin'in denizlerde yayılmaya dönük hırslı planlarına haklı gerekçe sağlıyor. Doğu Denizi Filosu'nun komutan yardımcısı Tuğamiral Zhang Huachen'in ifadesi şöyle: "Ülkenin ekonomik çıkarlarının genişlemesiyle birlikte, donanma ülkenin ulaşım güzergâhlarını daha iyi korumak ve başlıca deniz yollarımızın güvenliğini sağlamak istiyor."[52] Güney Çin Denizi gittikçe bir "temel ulusal ilgi alanı" sayılıyor; Burma ve Sri Lanka'nın yanı sıra Pakistan'da (Gwadar'ın eski Omani anklavında) derin su limanları kurulması tasarlanıyor. Bu yaklaşım Amiral Zheng He'nin izlediğinden (bkz. Bölüm 1) çok farklı bir denizcilik modelidir. Kaynağı dosdoğru Victoria dönemindeki İngiliz Kraliyet Donanması'nın benimsediği senaryodur.

Son olarak, Çin'in "California tasarımlı" ürünler için bir montaj hattı olarak kalmaya mahkûm olduğu görüşünün aksine, buluşçuluğa daha çok yönelen Çin sözgelimi dünyanın önde gelen rüzgâr türbini ve güneş pili panosu imalatçısı olmayı amaçlıyor. Çin'deki yeni patent uygulamalarının sayısı 2007'de Almanya'nın düzeyine yetişti. 2004'te Britanya'ya, 2005'te Rusya'ya ve 2006'da Fransa'ya yetiştiği göz önünde tutulursa, Çin'in patent sayısı açısından da aynı başarıyı yakalaması yakındır. Çinli buluşçulara 1995'ten beri verilen yeni patent sayısı 29 kat artmıştır.[53] Bu atılım Doğu'nun yükselişini gösteren daha geniş çerçeveli bir ilerlemenin parçasıdır. Çin son on yılda araştırma-geliştirme harcamalarını altı kat artırmış ve bilim uzmanı sayısını iki katın üzerine çıkarmış durumdadır; günümüzde yıllık bilimsel makale sayısı ve süper bilgi işlem kapasitesi bakımından ABD'den sonra ikinci sıradadır. Çin'deki araştırmalardan yapılan uluslararası alıntılar açısından hâlâ önemli bir uçurum olsa da, bunun kapanmasını beklemek için sağlam sebepler var.[54] Üstünlüğün Batı'dan Doğu'ya geçişinin gerçek olduğunun belki de en çarpıcı kanıtı eğitim alanındadır. Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü 2005'te yirmi beş ile otuz dört yaş arasındaki insanların

51 Ibid., s. 164.
52 Economy, "Game Changer", s. 149.
53 Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü, *World Intellectual Property Indicators 2010* (Cenevre, 2010): http://www.wipo.int/ipstats/en/statistics/patents/.
54 Mu Rongping, "China", *UNESCO Science Report 2010*, s. 379–98.

akademik eğitim düzeyiyle ilgili bir araştırmada, ilk sıralardaki Güney Kore ve Japonya ile daha gerideki Britanya ve İtalya arasında şaşırtıcı bir fark saptadı.[55] Aynı uçurum on dört yaşındaki çocukların matematik yeteneğini ölçen standart testlerde de karşımıza çıkmaktadır; Singapurlu öğrenciler uluslararası ortalamadan yüzde 19 yüksek puan alırken, İskoçyalı öğrencilerin puanı aynı ortalamadan yüzde 3 düşüktür.[56]

ABD GSYİH'nin Yüzdelik Bir Oranı Olarak Büyük Çin (Çin Halk Cumhuriyeti artı Hong Kong, Singapur ve Tayvan) GSYİH'si, 1950–2009

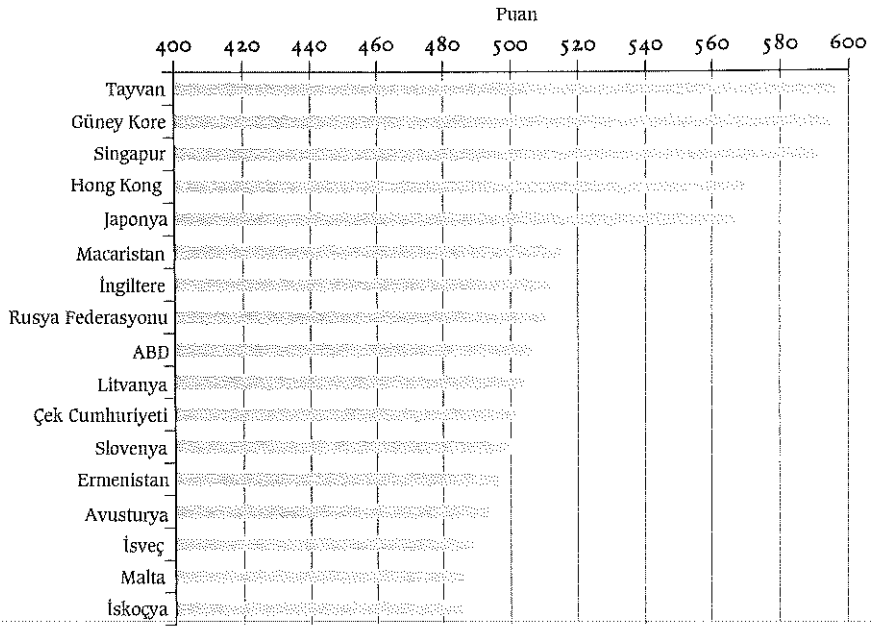

Çin ejderhasının yükselişinde aksayan yan ne olabilir? Çin'in tökezlemesini bekleyenlerin ortaya attığı en az dört farklı hipotez vardır. Birincisi, önüne geçilemez yükseliş yönünde benzer tahminlerin geçmişte Japonya için yapılmış olduğudur. Japonya'nın ABD'yi geçeceği ve küresel ekonomide bir numaralı süper devlet olacağı sanılmaktaydı. Bu sava göre, Çin de günün birinde Japonya'nın 1989'dan sonraki akıbetine uğrayabilir. Ekonomik ve siyasal sistemlerin gerçek anlamda rekabete açık olmadığı durumlarda, bir emlak ya da borsa dalgalanması ülkeyi batık bankaların, durgunluğun ve deflasyonun yükü altına sokabilir. Japon-

55 Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü, *Economic Survey of the UK* (Ekim 2005).
56 Institution of Education Sciences, *Trends in International Mathematics and Science Study* (2007).

ya son yirmi yılın büyük bir bölümünde böyle bir çıkmazda kalmıştır. Sava karşı ileri sürülen itiraz, Avrasya doğu kıyıları açığındaki bir takımadanın ABD gibi kıtasal bir güçle boy ölçüşmesinin asla muhtemel olmadığıydı. Yüz yıl önce bile Japonya'nın Batı'daki dengi Birleşik Krallık'a yetişeceğini öngörmek inandırıcıydı ve nitekim öyle de oldu; ama aynı şey ABD'yi yerinden etme ihtimali için söylenemez. Kaldı ki, Japonya'nın 1945'teki yenilgisi ekonomik yükselişe geçtiği dönem boyunca güvenlik açısından ABD'ye bağımlı olmasını ve dolayısıyla sözgelimi 1985 Plaza Anlaşması uyarınca para biriminde az çok zorunlu bir değer artışına boyun eğmek zorunda kalmasını getirdi.

Sekizinci Sınıf (~14 Yaşındaki) Öğrencilerin Ortalama Matematik Puanı, 2007 (Uluslararası Ortalama = 500)

İkinci bir olasılık Çin'in geçmişte sıklıkla başına gelen bir gelişmeyle sosyal kargaşaya yenik düşmesidir. Ne de olsa, dünyada kişi başına gelir açısından seksen altıncı sırada olan Çin hâlâ yoksul bir ülkedir; 150 milyon yurttaşı, yani nüfusunun onda biri günde bir buçuk dolara denk ya da düşük gelirle geçinmektedir. Ekonomik reformların uygulanmasından bu yana eşitsizlik hızla artmış durumdadır; öyle ki, gelir dağılımı şu anda esas itibariyle (belki Brezilya olmasa bile) Amerika'daki gibidir. Günümüzde tahminen Çinli ailelerin yüzde 0,4'ü ülkedeki zenginliğin yaklaşık yüzde 70'ini elinde tutmaktadır. Bu ekonomik dengesiz-

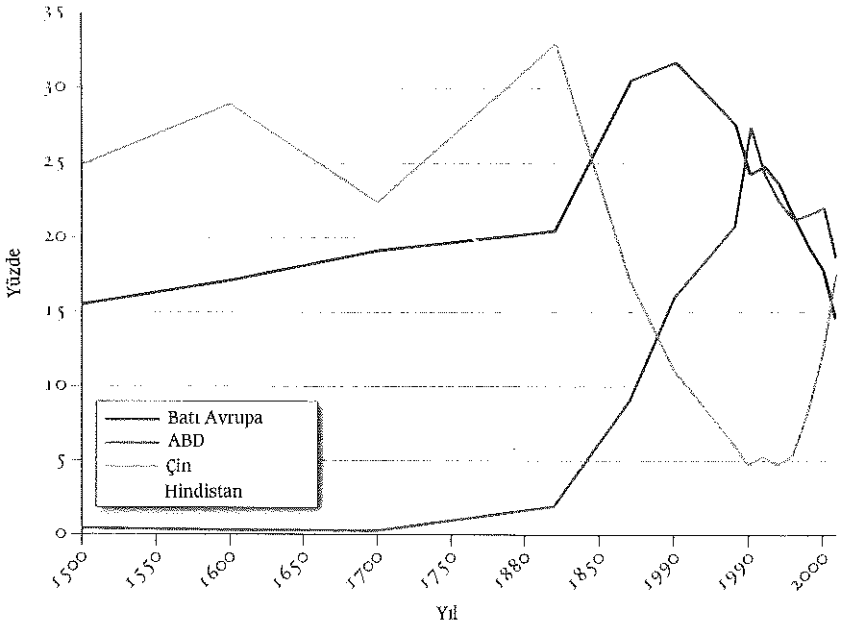
liklere hava, su ve toprak kirliliğinin yol açtığı kronik sorunlar eklendiğinde, Çin kırsal hinterlandının daha yoksul kesimlerinin sıkça patlak veren protestolara yatkın olması şaşırtıcı değildir. Gelgelelim, bu zayıf temeller üstüne bir devrim senaryosunu ancak ateşli bir hayal gücü kurabilir. Ekonomik büyüme Çin'i daha az eşit bir toplum haline getirmiş olabilir; ama kapitalist-komünist rejim halen kendi halkının gözünde benzersiz derecede yüksek bir meşruiyete sahiptir.[57] Nitekim anket verileri Çin halkının günümüzde serbest piyasa fikrine Amerikalılardan daha fazla bağlı olduğuna işaret etmektedir. Çin'in istikrarına dönük asıl sosyal tehdit demografiktir. Çin 1979'da uyulamaya konulan tek çocuk politikasının bir sonucu olarak, 2030'da büyük komşusu Hindistan'a kıyasla oldukça yüksek bir yaşlı nüfusa sahip olacaktır. Altmış beş yaş ve üzerindeki kesimin nüfus içindeki oranı 1980'de yüzde 5 iken, o tarihte yüzde 16'ya ulaşacaktır. Üstelik Anhui, Hainan, Guangdong ve Jiangxi gibi bölgelerde cinsiyet dengesizliği daha şimdiden modern bir toplumda emsali olmayan düzeyde yüksektir; buralarda erkek nüfus kadın nüfusundan yüzde 30-38 oranında daha fazladır.[58] Eğer Çin'de yeni bir devrim olursa, buna eş bulamadığı için hüsrana uğrayan bekâr erkekler öncülük edecektir. Ama tarih bize kadınsız genç erkeklerin devrim kadar radikal milliyetçiliği de benimsemeye yatkın olduklarını göstermektedir.

Üçüncü bir akla yakın senaryo, Batı tarihinde sıklıkla görüldüğü gibi, yükselen bir orta sınıfın şimdikinden daha geniş bir söz hakkı talep etmesidir. Çin eskiden bir kırsal toplumdu. 1990'da her dört Çinliden üçü kırsal kesimde yaşamaktaydı. Günümüzde nüfusun yüzde 45'i kentlidir ve bu oran 2030'da yüzde 70 gibi yüksek bir düzeye çıkacaktır. Çin kentlerinde sadece orta sınıf hızla büyümüyor; cep telefonunun ve internetin yayılması daha önce görülmemiş düzeyde kendiliğinden yatay şebekeler kurulmasına olanak veriyor. Bunun getirdiği kafa tutma eğiliminin timsali bir önceki eylemci kuşağından gelen ve 2010 Nobel Barış Ödülü'nü alan hapisteki muhalif önder Liu Xiaobo değil, 2008 Sichuan depreminin mağdurları adına ortalığı ayağa kaldırmada yaygın şöhretini kullanan iriyarı, sakallı sanatçı Ai Weiwei'dir. Bu konuda ileri sürülen karşı savı, kitabım için araştırma yaparken tanıştığım Pekinli genç bir televizyon yapımcısından duydum. "Kuşağım kendisini talihli görüyor" diye anlattı bana bir gece. "Nine ve dedelerimiz Büyük İleri Atılım, anne ve babalarımız Kültür Devrimi dönemini yaşadı. Ama bizler öğrenim görüyoruz, geziyoruz, para kazanıyoruz. Bu yüzden, sanırım bizler aslında Meydan şeyini pek düşünmüyoruz." Son

57 Pew Küresel Tutumlar Projesi, "The Chinese Celebrate their Roaring Economy, as They Struggle with its Costs", 22 Temmuz 2008: http://pewglobal.org/2008/07/22/.

58 Nicholas Eberstadt, "China's Family Planning Policy Goes Awry", Kamu Politikası Araştırmaları İçin Amerikan Girişim Enstitüsü, 23 Kasım 2010: http://www.aei.org/article/101389.

Küresel GSYİH İçinde Avrupa, Amerika, Çin ve Hindistan'ın Tahmini Payları, Seçilmiş Yıllar, 1500–2008

cümleyle ne demek istediğini ilk başta anlamadım. Derken kafama dank etti: *Tiananmen* Meydanı "şey"ini, yani 1989'da askerî güçle bastırılan demokrasi yanlısı protesto gösterilerini kastediyordu.

Çin'in düşebileceği dördüncü ve son tuzak, tavırlarıyla aleyhine çevireceği komşularının gittikçe gerçekçi tutuma giren bir ABD'nin öncülüğünde dengeleyici bir koalisyon kurmaya yönelmesidir. Günümüzde Çin'in ağırlığını ortaya koyuşu konusunda, Asya'nın geri kalan kesiminde kızgınlıklar hiç de eksik değil. Qinghai-Tibet platosunun su kaynaklarını başka bir bölgeye çevirme yönündeki Çin planlarının Bangladeş, Hindistan ve Kazakistan açısından doğuracağı sıkıntılı sonuçlar vardır. Hanoi'de Çinli işletmecilerin Vietnam boksit madenlerinde kendi yurttaşlarını çalıştırma alışkanlığına karşı sabır tükenmektedir. Japonya'yla ilişkiler ufacık Senkaku/Diaoyu Adaları üzerindeki uyuşmazlık yüzünden öylesine kötü bir gidişat içinde ki, Çin yönetimi kaçak bir Çinli balıkçının tutuklanmasına misilleme olarak, azrak toprak elementleri ihracatına ambargo koymuş bulunuyor.[59] Ancak bu sürtüşmeler Richard Nixon ve Henry Kissinger'ın 1972'de Çin'le diplomatik iletişim kanallarını yeniden açmasından bu yana, ABD dış politikasında en büyük değişim anlamına gelecek bir adımın

59 .Economy, "Game Changer".

atılmasına yeterli gerekçe sağlamaktan uzaktır. Üstelik Beyaz Saray'ın kırk dördüncü sakini, 2010 sonlarında Hindistan ve Endonezya ziyaretlerinde bıraktığı izlenime karşın, Amerikan dış politikasındaki gerçekçi geleneğe bir hayli soğuk bakıyor gibidir.

"Çıkıştaki" gücün "inişteki" güç için yarattığı ikilem her zaman sıkıntı vericidir. Almanya'nın yükselişine direnmenin bedeli Britanya için sahiden ağır oldu; ABD'nin küçük ortağı rolüne sessizce kayış ise çok daha kolay oldu. Amerika acaba Çin'i durdurmaya mı, yoksa yatıştırmaya mı çalışmalı? Kamuoyu yoklamaları sıradan Amerikalıların buna verilecek cevap konusunda başkandan daha emin olmadığını gösteriyor. Pew Araştırma Merkezi'nin yakın dönemdeki bir anketinde, cevap verenlerin yüzde 49'u Çin'in "dünyanın ana süper devleti olarak ABD'yi geçmesini" beklemediğini belirtirken, yüzde 46'sı tam tersi bir görüş bildirdi.[60] Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra birçok yorumcunun başını döndüren yeni bir küresel düzeni kabullenmede yeterince zorluk çekildiği anlaşılıyor. Soğuk Savaş kırk yıldan biraz fazla sürmüş ve Sovyetler Birliği asla ABD ekonomisini yakalayacak bir noktaya varmamıştı. Şu anda yaşadığımız süreç 500 yıllık Batı üstünlüğünün sona erişidir. Bu sefer hem ekonomik hem de jeopolitik bakımdan ciddi bir Doğulu güç kafa tutuyor. Çin'in "Bundan böyle usta benim" savıyla ortaya çıkması için vakit henüz çok erken. Ama çıraklık evresini artık geride bıraktığı açıktır. Bununla birlikte, Huntington'ın anladığı biçimdeki uygarlıklar çatışması hâlâ uzak bir ihtimal gibi görünmektedir. Hemen her zaman Batı'nın lehinde gelişen son 500 yılda yaşanan türden bir değişime tanık olmamız daha yüksek bir olasılık. Uygarlıklardan biri zayıflarken, öbürü güçlenir. Kritik soru ikisinin çatışıp çatışmayacağı değil, daha zayıf olanın tepetaklak bir düşüşle zayıflıktan dosdoğru çöküşe geçip geçmeyeceğidir.

Hindukuş dağlarından ya da Mezopotamya ovalarından çekiliş öteden beri gerileyiş ve çöküşün bir habercisi olmuştur. Sovyetler Birliği Afganistan'dan *annus mirabilis* ["harika yıl"] olarak bilinen 1989'da çekilmesi ve 1991'de ortadan kalkması anlamlıdır. Ta 5. yüzyılda yaşanan olaylarda olduğu gibi, sonraki gelişmeler uygarlıkların aslında tekrarlamalı ve öngörülebilir bir yaşam döngüsüne göre ortaya çıkış, yükseliş, hüküm sürüş, gerileyiş ve çöküş sürecinden geçmediğini hatırlatır bize. Tarihçiler geriye dönük bir bakışla dağılma sürecini yavaş ilerleyen ve çok sayıda belirleyici sebebe dayanan bir süreç gibi sunarlar. Oysa uygarlıklar uyuma açık bütün karmaşık sistemler gibi davranırlar. Kestirilemez

60 Kamuoyu ve Basın İçin Pew Araştırma Merkezi, "Public Sees a Future Full of Promise and Peril", 22 Haziran 2010: http://people-press.org/report/?pageid=1740.

bir dönem boyunca görünüşte dengeli biçimde işlerler. Ardından oldukça ani bir gelişmeyle çökerler. *İmparatorluğun Gelişim Seyri* tablolarının ressamı Thomas Cole'un terminolojisine dönecek olursak, olgunluğa erme, yıkıma uğrama ve ardından harabeye dönme evreleri döngüsel değildir. Ansızın gelişen bir süreçtir. Karmaşık sistemlerde çöküşün daha uygun bir görsel tasviri, bir zamanlar çok rağbet görerek binlerce üniversite yurdu odasına asılan eski afiş olabilir. Bu afişte denetimden çıkmış bir buharlı trenin bir Victoria dönemi demiryolu garının duvarını yıkıp geçtikten sonra aşağıdaki sokağa bodoslama dalışı görülür. Arızalı bir fren ya da uyuyan bir makinist, kaos eşiğini geçmeye yetebilir.

Batı uygarlığını böyle bir felaketten kurtarmak için bir şey yapılabilir mi? Birincisi, aşırı kaderci olmamamız gerekir. Doğru, bir zamanlar Batı'yı ötekilerden ayıran şeyler artık tekelimizde değil. Çin kapitalizmi uyguluyor. İranlıların elinde bilim var. Ruslar demokrasiyi benimsiyor. Afrikalılar (yavaş yavaş) modern tıbbı alıyor. Türkler tüketim toplumuna alışıyor. Ama bunun anlamı Batı işleyiş tarzlarının gerileyiş içinde olmadığı, tersine birkaç ufak direniş noktası hariç hemen her yerde serpildiğidir. Geri kalan dünyada gittikçe artan sayıda insan Batılılar gibi uyuyor, duş alıyor, giyiniyor, çalışıyor, oynuyor, yiyip içiyor ve geziyor.[61] Kaldı ki, daha önce gördüğümüz üzere, Batı uygarlığı tek bir şeyden ibaret değildir, bir pakettir. Kapitalizmin yanı sıra siyasal çoğulculuğa, yani çok sayıda devletin ve çok sayıda erkin varlığına dayanır; bilimsel yöntemin yanı sıra düşünce özgürlüğüne dayanır; demokrasinin yanı sıra hukukun üstünlüğüne ve mülkiyet haklarına dayanır. Bugün bile Batı bu kurumsal avantajlara ötekilerden daha fazla sahiptir. Çin'de siyasal rekabet yoktur. İran'da vicdan özgürlüğü yoktur. Rusya'da oy hakkı var, ama hukukun üstünlüğü sahtedir. Bu ülkelerin hiçbirinde özgür basın yoktur. Böyle farklılıklar her üç ülkenin sözgelimi "ulusal buluşçuluk gelişimi" ve "ulusal buluşçuluk kapasitesi" düzeylerini ölçen nitel endekslerde niçin Batı ülkelerinin gerisinde olduğunu açıklar.[62] Elbette Batı uygarlığı kusursuz olmaktan uzaktır. Emperyalizmin gaddarlıklarından tüketim toplumunun yavanlıklarına kadar varmak üzere, tarihsel kötülükler işlemekten nasibini almıştır. Yoğun maddiyatçılığı her türlü kuşkulu sonucu, özellikle de Freud'un bizi kapılmaya özendirdiği doyumsuzlukları doğurmuştur. Weber'in Protestan ahlakında takdire şayan bulduğu tutumluluğa dönük çileciliği yitirdiği de kesindir.

Yine de bu Batı paketinin hâlâ insan toplumlarına mevcut en iyi ekonomik, sosyal ve siyasal kurumlar dizisini sunduğu söylenebilir – 21. yüzyıl dünyasının

61 Zakaria, *Post-American World*.
62 Rongping, "China", s. 395.

karşı karşıya kaldığı sorunları çözebilecek bireysel insan yaratıcılığını harekete geçirme olasılığı en yüksek kurumlardır bunlar. Son yarım binyılda başka hiçbir uygarlık bir insan toplumundaki yetenek dağılımının en sağ ucunda saklı dehaları bulup eğitme işini daha iyi yapmış değildir. Asıl önemli soru bu paketin üstünlüğünü hâlâ kavrayabilecek düzeyde olup olmadığımızdır. Sonuçta bir uygarlığı kendi insanları için somutlaştıran şey sadece merkezindeki görkemli yapılar ya da barındırdıkları kurumların düzgün işleyişi değildir. Bir uygarlık özünde okullarda öğretilen, öğrencilerce özümsenen ve dar zamanlarda hatırlanan metinlerdir. Çin uygarlığı bir zamanlar Konfüçyüs'ün öğretileri üzerine kuruluydu. İslam uygarlığı – ilahi güce teslim olma kültü – hâlâ Kuran üzerine kuruludur. Peki, Batı uygarlığının özgür bireysel insanın neredeyse sınırsız gücüne inanımıza dayanak olabilecek temel metinleri nelerdir?* Eğitim teorisyenlerimizin biçimsel bilgiden ve ezberden hoşlanmayışı göz önünde tutulduğunda, bunları öğretmede ne kadar başarılıyız? Belki asıl tehdit Çin'in, İslam'ın ya da CO^2 salımlarının yükselişinden değil, atalarımızdan devraldığımız uygarlığa inancımızı yitirmemizden kaynaklanıyordur.

Uygarlığımız bu bölümün girişinde P. G. Wodehouse'tan yapılan alıntıdaki şakayla karışık "amatör tiyatro oyunları" ibaresinin zıddı olmanın ötesinde bir anlam taşır. Churchill'in "[Batı] uygarlığının ana ilkesi"ni "yönetici sınıfı halkın yerleşik göreneklerine ve anayasada ifadesini bulan iradesine tabi kılma" olarak tanımlarken can alıcı bir noktayı yakalamıştı:

> Bütünün yararı uğruna uluslar niçin daha geniş bir sistemde kenetlenmesin ve hukukun üstünlüğüne dayalı bir düzen oluşturmasın? Bu elbette bize ilham kaynağı olması gereken en yüce umuttur. (...) Ama uygarlık erdeminin ve yiğitçe cesaretin hasletleriyle desteklenmedikçe, sırf (...) doğru ilkeler bildirgesinin (...) bir değer taşıyacağını hayal etmek beyhudedir – tabii ayrıca doğruyu ve aklı savunmada son merci olması gereken zorun ve bilimin araçlarından ve kurumlarından destek almak gerekir. İnsanoğlunun çok büyük bir çoğunluğu onları savunmak üzere kenetlenmedikçe, barbar ve ilkel güçlerin karşısında saygı dolu korkuyla duracağı bir kolluk yetkisine sahip olduğunu göstermedikçe, uygarlık sürmeyecek, özgürlük yaşamayacak ve barış sağlanmayacaktır.[63]

63 Churchill, "Civilization", s. 45 vd.

* Ben Kral James Kitabı Mukaddes'ini, Isaac Newton'ın *Principia,* John Locke'un *Yönetim Üzerine İki İnceleme,* Adam Smith'in *Ahlaki Duygular Teorisi* ve *Ulusların Zenginliği,* Edmund Burke'un *Fransa'da Devrim Üzerine Düşünceler* ve Charles Darwin'in *Türlerin Kökeni* kitaplarını öneririm – bunlara William Shakespeare'in oyunlarını, Abraham Lincoln ve Winston Churchill seçme sözlerini eklemek gerekir. Rehber kaynak olarak tek bir kitabı seçmem gerekirse, bu Shakespeare'in toplu eserleri olur.

Bu barbar ve ilkel güçler 1938'de yurtdışında, en başta da Almanya'daydı. Ne var ki, daha önce gördüğümüz üzere, Churchill'in düşkün olduğu özgürlük ve meşru yönetim değerleri gibi, onlar da Batı uygarlığının ürünleriydi. Tıpkı o zaman olduğu gibi, şimdi de Batı uygarlığına dönük en büyük tehdit başka uygarlıklardan değil, bizim pısırıklığımızdan ve onu besleyen bir unsur olarak, tarih konusundaki cehaletimizden kaynaklanıyor.

KAYNAKÇA

Giriş: Rasselas'ın Sorusu

Acemoğlu, Johnson ve Robinson, "Reversal of Fortune: Geography and Institutions in the Making of the Modern World Income Distribution", *Quarterly Journal of Economics*, 117 (2002), 1231–94

Bagby, Philip, *Culture and History: Prolegomena to the Comparative Study of Civilizations* (Berkeley/Los Angeles, 1959)

Bayly, C. A., *The Birth of the Modern World, 1780–1914* (Blackwell, 2004)

Bockstette, Valerie, Areendam Chanda ve Louis Putterman, "States and Markets: The Advantage of an Early Start", *Journal of Economic Growth* (2002), 347–69

Bozeman, Adda B., *Politics and Culture in International History: From the Ancient Near East to the Opening of the Modern Age* (New York, 1994 [1960])

Braudel, Fernand, *A History of Civilizations*, çev. Richard Mayne (New York, 1993)

Brownworth, Lars, *Lost to the West: The Forgotten Byzantine Empire that Rescued Western Civilization* (New York, 2009)

Cahill, Thomas, *How the Irish Saved Civilization* (New York, 1995)

Chandler, T., *Four Thousand Years of Urban Growth: A Historical Census* (Lewiston/Queenstown, 1987)

Chaudhary, Latika, Aldo Musacchio, Steven Nafziger ve Se Yan, "Big BRICs, Weak Foundations: The Beginning of Public Elementary Education in Brazil, Russia, India, and China, 1880–1930", taslak bildiri (2010)

Clark, Gregory, *A Farewell to Alms: A Brief Economic History of the World* (Princeton, 2007)

Clark, Kenneth, *Civilisation: A Personal View* (Londra, 2005 [1969])
Coulborn, Rushton, *The Origin of Civilized Societies* (Princeton, 1959)
Darwin, John, *After Tamerlane: The Rise and Fall of Global Empires* (Londra, 2007)
Dawson, Christopher, *The Making of Europe: An Introduction to the History of European Unity* (Londra, 1932)
Diamond, Jared, *Guns, Germs and Steel: A Short History of Everybody for the Last 13,000 Years* (Londra, 1998)
———, "How to Get Rich: A Talk", *Edge*, 56, 7 Haziran 1999
Eisenstadt, S. N., *Comparative Civilizations and Multiple Modernities* (Leiden, 2003)
Elias, Norbert, *The Civilizing Process*, 2 cilt (Oxford, 1969, 1982 [1939])
Elvin, Mark, *The Pattern of the Chinese Past* (Londra, 1973)
Fernández-Armesto, Felipe, *Civilizations: Culture, Ambition and the Transformation of Nature* (New York/Londra/Toronto/Sydney/Singapur, 2001)
———, *Millennium: A History of our Last Thousand Years* (Londra, 1997)
Findlay, Ronald ve Kevin H. O'Rourke, *Power and Plenty: Trade, War, and the World Economy in the Second Millennium* (Princeton, 2007)
Fogel, Robert W., *The Escape from Hunger and Premature Death, 1700–2100: Europe, America, and the Third World* (Cambridge, 2003)
Goody, Jack, *Capitalism and Modernity* (Cambridge/Malden, MA, 2004)
———, *The Eurasian Miracle* (Cambridge/Malden, MA, 2009)
Guyver, Robert, "England and the Battle for the Centre Ground: The History Working Group and the First History War (1988–1991) as an Archetype for Subsequent Wars", Tony Taylor ve Robert Guyver (ed.), *History Wars in the Classroom: Global Perspectives* (yakında çıkacak)
Hibbs, Douglas A. Jr. ve Ola Olsson, "Geography, Biogeography, and Why Some Countries are Rich and Others are Poor", *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States*, 101, 10 (2004), 3715–20
Huntington, Samuel, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (New York/Londra/Toronto/Sydney, 1996)
Johnson, Samuel, *The History of Rasselas, Prince of Abissinia* (Boston, 1811 [1759])
Jones, Eric, *The European Miracle: Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and Asia* (Cambridge, 2003)
Kagan, Robert, *Of Paradise and Power: America and Europe in the New World Order* (New York, 2003)

Kennedy, Paul, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000* (New York, 1989)

Landes, David S., *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some are So Rich and Some So Poor* (New York, 1998)

Laue, Theodore H. von, "The World Revolution of Westernization", *History Teacher, 20, 2* (1987), 263–79

MacGregor, Neil, *A History of the World in 100 Objects* (Londra, 2010)

McNeill, William H., *The Pursuit of Power: Technology, Armed Force and Society since AD 1000* (Chicago, 1982)

———, *The Rise of the West: A History of the Human Community* (Chicago, 1991 [1963])

Maddison, Angus, *The World Economy: A Millennial Perspective* (Paris, 2001)

Melko, Matthew, *The Nature of Civilizations* (Boston, 1969)

Matthews, Derek, "The Strange Death of History Teaching (Fully Explained in Seven Easy-to-Follow Lessons)", yayımlanmamış broşür (Ocak 2009)

Morris, Ian, *Why the West Rules – For Now: The Patterns of History, and What They Reveal About the Future* (New York, 2010)

Mumford, Lewis, *The City in History* (New York, 1961)

Murray, Charles A., *Human Accomplishment: The Pursuit of Excellence in the Arts and Sciences, 800 B.C. to 1950* (New York, 2003)

North, Douglass C., *Understanding the Process of Economic Change* (Princeton, 2005)

———, John Joseph Wallis ve Barry R. Weingast, *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History* (Cambridge, 2009)

Osborne, Roger, *Civilization: A New History of the Western World* (New York, 2008)

Pomeranz, Kenneth, *The Great Divergence: China, Europe and the Making of the Modern World Economy* (Princeton, 2000)

Putterman, L. ve David N. Weil, "Post-1500 Population Flows and the Long Run Determinants of Economic Growth and Inequality", bildiri (Eylül 2008)

Quigley, Carroll, *The Evolution of Civilizations* (New York, 1961)

Rajan, Raghuram G. ve Luigi Zingales, "The Persistence of Underdevelopment: Institutions, Human Capital, or Constituencies?", NBER raporu no. 12093 (Şubat 2006)

Roberts, John, *The Triumph of the West* (Londra, 1985)

Schuker, Stephen A., "A Sea Change in the Atlantic Economy? How the West Pul-

led Ahead of the Rest and Why It May Cease to Do So", William Anthony Hay ve Harvey Sicherman (ed.), *Is There Still a West? The Future of the Atlantic Alliance* (Columbia, MO, 2007), 89–124

Scruton, Roger, *The West and the Rest: Globalization and the Terrorist Threat* (Londra/New York, 2002)

Wallerstein, Immanuel, *The Modern World-System* (New York, 1974, 1980 ve 1989)

Wong, R. Bin, *China Transformed: Historical Change and the Limits of European Experience* (Ithaca/Londra, 2000)

Woods, Thomas E. Jr., *How the Catholic Church Built Western Civilization* (Washington, DC, 2001)

Bölüm 1: Rekabet

Barme, G. R., *The Forbidden City* (Londra, 2008)

Barrow, Sir John, *Some Account of the Public Life, and a Selection from the Unpublished Writings, of the Earl of Macartney*, 2 cilt (Londra, 1807)

Birch, W., *The Historical Charters and Constitutional Documents of the City of London* (Charleston, SC, 2009)

Bishop, K., *China's Imperial Way* (Hong Kong, 1997)

Brook, Timothy, *The Confusions of Pleasure: Commerce and Culture in Ming China* (Berkeley, 1999)

Burrage, M. C. ve Corry, D., "At Sixes and Sevens: Occupational Status in the City of London from the Fourteenth to the Seventeenth Century", *American Sociological Review*, 46, 1 (1981), 375–93

Castor, Helen, *Blood and Roses: The Paston Family and the War of the Roses* (Londra, 2004)

Catto, Jeremy, "Written English: The Making of the Language, 1370–1400", *Past & Present*, 179 (2003), 24–59

Chirot, Daniel, "The Rise of the West", *American Sociological Review*, 50, 2 (1985), 181–95

Clark, Gregory, *A Farewell to Alms: A Brief Economic History of the World* (Princeton, 2007)

Cipolla, Carlo M.,*Guns and Sails in the Early Phase of European Expansion, 1400–1700* (Londra, 1965)

Cotterell, A., *The Imperial Capitals of China: An Inside View of the Celestial Empire* (Londra, 2008)

Dardess, J. W., "A Ming Landscape: Settlement, Land Use, Labor and Esthetic-ism in T'ai-Ho County, Kiangsi", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 49, 2 (1989), 295–364

Dreyer, E. L., *Zheng-He: China and the Oceans in the Early Ming Dynasty, 1405–33* (Londra, 2006)

Duyvendak, J. J. L., "The True Dates of the Chinese Maritime Expeditions in the Early Fifteenth Century", *T'oung Pao*, 34, 5, İkinci Dizi (1939), 378–9

Ebrey, Patricia Buckley, *The Cambridge Illustrated History of China* (Cambridge, 1996)

Fernández-Armesto, Felipe, *Millennium: A History of our Last Thousand Years* (Londra, 1997)

———, *Pathfinders: A Global History of Exploration* (Oxford, 2007)

Finlay, Robert, "Portuguese and Chinese Maritime Imperialism: Camoes's Lusi-ads and Luo Maodeng's Voyage of the San Bao Eunuch", *Comparative Studies in Society and History*, 34, 2 (1992), 232–41

Flynn, Dennis O. ve Arturo Giraldez, "Arbitrage, China, and World Trade in the Early Modern Period", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 38, 4 (1995), 429–48

———, "Born with a 'Silver Spoon': The Origin of World Trade in 1571", *Journal of World History, 6, 2* (1995), 201–21

Fogel, Robert W., *The Escape from Hunger and Premature Death, 1700–2100: Europe, America, and the Third World* (Cambridge, 2003)

Goody, Jack, *Capitalism and Modernity* (Cambridge/Malden, MA, 2004)

Guan Hanhui ve Li Daokui, "The GDP and Economic Structure of the Ming Dynasty" (yakında çıkacak)

Higman, B. W., "The Sugar Revolution", *Economic History Review*, 53, 2 (2000), 213–36

Hobson, John, *The Eastern Origins of Western Civilisation* (Cambridge, 2004)

Hoffman, Philip T., "Prices, the Military Revolution, and Western Europe's Comparative Advantage in Violence", *Economic History Review* (yakında çıkacak)

Huang, Ray, *1587: A Year of No Significance: The Ming Dynasty in Decline* (New Haven, 1977)

Inwood, S., *A History of London* (Londra, 1998)

Jones, Eric, *The European Miracle: Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and Asia* (Cambridge, 2003)

Keay, John, *China: A History* (Londra, 2009)

Landes, David S., *Revolution in Time: Clocks and the Making of the Modern World*, 2. baskı (New York, 2000)

———, *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some are So Rich and Some So Poor* (New York, 1998)

Levathes, Louise, *When China Ruled the Seas: The Treasure Fleet of the Dragon Throne, 1405–1433* (Oxford, 1994)

Menzies, Gavin, *1421: The Year China Discovered the World* (Londra, 2002)

Mintz, Sidney W., *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History* (Londra, 1985)

Mokyr, Joel, *Lever of Riches* (Oxford, 1990)

Montesquieu, Charles de Secondat, baron de, *The Spirit of the Laws*, çev. Thomas Nugent ve J. V. Prichard (Londra, 1914 [1748])

Needham, Joseph (ed.), *Science and Civilization in China*, 7 cilt (Cambridge, 1954–)

Newman, R., "Opium Smoking in Late Imperial China: A Reconsideration", *Modern Asian Studies, 29* (1995), 765–94

Pelzer, John ve Linda, "The Coffee Houses of Augustan London", *History Today*, 32, (1982) 40–44

Pinker, Steven, *The Better Angels of our Nature: The Decline of Violence and its Psychological Roots* (yakında çıkacak)

Ray, Haraprasad, "An Analysis of the Chinese Maritime Voyages into the Indian Ocean during Early Ming Dynasty, and their Raison d'Etre", *China Report*, 23, 1 (1987), 65–87

Smith, Adam, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Londra, 1904, [1776])

Tsai, Shih-shan Henry, *Perpetual Happiness: The Ming Emperor Yongle* (Seattle/Londra, 2002)

Wong, R. Bin, *China Transformed: Historical Change and the Limits of European Experience* (Ithaca/Londra, 2000)

Bölüm 2: Bilim

Agoston, G., "Early Modern Ottoman and European Gunpowder Technology", E. İhsanoğlu, K. Chatzis ve E. Nicolaidis, *Multicultural Science in the Ottoman Empire* (Turnhout, 2003), 13–27

Aksan, V. H., *An Ottoman Statesman in War and Peace: Ahmed Resmî Efendi, 1700–1783* (New York, 1995)

Aldington, Richard (ed.), *Letters of Voltaire and Frederick the Great* (New York, 1927)

Allen, J. S., *The 1715 and Other Newcomen Engines at Whitehaven, Cumberland* (Londra, 1972)

———, *The Steam Engine of Thomas Newcomen* (New York, 1977)

Aracı, Emre, "Giuseppe Donizetti at the Ottoman Court: A Levantine Life", *Musical Times, 143,* 1880 (Sonbahar 2002), 49–56

Bailey, Jonathan, *Field Artillery and Firepower* (Oxford, 1989)

Bakar, O., *Tawhid and Science: Essays on the History and Philosophy of Islamic Science* (Kuala Lumpur, 1991)

Barkey, K., *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective* (Cambridge, 2008)

Basalla, George, "The Spread of Western Science", *Science*, 156, 3775 (5 Mayıs 1967), 611–22

Blanning, T. C. W., *The Culture of Power and the Power of Culture* (Oxford, 2002)

Bohnstedt, John W., "The Infidel Scourge of God: The Turkish Menace as Seen by German Pamphleteers of the Reformation Era", *Transactions of the American Philosophical Society*, Yeni Dizi 58, 9 (1968), 1–58

Chakrabongse, C. [Siyam Prensi], *The Education of the Enlightened Despots* (Londra, 1948)

Çizakça, M., "Price History and the Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline, 1550–1650", *Journal of Economic History*, 40, 3 (1960), 533–50

Clark, Carol Lea, "Aristotle and Averroes: The Influences of Aristotle's Arabic Commentator upon Western European and Arabic Rhetoric", *Review of Communication*, 7, 4 (Ekim 2007), 369–87

Clark, Christopher, *Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia 1600–1947* (Londra, 2006)

Clark, Harry, "The Publication of the Koran in Latin: A Reformation Dilemma", *The Sixteenth Century Journal*, 15, 1 (Spring 1984), 3–12

Clarke, E. C., "The Ottoman Industrial Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, 5, 1 (1974), 65–76

Coles, Paul, *The Ottoman Impact on Europe* (Londra, 1968)

Crofts, Richard A., "Printing, Reform and Catholic Reformation in Germany (1521–1545)", *Sixteenth Century Journal*, 16, 3 (Sonbahar 1985), 369–81

Darnton, Robert, *The Literary Underground of the Old Regime* (Cambridge, MA/Londra, 1982)

Davison, Roderic H., *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774–1923: The Impact of the West* (Austin, TX, 2001)

Deen, S. M., *Science under Islam: Rise, Decline and Revival* (Keele, 2007)

Dittmar, Jeremiah, "Ideas, Technology, and Economic Change: The Impact of the Printing Press", Amerikan Üniversitesi bildirisi (Eylül 2009)

Duffy, C., *Frederick the Great: A Military Life* (Londra, 1988)

Eisenstein, Elizabeth L., *The Printing Revolution in Early Modern Europe*, 2. baskı (Cambridge, 2005)

Farley, James L., *Turkey* (Londra, 1866)

Faroqhi, Suraiya, *Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire* (Londra, 2005)

Ferguson, Niall, *High Financier: The Lives and Time of Siegmund Warburg* (Londra, 2010)

Fernández-Armesto, Felipe, *Pathfinders: A Global History of Exploration* (Oxford, 2007)

Findley, C. V., "An Ottoman Occidentalist in Europe: Ahmed Midhat Meets Madame Gulnar, 1889", *American Historical Review*, 103, 1 (1998), 15–49

Forster, C. T. ve F. H. B. Daniel (ed.), *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq* (Londra, 1881)

Fraser, David, *Frederick the Great* (Londra, 2000)

Frederick the Great, *Anti-Machiavel*, ed. Werner Bahner ve Helga Bergmann, *Les Oeuvres complètes de Voltaire*, c. XIX (Oxford, 1996)

Freely, J., *Aladdin's Lamp: How Greek Science Came to Europe through the Islamic World* (New York, 2009)

———, *The Emergence of Modern Science, East and West* (İstanbul, 2004)

Gerber, H., "Jews and Money-Lending in the Ottoman Empire", *Jewish Quarterly Review*, 72, 2 (1981), 100–118

———, "The Monetary System of the Ottoman Empire", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 25, *3* (1982), 308–24

Goffman, D., *The Ottoman Empire and Early Modern Europe* (Cambridge, 2002)

Goldstone, Jack A., *Revolution and Rebellion in the Early Modern World* (Berkeley/Los Angeles/Oxford, 1991)

Goodwin, Jason, *Lords of the Horizons: A History of the Ottoman Empire* (Londra, 1999)

Grant, J., "Rethinking the Ottoman 'Decline': Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centuries", *Journal of World History*, 10, 1 (1999), 179–201

Gribbin, J., *The Fellowship: The Story of a Revolution* (Londra, 2005)

Haffner, Sebastian, *The Rise and Fall of Prussia* (Londra, 1998)

Hall, A. R., "Intellectual Tendencies: Science", *The New Cambridge Modern History*, c. II: *The Reformation, 1520–59* (Cambridge, 1962), 422–52

———, *Philosophers at War* (Cambridge 1980)

Hamdani, A., "The Ottoman Response to the Discovery of America and the New Route to India", *Journal of the American Oriental Society*, 101, 3 (1981) 323–30

Henry, John, *The Scientific Revolution and the Origins of Modern Science* (Basingstoke, 1997)

Hess, A. C., "The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire in the Age of the Oceanic Discoveries, 1453–1525", *American Historical Review*, 75, 7 (1970), 1892–1919

Holborn, Louise W., "Printing and the Growth of a Protestant Movement in Germany from 1517 to 1524", *Church History*, 11, 2 (Haziran 1942), 122–37

Huff, Toby E., *The Rise of Early Modern Science* (Cambridge, 1995)

İhsanoğlu, E., *Science, Technology and Learning in the Ottoman Empire* (Aldershot, 2004)

İnalcık, H. ve D. Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, c. II, *1600–1914* (Cambridge, 1994)

Kant, Immanuel, "Answer to the Question: 'What is Enlightenment?'" (Konigsberg, 1784): philosophy.eserver.org/kant/what-is-enlightenment.txt

Kinard, J., *Weapons and Warfare: Artillery* (Santa Barbara, 2007)

Kinross, Patrick, *Atatürk: The Rebirth of a Nation* (Londra, 2001)

Kuhn, Thomas, *The Structure of Scientific Revolutions*, 2. baskı (Chicago, 1970)

Levack, Brian, *The Witch-Hunt in Early Modern Europe*, 2. baskı (Londra, 1995)

Levy, A., "Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century", *Journal of Middle Eastern Studies*, 18, 3 (Temmuz, 1982), 227–49

Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey* (New York/Oxford, 2001)

———, *The Middle East: Two Thousand Years of History from the Rise of Christianity to the Present Day* (Londra, 2001)

———, *What Went Wrong? The Clash between Islam and Modernity in the Middle East* (Londra, 2002)

Lyons, Jonathan, *The House of Wisdom: How the Arabs Transformed Western Civilization* (Londra, 2010)

McCarthy, J., *The Ottoman Turks: An Introductory History to 1923* (Londra, 1997)

Mango, Andrew, *Atatürk* (Londra, 1999)

Mansel, Philip, *Constantinople: City of the World's Desire, 1453–1924* (Londra, 2006)

Montesquieu, *Persian Letters*, çev. Margaret Mauldon (Oxford, 2008 [1721])

Morgan, Michael Hamilton, *Lost History: The Enduring Legacy of Muslim Scientists, Thinkers and Artists* (New York, 2008)

Murray, Charles A., *Human Accomplishment: The Pursuit of Excellence in the Arts and Sciences, 800 B.C. to 1950* (New York, 2003)

Özmucur, S. ve Ş. Pamuk, "Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489–1914", *Journal of Economic History, 62, 2* (2002), 292–321

Palmer, R. R., "Frederick the Great, Guibert, Bulow: From Dynastic to National War", Peter Paret (ed.), *Makers of Modern Strategy: From Machiavelli to the Nuclear Age* (Oxford, 1986), 91–123

Pamuk, Ş., "From Bimetallism to the "Limping Gold Standard": The Ottoman Monetary System in the Nineteenth Century", Philip L. Cottrell (ed.), *East Meets West: Banking, Commerce and Investment in the Ottoman Empire* (Aldershot, 2008), 11–24

———, "Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire, 1500–1800", *Journal of Interdisciplinary History*, 35, 2 (2004), 225–47

———, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820–1913: Trade, Investment and Production* (Cambridge, 1987)

———, "Prices in the Ottoman Empire, 1469–1914", *International Journal of Middle East Studies*, 36 (2004), 451–68

Panaite, V., *The Ottoman Law of War and Peace: The Ottoman Empire and Tribute Payers* (Boulder, CO/New York, 2000)

Quataert, D., *Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire, 1800–1914* (İstanbul, 1992)

———, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution* (Cambridge, 1993)

Rafeq, Abdul-Karim, "Making a Living or Making a Fortune", Nelly Hanna (ed.), *Money, Land and Trade: An Economic History of the Muslim Mediterranean* (Londra ve New York, 2002), 101–23

Reid, James J., *Crisis of the Ottoman Empire: Prelude to Collapse, 1839–1878* (Stuttgart, 2000)

Senor, Dan ve Saul Singer, *Start-Up Nation: The Story of Israel's Economic Miracle* (New York, 2009)

Shank, J. B., *The Newton Wars and the Beginning of the French Enlightenment* (Chicago/Londra, 2008)

Shaw, Stanford J., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* (Cambridge, 1976)

Smith, W. G. C., "Science and Technology in Early Modern Islam, c. 1450–c. 1850", London School of Economics bildirisi (tarihsiz) Sprat, T., *The History of the Royal Society of London, for the Improving of Natural Knowledge*, 2. baskı (Londra, 1702)

Steele, B. D., "Muskets and Pendulums: Benjamin Robins, Leonhard Euler, and the Ballistics Revolution", *Technology and Culture Journal*, 35, 2 (1994), 348–82

Steinberg, S. H., *Five Hundred Years of Printing* (Londra, 1959)

Stewart, L. *The Rise of Public Science: Rhetoric, Technology and Natural Philosophy in Newtonian Britain, 1660–1750* (Cambridge, 1992)

Stoye, John, *The Siege of Vienna* (Edinburgh, 2006)

Sturdy, D. J., *Fractured Europe 1600–1721* (Oxford, 2002)

Terrall, M., *The Man Who Flattened the Earth: Maupertuis and the Sciences in the Enlightenment* (Chicago, 2002)

Thomas, Keith, *Religion and the Decline of Magic* (Londra, 1971)

Vlahakis, George N. et al., *Imperialism and Science: Social Impact and Interaction* (Santa Barbara, 2006)

Walsham, Alexandra, "Unclasping the Book? Post-Reformation English Catholicism and the Vernacular Bible," *Journal of British Studies, 42, 2* (2003), 141–66

Weiker, Walter F., "The Ottoman Bureaucracy: Modernization and Reform", *Administrative Science Quarterly*, 13, 3 (1968), 451–70

Bölüm 3: Mülkiyet

Acemoğlu, Daron, Simon Johnson ve James A. Robinson, "Reversal of Fortune: Geography and Institutions in the Making of the Modern World Income Distribution", *Quarterly Journal of Economics*, 117, 4 (2002), 1231–94

———, "The Rise of Europe: Atlantic Trade, Institutional Change and Economic Growth", *American Economic Review*, 95, 3 (2005), s. 546–79

Adamson, J. A. A., "England without Cromwell: What if Charles I Had Avoided the Civil War?", Niall Ferguson (ed.), *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals* (Londra, 1993), 91–125

Arneil, Barbara, *John Locke and America: The Defence of English Colonialism* (Oxford, 1996)

Barrera-Osorio, A., *Experiencing Nature: The Spanish American Empire and the Early Scientific Revolution* (Austin, TX, 2006)

Bedoya, Gabriel et al., "Admixture Dynamics in Hispanics: A Shift in the Nuclear Genetic Ancestry of a South American Population Isolate", *PNAS*, 103, 19 (9 Mayıs 2006), 7234–9

Bingham, H., *Lost City of the Incas* (Londra, 2003)

Bolivar, Simon, *Selected Writings of Bolívar*, ed. Harold A. Bierck Jr, çev. Lewis Bertrand, derleyen Vicente Lecuna, 2 cilt (New York, 1951)

Brown, Matthew, *Adventuring through Spanish Colonies: Simon Bolivar, Foreign Mercenaries and the Birth of New Nations* (Liverpool, 2006)

Burkholder, M. A., *Colonial Latin America*, 2. baskı (Oxford, 1994)

Carvajal-Carmona, Luis G. et al., "Strong Amerind/White Sex Bias and a Possible Sephardic Contribution among the Founders of a Population in Northwest Colombia", *American Journal of Human Genetics*, 67 (2000), 1287–95

Churchill, Winston S., "Civilization", Randolph S. Churchill (ed.), *Blood, Sweat and Tears*, (Whitefish, MT, 2007 [1940]), 45–9

Clark, Gregory, *A Farewell to Alms: A Brief Economic History of the World* (Princeton, 2007)

Clark, J. C. D., "British America: What If There Had Been No American Revolution?" Niall Ferguson (ed.), *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals* (Londra, 1993), 125–75

———, *The Language of Liberty, 1660–1832: Political Discourse and Social Dynamics in the Anglo-American World* (Cambridge, 1993)

Cordeiro, Jose Luis, "Constitutions around the World: A View from Latin America", Gelişen Ekonomiler Enstitüsü Değerlendirme Raporu, 164 (2008)

Creel, Margaret Washington, *A Peculiar People: Slave Religion and Community-Culture among the Gullahs* (New York, 1988)

Curtin, Philip, *The Rise and Fall of the Plantation Complex: Essays in Atlantic History* (Cambridge, 1998)

Davis, David Brion, "Slavery", C. Van Woodward (ed.), *The Comparative Approach to American History: Slavery* (New Jersey, 1969), s. 121–35

Egnal, M., *New World Economies: The Growth of the Thirteen Colonies and Early Canada* (New York/Oxford, 1998)

Elkins, Stanley, *Slavery: A Problem in American Institutional and Intellectual Life* (Chicago, 1968)

Elliott, J. H., *Empires of the Atlantic World* (New Haven, 2006)

Eltis, David, "The Volume and Structure of the Transatlantic Slave Trade: A Reassessment", *William and Mary Quarterly*, 58, 1 (Ocak 2001), 17–46

Emmer, P. C. (ed.), *Colonialism and Migration: Indentured Labour before and after Slavery* (Dordrecht, 1986)

Engerman, Stanley L. ve Kenneth L. Sokoloff, "Once upon a Time in the Americas: Land and Immigration Policies in the New World", bildiri (2008)

Fage, J. D., "Slavery and the Slave Trade in the Context of West African History", *Journal of African History*, 10, 3 (1969), 393–404

Ferguson, Niall, *The War of the World: History's Age of Hatred* (Londra, 2006)

Fernández-Armesto, Felipe, *The Americas: A History of Two Continents* (Londra, 2003)

Findlay, Ronald ve Kevin H. O'Rourke, *Power and Plenty: Trade, War, and the World Economy in the Second Millennium* (Princeton, 2007)

Gabai, Rafael Varon, *Francisco Pizarro and his Brothers: The Illusion of Power in Sixteenth-Century Peru* (Norman, 1997)

Graham, R., *Patronage and Politics in Nineteenth-Century Brazil* (Stanford, 1990)

Haber, Stephen, "Development Strategy or Endogenous Process? The Industrialization of Latin America", Stanford Üniversitesi bildirisi (2005)

Hamnett, Brian R., "The Counter Revolution of Morillo and the Insurgent Clerics of New Granada, 1815–1820", *Americas*, 32, 4 (Nisan 1976), 597–617

Hemming, J., *The Conquest of the Incas* (Londra, 1993)

Hobbes, Thomas, *Leviathan or the Matter, Forme, and Power of a Common Wealth, Ecclesiasticall and Civil* (Londra, 1651)

Jasanoff, Maya, *Liberty's Exiles: American Loyalists in the Revolutionary World* (yakında çıkacak)

King, James F., "A Royalist View of Colored Castes in the Venezuelan War of Independence", *Hispanic American Historical Review*, 33, 4 (1953), 526–37

Klein, Herbert F. ve Francisco Vidal Luna, *Slavery in Brazil* (Cambridge, 2010)

Langley, Lester D., *The Americas in the Age of Revolution, 1750–1850* (New Haven/Londra, 1998)

Lanning, John Tate, *Academic Culture in the Spanish Colonies* (Port Washington, NY/Londra, 1969)

Locke, John, *Two Treatises of Government: In the former, The false Principles and Foundation of Sir Robert Filmer, And his Followers, are Detected and Overthrown. The latter is an Essay concerning The True Original, Extent, and End of Civil Government* (Londra, 1690)

Lynch, J., "Bolivar and the Caudillos", *Hispanic American Historical Review*, 63, 1 (1983), 3–35

———, *Simón Bolívar: A Life* (Londra, 2006)

Markham, Clements R. (ed.), *Reports on the Discovery of Peru* (Londra, 1872)

North, Douglass C., John Joseph Wallis ve Barry R. Weingast, *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History* (Cambridge, 2009)

North, Douglass C. ve Barry R. Weingast, "Constitutions and Commitment: The Evolution of Institutions Governing Public Choice in Seventeenth-Century England", *Journal of Economic History*, 44, 4 (1989), 803–32

O'Brien, Patrick K.,"Inseparable Connections: Trade, Economy, Fiscal State, and the Expansion of Empire, 1688–1815", P. J. Marshall (ed.), The Oxford History of the British Empire, c. II: The Eighteenth Century (Oxford/New York, 1998), 53–77

Ortega, F. A., "Earthquakes during the Colonial Period", *ReVista: Harvard Review of Latin America* (2007): http://www.drclas.harvard.edu/revista/articles/view/907

Pomeranz, Kenneth, *The Great Divergence: China, Europe and the Making of the Modern World Economy* (Princeton, 2000)

Poppino, Rollie E., *Brazil: The Land and the People* (Oxford, 1968)

Prado, C., *The Colonial Background of Modern Brazil* (Berkeley/Los Angeles/Londra, 1969)

Reid, James J., *Crisis of the Ottoman Empire: Prelude to Collapse, 1839–1878* (Stuttgart, 2000)

Rostworowski, Maria, *Doña Francisca Pizarro* (Lima, 1989)

Sato, A., *Legal Aspects of Landownership in Colonial Spanish America* (Tokyo, 1976)

Schaefer, Christina, *Genealogical Encyclopaedia of the Colonial Americas* (Baltimore, 1998)

Schwartz, Stuart B., "The Colonial Past: Conceptualizing Post-*Dependentista* Brazil", Jeremy Adelman (ed.), *Colonial Legacies: The Problem of Persistence in Latin American History* (New York/Londra, 1999), 175–92

———, *Slaves, Peasants, and Rebels: Reconsidering Brazilian Slavery* (Champaign, IL, 1995)

Thomas, Hugh, *The History of the Atlantic Slave Trade 1440–1870* (Londra, 1997)

Thornton John ve Linda Heywood, *Central Africans, Atlantic Creoles, and the*

Foundation of the Americas, 1585 (Cambridge, 2007)

Tomlins, C., "Indentured Servitude in Perspective: European Migration into North America and the Composition of the Early American Labour Force, 1600–1775", Cathy Matson (ed.), *The Economy of Early America: Historical Perspectives and New Directions* (Philadelphia, 2007), 146–82

Ullrick, Laura F., "Morillo's Attempt to Pacify Venezuela", *Hispanic American Historical Review*, 3, 4 (1920), 535–65

Walvin, J., *Black Ivory: Slavery in the British Empire* (Oxford/Malden, MA, 2001)

Wang S., N. Ray, W. Rojas, M. V. Parra, G. Bedoya et al., "Geographic Patterns of Genome Admixture in Latin American Mestizos", *PLoS Genet*, 4, 3 (2008), 1–9

Washington, George ve William Crawford, *The Washington–Crawford Letters. Being the Correspondence between George Washington and William Crawford, from 1767 to 1781, Concerning Western Lands. With an Appendix, Containing Later Letters of Washington on the Same Subject; and Letters from Valentine Crawford to Washington, written in 1774 and 1775, Chronologically Arranged and Carefully Annotated* (Cincinnati, 1877)

Williams, Eric, *Capitalism and Slavery* (Londra, 1964)

Williamson, E., *The Penguin History of Latin America* (Londra, 1992)

Wood, Michael, *Conquistadors* (Londra, 2001)

Woodward, Margaret L., "The Spanish Army and the Loss of America, 1810–1824", *Hispanic American Historical Review*, 48, 4 (1968) 586–607

Bölüm 4: Tip

Acemoğlu, Daron, Davide Cantoni, Simon Johnson ve James A. Robinson, "The Consequences of Radical Reform: The French Revolution", National Bureau of Economic Research raporu 14831 (Nisan 2009)

Acemoğlu, Daron, Simon Johnson ve James Robinson, "Disease and Development in Historical Perspective", *Journal of the European Economic Association*, 1, 2–3 (2003), 397–405

Anon., *Die Rheinische Mission und Der Herero-Aufstand: Erelebnisse und Beobachtungen rheinischer Missionare* (Barmen, 1904)

Asiwaju, A. I., *West African Transformations: Comparative Impact of French and British Colonialism* (Niger, 1991)

Bayer, Hauptmann M., *Mit dem Hauptquartier in Südwestafrika* (Berlin, 1909)

Beck, Ann, "Medicine and Society in Tanganyika, 1890–1930: A Historical Inquiry", *Transactions of the American Philosophical Society, 67, 3* (1977), 1–59

Beckett, I. ve K. Simpson (ed.), *A Nation in Arms: A Social Study of the British Army in the First World War* (Manchester, 1985)

Berenson, E., *Heroes of Empire: Five Charismatic Men and the Conquest of Africa* (Berkeley/Los Angeles/Londra, 2011)

Betts, Raymond F., *Assimilation and Association in French Colonial Theory, 1890–1914* (New York/Londra, 1961)

———, "The Establishment of the Medina in Dakar", *Africa: Journal of the International African Institute*, 41, 2 (Nisan 1971), 143–52

Blanton, Robert, T. David Mason ve Brian Athow, "Colonial Style and Post-Colonial Ethnic Conflict in Africa", *Journal of Peace Research*, 38, 4 (2001), 473–91

Brunschwig, H., *French Colonialism 1871–1914: Myths and Realities* (Londra, 1966)

———, "French Exploration and Conquest in Tropical Africa from 1865 to 1898", L. H. Gann ve P. Duignan (ed.), *Colonialism in Africa, 1870–1960*, c. I (Cambridge, 1969), 132–64

Buell, R. L., *The Native Problem in Africa* (Londra, 1965)

Burke, Edmund, *Reflections on the Revolutions in France: A Critical Edition*, ed. J. C. D. Clark (Cambridge, 2001)

Carter, Susan B., Scott Sigmund Gartner, Michael R. Haines, Alan L. Olmstead, Richard Sutch ve Gavin Wright (ed.), *Historical Statistics of the United States: Millennial Edition Online* (Cambridge, 2006)

Centre d'Informations Documentaires, *The Work of France in the Cameroons* (Paris, 1939)

Clausewitz, Carl von, *On War*, ed. Michael Howard ve Peter Paret (Princeton, 1976)

Cohen, William, *Rulers of Empire: The French Colonial Service in Africa* (Stanford, 1971)

Collier, Paul, *The Bottom Billion: Why the Poorest Countries are Failing and What Can Be Done about It* (Oxford, 2007)

Conklin, Alice L., *A Mission to Civilise: The Republican Idea of Empire in France and West Africa, 1895–1930* (Stanford, 1998)

Crowder, Michael, *Senegal: A Study of French Assimilation Policy* (Oxford, 1962)

Cruise O'Brien, Rita, *White Society in Black Africa: The French of Senegal* (Londra, 1972)

Daly, M. W., "Omdurman and Fashoda, 1898: Edited and Annotated Letters of F. R. Wingate", *Bulletin of the British Society for Middle Eastern Studies*, 10, 1 (1983), 21–37

Deutsch, Jan-Georg, *Emancipation without Abolition in German East Africa c. 1884–1914* (Oxford, 2006)

Drechsler, Horst, *Südwestafrika unter deutscher Kolonialherrschaft: Der Kampf der Herero und Nama gegen den deutschen Imperialismus (1884–1915)* (Berlin, 1966)

Easterly, William, *The White Man's Burden: Why the West's Efforts to Aid the Rest Have Done So Much Ill and So Little Good* (Londra, 2007)

Echenberg, Myron, *Black Death, White Medicine: Bubonic Plague and the Politics of Public Health in Senegal, 1914–1945* (Portsmouth, NH/Oxford, 2002)

———, *Colonial Conscripts: The Tirailleurs Senegalais in French West Africa, 1857–1960* (Londra, 1990)

———, "Medical Science in Colonial Senegal: The Pasteur Institute of Dakar and the Quest for a Yellow Fever Vaccine, 1925–1925", McGill Üniversitesi bildirisi (tarihsiz) Eichacker, Captain Rheinhold, "The Blacks Attack!", *New York Times Current History*, 9 (Nisan–Haziran 1917), 110–12

Eiermann, Martin, "The Good, the Bad, and the Ugly: Colonial Violence, Domestic Discourses, and the Production of Truths in Imperial Germany, 1904 to 1908", (Harvard Üniversitesi son sınıf tezi, 2010)

Evans, Andrew D., "Anthropology at War: Racial Studies of Prisoners of War during World War I", H. Penny ve M. Bunzl (ed.), *Worldly Provincialism: German Anthropology in the Age of Empire* (Ann Arbor, MI, 2003), 198–230

Ferguson, Niall, *The Ascent of Money: A Financial History of the World* (Londra, 2008)

Fieldhouse, D. K., *Black Africa 1945–80: Economic Decolonization and Arrested Development* (Londra, 1986)

Fischer, Eugen, *Die Rehobother Bastards und das Bastardierungsproblem beim Menschen: Anthropologische und ethnographische Studien am Rehebother Bastardvolk in Deutsch-Südwest-Afrika* (Jena, 1913)

Fonge, Fuabeh P., *Modernization without Development in Africa: Patterns of Change and Continuity in Post-Industrial Cameroonian Public Service* (Trenton, NJ/Asmara, Eritre, 1997)

Gandhi, Mahatma, *The Collected Works of Mahatma Gandhi* (elektronik kitap) (Yeni Delhi, 1999)

———, *Hind Swaraj*, ed. Jitendra T. Desai (Ahmedabad, 1938)

Gardiner, David E., "The French Impact on Education in Africa, 1817–1960", G. Wesley Johnson (ed.), *Double Impact: France and Africa in the Age of Imperialism* (Westport, CT/Londra, 1985), 333–44

Gewald, Jan-Bart, "The Great General of the Kaiser", *Botswana Notes and Records, 26* (1994), 67–76

———, *Herero Heroes: A Socio-Political History of the Herero of Namibia, 1890–1923* (Oxford/Cape Town/Athens, 1999)

Gide, Andre, *Travels in the Congo* (Berkeley/Los Angeles, 1929)

Gifford, P. ve Louis Wm Roger, *France and Britain in Africa: Imperial Rivalry and Colonial Rule* (New Haven/Londra, 1971)

Hochschild, A., *King Leopold's Ghost: A Story of Greed, Terror and Heroism in Colonial Africa* (New York, 1999)

Iliffe, J., *Africans: The History of a Continent* (Cambridge, 2007 [1995])

Joireman, Sandra F., "Inherited Legal Systems and Effective Rule of Law: Africa and the Colonial Legacy", *Journal of Modern African Studies*, 39, 4 (2001), 57196

Kipling, Rudyard, "France at War: On the Frontier of Civilization", *The Collected Works of Rudyard Kipling*, c. II (Charleston, SC, 2008)

Klein, Martin A., *Islam and Imperialism in Senegal: Sine-Saloum, 1847–1914* (Stanford, 1968)

Kuhlmann, A., *Auf Adlers Flügeln* (Barmen, 1911)

Labrousse, Ernest, "1789–1830–1848: How Revolutions are Born", Francois Crouzet, William Henry Chaloner ve Fritz Stern (ed.), *Essays in European Economic History, 1789–1914* (Londra, 1969), 1–14

Lenin, Vladimir İliç, *Imperialism, the Highest Stage of Capitalism* (Moskova, 1963 [1917])

Leutwein, Theodor, *Elf Jahre Gouverneur in Deutsch-Südwestafrika* (Berlin, 1906)

Levine, Alison Murray, "Film and Colonial Memory: La Croisiere noire, 1924–2004", Alec G. Hargreaves (ed.) *Memory, Empire and Post-colonialism: Legacies of French Colonialism* (Lanham, MD/Oxford, 2005), 81–97

Lieven, Dominic, Russia against Napoleon: The True Story of the Campaigns of War and Peace (New York, 2010)

Lunn, Joe, *Memoirs of the Maelstrom: A Senegalese Oral History of the First World War* (Londra, 1999)

McCullum, Jack E., *Military Medicine: From Ancient Times to the 21st Century* (Santa Barbara, 2008)

MacLeod, Roy ve M. Lewis (ed.), *Disease, Medicine and Empire: Perspectives on Western Medicine and the Experience of European Expansion* (Londra/New York, 1988)

McLynn, Frank, *Napoleon: A Biography* (Londra, 2002)

Madley, Benjamin, "From Africa to Auschwitz: How German South West Africa Incubated Ideas and Methods Adopted and Developed by the Nazis in Eastern Europe", *European History Quarterly*, 35, 3 (2005), 429–64

———, "Patterns of Frontier Genocide 1803–1910: The Aboriginal Tasmanians, the Yuki of California, and the Herero of Namibia", *Journal of Genocide Research, 6, 2* (2004), 167–92

Marcovich, A., *French Colonial Medicine and Colonial Rule: Perspectives on Western Medicine and the Experience of European Expansion* (Londra/New York, 1988)

Marr, D. G.,*Vietnamese Anticolonialism, 1885–1925* (Berkeley/Los Angeles, 1971)

Mazower, Mark, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century* (Londra, 2008)

———, *Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe* (Londra, 2008)

Moyo, Dambisa, *Dead Aid: Why Aid is Not Working and How There is Another Way for Africa* (Londra, 2010)

Ngalamulume, K., "Keeping the City Totally Clean: Yellow Fever and the Politics of Prevention in Colonial Saint-Louis-de-Senegal", *Journal of African History, 45* (2004), 183–202

Olusoga, David ve Casper W. Erichsen, *The Kaiser's Holocaust: German Forgotten Genocide and the Colonial Roots of Nazis* (Londra, 2010)

Riley, James C., "The Timing and Pace of Health Transitions around the World", *Population and Development Review*, 31, 4 (Aralık 2005), 741–64

Robiquet, Paul (ed.), *Discours et opinions de Jules Ferry* (Paris, 1897)

Rohrbach, Paul, *Aus Südwest-Afrikas schweren Tagen: Blätter von Arbeit und Abschied* (Berlin, 1909)

———, *Deutsche Kolonialwirtschaft*, c. I: *Südwest-Afrika* (Berlin, 1907)

Rousseau, Jean-Jacques, *The Social Contract* (Londra, 1968)

Rust, Conrad, *Krieg und Frieden im Hereroland: Aufzeichnungen aus dem Kriegsjahre 1904* (Berlin, 1905)

Sabatier, Peggy R., ""Elite" Education in French West Africa: The Era of Limits, 1903–1945", *International Journal of African Historical Studies*, 11, 2 (1978), 247–66

Saxe, Jo W., "The Changing Economic Structure of French West Africa", *Annals of the American Academy of Political and Social Science, 298* (1955), 52–61

Schama, Simon, *Citizens: A Chronicle of the French Revolution* (Londra, 1990)
Schneider, W. H., "Smallpox in Africa during Colonial Rule", *Medical History Journal, 53, 2* (Nisan 2009), 193–227
Seiner, Franz, *Bergtouren und Steppenfahrten im Hereroland* (Berlin, 1904)
Shaw, George Bernard, "Preface on Doctors", *The Doctor's Dilemma, Getting Married, and the Shewing-Up of Blanco Posnet* (Rockville, MD, 2003 [1911])
Singer, B. ve Langdon, J., *Cultured Force: Makers and Defenders of the French Colonial Empire* (Madison, WI, 2004)
Smith, Leonard V., Stephane Audoin-Rouzeau ve Annette Becker, *France and the Great War, 1914–1918* (Cambridge, 2003)
Smith, R.,*Vietnam and the West* (Londra, 1968)
Steer, G. L., *Judgment on German Africa* (Londra, 1939)
Strachan, Hew, *The First World War*, c. I: *To Arms* (Oxford, 2001)
———, *The First World War in Africa* (Oxford, 2004)
Tai, Hue-Tam Ho, "The Politics of Compromise: The Constitutionalist Party and the Electoral Reforms of 1922 in French Cochinchina", *Modern Asian Studies Journal*, 18, 3 (1984), 371–91
Taithe, B., *The Killer Trail: A Colonial Scandal in the Heart of Africa* (Oxford, 2009)
Taylor, Miles, "The 1848 Revolutions and the British Empire", *Past & Present*, 166 (Şubat 2000), 146–80
Tocqueville, Alexis de, *Democracy in America*, ed. Bruce Frohnan (Londra, 2002)
Twain, Mark, *Following the Equator: A Journey around the World*, c. II (New York, 1897)
Van Beusekom, Monica M., *Negotiating Development: African Farmers and Colonial Experts at the Office du Niger, 1920–1960* (Londra, 2002)
Weindling, Paul, *Health, Race and German Politics between National Unification and Nazism, 1870–1945* (Cambridge, 1989)
Winter, J. M., *The Great War and the British People* (Londra, 1985)
Wolpert, Stanley, *Gandhi's Passion: The Life and Legacy of Mahatma Gandhi* (Oxford, 2002)
Wright, P., *Conflict on the Nile: The Fashoda Incident of 1898* (Londra, 1972)
Yansane, A. Y., "The Impact of France on Education in West Africa", G. Wesley Johnson (ed.), *Double Impact: France and Africa in the Age of Imperialism* (Westport, CT/Londra, 1985), 345–62
Zimmerer, "The First Genocide of the Twentieth Century: The German War of Destruction in South-West Africa (1904–1908) and the Global History of Ge-

nocide", Doris L. Bergen (ed.), *Lessons and Legacies: From Generation to Generation* (Evanston, IL, 2008), 34–51

Bölüm 5: Tüketim

Allen, Frederick, *Secret Formula: How Brilliant Marketing and Relentless Salesmanship Made Coca-Cola the Best-Known Product in the World* (New York, 1995)

Allen, Robert C., *The British Industrial Revolution in Global Perspective* (Cambridge, 2009)

———, "The Great Divergence in European Wages and Prices from the Middle Ages to the First World War", *Explorations in Economic History*, 38 (2001), 411–47

Allen, Robert C., Jean-Pascal Bassino, Debin Ma, Christine Moll-Murata ve Jan Luiten van Zanden, "Wages, Prices, and Living Standards in China, Japan, and Europe, 1738–1925", bildiri (2005)

Bairoch, Paul, "International Industrialization Levels from 1750 to 1980", *Journal of Economic History*, 11 (1982), 269–333

Beasley, W. G., *Japan Encounters the Barbarian: Japanese Travellers in America and Europe* (New Haven, 1995)

Berg, Maxine, "From Imitation to Invention: Creating Commodities in Eighteenth-Century Britain", *Economic History Review*, Yeni Dizi, 55, 1 (2002), 1–30

———, "In Pursuit of Luxury: Global History and British Consumer Goods in the Eighteenth Century", *Past & Present*, 182 (2004), 85–142

Berger, Helge ve Mark Spoerer, "Economic Crises and the European Revolutions of 1848", *Journal of Economic History*, 61, 2 (2001), 293–326

Bergson, Abram, "How Big was the Soviet GDP?", *Comparative Economic Studies* (1997), 1–14

Bismarck, Count Otto von, *Reflections and Reminiscences* (Londra, 1899)

Broadberry, Stephen N., "How did the United States and Germany Overtake Britain? A Sectoral Analysis of Comparative Productivity Levels, 1870–1990", *Journal of Economic History*, 58, 2 (1998), 375–407

Buruma, Ian, *Inventing Japan: From Empire to Economic Miracle, 1853–1964* (Londra, 2003)

Carlyle, Thomas, *Past and Present* (Londra, 1843)

Clark, Gregory, *A Farewell to Alms: A Brief Economic History of the World* (Princeton, 2007)

Clark, Gregory ve Robert C. Feenstra, "Technology in the Great Divergence", Michael D. Bordo, Alan M. Taylor ve Jeffrey G. Williamson (ed.), *Globalization in Historical Perspective* (Chicago/Londra, 2003), 277–322

Cole, Harold L., Lee O. Ohanian ve Ron Leung, "Deflation and the International Great Depression: A Productivity Puzzle", Federal Reserve Bank of Minneapolis Research Department staff report, 356 (Şubat 2005)

Copeland, Melvin T., "Technical Development in Cotton Manufacturing since 1860", *Quarterly Journal of Economics*, 24, 1 (1909), 109–59

Cox, Mick (ed.), *Rethinking the Soviet Collapse: Sovietology, the Death of Communism and the New Russia* (Londra, 1999)

Crafts, N. F. R., "British Economic Growth, 1700–1831: A Review of the Evidence, *Economic History Review*, 36, 2 (1983), 177–99

Darwin, Charles, *On the Origin of Species* (Oxford, 2008 [1859])

Dattel, Gene, *Cotton and Race in the Making of America: The Human Costs of Economic Power* (New York, 2009)

Debray, Jules Régis, "The Third World: From Kalashnikovs to God and Computers", Nathan Gardels'le röportaj, *New Perspectives Quarterly*, 3, 1 (1986), 25–8

Dyos, H. J. ve D. H. Aldcroft, *British Transport: An Economic Survey from the 17th Century to the 20th* (Leicester, 1969)

Ebadi, S., *Iran Awakening* (Londra, 2006)

Esteban, Javier Cuenca, "Factory Costs, Market Prices, and Indian Calicos: Cotton Textile Prices Revisited, 1779–1831", *Economic History Review*, 52, 4 (1999), 749–55

Evans, Richard J., *Death in Hamburg: Society and Politics in the Cholera Years, 1830–1910* (Oxford, 1987)

Farnie, Douglas A., "The Role of Cotton Textiles in the Economic Development of India, 1600–1990", Douglas A. Farnie ve David J. Jeremy (ed.), *The Fiber that Changed the World: The Cotton Industry in International Perspective, 1600–1990s* (Oxford, 2004), 395–430

———, "The Role of Merchants as Prime Movers in the Expansion of the Cotton Industry, 1760–1990", Douglas A. Farnie ve David J. Jeremy (ed.), *The Fiber that Changed the World: The Cotton Industry in International Perspective, 1600–1990s* (Oxford, 2004), 15–55

Ferdows, A. K., "Women and the Islamic Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, 15, 2 (1983), 283–98

Ferguson, Niall, "An Evolutionary Approach to Financial History", *Cold Spring Harbor Symposia on Quantitative Biology*, 74 (2009), 449–54

———, *The War of the World: History's Age of Hatred* (Londra, 2006)

Findlay, Ronald and Kevin H. O'Rourke, *Power and Plenty: Trade, War, and the World Economy in the Second Millennium* (Princeton, 2007)

Fordham, Benjamin O.,"'Revisionism" Reconsidered: Exports and American Intervention in the First World War", yayımlanmamış bildiri, Binghamton Üniversitesi (SUNY) Siyaset Bilimi Bölümü (2004)

Fowler, Alan, *Lancashire Cotton Operatives and Work, 1900–1950: A Social History of Lancashire Cotton Operatives in the Twentieth Century* (Farnham, 2003)

Fowler Mohanty, G., *Labor and Laborers of the Loom: Mechanization and Handloom Weavers, 1780–1840* (New York/Londra, 2006)

Friedman, Milton ve Anna J. Schwartz, *A Monetary History of the United States, 1867–1960* (Princeton, 1963)

Fukuyama, Francis, *The End of History and the Last Man* (New York, 1992)

Gaddis, John, *The Cold War: A New History* (Londra, 2006)

Galeano, Eduardo, *Open Veins of Latin America: Five Centuries of the Pillage of a Continent* (Londra, 2009)

Gildea, Robert, *Barricades and Borders: Europe, 1815–1914* (Oxford, 1996)

Gong, Gerrit W., *The Standard of "Civilization" in International Society* (Oxford, 1984)

Grayling, A. C., *Toward the Light of Liberty: The Struggles for Freedom and Rights that Made the Modern Western World* (New York, 2007)

Greer, Germaine, *The Female Eunuch* (New York, 1980 [1970])

Guinnane, Timothy, Ron Harris, Naomi R. Lamoreaux ve Jean-Laurent Rosenthal, "Putting the Corporation in its Place", NBER raporu 13109 (Mayıs 2007)

Harrison, Mark (ed.), *The Economics of World War II: Six Great Powers in International Comparison* (Cambridge, 1998)

Hirano Ken'ichiro (ed.), *The State and Cultural Transformation: Perspectives from East Asia* (Tokyo, 1993)

Howarth, S., *Henry Poole, Founders of Savile Row* (Honiton, 2003)

Hunt, Tristan, *The Frock-Coated Communist: The Revolutionary Life of Friedrich Engels* (Londra, 2009)

Hyman, Louis, "Debtor Nation: How Consumer Credit Built Postwar America", *Enterprise and Society*, 9, 4 (2008), 614–18

Jones, Peter M., "Living the Enlightenment and the French Revolution: James Watt, Matthew Boulton, and their Sons", *Historical Journal*, 42, 1 (1999), 157–82

Kaelble, Hartmut, *Industrialization and Social Inequality in 19th-Century Europe*, çev. Bruce Little (Leamington Spa/Heidelberg, 1986)

Kamisaka, S., *Cotton Mills and Workers in Modern Japan* (Osaka, 1919) Keene, Donald, *Emperor of Japan: Meiji and his World, 1852–1912* (New York, 2005)

Kurlansky, Mark, *1968: The Year that Rocked the World* (New York, 2005)

Lamoreaux, Naomi, "Scylla or Charybdis? Some Historical Reflections on the Two Basic Problems of Corporate Governance", yayımlanmamış bildiri (2009)

La Porta, Rafael, Florencio Lopez-de-Silanes ve Andrei Shleifer, "The Economic Consequences of Legal Origins", *Journal of Economic Literature*, 46, 2 (2008), 285–332

La Porta, Rafael, Florencio Lopez-de-Silanes, Andrei Shleifer ve Robert Vishny, "Investor Protection and Corporate Governance", *Journal of Financial Economics*, 58, 1 (2000), 1–25

———, "Law and Finance", *Journal of Political Economy*, 106, 6 (1998), 1113–55

Leggewie, Claus, "1968: A Defining Year in World Politics: A Return from Cultural Nostalgia to Political Analysis", Goethe Enstitüsü internet sitesi: http://www.goethe.de/ges/pok/dos/dos/wdp/en3045262.htm

Leunig, T., "A British Industrial Success: Productivity in the Lancashire and New England Cotton Spinning Industries a Century Ago", *Economic History Review* 56, 1 (2003), 90–117

McKendrick, Neil, John Brewer ve J. H. Plumb, *The Birth of a Consumer Society: The Commercialization of Eighteenth-Century England* (Londra, 1982)

McKeown, Adam, "Global Migration, 1846–1940", *Journal of World History*, 15 (2004), 185–9

Maddison, Angus, *The World Economy: A Millennial Perspective* (Paris, 2001)

Malony, B., "Modernity, Gender and the Empire: Gender, Citizenship and Dress in Modernizing Japan", *International Institute for Asian Studies Newsletter*, 46 (2008): www.iias.nl/nl/46/IIAS_NL46_0809.pdf

Marshall, Peter, *Demanding the Impossible: A History of Anarchism* (Oakland, 2010)

Maurer, Noel ve Carlos Yu, *The Big Ditch: How America Took, Built, Ran and Ultimately Gave Away the Panama Canal* (Princeton, 2011)

Mazzini, Giuseppe, "To the Italians", *The Duties of Man and Other Essays*, çev. Thomas Jones (Charleston, 2010)

Meech-Pekarik, J., *The World of the Meiji Print: Impressions of a New Civilization* (New York, 1986)

Mitchell, B. R., *Abstract of British Historical Statistics* (Cambridge, 1962)

Mokyr, Joel, *The Economics of the Industrial Revolution* (Londra, 1985)

Morris, Ian, *Why the West Rules – For Now: The Patterns of History, and What They Reveal about the Future* (New York, 2010)

Moser, Charles K., *The Cotton Textile Industry of Far Eastern Countries* (Boston, MA, 1930)

Nashat, G., "Women in the Islamic Republic of Iran", *Iranian Studies Journal*, 13, 1–4 (1980), 165–94

O'Brien, P. K., T. Griffiths ve P. Hunt, "Political Components of the Industrial Revolution: Parliament and the English Cotton Textile Industry, 1660–1774", *Economic History Review*, 44, 3 (1991), 395–423

Okuefuna, David, *The Wonderful World of Albert Kahn: Colour Photographs from a Lost Age* (Londra, 2008)

Parthasarathi, Prasannan, "Rethinking Wages and Competitiveness in the Eighteenth Century: Britain and South India", *Past & Present*, 158 (1998), 79–109

Piketty, Thomas ve Emmanuel Saez, "Income Inequality in the United States, 1913–1998", NBER raporu no. 8467 (2001)

Poiger, Uta G., *Jazz, Rock and Rebels: Cold War Politics and American Culture in a Divided Germany* (Berkeley/Los Angeles, 2000)

Pollard, Sidney, *Peaceful Conquest: The Industrialization of Europe, 1780–1914* (Oxford, 1981)

Ramet, Sabrina Petra, "Rock Music in Czechoslovakia", Sabrina Petra Ramet (ed.), *Rocking the State: Rock Music and Politics in Eastern Europe and Russia* (Boulder/San Francisco/Oxford, 1994) 55–72

Safanov, Mikhail, "You Say You Want a Revolution", *History Today* (Aug. 2003): http://www.historytoday.com

Schorske, Carl E., *Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture* (New York, 1979)

Siefert, Marsha, "From Cold War to Wary Peace: American Culture in the USSR and Russia", Alexander Stephan (ed.), *The Americanization of Europe: Culture, Diplomacy and Anti-Americanism after 1945* (Oxford, 2006), 185–217

Singer, J. David ve Melvin Small, *Correlates of War Database*, Michigan Üniversitesi, www.umich.edu/~cowproj

Sullivan, James, *Jeans: A Cultural History of an American Icon* (New York, 2006)

Suri, Jeremi, *Power and Protest: Global Revolution and the Rise of Détente* (Cambridge, MA, 2003)

Tooze, Adam J., *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy* (Londra, 2006)

Upadhyay, S. B., *Existence, Identity and Mobilization: The Cotton Millworkers of Bombay, 1890–1919* (Yeni Delhi, 2004)

Vries, Jan De, "Between Purchasing Power and the World of Goods: Understanding the Household Economy in Early Modern Europe", J. Brewer ve R. Porter (ed.), *Consumption and the World of Goods* (Londra, 1993), 85–132

Wall, Rachel F., *Japan's Century: An Interpretation of Japan's History Since the Eighteen-Fifties* (Londra, 1964)

Westad, Odd Arne, *The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of our Times* (New York, 2005)

Wheen, Francis, *Karl Marx* (Londra, 2002)

Wilde, Oscar, *De Profundis and Other Writings*, ed. Hesketh Pearson (Londra, 1986 [1905])

Wolcott, S. ve Clark,G., "Why Nations Fail: Managerial Decisions and Performance in Indian Cotton Textiles, 1890–1938", *Journal of Economic History*, 59, 2 (1999), 397–423

Wolle, Stefan, *Der Traum von der Revolte: Die DDR 1968* (Berlin, 2008)

Bölüm 6: Çalışma

Aikman, D., *The Beijing Factor: How Christianity is Transforming China and Changing the Global Balance of Power* (Oxford/Grand Rapids, MI, 2003)

Austin, Alvyn, *China's Millions: The China Inland Mission and Late Qing Society, 1832–1905* (Grand Rapids, MI/Cambridge, 2007)

Bao, Limin, "The Intellectual Influence of Christianity in a Modern China Society", H. Yang ve Daniel H. N. Yeung (ed.), *Sino-Christian Studies in China* (Newcastle, 2006), 265–79

Barber, Benjamin R., *Jihad vs. McWorld: Terrorism's Challenge to Democracy* (Londra, 2003)

Barro, Robert J. ve Rachel M. McCleary, "Religion and Economic Growth across Countries", *American Sociological Review* (2003), 760–81

———, "Religion and Political Economy in an International Panel", Harvard Üniversitesi bildirisi (Kasım 2003)

———, "Which Countries Have State Religions?", Harvard Üniversitesi bildirisi (Şubat 2005)

Bays, D., "Chinese Protestant Christianity Today", D. L. Overmyer (ed.), *Religion in China Today* (Cambridge, 2003), 182–99

Becker, Sascha O. ve Ludger Wossmann,"Was Weber Wrong? A Human Capital Theory of Protestant Economic History", *Quarterly Journal of Economics*, 124, 2 (2009), 531–96

Brown, Callum G., *The Death of Christian Britain: Understanding Secularization, 1800–2000* (Londra, 2001)

Bruce, S., *God is Dead: Secularization in the West* (Malden, MA/Oxford, 2002)

Caldwell, Christopher, *Reflections on the Revolution in Europe: Immigration, Islam and the West* (New York, 2009)

Cantoni, David, "The Economic Effects of the Protestant Reformation: Testing the Weber Hypothesis in the German Lands", Harvard Üniversitesi bildirisi (Eylül 2009)

Chen Cunfu ve Huang Tianhai, "The Emergence of a New Type of Christians in China Today", *Review of Religious Research*, 46, 2 (2004), 183–200

Chesterton, G. K., *A Short History of England* (Charleston, SC, 2009 [1917])

———, "The Miracle of Moon Crescent", *The Collected Works of G. K. Chesterton*, c. XIII (San Francisco, 2005), 94–117

———, "The Patriotic Idea: England – A Nation", James V. Schall (ed.), *The Collected Works of G. K. Chesterton*, c. XX (San Francisco, 2001), 595–623

Chiswick, Barry, "The Economic Progress of American Jewry: From 18th Century Merchants to 21st Century Professionals", Illinois Üniversitesi bildirisi (Kasım 2009)

Cohen, Paul A., *China and Christianity: The Missionary Movement and the Growth of Chinese Antiforeignism, 1860–1870* (Cambridge, MA, 1963)

Cox, Caroline ve John Marks, *The West, Islam and Islamism: Is Ideological Islam Compatible with Liberal Democracy?*, 2. baskı (Londra, 2006)

Davie, G., *Europe: The Exceptional Case: Parameters of Faith in the Modern World* (Londra, 2002)

———, *Religion in Britain since 1945* (Malden, MA/Oxford, 1994)

Delacroix, Jacques ve Francois Nielsen, "The Beloved Myth: Protestantism and the Rise of Industrial Capitalism in Nineteenth-Century Europe", *Social Forces*, 80, 2 (2001), 509–53

Dickson, Tony ve Hugh V. McLachlan, "In Search of "The Spirit of Capitalism": Weber's Misinterpretation of Franklin", *Sociology*, 23, 1 (1989), 81–9

Dikotter, Frank, *Mao's Great Famine: The History of China's Most Devastating Catastrophe* (Londra, 2010)

Fenggang Yang, "Cultural Dynamics in China: Today and in 2020", *Asia Policy*, 4 (2007), 41–52

———, "Lost in the Market, Saved at McDonald's: Conversion to Christianity in Urban China", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 44, 4 (2005), 423–41

Ferguson, Niall, *The Ascent of Money: A Financial History of the World* (Londra, 2008)

———, "Economics, Religion and the Decline of Europe", *Economic Affairs* (2004), 37–40

Freud, Sigmund, *Civilization and its Discontents*, çev. James Strachey (New York, 1961 [1929–30])

———, *The Future of an Illusion*, çev. W. D. Robson-Scott (New York, 1928)

Gibbon, Edward, *History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. David Womersley (Londra, 1996)

Giddens, Anthony, *Capitalism and Modern Social Theory: An Analysis of the Writings of Marx, Durkheim, and Max Weber* (Cambridge, 1971)

Goldsworthy, Adrian, *How Rome Fell: Death of a Superpower* (New Haven, 2009)

Green, Robert W., *Protestantism and Capitalism: The Weber Thesis and its Critics* (Boston, 1959)

Grier, Robin, "The Effect of Religion on Economic Development: A Cross National Study of 63 Former Colonies", *Kyklos*, 50, 1 (1997), 47–62

Guiso, Luigi, Paola Sapienza ve Luigi Zingales, "People's Opium? Religion and Economic Attitudes", *Journal of Monetary Economics*, 50 (2003), 225–82

Heather, Peter, *The Fall of the Roman Empire: A New History* (Londra, 2006)

Hunter, Alan ve Kim-Kwong Chan, *Protestantism in Contemporary China* (Cambridge, 1993)

Iannaccone, Laurence R., "Introduction to the Economics of Religion", *Journal of Economic Literature*, 36, 3 (1998), 1465–96

Jianbo Huang ve Fenggang Yang, "The Cross Faces the Loudspeakers: A Village Church Perseveres under State Power", Fenggang Yang ve Joseph B. Tamney (ed.), *State, Market and Religions in Chinese Societies* (Leiden/Boston, 2005), 41–62

Jiwei Ci, *Dialectic of the Chinese Revolution* (Stanford, 1994)

Kitch, M. J., *Capitalism and the Reformation* (Londra, 1967)

Koch, R. ve C. Smith, *Suicide of the West* (Londra/New York, 2006)

Kuang-sheng Liao, *Antiforeignism and Modernization in China, 1860–1980: Linkage between Domestic Politics and Foreign Policy* (Hong Kong, 1984)

Lehmann, Hartmut ve Guenther Roth, *Weber's Protestant Ethic* (Cambridge, 1993)

McLeod, Hugh ve Werner Ustorf (ed.), *The Decline of Christendom in Western Europe, 1750–2000* (Cambridge, 2003)

Marshall, Gordon, *In Search of the Spirit of Capitalism* (New York, 1982)

Micklethwait, John ve Adrian Wooldridge, *God is Back* (Londra, 2009)

Morrison, Eliza A., Mrs Robert, *Memoirs of the Life and Labours of Robert Morrison*, c. I (Londra, 1839)

Ng, Peter Tze Ming, "Timothy Richard: Christian Attitudes towards Other Religions and Cultures", *Studies in World Christianity*, 14, 1 (2008), 73–92

Peng Liu, "Unreconciled Differences: The Staying Power of Religion", Jason Kindopp ve Carol Lee Hamrin (ed.), *God and Caesar in China: Policy Implications of Church–State Tensions* (Washington, DC, 2004), 149–64

Pew Forum on Religion and Public Life, *Muslim Networks and Movements in Western Europe* (Washington, DC, 2010)

Potter, P. B., "Belief in Control: Regulation of Religion in China", D. L. Overmyer (ed.), *Religion in China Today* (Cambridge, 2003), 11–32

Putnam, Robert D. ve David E. Campbell, *American Grace: How Religion Divides and Unites Us* (New York/Londra, 2010)

Roth, Guenther ve Wolfgang Schluchter, *Max Weber's Vision of History* (Berkeley, 1979)

Scaff, Lawrence A., "Remnants of Romanticism: Max Weber in Oklahoma and Indian Territory", *Journal of Classical Sociology*, 5, 53 (2005), 53–72

Shaw, George Bernard, *Back to Methuselah: A Metabiological Pentateuch* (Charleston, 2009 [1921])

Sheehan, Rebecca, "Liberation and Redemption in 1970s Rock Music", Niall Ferguson, Charles S. Maier, Erez Manela ve Daniel Sargent (ed.), *The Shock of the Global: The 1970s in Perspective* (Cambridge, MA/Londra), 294–305

Simcox, Robin, Hannah Stuart ve Houriya Ahmed, *Islamist Terrorism: The British Connections* (Londra, 2010)

Smith, Adam, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Londra, 1904, [1776])

Sprenkel, Otto B. van der, "Max Weber on China", *History and Theory*, 3, 3 (1964), 348–70

Steer, R., *J. Hudson Taylor: A Man in Christ*, 5th edn (Londra, 2009)

Stott, Grace, *Twenty-six Years of Missionary Work in China* (Londra, 1904)

Szasz, Thomas Stephen, *Anti-Freud: Karl Kraus's Criticism of Psychoanalysis and Psychiatry* (Syracuse, 1990)

Tawney, R. H., *Religion and the Rise of Capitalism: A Historical Study* (New York, 1926)

Taylor, James Hudson, *Hudson Taylor: The Autobiography of a Man Who Brought the Gospel to China* (Minneapolis, 1987)

Thompson, Phyllis, *China: The Reluctant Exodus* (Sevenoaks, 1979)

Tolstoy, Leo Nikolayevich, *The Kingdom of God is within You* (Charleston, SC, 2008 [1894])

Trevor-Roper, Hugh, "Religion, the Reformation and Social Change", Hugh Trevor-Roper, *Religion, the Reformation and Social Change* (Londra, 1967), 1–46

Viner, Jacob, *Religious Thought and Economic Society* (Durham, 1978)

Ward-Perkins, Bryan, *The Fall of Rome and the End of Civilization* (Oxford, 2005)

Weber, Marianne, *Max Weber: A Biography* (New Brunswick, 1988)

Weber, Max, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, çev. P. Baehr ve G. C. Wells (Londra 2002 [1905])

Woodberry, Robert D., "The Shadow of Empire: Christian Missions, Colonial Policy, and Democracy in Postcolonial Societies", yayımlanmamış doktora tezi, Kuzey Carolina Üniversitesi (2004)

Dünya Değerler Anketi Kuruluşu (www.worldvaluessurvey.org), *World Values Survey 1981–2008 Official Aggregate v.*20090901 (2009), Aggregate File Producer: ASEP/JDS, Madrid Yihua Xi, "Patriotic Protestants: The Making of an Official Church", Jason Kindopp ve Carol Lee Hamrin (ed.), *God and Caesar in China: Policy Implications of Church–State Tensions* (Washington, DC, 2004), 107–21

Young, Cristobal, "Religion and Economic Growth in Western Europe: 1500–2000", bildiri (Princeton, 2009)

Zakaria, Fareed, *The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad* (New York, 2003)

Zhao Dunhua, "Recent Progress of Christian Studies Made by Chinese Academics in the Last Twenty Years", H. Yang ve Daniel H. N. Yeung (ed.), *Sino-Christian Studies in China* (Newcastle, 2006), 246–51

Zhuo Xinping, "The Significance of Christianity for the Modernization of Chinese Society", H. Yang ve Daniel H. N. Yeung (ed.), *Sino-Christian Studies in China* (Newcastle, 2006), 252–64

Zuo Jiping, "Political Religion: The Case of the Cultural Revolution in China", *Sociological Analysis*, 52, 1 (1991), 99–110

Sonuç: Rakipler

Berman, Paul, *Terror and Liberalism* (New York, 2004)

Bolingbroke, Viscount Henry St John, "The Idea of a Patriot King", *The Works of Lord Bolingbroke, with a Life*, c. II (Philadelphia, 1841), 372–429

Buchanan, Mark, *Ubiquity: The Science of History ... Or Why the World is Simpler Than We Think* (Londra, 2005)

Cecchetti, Stephen G., M. S. Mohanty ve Fabrizio Zampolli, "The Future of Public Debt: Prospects and Implications", BIS raporu no. 300 (Mart 2010)

Churchill, Winston S., "Civilization", Randolph S. Churchill (ed.), *Blood, Sweat and Tears*, (Whitefish, MT, 2007 [1940]), 45–9

Collier, Paul, *The Plundered Planet: Why We Must – and How We Can – Manage Nature for Global Prosperity* (Oxford, 2010)

Diamond, Jared, *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed* (New York, 2005)

Economy, Elizabeth, "The Game Changer: Coping with China's Foreign Policy Revolution", *Foreign Affairs* (Kasım/Aralık 2010), 142–52

Eichengreen, Barry, *Exorbitant Privilege: The Decline of the Dollar and the Future of the International Monetary System* (Oxford, 2011)

Ferguson, Niall, *The Cash Nexus: Money and Power in the Modern World* (Londra, 2001)

Ferguson, Niall ve Moritz Schularick, "The End of Chimerica", *International Finance* (yakında çıkacak)

Goldstone, Jack A., "Cultural Orthodoxy, Risk and Innovation: The Divergence of East and West in the Early Modern World", *Sociological Theory*, 5, 2 (1987), 119–35

———, *Revolution and Rebellion in the Early Modern World* (Berkeley/Los Angeles/Oxford, 1991)

Guan Hanhui ve Li Daokui, "The GDP and Economic Structure of the Ming Dynasty" (yakında çıkacak)

Hayes, Brian, "Statistics of Deadly Quarrels", *American Scientist* (Ocak–Şubat 2002)

Hexter, J. H., "Seyssel, Machiavelli, and Polybius VI: The Mystery of the Missing Translation", *Studies in the Renaissance*, 3 (1956), 75–96

Holland, John H., *Emergence: From Chaos to Order* (New York, 1998)

———, *Hidden Order: How Adaptation Builds Complexity* (New York, 1995)

Huntington, Samuel, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (New York/Londra/Toronto/Sydney, 1996)

———, "The Clash of Civilizations", *Foreign Affairs* (Yaz 1993), 22–49 Jacques, Martin, *When China Rules the World: The Rise of the Middle Kingdom and the End of the Western World* (Londra, 2009)

Kauffman, Stuart, *At Home in the Universe: The Search for the Laws of Self-Organization and Complexity* (New York, 1995)

Kennedy, Paul, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000* (New York, 1989)

Kotkin, Stephen, *Armageddon Averted: The Soviet Collapse, 1970–2000* (Oxford, 2001)

Krakauer, David, John Gaddis ve Kenneth Pomeranz (ed.), *History, Big History and Metahistory* (yakında çıkacak)

Luard, Evan, *War in International Society: A Study in International Sociology* (New Haven/Londra, 1987)

Maddison, Angus, *The World Economy: A Millennial Perspective* (Paris, 2001)

Mares, Arnaud, "Sovereign Subjects: Ask Not *Whether* Governments Will Default, But *How*", Morgan Stanley Research (Ağustos 2010)

Marshall, Monty G. ve Ted Robert Gurr, *Peace and Conflict 2005: A Global Survey of Armed Conflicts, Self-Determination Movements, and Democracy* (College Park, MD, 2005)

Mitchell, Melanie, *Complexity: A Guided Tour* (New York, 2009)

Pinker, Steven, *The Better Angels of our Nature: The Decline of Violence and its Psychological Roots* (yakında çıkacak)

Quigley, Carroll, *Tragedy and Hope: A History of the World in our Time* (New York/Londra, 1966)

Raine, Sarah, *China's African Challenges* (Abingdon, 2009)

Richardson, Lewis F., *Statistics of Deadly Quarrels* (Pacific Grove, CA, 1960)

Sargent, Thomas J., "The Ends of Four Big Inflations", Thomas J. Sargent, *Rational Expectations and Inflation* (New York, 1993), 43–116

Sen, Amartya, *Identity and Violence: The Illusion of Destiny* (New York, 2006)

Sorokin, Pitrim, *Social and Cultural Dynamics: A Study of Change in Major Systems of Art, Truth, Ethics, Law and Social Relationships* (Boston, 1970 [1957])

Taleb, Nassim Nicholas, "The Fourth Quadrant: A Map of the Limits of Statistics", *Edge* (15 Eylül 2008)

Tusicisny, Andrej, "Civilizational Conflicts: More Frequent, Longer, and Bloodier?", *Journal of Peace Research*, 41, 4, (2004), 485–98

Waldrop, M. Mitchell, *Complexity: The Emerging Science at the Edge of Chaos* (New York, 1992)

Zakaria, Fareed, *The Post-American World* (New York, 2008)

DİZİN

Abbasi Halifeliği 76, 77
ABD anayasası 139, 150
ABD 10, 11, 14, 16, 21, 31, 40, 41, 42, 120, 139, 141, 145, 146, 147, 149, 150, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 165, 175, 176, 177, 181, 197, 202, 211, 221, 223, 229, 234, 235, 236, 237, 239, 246, 247, 248, 249, 251, 252, 253, 254, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 266, 274, 277, 278, 281, 282, 283, 286, 288, 289, 290, 291, 292, 298, 299, 306, 308, 309, 313, 314, 316, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 336, 337 ayrıca bkz. Kuzey Amerika
Afganistan 14, 43, 50, 76, 337
Afrika 11, 24, 30, 31, 35, 36, 39, 40, 42, 50, 54, 55, 58, 59, 60, 64, 76, 87, 119, 120, 149, 152, 155, 156, 157, 159, 161, 164, 165, 167, 168, 169, 170, 183, 184, 185, 186, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 207, 208, 209, 210, 213, 255, 282, 296, 307, 318, 320, 323, 328, 329, 331, 332, 357, 359
Afrikalı sömürge askerleri 208, 209
afyon 70, 72, 187, 296
Agricola 89
Ahmed Midhat Efendi 111
Ahmed Resmî Efendi 9, 109, 346
Alman İmparatorluğu 195
Alman milliyetçiliği 208, 230, 231
Alman ordusu 204
Almanya 31, 34, 40, 62, 63, 78, 85, 86, 165, 195, 200, 201, 202, 208, 210, 211, 214, 221, 223, 228, 231, 232, 233, 235, 241, 245, 248, 249, 250, 251, 259, 260, 266, 274, 277, 292, 313, 318, 323, 331, 332, 337, 340
altın 49, 54, 120, 121, 124, 127, 135, 152, 196, 239, 248, 314, 326
Amaru, Tupac 123, 137, 216
Amerikan Bağımsızlık Savaşı 138, 141, 150, 170, 171, 175
Amerikan İç Savaşı 158
And Devrimi (1780-83) 137
Angola 157, 158, 256, 331
Angostura 143, 145, 147
Ankara Üniversitesi 1, 114
antibiyotikler169
Arafat, Yaser 262
Aristo 76, 86
Arjantin 144, 146
Arkwright, Richard 94, 218, 222

Armstrong, Louis 43
Arşimet 86
Arthur, W. Brian 316
askerî üniformalar 238
astroloji 92
astronomi 53, 88, 91, 92, 320
aşılama 37
Atahualpa (İnka önderi) 122, 123, 124
Atatürk, Mustafa Kemal 112, 246, 268
Augustinus, Aziz: *Tanrı Kenti* 84
Austerlitz Muharebesi 177
Avrupa 11, 13, 14, 26, 27, 30, 31, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 46, 50, 51, 52, 58, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 72, 73, 79, 81, 84, 87, 89, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 119, 120, 122, 123, 124, 127, 128, 132, 136, 137, 149, 154, 161, 163, 168, 176, 179, 180, 182, 183, 187, 188, 189, 191, 192, 193, 195, 196, 200, 201, 203, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 213, 214, 215, 220, 222, 223, 227, 228, 229, 231, 233, 234, 239, 240, 241, 243, 244, 245, 246, 250, 252, 253, 255, 258, 259, 260, 262, 265, 266, 269, 270, 275, 277, 279, 280, 281, 282, 283, 285, 286, 287, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 299, 300, 303, 304, 305, 307, 319, 320, 321, 323, 329, 336
Avusturya 31, 39, 78, 80, 98, 102, 105, 107, 109, 112, 165, 175, 179, 202, 205, 230, 232, 233, 239, 266, 276 ayrıca bkz. Habsburg İmparatorluğu
Aydınlanma 13, 84, 100, 101, 102, 103, 104, 109, 114
Aztekler 122

Babürlü imparatorluğu 33
Bach, Johann Sebastian 103
Bacon, Roger 76, 84
Bağımsızlık Bildirgesi 151
baharat ticareti 58, 59, 60, 61
Bakunin, Mihail 182
balistik 106, 107, 253
Barbados Bildirisi 133
barut198
Batı 3, 4, 8, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 50, 52, 53, 54, 59, 66, 67, 71, 72, 73, 75, 76, 78, 81, 84, 85, 94, 106, 107, 108, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 124, 127, 132, 138, 139, 141, 151, 152, 161, 164, 165, 167, 168, 170, 172, 174, 179, 183, 185, 186, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 197, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 210, 214, 215, 216, 217, 225, 229, 230, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 249, 250, 252, 253, 255, 256, 257, 259, 260, 262, 263, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 273, 274, 275, 278, 280, 281, 282, 283, 285, 286, 289, 290, 293, 296, 299, 302, 303, 304, 305, 307, 308, 313, 317, 318, 319, 320, 321, 323, 327, 329, 330, 332, 334, 335, 337, 338, 339, 340
Batı üstünlüğü 16, 34, 35
Beethoven, Ludwig van 179
Behring, Emil von 195
Belçika 31, 182, 223, 231, 279
Bentham, Jeremy 217
Bereketli Hilâl 42
Berenhorst, Georg Heinrich von 105
Bergson, Henri 216
Berlin Duvarı 267
Bernanke, Ben 323
Bernoulli, Daniel 90
Berry, Chuck 43

beslenme 29, 69, 70
Best, Werner 213
bilimsel yöntem 305
bilim/teknoloji 46, 47, 66, 81, 120, 177, 222, 223, 278
Bingham, Hiram 124
Birinci Dünya Savaşı 18, 41, 43, 54, 113, 114, 164, 168, 186, 201, 202, 203, 208, 229, 236, 244, 250, 295, 317
Birleşik Eyaletler 63, 127
Birleşik Krallık 16, 31, 181, 207, 223, 226, 274, 284, 292, 305, 306, 318, 324, 334 ayrıca bkz. Britanya, İngiltere
Birmingham Ay Derneği 219
Bismarck, Otto Eduard Leopold von 232
Bizans İmparatorluğu 29, 77, 307
Black, Joseph 90
Blake, William 224
Boehn, General Hans von 204
Bokser Ayaklanması 298
Bolingbroke (Vikont), Henry St John 312, 371
Bolívar, Simón 10, 354
Bolivya 144
Bonapart, Jérôme 106, 177, 178, 180, 181
Bonapart, Napolyon 106, 141, 143, 164, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 188, 204, 220, 230, 233
Bonneval (Kont), Claude Alexandre de 109
Boss, Hugo 250
Boswell, James 27, 219
Boulton, Matthew 363
Boves, José Tomás 142
Boyacá Muharebesi 143
Boyce, Sir Rubert William 189
Boyle, Robert 89
Bozeman, Adda 29
Böttcher, Viktor 209
Brabenec, Vratislav 264
Brahe, Tycho 89, 92
Brahms, Johannes 20
Braudel, Fernand 22, 29
Brazzaville Konferansı 214
Brezilya 42, 147, 149, 151, 152, 153, 157, 158, 159, 160, 235, 238, 256, 330, 331, 334
Britanya 14, 27, 37, 39, 93, 126, 127, 129, 137, 139, 143, 147, 161, 164, 175, 181, 182, 183, 188, 193, 202, 211, 212, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 228, 235, 236, 237, 244, 251, 255, 256, 257, 270, 283, 284, 285, 298, 304, 305, 306, 307, 313, 318, 319, 322, 324, 332, 333, 337 ayrıca bkz. Birleşik Krallık, İngiltere, İskoçya
Britanya İmparatorluğu 161, 164, 183, 188, 211, 218, 251, 313, 318
Bruckner, Anton 21
Bruegel, Pieter 9, 51
Brunelleschi, Filippo 84
buhar makinesi 94, 219, 222, 242
Burke, Edmund 170, 172, 339
Burnett, Leo 257
Burns, Robert 21
Busbecq, Ogier Ghiselin de 35, 78, 348
Bush, George W. 14, 15
Butterfield, Herbert 19
Büyük Britanya bkz. Britanya
Büyük Bunalım 15, 16, 216, 241, 246, 248, 250, 254, 255, 275, 320, 323
Büyük Çin Seddi 34, 66, 67
Büyük Friedrich: *Anti Machiavel* 9, 94, 96, 97, 99, 101, 102, 104, 107, 112, 113, 175, 177
Büyük İleri Atılım 298, 335
Büyük Veba Salgını 30, 50
Byron, Lord George 97, 143

cadılar/cadılık 87
Cajamarca Muharebesi 122
Callot, Jacques 37

Cápac, Manco 123
Carabobo Muharebesi 145
Caritat, Nicolas de: *Zenci Köleliği Üzerine Düşünceler* 101
Carlyle, Thomas 224
Carolina'nın Temel Yasaları 132, 136
Cartagena Manifestosu 145, 146
Cartwright, Edmund 219
Castellani, Aldo 190
Cava 54, 190
Cavour (Kont), Camillo Benso de 232
Caxton, William 84
cebir 76
Celsus: *De re medica* 86
Cezayir 77, 210, 211, 214, 238
Chancellor, Richard 61
Chanoine, Julien 186
Charles I, İngiltere Kralı 127, 129, 173
Charmes, Gabriel 185
Chávez, Hugo 150
Chesterton, G. K.: *İngiltere'nin Kısa Tarihi* 284, 367
Churchill, Winston 121, 318, 339
cinayet oranları 50
Citroën 209, 210
Clark, Gregory: *Sadakaya Veda** 218
Clark, Kenneth 27, 217
Clausewitz, Carl von: *Savaş Üzerine* 177
Clemenceau, Georges 203
Coca-Cola 167, 258, 274, 361
Cohn-Bendit, Daniel 261
Cole, Thomas: *İmparatorluğun Gelişim Seyri* (tablolar) 311, 338
Collingwood, R. G. 18
Comunero Ayaklanması 137
Conder, Josiah 240
Condorcet, marquis Nicolas de 101
Conrad, Joseph: *Karanlığın Yüreği* 186
Copley Madalyası 106
Cortés, Hernán 122
Crompton, Samuel 219
Cromwell, Oliver 43, 129
Çalışma Ahlakı 8, 273
çalışma saatleri 281
Çanakkale Boğazı 107
Çan Kay-şek 298
Çek Devrimi (1967-68) 231, 245, 263
Çimerika 15, 330
Çin 8, 9, 10, 11, 13, 15, 16, 23, 24, 29, 30, 34, 35, 36, 37, 39, 41, 42, 45, 46, 47, 48, 49, 52, 53, 54, 55, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 81, 84, 100, 167, 220, 222, 229, 234, 242, 243, 268, 273, 274, 275, 280, 281, 282, 293, 294, 295, 296, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 308, 314, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 326, 327, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339
Çin Devrimi (1949) 320
Çinhindi 164, 187, 210, 215, 261
Çin İmparatorluğu 45, 64
Çin Sosyal Bilimler Akademisi 273, 302

da Camões, Luis 60
Daily Mail 19
Danimarka 168, 281
Danton, Georges-Jacques 176
Darby, Abraham 219
Das Beste 267
David, Jacques-Louis 179
Davis, Jacob 257
de Albuquerque, Alfonso, Portekiz Hindistan'ı valisi 60
de Aliaga, Jerónimo 9, 123, 124, 126, 135
De anima 86
Debieuvre, Fransız yarbay 205
Debord, Guy 262
Debray, Régis 260
de Córdoba, Fray Pedro 136
de Freycinet, Charles 190

Delacroix, Eugène: *Halka Yol Gösteren Özgürlük* (tablo) 182
Delafosse, Maurice 186
Delavignette, Robert 192
demiryolları 190, 191, 236, 277
demografi bkz. keşif seyahatleri
de Montfort, Simon 64
De natura rerum 86
Deng Xiaoping 72
deniz keşifleri 59
Deppe, Ludwig 202
Descartes, René 88, 89
de Tocqueville, Alexis Amerika'da Demokrasi 174
de Torres, Sebastián 135
De Tott (Baron), François 109
devrim 13, 90, 137, 141, 149, 150, 151, 174, 175, 181, 182, 183, 202, 219, 227, 231, 233, 241, 245, 260, 261, 320, 335
Diagne, Blaise 10, 187, 203, 206
Diamond, Jared: *Çöküş, Medeniyetler Nasıl Ayakta Kalır ya da Yıkılır* 37, 314
Dias, Bartolomeu 59
Dickens, Charles 221
Dicle Nehri 42
Diderot, Denis 102
Diebitsch, Karl 250
di Lampedusa, Giuseppe Tomasi: *Leopar* 233
din savaşları 34
dinsel hoşgörü 99, 136
dinsel risaleler 85
Djilas, Milovan 255
Doğa felsefesi 81
Doğu Asya 14, 46, 52, 66, 73, 237, 256, 321
Doğu Hint Kumpanyası 63, 70, 106, 181, 220, 294
Dominik Cumhuriyeti 124, 150, 256
donanma 63, 239, 330, 332
Donizetti, Giuseppe 110, 347
Donne, Anne 19
Donne, John 19
Dostoyevski, Fyodor: *Suç ve Ceza* 245
Dubček, Alexander 263
Duckworth, Sir John 107
Dutschke, Rudi 261
Dünya Değerler Anketi 282, 283, 370

edebiyat 25, 28, 227, 294
Edison, Thomas 277
Edward, Galler prensi (VIII Edward) 238
eğitim 14, 16, 68, 91, 100, 130, 197, 219, 228, 254, 269, 279, 280, 281, 306, 332, 333
Ehrhardt, Hermann 208
Ehrlich, Paul 195
Eichacker, Reinhold 205
Eijkman, Christiaan 190
Einstein, Albert 252
Eisenstadt, Shmuel 29
ekonomik büyüme 303
ekonomik sorunlar 139
Ekvador 121, 144, 149, 150
Elisabeth Christine 97
El-Kaide 305
Ellington, Duke 247
Elliott, J. H. 126
emperyalizm 35, 164, 165
Encümen-i Daniş 111
Endonezya 255, 256, 330, 337
Engels, Friedrich 225, 363
Epp, Franz Xavier Ritter von 208
Erasmus, Desiderius 20
Erdely, Eugene 209
eşitsizlik 141, 227, 334
Eugene, Savoie prensi 81
Euler, Leonard 107
Everett, Edward 158

Faidherbe, Louis 10, 184
Faşoda olayı 193

Felemenk 34 ayrıca bkz. Birleşik Eyaletler
Feng Youlan: *Çin Felsefesi Tarihi* 52
Feraios, Rigas 231
Fermat, Pierre de 89
Ferrier, Thomas 143
Ferry, Jules 164, 191, 359
Fırat Nehri 42
Filipinler 61, 165
Filistin Kurtuluş Örgütü 262
Filmer, Sir Robert: *Patriarcha* 130, 353
Fischer, Eugen: *İnsan Soyaçekimi ve Irk Hijyeni* 200, 208
Fransa 25, 30, 31, 40, 49, 50, 61, 62, 63, 64, 66, 94, 100, 105, 108, 130, 141, 161, 169, 170, 171, 173, 174, 175, 177, 179, 180, 181, 182, 183, 185, 186, 190, 191, 192, 193, 194, 202, 203, 204, 205, 210, 211, 221, 222, 228, 230, 241, 245, 254, 255, 274, 276, 279, 281, 305, 318, 324, 332, 339
Fransız Batı Afrikası 183, 188, 189, 191, 192, 194, 203, 210
Fransız Devrimi 88, 141, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 192, 203, 222, 252
Fransız İmparatorluğu 11, 164, 183, 184, 187, 194, 203, 209, 211, 214
Fransız kolonileri (Louisiana Alımı) 181
Frauenfeld, Alfred 212
frengi 101
Freud, Sigmund 41, 286
Frisch, Otto 252

Galileo, Galilei 88, 89, 106
Galler 64, 183, 227, 238, 284 ayrıca bkz. Britanya
Galton, Francis: *Adı Saklı Diyar* 196
Gama, Vasco da 9, 10, 58, 59, 61, 62, 64
Gandi, Mahatma 163, 165, 235
Garibaldi, Giuseppe 246
Gazali, Ebu Hamid el- 91
Gelibolu 113, 202
gençler 258, 259, 261, 311
genel sağlık 168, 191, 194, 196, 224, 329
Gezegenlerin Farklı Şekilleri Üzerine Araştırma 90
Gibbon, Edward: *Roma İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi* 101, 274
Gide, André 194
Gilbert, William 89
Ginsberg, Allen 263
giyim 41, 81, 113, 114, 233, 234, 237, 239, 241, 242, 246, 254, 257, 258, 259, 267, 268, 270
Gizlisonda Mektupları 285
Golf 234
Goltz, Colmar Freiherr von der 113
Gorbaçov, Mihail 266, 319
Göring, Heinrich 196
Göring, Hermann 196
Graham, Billy 289
Greenwich Kraliyet Gözlemevi 24
Greer, Germaine 262
Gregorius, VII, Papa 84
Grijns, Gerrit 190
Grimm, Hans: *Sıkışmış Halk* 209
Grosseteste, Robert 84
Guettard, Jean-Etienne 90
Guizot, François 23
Gutenberg, Johann 84
gümrük vergileri 139, 247
gümüş 63, 72, 124, 126, 135, 222, 229
Güney Amerika 30, 31, 35, 39, 40, 120, 122, 125, 126, 128, 137, 139, 141, 142, 143, 144, 145, 147, 149, 151, 154, 158, 159, 160, 280, 308, 329
Güney Kore 255, 256, 293, 321, 322, 333

Habsburg İmparatorluğu 34, 35
Haiti 50, 124, 142, 150, 181
Hamakari Muharebesi 198
Hammond, Mac 291
Hardy, Georges 186
Harezmî, Muhammed ibn Musa el- 76
Hargreaves, James 218, 235
Harrison, John 94
Harun Reşid 76
Harvey, William 89
Havel, Vaclav 264
Hawaii 165
Hayek, Friedrich von: *Kölelik Yolu* 253, 316
Heck, Walter 250
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 179
Helvetius, Adrien 100
Hempel, Carl 17
Hendel, Ann Katrin 265
Henrique 64
Henry Poole & Co. (Savile Row terzihanesi) 238
Henry V 48, 49, 64, 65
Henry VIII 43, 64, 86, 95, 126
Hıristiyanlık 28, 81, 99, 101, 136, 172, 273, 275, 287, 295, 300, 301, 302, 304
himaye 102
Himmler, Heinrich 209
Hindistan 11, 31, 34, 42, 46, 59, 60, 61, 77, 81, 164, 215, 222, 242, 280, 318, 321, 335, 336, 337
Hint Okyanusu 55, 58, 62, 77, 164, 237
Hint Sağlık İdaresi 190
Hirohito 10, 238, 243
Hispaniola 124
Hitler, Adolf 208 ayrıca bkz. Naziler
Hoffmann, Erich 195
Hogg, James 23
Holbach, Paul-Henri Thiry d' 102
Hong Kong 72, 128, 189, 255, 256, 282, 321, 322, 333, 344, 368
Hong Xiuquan 295
Hooke, Thomas 87
Hossbach Memorandumu 250
Ho Şi Minh 187
How, Millicent 9, 125, 126, 129, 133, 134
Huguenot'lar 63
Hu Jintao 303
hukuk sistemleri 273
Hume, David 100, 101
Humeyni, Ayetullah 270
Huntington, Samuel 40, 323, 327
Huolongjing 53
Hus, Jan 85
Hutton, James 90
Hükümdar 96, 98
Hüseyin, Saddam 14

Irk 197, 204, 208
ırksal karışım 154
ırk teorisi bkz. öjenik
ırk yasaları 196
Iwakura Tomomi 239

İbn el-Heysem, Ebu Ali el-Hasan ibn el-Hasan 76
İbrahim, Muktar Said 304
İbrahim Müteferrika: *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l- Ümem* 36, 108
İkinci Dünya Savaşı 31, 214, 250, 253, 258, 286
İmparatorluklar 14, 34, 133, 209, 244, 251
İngiliz Doğu Hint Kumpanyası 70
İngiliz İç Savaşı 127, 129, 137, 171
İngiltere 11, 25, 30, 31, 35, 42, 48, 49, 50, 52, 53, 62, 63, 64, 69, 70, 86, 97, 106, 108, 120, 121, 126, 127, 128, 129, 132, 133, 152, 154, 171, 176, 218, 221, 231, 234, 238, 240, 242, 243, 276, 284, 285, 291 ayrıca bkz. Birleşik Krallık, Britanya

İnka İmparatorluğu 121, 122
insan hakları 215, 269, 302, 331
İnsan Hakları Bildirgesi 182, 187
İnue Kaoru 215, 244
İran 46, 76, 77, 108, 115, 116, 117, 256, 270, 307, 338
İrlanda 24, 93, 128, 159, 170, 221, 245, 281, 284, 292, 323, 326
İskoçya 13, 30, 53, 86, 128, 129, 159, 217, 218, 227, 231, 235, 276, 280, 285, 291
İslam 1, 29, 34, 35, 39, 41, 75, 76, 77, 79, 81, 84, 91, 92, 113, 116, 269, 270, 280, 304, 305, 306, 339
İspanya İç Savaşı 249
İspanyol imparatorluğu 120
İsrail 41, 115, 116, 117, 261, 309, 318 ayrıca bkz. Yahudiler
İsviçre 63, 66, 114, 179, 207, 223, 228
işsizlik 246, 249, 281
İtalya 30, 31, 40, 42, 50, 53, 63, 65, 179, 180, 229, 230, 231, 233, 241, 246, 251, 255, 276, 281, 282, 307, 333

Jamaika 50, 142, 145, 169, 183
Jansen, Zacharias 89
Japonya 16, 41, 46, 70, 215, 236, 237, 240, 241, 243, 244, 250, 251, 252, 255, 256, 274, 282, 318, 321, 322, 323, 326, 331, 333, 334, 336
Jefferson, Thomas 155
Jiang Zemin 303
Jiao Yu ve Liu Ji 53
Jirous, Ivan 264
Johannes Paulus II, Papa 267
Johnson, Blind Willie 43
Johnson, Samuel 28, 36

kadınlar 51, 184, 216, 238, 240, 249, 270, 300
Kadızade Mehmed 95
Kahn, Albert 24, 215, 216, 365
Kamen, Dean 167
Kanada 141, 147, 149, 164, 235, 274, 292 ayrıca bkz. Kuzey Amerika
Kant, Immanuel: *Saf Aklın Eleştirisi* 99
Kanuni Sultan Süleyman 34, 77, 81, 94, 95
kapitalizm 31, 38, 165, 226, 247, 270, 278, 292, 293, 300
Karaca, Nihal Bengisu 25, 269
Kara Kıta 168
Kara Mustafa Paşa 77, 79, 109
Karayipler 120, 153
karmaşık sistemler 319, 337
karşılaştırmalı üstünlük 221
Katoliklik 136
Kaufman, Henry 14
Kemaleddin el-Farisi 76
Kennedy, Paul: *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri* 314
keşif seyahatleri 108
Keynes, John Maynard 33, 248
kıtlık 68, 295, 317, 320
King, Jonathan 289
Kipling, Rudyard 207, 358
Kirsch, Wilhelm 112
Kissinger, Henry 41, 336
Kitabı Mukaddes 10, 33, 86, 123, 279, 286, 291, 293, 294, 295, 296, 339
Koch, Erich 212
Koch, Robert 189, 195
kolera 168, 189, 194, 226, 233
Kolombiya 10, 50, 119, 128, 137, 143, 144, 149, 155
Kolomb, Kristof 54
komünizm 201 ayrıca bkz. Rusya/Sovyetler Birliği
Konfederasyon Sözleşmesi 139
Kongo 157, 194, 196, 210, 256
Kore 46, 167, 252, 253, 255, 256, 259, 293, 321, 322, 330, 333

kot, tüketim düşkünlüğün bir simgesi 256, 257, 258, 259, 260, 262, 264, 265, 267, 270
köleliğin kaldırılışı 151, 183
kölelik 23, 40, 79, 149, 151, 152, 153, 154, 158, 226
Kölelik Yolu 253
Köpekbalığı Adası toplama kampı, Alman Güneybatı Afrika'sı 8, 195, 199
Kraliyet Bilimler Akademisi 93
Kraus, Karl 288, 369
Kruşçev, Nikita 259
Kudüs 7, 8, 77, 112, 115, 116, 293, 299
Kuhlman, August 199
Kuran 84, 86, 87, 91, 268, 339 ayrıca bkz. İslam
Kuzey Amerika 39, 40, 41, 120, 121, 122, 125, 126, 128, 132, 133, 135, 136, 137, 139, 141, 143, 144, 146, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 159, 160, 161, 181, 223, 306, 318, 323, 329
Kültür Devrimi 298, 299, 335
küreselleşme 246

Labouret, Henri 186
Lafayette (Marki), Gilbert de 171
Laigret, Jean 190
Landes, David 36
Langton, Christopher 315
Laplace, Pierre-Simon 179
Larkin, Philip 286
Latin Amerika 39, 120, 132, 135, 137, 141, 143, 144, 146, 149, 150, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 160, 168, 255, 260, 282
Laud, William 129
Lavoisier, Antoine 90
Leeuwenhoek, Antoni van 89
Le Gazetier Cuirassé 101
Leibniz, Gottfried Wilhelm 70, 88, 89, 93, 101, 103
Leipzig Muharebesi (1813) 180
Le Ménestrel 110
Lenin, Vladimir İliç 165, 245
Leopold II, Kutsal Roma,Germen imparatoru 175
Leopold I, Kutsal Roma,Germen imparatoru 78, 79
Lettow-Vorbeck, Paul Emil von 208
Leuthen Muharebesi 105
Leutwein, Theodor 196
Lewis, C. S. 285
Lincoln, Abraham 21, 339
Lindell, John 25, 290
Linnaeus, Carolus 90
Lippershey, Hans 89
Locke, John: *Yönetim Üzerine İki İnceleme* 81, 100, 119, 131, 134, 135, 136, 156, 339, 352
Londra 10, 24, 25, 26, 28, 31, 40, 48, 49, 61, 64, 65, 67, 85, 92, 112, 116, 125, 138, 139, 141, 168, 183, 193, 196, 212, 221, 222, 223, 224, 228, 229, 230, 237, 238, 270, 275, 285, 294, 304, 306, 320, 331, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372
Louis XVI 171, 173, 175
Lucretius: *De natura rerum* 86
Luther, Martin 43, 85, 279

Macaristan 34, 77, 78, 81, 202, 231, 233, 245, 266, 281
Macartney (Kont), George 9, 47, 71, 344
Machiavelli, Niccolo: *Hükümdar* 98
Maharero, Samuel 198
Malche, Albert 114
Malezya 255, 256
Mali 58, 130, 185, 188, 190
Malthus, Thomas 221

Marchand, Jean-Baptiste 193
Marlowe, Christopher: *Doktor Faustus* 87
Marschalk, Nicolaus 86
Marsilya Marşı 176
Marx, Karl: *Kapital, Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı* 33, 174, 217, 225, 366
Maupertuis, Pierre-Louis Moreau de 90
Maya uygarlığı 314
Mazzini, Giuseppe 231, 245, 364
Mbaye, Ndematy 203
Mbaye, Ndematy (Fransız ordusunda Afrikalı asker) 203
Mboup, Demba (Fransız ordusunda Afrikalı asker) 204
Mehmed III 95
Mehmed IV 77, 95
Meksika 41, 61, 122, 124, 126, 127, 128, 146, 153, 155, 160, 314
Meksika Devrimi 146
Melko, Matthew 29
Mendel, Gregor 200
Mendelssohn, Moses 99
Mengele, Josef 209
Micrographia 7, 84, 87, 88
milliyetçilik 40, 114, 230, 231, 233, 234, 249
Milner, Alfred 313
Milne, William 294, 295
Mirabeau (Kont) 171
Mirabeau (Marki) 102
Miranda, Francisco 141
misyonerler/misyoner dernekleri 294
Mithat Paşa 112
moda/giyim 41, 81, 113, 114, 200, 233, 234, 237, 239, 240, 241, 242, 246, 254, 257, 258, 259, 262, 267, 268, 270, 301, 319
Monk, Thelonious 24
Montaigne, Michel de 20
Montecorvino, Giovanni da 294
Montecuccoli, Raimondo 107
Montesquieu (Baron) Charles de Secondat: *İran Mektupları* 46, 346
Moody, Dwight Lyman 296
Morande, Charles Theveneau de 101
More, Thomas 86
Morrison, Robert 294, 295, 369
Moskova Kumpanyası 61
Moutet, Marius 192
Mozart, Wolfgang Amadeus 100
Mugabe, Robert 165
Murat, Joachim 180
Murray, Charles 26, 88
Mussolini, Benito 246
Mustafa II, Osmanlı padişahı 109
mülkiyet hakları 38, 303
Müslüman göçmenler 306
Müslümanlar bkz. İslam
müzik 28, 264

Napier 89
Napolyon Bonapart bkz. Bonapart, Napolyon
Napolyon III, Fransa imparatoru 183, 233
Naziler 209, 212 ayrıca bkz. Hitler, Adolf
Needham, Joseph: *Çin'de Bilim ve Uygarlık* 52
Neilson, James 219
Nelson, Horatio 180
Newcastle Daily Chronicle 240
Newcomen, Thomas 94, 219, 347
Newton, Isaac: *Principia* 81, 88, 89, 339
Nil Muharebesi (1798) 180
Nil Nehri 164
Nivelle, Robert 205
Nixon, Richard 258, 259, 336
Nobel ödülleri 252, 274
nüfus rakamları/nüfus yoğunluğu 136

Obama, Barack 10, 160
O'Donnell, J. P. 267
Okubo Toşimiçi 240

okuryazar oranı 100
Omura Masujiro 240
Oporinus, Johannes 86
ortalama ömür 29, 31, 168, 188, 211
Osman III, Osmanlı padişahı 9, 94, 96
Osmanlı İmparatorluğu 10, 34, 35, 39, 63, 80, 81, 91, 94, 99, 108, 109, 113, 114, 318, 324, 329 ayrıca bkz. Türkiye
Osmanlı ordusu / savunması 35, 77, 79, 110
Otuz Yıl Savaşı (1618-48) 62, 202
Owen, Robert 227

öğrenci olayları 261
öjenik 195, 197, 208
ölüm oranları bkz. ortalama ömür
Ölümüne Savaş Kararnamesi 142

Pacioli, Luca: *Summa de arithmetica* 86
Pakistan 117, 305, 306, 318, 332
Pamuk, Orhan: *Kar* 269
pamuk sanayisi/ticareti 223, 241 ayrıca bkz. tekstil sanayisi
Panama Kanalı 237
para arzı 248, 325, 327
Paracelsus 89
Paris 31, 84, 93, 100, 101, 108, 111, 112, 141, 173, 174, 176, 177, 179, 181, 182, 183, 193, 226, 233, 249, 254, 260, 261, 262, 263, 343, 356, 359, 364, 372
Pascal, Blaise 20, 89
Pasteur Enstitüsü 10, 24, 190, 193
Pasteur, Louis 189
Paston ailesi (Norfolk'lu) 50
pazarlama/reklam 33
Peel, Sir Robert 228
Pemberton, John 258
Pernot, Maurice 113
Perry, Matthew C. 239
Peru 9, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 135, 136, 144, 147, 190, 216, 353, 354 ayrıca bkz. İnka İmparatorluğu
Piar, Manuel Carlos 142
Picasso, Pablo 21
piyasalar/piyasa ekonomisi 72
Pizarro, Francisco 122, 135, 353
Pizarro, Hernando (Francisco Pizarro'nun kardeşi) 24, 122
Polo, Marco 47, 53
Polonya 62, 79, 80, 98, 210, 231, 246, 266
Polybius: *Tarihler* 312, 371
Poma, Waman 123
Pomeranz, Kenneth 319, 372
Ponty, William, Fransız Batı Afrika'sı genel valisi 188, 192
pornografi 289
Portekiz 30, 31, 40, 58, 60, 61, 62, 64, 75, 77, 120, 128, 153, 155, 158, 221, 276, 280, 281, 292, 305, 323, 326
Portekiz İmparatorluğu 155
Porto Riko 165
Potsdam 94, 96, 97, 104, 105
Pottier, Eugène: "Enternasyonal" 226
Priestley, Joseph 219
Principia 81, 106, 339
Pritchard, Jack 158
Protestan çalışma ahlakı bkz. çalışma ahlakı
Protestanlık 129, 275, 279, 280, 289
Prusya 10, 24, 39, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 109, 113, 165, 178, 179, 211, 226, 232, 239, 240, 276
Prusya Bilim ve Edebiyat Akademisi 102
Prusya ordusu 97, 105, 178, 232
Punch 189

Quebec Yasası (1774) 138
Quesnay, François 71
Quigley, Carroll: *Trajedi ve Umut* 29, 313

Reagan, Ronald 267
Reche, Otto 208
Redhouse, James 111
reform 112, 171, 267, 318, 322
rekabet 37, 39, 61, 63, 64, 65, 66, 81, 85, 93, 106, 193, 225, 290, 303, 320, 321, 338
reklam bkz. pazarlama/reklam
Rhodes, Cecil 313
Ricardo, David 221
Ricci, Matteo, SJ 66, 294
Richard II, İngiltere kralı 30, 49, 65
Richardson, Lewis Fry 317
Richard, Timothy 296, 369
Richard, Wallingford'lu 66
Rivera, Diego: *Cephanelik* (tablo) 182
Roberts, Richard 219
Robespierre, Maximilien 176
Robins, Benjamin: *Topçuluğun Yeni İlkeleri* 9, 106, 107, 351
Rohrbach, Paul von: *Alman Sömürge İktisadı* 196
Roma 16, 26, 27, 42, 62, 77, 78, 79, 84, 86, 99, 101, 175, 177, 179, 230, 246, 255, 262, 274, 275, 276, 307, 312, 318
Roma İmparatorluğu 42, 84, 101, 275, 307, 318
Romanya 41, 231, 267
Roma'ya Yürüyüş 246
Roosevelt, Franklin Delano 21
Rosa, Salvator: *L'umana fragilità* (tablo) 51
Rosenberg, Alfred 213
Ross, Ronald 190
Rothschild, Nathan 182
Roume, Ernest, Fransız Batı Afrika'sı valisi 190
Rousseau, Jean-Jacques, *Toplumsal Sözleşme* 101, 172
Ruiz-Linares, Andres 155
Rus-Japon Savaşı (1904) 244
Rus ordusu 177
Rusya/Sovyetler Birliği 40, 210, 211, 212, 213, 248, 250, 251, 252, 253, 256, 259, 263, 265, 266, 267, 274, 287, 318, 319, 321, 337

saatler 72
Safevi İmparatorluğu 34
sağlık dönüşümü 168
Saint-Domingue (ada) 181
Saint-Exupery, Antoine de: *Küçük Prens* 113
sanat/resim 21
sanayi devrimi 84, 93, 120, 216, 217, 218, 222, 268, 270
Sanssouci Sarayı 96, 102
Schacht, Hjalmar 248
Schaudinn, Fritz 195
Schiller, Friedrich 100, 102
Schubert, Franz 20
Schubert, Helmut 214
Schularick, Moritz 15, 371
Schumpeter, Joseph 224
Scott, Sarah 304
sendikalar 173, 228, 255, 261
Shakespeare, William 86, 339
Sharp, Granville 154
Shaw, George Bernard 169
Shays, Daniel 139
Sherrington, Charles 315
sıtma 169, 189, 193, 194
Sibutus, George 86
Siegert, Johann Gottlieb Benjamin 143
Sierra Leone 188
silahlı kuvvetler 108, 239, 253
Silezya 79, 98, 102
sinema 105, 247, 257
Singapur 16, 54, 164, 255, 256, 282, 321, 322, 333, 342
Singer dikiş makineleri 116, 210, 234, 235, 237, 238, 253, 258, 350, 360, 365
Sivasî Efendi 95

sivil toplum 131
siyasal sistemler 239, 333
siyaset teorisi 81, 177
Smith, Abraham (Güney Carolina'ya giden İngiliz göçmen) 9, 125, 129, 133, 134, 135
Smith, Adam: *Ulusların Zenginliği* 21, 33, 45, 46, 55, 70, 73, 291, 312, 316, 339
Sobieski, Jan III, Polonya kralı 9, 80
Soğuk Savaş 40, 41, 253, 255, 256, 258, 259, 260, 265, 267, 327, 328, 337
Sorokin, Pitrim 313
sosyalizm 31, 104, 248, 249, 250, 264, 313
Sovyetler Birliği bkz. Rusya/Sovyetler Birliği
soykırım 200, 287 ayrıca bkz. öjenik
sömürge askerleri 208
sömürgecilik 168, 185, 194, 253, 312
Spengler, Oswald: *Batı'nın Gerileyişi* 313
Spinoza, Baruch (Benedict) 20
Spurgeon, Charles Haddon 296
St. Alban Manastırı 66
Stead, William T. 313
Stendhal (Henri Marie Beyle): *Kırmızı ve Siyah* 182
Stevens, John Lloyd 314
Stevenson, Robert Louis 23
Stott, George 296, 299
strateji/taktikler 108
Strauss, Levi 10, 234, 257, 258, 259
su kaynakları 308
Sun Yat-sen 298
Süveyş Kanalı 237
şeker/şeker üretimi 69, 152, 164, 181
şiddet/terörizm 198, 262

Taiping Ayaklanması 10, 229, 295, 296, 300
Takiyüddin er-Râsıd 91
Taleb, Nassim 316
Tamani, Hüseyin Rıfkı 92
Tang Yi 301
Tanweer, Shehzad 306
tarım 31, 53, 70, 220, 228, 311, 314, 319, 329, 331 ayrıca bkz. gıda kaynakları
Tawney, R. H. 279
Taylor, James Hudson 296
teknoloji bkz. sanayi devrimi; bilim/teknoloji
tekstil sanayisi/ticareti 217, 222, 241, 251
Teller, Edward 252
Tennyson, Alfred Lord 21
terörizm bkz. şiddet/terörizm
Thames Nehri 47, 48
Thatcher, Margaret 267
Thuillier, Louis 189
tıp 21, 33, 42, 76, 77, 86, 91, 170, 189, 193, 194, 195, 201, 207, 214, 296, 321
tıp okulları 193
ticaret kumpanyaları 134
Todd, John L. 189
Tolstoy, Lev 286
toprak sahipliği bkz. mülkiyet hakları
Toqué, Emile 185
Toussaint "Louverture", François-Dominique 181
Townsend, Pete 289
Toynbee, Arnold: *Tarihi İncelemek* 313
Trafalgar Muharebesi (1805) 180, 181
Trevithick, Richard 219, 242
tropikal hastalıklar 188
Trotha, Adrian Dietrich Lothar von 198
Troup, Bobby 290
Tull, Jethro 53
Turgenev, İvan: *Babalar ve Oğullar* 245
Turgot, Anne-Robert-Jacques 28
tüketici kredisi 254, 293
tüketim düşkünlüğü 302
Türkiye 35, 46, 97, 108, 112, 113, 114,

115, 246, 266, 268, 270 ayrıca bkz. Osmanlı İmparatorluğu
tütün 97, 126, 151, 153
Twain, Mark 165
Tyndale, Matthew 86

Uganda 169, 190
Uluğ Bey 92
uygarlık 1, 2, 3, 4, 25, 27, 28, 29, 42, 52, 121, 164, 170, 190, 288, 311, 313, 324, 328

ücretler 128, 222, 225, 226, 227, 228, 229, 245, 261

Vahiy Kitabı 308, 309
Vaquette de Gribeauval, General 107
Veblen, Thorstein 224
Velid bin Abdülmelik 76
Venedik 30, 47, 59, 61, 63, 84, 182, 230
Venezuela 128, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 159, 160, 355
Verdun Muharebesi (1916) 202
vergilendirme 112, 130, 228
Vermeer, Jan 21
Vesalius, Andreas 89
Vespucci, Amerigo 119
Vico, Giambattista: Scienza nuova 312
Vietnam 58, 187, 194, 211, 253, 256, 258, 261, 262, 319, 336, 360 ayrıca bkz. Çinhindi
Vietnam Savaşı (1965-73) 258
Viyana kuşatması (1683) 80
Voltaire (François Marie Arouet) 9, 70, 75, 90, 94, 101, 102, 103, 347, 348
Vorderman, Adolphe 190
Voulet, Paul 186

Wagner, Richard 182, 224
Waldseemüller, Martin: *Universalis cosmographia* 119
Wallace, George 158
Wang Zhen: *Tarım Üzerine* 53
Wappers, Egide: *Belçika Devrimi'nden Sahne* 182
Warburg, Siegmund 116, 348
Washington, George 138, 355
Waterloo Muhaberesi (1815) 43, 143, 164, 180, 181
Watt, James 94, 219, 363
Waugh, Evelyn 285
Weber, Max 10, 36, 52, 276, 277, 290, 292, 299, 300, 321, 368, 369, 370
Weizmann Bilim Enstitüsü, İsrail 116
Wenzel von Liechtenstein (Prens), Joseph 107
Wenzhou 72, 299, 300
Whittington, Richard (Dick) 48
Wilde, Oscar 227
Wilhelm II 198
William, Cobbett 221
Willoughby, Hugh 61
Wilson, Paul 264
Wilson, Woodrow 244
Wittfogel, Karl 66
Wolle, Stefan 25, 260
Woodruff, Robert W. 258
Woolwich İstihkâm ve Topçuluk Akademisi 107
Worms Fermanı (1521) 85
Wren, Christopher 93
Wu, Y. T. 298

Yahudiler 63, 99, 115, 252, 278 ayrıca bkz. İsrail
yaşam standartları 31, 216, 249 ayrıca bkz. tüketim düşkünlüğü
yaşam tarzları 30, 33, 38, 41, 99, 242, 270 ayrıca bkz. tüketim düşkünlüğü
Yedi Yıl Savaşı (1756-63) 137, 138
Yersin, Alexandre 190
Yirmisekiz Mehmed Çelebi Efendi 108
Young, Brigham 257

Yunanistan 40, 41, 77, 112, 228, 231, 292, 323, 325, 326
Yunan Milliyetçiliği 231
Yurttaşlık Hakları hareketi (ABD) 261

Zhang, Hanping 25, 300
Zhao Xiao 302
Zheng He, Amiral (Çinli kâşif) 10, 54, 55, 58, 59, 62, 72, 332
Zhiming, Yuan 302
Zhou Enlai 298
Zhou Shixiu 52
Zong (köle gemisi) 154

Mustafa Akdağ
Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Davası "Celâlî İsyanları"
İktisadî ve İçtimaî Tarih
Talât Aydemir
Hatıratım
Celal Bayar
Kayseri Cezaevi Günlüğü
Ernst Breisach
Tarihyazımı
Adnan Çelikoğlu
Bir Darbeci Subayın Anıları - 27 Mayıs Öncesi ve Sonrası
Robert Dankoff
Seyyah-ı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı
Fanny Davis
Osmanlı Hanımı
Selim Deringil
İktidarın Sembolleri ve İdeoloji
Güney Dinç
Geceyarısına Bir Kala
Michael Dobbs
Mehmet Naili Bey'in Derlediği Kartpostallarla Balkan Savaşı (1912-1913)
Geceyarısına Bir Kala
Nihat Erim
Günlükler 1925 - 1979 (2 cilt)
12 Mart Anıları
Suraiya Faroqhi
Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak
John Lewis Gaddis
Soğuk Savaş - Pazarlıklar, Casuslar, Yalanlar, Gerçek
Harry G. Gelber
MÖ 1100'den Günümüze, Çin ve Dünya - Ejder ve Yabancı Deccallar
François Georgeon
Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)
Irene Fenoglio-François Georgeon
Doğu'da Mizah
Fabio L. Grassi
İtalya ve Türk Sorunu 1919-1923 Kamuoyu ve Dış Politika
Federico Gravina
İstanbul'un Anlatımı
Timothy E. Gregory
Bizans Tarihi
John M. Hobson
Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri

Robert Irwin
Oryantalistler ve Düşmanları
Ekrem Işın
İstanbul'da Gündelik Hayat
Everyday Life in Istanbul
Halil İnalcık
Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)
Cevdet Kerim İncedayı
İstiklal Harbi (Garp Cephesi)
Tony Judt
Soğuk Savaş
Savaş Sonrası
Kâzım Karabekir
İstiklâl Harbimiz (2 cilt)
Hayatım
İttihat ve Terakki Cemiyeti
Edirne Hatıraları
Günlükler (1906-1948) (2 cilt)
İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı
Ahmet T. Karamustafa
Tanrının Kuraltanımaz Kulları-İslam
Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)
Atilla Kıyat
Üç Yıldız Bir Penaltı
Kenneth F. Kiple
Gezgin Şölen - Gıda Küreselleşmesinin On Bin Yılı
Cemil Koçak (haz.)
27 Mayıs Bakanlar Kurulu Tutanakları (2 cilt)
Bernard Lewis
Demokrasinin Türkiye Serüveni
David N. Livinstone-Charles W. J. Withers
Coğrafya ve Devrim
Amin Maalouf
Arapların Gözünden Haçlı Seferleri
Gerald Maclean
Doğuya Yolculuğun Yükselişi
Cyril Mango
Bizans Yeni Roma İmparatorluğu
Mark Mazover
Selanik: Hayaletler Şehri - Hıristiyanlar,
Müslümanlar ve Yahudiler (1430-1950)
Karanlık Kıta: Avrupa'nın Yirminci Yüzyılı